

Донецький національний університет

На правах рукопису

ТОДОРОВ Ігор Ярославович

УДК 94:327 «1991/2004»

**ЄВРОПЕЙСЬКА І ЄВРОАТЛАНТИЧНА ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ:
ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІРИ
(1991-2004 рр.)**

07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук

**Науковий консультант
Добров Петро Васильович
Доктор історичних наук, професор**

Донецьк - 2007

ЗМІСТ

Список скорочень

4

Вступ

6

Розділ 1. Історіографія проблеми, джерельна та методологічна база дослідження

17

1.1. Історіографія проблеми

17

1.2. Джерельна база дослідження

29

1.3. Методологія дослідження

38

Розділ 2. Передумови європейського та євроатлантичного вибору України

47

2.1. Історичні, ідеологічні та геополітичні передумови європейського та євроатлантичного покликання України

48

2.2. Політичні та правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України

85

Розділ 3. Центральні органи державної влади в європейському та євроатлантичному співробітництві

161

3.1. Верховна Рада України як гарант правового забезпечення інтеграції в ЄС та НАТО

161

3.2. Центральні органи виконавчої влади – головні учасники просування держави шляхом європейської та євроатлантичної інтеграції

204

3.3. Судова влада в реальному наповненні європейського та євроатлантичного покликання України

266

Розділ 4. Українські регіони в європейській та євроатлантичній інтеграції
України

282

4.1. Центральна та Західна Україна в процесах європейської та
євроатлантичної інтеграції України

287

4.2. Південь і та Схід України в реалізації державної політики
європейської та євроатлантичної інтеграції

309

Розділ 5. Європейські та євроатлантичні мотиви та кроки в програмних
засадах та практичній діяльності українських недержавних
громадських організацій та політичних партій

334

5.1. Європейський та євроатлантичний вибір в програмах та діяльності
українських політичних партій та політичних діячів

335

5.2. Реалізація недержавними громадськими організаціями
європейського та євроатлантичного покликання України

358

Висновки

376

Список посилань

384

Список використаних джерел та літератури

466

Додатки

541

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АПК – аграрно-промисловий комплекс
 ВР – Верховна Рада України
 ГАТТ – Генеральна угода по тарифах і торгівлі
 ГТС – газотранспортна система
 ДМК – Державна міжвідомча комісія зі співробітництва України з НАТО
 ЄКПЛ – Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини
 ЄМАП – Міжпарламентська Асамблея православ'я
 ЄС – Європейський Союз
 ЗВТ – зона вільної торгівлі
 ЗМУ – зброя масового ураження
 КУН – Комісія Україна - НАТО
 МЗС – Міністерство закордонних справ України
 МНС – Міністерство з надзвичайних ситуацій України
 МКР - Міжвідомча координаційна рада з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу
 МПС – Міжпарламентський союз
 НАТО – North Atlantic Treaty Organisation (Організація Північно-Атлантичного Договору)
 НБСЕ – Нарада з безпеки і співробітництва в Європі
 НГО – недержавні громадські організації
 НКРЕ – Національна комісія регулювання електроенергетики України
 НПЗ – нафтопереробні заводи
 НЦВР – Національні цілі воєнної реформи
 ОБСЕ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
 ОЗС – Об'єднанні збройні сили НАТО
 ОПК – оборонно-промисловий комплекс
 ПА ЗЕС – Парламентська Асамблея Західноєвропейського союзу
 ПА НАТО – Парламентська Асамблея Організації Північноатлантичного Договору
 ПАРЄ – Парламентська Асамблея Ради Європи
 ПВ ЦЄІ – Парламентський вимір центральноєвропейської ініціативи
 ПДЧ – План досягнення членства (в НАТО)
 ПЕК – паливно-енергетичний комплекс
 ПЗМ – партнерство заради миру
 ПСГ – підземні сховища газу
 РЄ – Рада Європи
 РНБОУ – Рада Національної Безпеки і Оборони України
 СЄПБО - Спільна європейська політика безпеки та оборони
 СНД – Співдружність Незалежних Держав
 СОТ – Світова Організація Торгівлі
 СРГ – Спільна робоча група (з питань воєнної реформи)
 ССУ – Спільна стратегія ЄС щодо України

УААН – Українська аграрна академія наук
УПС – Угода про партнерства і співробітництва з ЄС
ЦЄІ – Центральноєвропейська Ініціатива
ЦП – Цілі партнерства
ЦСЄ – Центрально-Східна Європа

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Державотворчі процеси, що розгорнулися в Україні з початку 1990-х років, супроводжувалися значним зростанням у суспільстві зацікавлення до формування зовнішньополітичного курсу, до набуття Україною власної європейської ідентичності. Інтерес науковців, насамперед істориків та політологів, а також політичної еліти країни, все більше концентрувався на питаннях історичного обґрунтування концепцій місця України в європейській та євроатлантичній інтеграції, адже саме в них формулювалися ідеї та програми політичних дій, аналіз яких мав би віднайти ті соціально-політичні орієнтири розвитку суспільства, що найбільш повно відповідали б національним традиціям та політичному менталітету.

Незважаючи на досить широке використання останнім часом в науковій та публіцистичній літературі понять „європейська та євроатлантична інтеграція України”, вони не стали предметом історичного дослідження в контексті еволюції та трансформації зовнішньої політики України. За цих обставин умов розробка автором найважливіших проблем має науково-пріоритетний характер і сприятиме всебічному науковому обґрунтуванню практичних векторів і вимірів сучасної української зовнішньої політики.

Одним із основних чинників, що визначають життєздатність і безпечне існування держави, є проведення її урядом адекватної зовнішньої політики. Активність і систематичність, цілеспрямованість і безперервність цього процесу гарантують отримання державою певних гарантій політичної та економічної безпеки, дозволяють запобігти появі деяких негативних явищ у внутрішньому житті країни, забезпечують її існування і подальший розвиток. На сучасному етапі розвитку України її зовнішньополітичні орієнтири, залежно від внутрішньої ситуації і міжнародного становища, періодично корегуються та змінюються. Передумовою розуміння цілісної картини історії зовнішньої політики України є поєднання досвіду минулого й сьогодення, врахування прорахунків і здобутків. Унаслідок цього виникає потреба в усвідомленні причетності українського суспільства до процесів, що відбуваються у світовій політичній, фінансово-економічній, інформаційно-технічній і екологічній сферах. Україна є інтегрованою і відкритою до тих трансформацій, які відбуваються на планеті, тому всі позитивні й негативні зміни в глобальному вимірі позначаються також і на становищі українського соціуму. Головна його проблема – досягнення громадянської консолідації та суспільної стабільності. Доцільно відзначити, що Українська держава формує свої власні національні інтереси, свою зовнішньополітичну стратегію, вирішує широке коло проблем, які стоять перед нею у зв'язку з необхідністю європейського геополітичного вибору. Від тотожності пріоритету європейського вектору національним інтересам, від якості її міждержавних стосунків, особливо з країнами-сусідами буде залежати майбутнє України. Актуальність дослідження цієї теми зумовлена також тим, що Україна споконвіку споріднена із Заходом, Україна «повертається в Європу» передусім політично-правовими кроками, а також через повноцінне включення свого минулого у всеєвропейську історіографічну парадигму. Більше того, відповідність євростандартам стала ключовим і визначальним критерієм будь-яких українських варіантів політичної реформи (1995–1996, 2000, 2003–2004 рр.).

Порівняно стабільний розвиток незалежної України можна вважати одним з найбільших здобутків у звільненні постбіполярної Європи від розмежувальних ліній. Однак в історичній науці відсутнє комплексне дослідження політичної історії незалежної України крізь призму європейської та євроатлантичної інтеграції.

Запропонована дисертація зорієнтована на предмет історії України, котрий можна визначити, як дослідження результатів генези політичних, економічних, соціальних і культурних відносин у певних просторових і часових рамках людської діяльності. У сучасних умовах, коли Україна на офіційному рівні чітко визначає своїм зовнішньополітичним пріоритетом європейську інтеграцію, а забезпечення своїх стратегічних інтересів у галузі безпеки вбачає у вступі до Північноатлантичного альянсу, науково-практичного значення набуває всебічне вивчення та узагальнення майже п'ятнадцятирічного досвіду співпраці України з ЄС та НАТО.

Мета і завдання дослідження. Мета даного дисертаційного дослідження полягає у формуванні сучасної історичної концепції інтеграції України до всіх європейських та євроатлантичних структур наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Відповідно до поставленої загальної мети, передбачається вирішення таких науково-дослідницьких завдань:

- окреслити історико-теоретичні підходи до вивчення процесів європейської та євроатлантичної інтеграції України;
- проаналізувати стан наукової розробки досліджуваної проблеми;
- охарактеризувати наявну джерельну базу;
- з'ясувати історичне та геополітичне підґрунтя європейського та євроатлантичного вектору в зовнішньополітичній стратегії України;
- проаналізувати політичні та правові засади європейського та євроатлантичного вибору України;
- простежити процес співробітництва України з Європейським Союзом та виявити його проблеми, зокрема, характер процесу адаптації українського законодавства до *acquis communautaire*;
- визначити й охарактеризувати основні етапи співпраці України з Організацією Північноатлантичного Договору;
- проаналізувати діяльність центральних органів законодавчої, виконавчої і судової влади України в напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції;
- визначити місце і роль українських регіонів, регіональних органів виконавчої влади, регіонального та місцевого самоврядування в реалізації європейського покликання держави;
- проаналізувати еволюцію діяльності українських політичних партій щодо конкретного наповнення державного курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію;
- виявити вплив недержавних громадських організацій на стан європейської та євроатлантичної інтеграції України;
- простежити та проаналізувати трансформацію громадської думки щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України;

узагальнити результати та виявити перспективи зовнішньої політики України на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти.

Об'єктом дослідження є еволюція зовнішньої політики України протягом 1991-2004 рр.

Предметом дослідження є трансформація діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування України, українських політичних партій та громадських організацій щодо втілення європейського та євроатлантичного вектору зовнішньої політики України.

Хронологічні межі дослідження визначені такими політичними подіями, як здобуття Україною незалежності і виходом її на світову арену як повноправного суб'єкту міжнародних відносин. Нижня межа об'єктивно зумовлена початком проведення Україною самостійної зовнішньої політики, а верхня пов'язана із закінченням і вичерпаністю певного етапу в європейській і євроатлантичній інтеграції України. Аналіз української політики щодо реалізації європейського покликання за період 1991-2004 рр., охоплений дисертаційним дослідженням, дає змогу зробити висновки й узагальнення стосовно ефективності інтеграційної стратегії, дієвості політико-правових механізмів у різних ланках суспільства. Окремі відступи від зазначених рамок зумовлені прагненням автора висвітлити передумови та сучасний стан процесу входження України до європейських і євроатлантичних структур.

Наукова новизна результатів дослідження загалом обумовлена вже безпосередньо темою роботи. Дисертація є однією з перших спроб у вітчизняній історіографії комплексного, всебічного дослідження еволюції європейської та євроатлантичної інтеграційної політики України протягом 1991-2004 років. Запропоновано авторську концепцію органічної єдності двох базових напрямів української зовнішньої політики – європейського та трансатлантичного векторів.

У межах здійсненого автором дослідження отримано наступні результати та сформульовано і розкрито положення, які мають наукову новизну:

- введено до наукового обігу ряд нових документів, проаналізовано практичну діяльність державних структур, органів місцевого самоврядування, політичних партій і громадських організацій щодо європейської та євроатлантичної інтеграції;

- здійснено аналіз науково-теоретичних концепцій, які визначили теоретичні передумови реалізації західного вектора української зовнішньої політики;

- проаналізовані нормативно-правові акти України у сфері зовнішньополітичної діяльності та доведено поступове правове закріплення курсу на інтеграцію до європейської й євроатлантичної спільноти;

- обґрунтовано створення зовнішньополітичних передумов інтеграції України до західних структур;

- визначено основні етапи еволюції пріоритетів зовнішньополітичної діяльності України;

- здійснено комплексне дослідження різних аспектів зовнішньополітичної діяльності і внутрішньої політики України, відстежено їх взаємозв'язок і взаємозалежність у процесі інтеграції України до європейських і євроатлантичних структур, показано поступальність та спадкоємність цього процесу на різних етапах формування зовнішньої політики Української держави;

- з'ясовано рівень інтеграції України до європейського правового простору і виконання зобов'язань, взятих з метою вступу до Ради Європи;

–прослідковано особливості становлення партнерських відносин між Україною і НАТО та інституалізації двосторонніх відносин з Альянсом;

–виявлено зміст, характер, цілі і основні напрямки співробітництва України з Європейським Союзом, проаналізовано Стратегію інтеграції України до ЄС;

–узагальнено результати процесу європейської та євроатлантичної інтеграції України за 1991-2004 рр.;

–встановлено взаємозв'язок зовнішньої і внутрішньої політики держави щодо визначення і реалізації курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Об'єктом дослідження є еволюція зовнішньої політики України протягом 1991-2004 рр.

Предметом дослідження є трансформація діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування України, українських політичних партій та громадських організацій щодо втілення європейського та євроатлантичного вектору зовнішньої політики України.

Хронологічні межі дослідження визначені такими політичними подіями, як здобуття Україною незалежності і виходом її на світову арену як повноправного суб'єкту міжнародних відносин. Нижня межа об'єктивно зумовлена початком проведення Україною самостійної зовнішньої політики, а верхня пов'язана із закінченням і вичерпаністю певного етапу в європейській і євроатлантичній інтеграції України. Аналіз української політики щодо реалізації європейського покликання за період 1991-2004 рр., охоплений дисертаційним дослідженням, дає змогу зробити висновки й узагальнення стосовно ефективності інтеграційної стратегії, дієвості політико-правових механізмів у різних ланках суспільства. Окремі відступи від зазначених рамок зумовлені прагненням автора висвітлити передумови та сучасний стан процесу входження України до європейських і євроатлантичних структур.

Наукова новизна результатів дослідження загалом обумовлена вже безпосередньо темою роботи. Дисертація є однією з перших спроб у вітчизняній історіографії комплексного, всебічного дослідження еволюції європейської та євроатлантичної інтеграційної політики України протягом 1991-2004 років. Запропоновано авторську концепцію органічної єдності двох базових напрямів української зовнішньої політики – європейського та трансатлантичного векторів.

У межах здійсненого автором дослідження отримано наступні результати та сформульовано і розкрито положення, які мають наукову новизну:

–введено до наукового обігу ряд нових документів, проаналізовано практичну діяльність державних структур, органів місцевого самоврядування, політичних партій і громадських організацій щодо європейської та євроатлантичної інтеграції;

–здійснено аналіз науково-теоретичних концепцій, які визначили теоретичні передумови реалізації західного вектора української зовнішньої політики;

–проаналізовані нормативно-правові акти України у сфері зовнішньополітичної діяльності та доведено поступове правове закріплення курсу на інтеграцію до європейської й євроатлантичної спільноти;

–обґрунтовано створення зовнішньополітичних передумов інтеграції України до західних структур;

–визначено основні етапи еволюції пріоритетів зовнішньополітичної діяльності України;

–здійснено комплексне дослідження різних аспектів зовнішньополітичної діяльності і внутрішньої політики України, відстежено їх взаємозв'язок і взаємозалежність у процесі інтеграції України до європейських і євроатлантичних структур, показано поступальність та спадкоємність цього процесу на різних етапах формування зовнішньої політики Української держави;

–з'ясовано рівень інтеграції України до європейського правового простору і виконання зобов'язань, взятих з метою вступу до Ради Європи;

–прослідковано особливості становлення партнерських відносин між Україною і НАТО та інституалізації двосторонніх відносин з Альянсом;

–виявлено зміст, характер, цілі і основні напрямки співробітництва України з Європейським Союзом, проаналізовано Стратегію інтеграції України до ЄС;

–узагальнено результати процесу європейської та євроатлантичної інтеграції України за 1991-2004 рр.;

–встановлено взаємозв'язок зовнішньої і внутрішньої політики держави щодо визначення і реалізації курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Матеріали і висновки дисертації можуть бути використані державними органами влади України, органами місцевого самоврядування під час розробки та впровадження концептуальних підходів до реалізації політики європейської та євроатлантичної інтеграції, засобами масової інформації, які висвітлюють проблеми зовнішньополітичних пріоритетів України, у процесі підготовки підручників і навчальних посібників з історії та зовнішньої політики України, нормативних і спеціальних лекційних курсів для вищих і середніх навчальних закладів.

Особистий внесок здобувача. Наукові положення, узагальнення і висновки дисертації, що виносяться на захист, отримані автором самостійно. У них викладене авторське бачення на вирішення наукової проблеми щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України протягом 1991-2004 рр. Абсолютна більшість публікацій з теми дослідження підготовлено автором самостійно. З робіт опублікованих у співавторстві, використано виключно результати, отримані особисто автором. Дисертація не містить матеріалів кандидатської дисертації.

Апробація результатів дослідження. Положення, висновки і практичні рекомендації дисертації обговорювалися на науково-теоретичних семінарах кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету (1999-2007 рр.) та кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2002-2005 рр.), щорічних сесіях Донецького відділення Наукового товариства імені Тараса Шевченка (2003-2007 рр.). Основні положення та висновки роботи апробовано на міжнародних та національних наукових та науково-практичних конференціях: „Україна: становлення незалежності” (Одеса, 1993), «Політична думка в Україні: минуле і сучасність» (Київ, 1993), „Лібералізм: історія та сучасність” (Запоріжжя, 1993), „Личность в политической истории отечества” (Москва, 1993), „Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму регіонів та держави” (Харків, 1994), „Кризове суспільство: політика, соціологія, соціальна психологія” (Запоріжжя, 1994), „Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи” (Донецьк, 1994), „Интеллигенция: проблемы гуманизма, народа, власти” (Улан-Удэ, 1994), “Схід і Захід України:

спільне і особливе у формуванні культури та шляхи інтеграції” (Донецьк, 1994), „Політична культура: теорія та практика” (Донецьк, 1994), „Влада в Україні: історія і сучасність” (Дніпропетровськ, 1994), „Проблеми політичної психології і її роль в становленні української держави” (Київ, 1995), „Сучасна криза суспільства і шляхи її подолання” (Запоріжжя, 1995), „Східна Європа і світове співтовариство: історія і сучасність” (Донецьк, 1996), „Національна еліта та інтелектуальний потенціал України” (Львів, 1996), „Концептуальні проблеми модернізації вищої освіти” (Донецьк, 1998), „Україна та Центральна Європа: проблеми та перспективи інтеграції” (Львів, 1999), „Нові політичні реалії на рубежі тисячоліть” (Донецьк, 2001), „Соціально-економічний розвиток регіонів України: історія і сучасність” (Донецьк, 2001), X Міжнародному славистичному колоквиуму (Львів, 2001), „Распад СССР: 10 лет спустя” (Москва, 2001), „Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин” (Київ, 2002), „Регіональні аспекти співробітництва України і НАТО” (Донецьк, 2002), „НАТО і перспективи європейської інтеграції України” (Запоріжжя, 2002), “Соціальні, економічні, політичні і психологічні наслідки глобалізації в сучасному суспільстві” (Донецьк, 2003), “Нація та міжнаціональні відносини очима молодих дослідників” (Донецьк, 2003), “Інформаційно-аналітична діяльність в міжнародних відносинах” (Хмельницький, 2003), „Перша Загальнодержавна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу в контексті розширення ЄС” (Київ, 2003), „Євроінтеграція України: проблеми і перспективи” (Донецьк, 2003), „Демократичний контроль над системою національної безпеки та збройними силами: поширення цінностей НАТО в євроатлантичному просторі” (Одеса, 2003), „Глобалізаційні та інтеграційні процеси в сучасному світі: виклики та шанси для України” (Львів, 2003), „Гуманізація вищої освіти: філософські виміри” (Бердянськ, 2003), „Україна та європейська інтеграція” (Донецьк, 2003), „Українська періодика: історія і сучасність” (Львів, 2003), „Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя” (Тернопіль, 2003), „Науково-педагогічна інтелігенція України: історія і сучасність” (Донецьк, 2003), „Глобалізація та Україна” (Донецьк, 2004), „Історія та політологія в кількісних вимірах: очима молодих дослідників” (Донецьк, 2004), „План дій ЄС – Україна в контексті "Ширшої Європи” (Київ, 2004), „Роль органів місцевої влади в процесі європейської інтеграції. Польський досвід” (Харків-Суми, 2004), „Україна у постбіполярній системі міжнародних відносин” (Київ, 2004), „Могилянські читання – 2004” (Миколаїв, 2004), “Україна, Польща та Словаччина: обмін досвідом з європейської інтеграції” (Донецьк, 2005), „Нові виклики, нове НАТО, нова Україна” (Львів, 2005), „НАТО, мир та міжнародна безпека в XXI столітті” (Донецьк, 2005), VI Міжнародному конгресі українців (Донецьк, 2005), „Асиметрія міжнародних відносин в умовах глобалізації” (Київ, 2005), „Імператив національної консолідації: потенціал партійної системи та ресурси громадянського суспільства України” (Донецьк, 2005), „Майбутня парламентська коаліція – 2006 та зовнішньополітичний курс України” (Київ, 2006), „Актуальні проблеми взаємодії органів державної влади з суб'єктами громадянського суспільства контексті реалізації європейського та євроатлантичного курсу України” (Київ, 2006), „Україна – Європейський Союз: перспективи поглиблення партнерства” (Донецьк, 2006), „Регіональний вимір євроатлантичної інтеграції України” (Донецьк, 2006), „Україна,

Росія, Європа” (Київ, 2006), „Розвиток європейських студій в Україні. Проблеми та перспективи”. (Донецьк, 2006), „Україна та Європейський Союз” (Донецьк, 2006), „Суспільно-політичний стан регіонів після виборів 2006: зміни та перспективи” (Донецьк, 2006), „Післявиборча ситуація в Донецькій області” (Донецьк, 2006), „Європейський досвід організації місцевого самоврядування” (Святогорськ, 2006), „Чорноморсько-Каспійській вимір європейської та євроатлантичної інтеграції та демократичний контроль” (Алушта, 2006), „Сфера оборони та безпеки: роль громадянського суспільства” (Краків, 2006), „Сучасна Українська держава: історичні імперативи становлення, тенденції та проблеми розвитку” (Київ, 2006), „Науково-практичний семінар S.E.N.S.E. з питань безпеки, економічного прогресу та створення демократичного суспільства” (Варшава, 2006), „НАТО, Європа та проблеми регіональної безпеки у глобальному світі” (Донецьк, 2006), „Зовнішня політика України в умовах нового формату влади: стан, пріоритети і імідж за кордоном” (Київ, 2006), “ЗМІ проти тероризму та екстремізму” (Донецьк, 2006), „Моніторинг виконання Цільового Плану Україна-НАТО на 2006 рік”. (Донецьк, 2006 р.), “Орієнтири та умови євроінтеграції” (Донецьк, 2007 р.), „Усунення стереотипів щодо НАТО — шлях до євроатлантичного майбутнього України” (Дніпропетровськ, 2007), «Соціально-економічні аспекти вступу України до НАТО» (Донецьк, 2007), «Роль суспільства в здійсненні стратегічного євроатлантичного інтеграційного курсу України» (Київ, 2007), «Східні кордони України - лінія розподілу чи смуга співпраці: історія економіка суспільство» (Донецьк, 2007), Конференції ВГО «Експерти України» (Київ, 2007), «Науково-технічний прогрес та високі технології в Україні та світі: галузевий аспект та в контексті вступу до СОТ» (Донецьк, 2007), «Поствиборчий» розвиток Донеччини: місцева влада і суспільство» (Донецьк, 2007 р.), „Державотворчі процеси і соціально-економічні моделі розвитку України на сучасному етапі” (Бердянськ, 2007 р.), „Реформування оборонного сектору та демократичний контроль у Центральній та Східній Європі”. (Варшава, 2007р.), "Євроатлантичне майбутнє України" (Київ, 2007), “НАТО — громада зі спільними цінностями” (Донецьк, 2007 р.).

Зміст дисертації знайшов відображення в монографії автора «Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти» (Донецьк: ДонНУ, 2006. - 268 с.), 29 фахових статтях (загальним обсягом 14,7 ум.-друк. арк.) та 53 публікаціях у збірниках наукових праць, матеріалах і тезах конференцій, інших виданнях. Окремі концептуальні положення роботи висвітлені в 15 підручниках та навчальних посібниках для вищої та загальноосвітньої шкіл, для працівників органів місцевого самоврядування, циклі радіопередач загальнонаціональної телерадіокомпанії „Ера” “Європеєць” (2003-2004 рр.), циклі радіопрограм «Україна та НАТО» (2006-2007 рр.) Донецької обласної державної телерадіокомпанії, загальнонаціональних приватних телеканалів ТРК „Україна” та „Київська Русь” (2001-2004 рр.) та Донецького Першого муніципального телеканалу (2007 р.). Наукові положення і висновки дисертаційного дослідження були апробовані також при читанні авторського спецкурсу «Україна в європейській та євроатлантичній спільноті», викладанні студентам нормативних курсів «Зовнішня політика України», «Дипломатична та консульська служба», «Міжнародне публічне право» та «Міжнародне гуманітарне право» у Донецькому національному університеті в 1997-2007 рр., лекціях в

Донецькому обласному центрі перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Вона складається зі вступу, п'яти розділів (12 підрозділів), висновків, списку посилань, списку використаних джерел та літератури (84 стор., 839 назв), списку скорочень та додатків. Загальний обсяг роботи 575 стор. (з них основного тексту - 383 с.).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми

Особливістю наукових розвідок більшості вітчизняних та зарубіжних вчених від початку 1990-х рр. стало обґрунтування необхідності інтеграції України в європейську та євроатлантичну спільноту. Значна частина науковців виходили з необхідності встановлення найтісніших контактів із західною цивілізацією в політичній, економічній, соціальній, правовій, гуманітарній і культурній сферах, що надавало змогу затвердити самостійність української держави. Висновки щодо укріплення держави, яка активно інтегрується в міжнародну політику, та необхідності відстоювання національних інтересів цілком відповідають сучасним підходам до інтеграційного процесу. І навпаки, неприйняття європейського покликання України рівнозначно відмові від державності, поверненню до імперії. На загальну думку, Україна в своєму розвитку повинна досягти тих критеріїв, за якими визнається готовність країн-кандидатів до членства в ЄС, серед яких стабільність інститутів, які гарантують принципи демократії і законності в країні, наявність функціонуючої ринкової економіки, її конкурентоспроможності, сприйняття права Європейського Союзу, спроможність держави взяти на себе зобов'язання, які випливають з членства.

Висвітлення реалізації європейського та євроатлантичного покликання України у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі доречно класифікувати за певними критеріями відображення окремих напрямів, які пов'язані з європейською та євроатлантичною інтеграцією України і які було розглянуто в нашому дослідженні. Отже, в залежності від змісту окремих аспектів, які віддзеркалені в наукових працях можливо виокремити десять груп досліджень.

До **першої групи** слід віднести узагальнюючі фундаментальні праці, де відображено процес розбудови новітньої української державності і приділена певна увага, в цьому контексті, питанням європейської та євроатлантичної інтеграції України. Тут, перш за все, доречно згадати роботи вітчизняних дослідників В. Білоруса, А.Гальчинського, Л.Губерського, Л.Котлярова, П.Кравченка, В.Крисаченка, В.Кременя, В.Литвина, Г.Немирі, М.Павловського, Б.Парахонського, М.Пашкова, Ю.Пахомова, О.Реєнта, В.Солдатенка, С.Удовика, В.Чалого, Ю.Щербака та інших [1], а також зарубіжних авторів Ш. фон Крамона-Таубадея, Л.Манфреда, Дж.Сакса, Д. Снелбекера, Я.Ширмера та інших [2].

Доречно виділити дослідження відомого українського філософа і політолога М. Михальченка [3], який висвітлює мінливу динаміку суспільно-політичних змін на пострадянському просторі в цілому й в Україні зокрема. Основною метою його праць є обґрунтування сучасного суспільно-політичного розвитку України в контексті її потенційних можливостей щодо входження в Європейський Союз в якості повноправного члена. Автор не дає остаточних відповідей на всі запитання, що постали в ході досліджень у зв'язку із сформульованою метою. Його роботи спонукають до роздумів і навіть, певною мірою, провокують полеміку щодо окремих проблем. До таких, зокрема, можна віднести запропоновані автором поняття "

плюроідеологічне суспільство" та "українська цивілізація". Втім, з огляду на досить глибоке наукове обґрунтування, вони, як і вдало доповнені авторською інтерпретацією загальноприйняті поняття, мають право на існування. До основних здобутків автора, що реалізовані ним у ході дослідження по-новому сформульованої проблеми, можна віднести наступні: вдалося розширити сформовані на вітчизняному дослідницькому ґрунті наукові позиції щодо обґрунтування суспільно-політичного розвитку українського суспільства в рамках теорії модернізації. Зокрема, автор пов'язав дискусію між модернізмом та постмодернізмом з тими процесами, які відбуваються в рамках транзитного характеру політичної трансформації України. Одним із вагомих здобутків М.Михальченка є обґрунтування українських реформ з точки зору необхідності надання їм цілеспрямованості та гуманістичного характеру. До того ж, автор слушно вважає, що на якість реформаторських зрушень визначальний вплив справляє ідеологічний чинник. У його дослідженнях чітко простежується динаміка щодо потреби підходу до модернізації українського суспільства як до особливого цивілізаційного феномена, що відзначається неповторністю історичної самореалізації та характером людського потенціалу, з огляду на нерівномірні коливання українського соціуму між елітократією та егалітаризмом. Важливого значення у вищезазначеному контексті автор надавав геополітичній стратегії та регіональній політиці України як засобам наближення до Європейського Союзу.

Другу групу складають дослідження [4] та підручники [5] з новітньої історії України, в яких йдеться, зокрема, про становлення української зовнішньої політики. В цих роботах, з різним ступенем повноти, робляться спроби віддзеркалити перші кроки української держави на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції. Перший віце-президент Міжнародної асоціації українців Я.Грицак в своєму дослідженні, спираючись саме на європейські цінності стверджує, що націоналізм як ідеологія зводиться до віри в те, що все людство природним чином поділено на нації, кожна з яких має особливий характер, кожна людина мусить ідентифікувати себе з нацією заради власної свободи та самореалізації, а лояльність до нації посідає найважливіше та найперше місце серед усіх можливих лояльностей [6].

Тут також, особливу увагу привертають роботи В.Литвина, в яких ґрунтовно, на підставі чисельних документів, відстежується європейський та євроатлантичний вектор української політики [7]. В межах означеної групи доречно окремо згадати роботи безпосередньо присвячені розвиткові української зовнішньої політики та дипломатичної служби [8].

До третьої групи можна віднести чисельні праці вітчизняних та зарубіжних істориків, політологів, економістів, де досліджені процеси європейської та євроатлантичної інтеграції в цілому. В цій великій групі, в свою чергу, доречно виділити специфічні підгрупи, в яких, зокрема, йдеться про становлення і розвиток європейської спільноти [9], розширення Європейського Союзу [10], спільну зовнішню і безпекову політику [11], затвердження права Європейського Союзу (*acquis communautaire*) [12], особливості європейської ідентичності [13], розвиток інтеграції в окремих сферах [14] і особливо – фінансово-економічній [15], соціальній [16], регіональну політику [17], тощо. Безумовно, що в більшості цих робіт, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, безпосередньо не йдеться про європейську та

євроатлантичну інтеграцію України, втім саме в них чітко віддзеркалені різноманітні виміри європейської і євроатлантичної спільноти, як певного феномена сучасності. Саме це надало можливість окреслити перспективи і наслідки реалізації Україною свого європейського та трансатлантичного покликання.

Четверту групу складають студіювання коренів європейської визначеності України, глибинного підґрунтя належності її до західної цивілізації. Важливим кроком України на шляху до Європи було формування і затвердження нових геополітичних імперативів [18]. Наша держава відмовилась від конфронтаційних підходів минулого і добровільно взяла на себе зобов'язання перед світовим співтовариством про без'ядерний статус держави. Геостратегія України передбачає її активну участь у всіх європейських справах на засадах здійснення виваженого і обґрунтованого, але пріоритетного і дійсно стратегічного вектора української геополітики, що займає чільне місце серед геополітичних і соціально-культурних імперативів власного шляху розвитку сучасної незалежної України. Сучасна геополітична стратегія України полягає в намаганні налагоджування партнерських стосунків з усіма сусідніми країнами та дотримання виваженої політики, тобто має враховуватися зовнішньополітичне оточення України та її серединне положення поміж геополітичними силами євразійського континенту.

Європейські та євроатлантичні прагнення були започатковані у працях М. Костомарова [19], М. Драгоманова [20], М. Грушевського [21], С. Рудницького [22], М. Міхновського [23], В. Липинського [24], О. Донцова [25], В. Вернадського [26], Ю. Липи [27], М. Хвильового [28] С. Єфремова [29]. Зокрема, С. Єфремов, виступаючи на Глібовському святі в Чернігові 6 березня 1927 р., підкреслював: «Сталося це заходами і працею людей, що працюючи на місцях, думками обіймали всю Україну, головою були в Європі і спільні думки загальнолюдського поступу прищеплювали до рідного ґрунту, засіваючи його не сепаратним, а спільним, не скороминучим, а вічним, не до ворогування і розбрату вели, а до єднання» [30].

Необхідність повернення до своїх витоків викликає настирливу необхідність звертатися до досвіду попередніх поколінь, який переконливо свідчить, що за часів національно-визвольних змагань європейська та євроатлантична ідентичність завжди була в центрі уваги провідників самостійної незалежної України.

В “західній моделі” як своєрідному еталоні для трансформації українського суспільства, найбільш раціональним зерном є загальноєвропейські цінності. Саме вони можуть розглядатися як найбільш вагоме досягнення цивілізаційного розвитку як для сучасності так і для майбутнього. Вони будуються на принципах максимальної гармонізації глобальних та національних інтересів. Базовий принцип Європейського Союзу – збереження в інтеграційному процесі національної ідентичності та розмаїття культур. Для Української держави, яка тільки затверджує власний суверенітет і незалежність, євроінтеграція є основою національної самоідентифікації і однією з найважливіших цінностей [31].

До цієї ж групи варто віднести новітні українські геополітичні дослідження. До фундаторів сучасної української геополітичної думки можна віднести М. Кулініча, І. Кураса, Л. Лещенко, С. Лотоцького, О. Реєнта, С. Пирожкова, П. Ситника, В. Солдатенка та інших. Проте, в їхніх роботах тільки окреслено основні напрями розвитку української геополітики. Тому ми можемо з певністю стверджувати, що українська

геополітична школа нині перебуває у періоді становлення. У сучасній українській науковій сфері відбуваються процеси осмислення та аналізу досягнень світової геополітичної думки та глибокі наукові спроби пошуків власне українських геополітичних концепцій та стратегій [32].

Також до четвертої групи можливо віднести наукові та науково-публіцистичні твори, в яких міститься в тому числі розуміння української національної ідеї, як європейської. Втім, в умовах опанування демократичних засад в наукових дослідженнях, така точка зору не була єдиною [33]. Доволі оригінальною своєю анти-західною риторикою в порівнянні з іншими авторами виглядає монографія В.Ліпкана [34]. Він торкається перш за все правових аспектів національної безпеки України і навіть пропонує відновити ядерний потенціал.

До певних узагальнень вітчизняних геополітичних досліджень можна віднести монографію С.Андрущенко (Гринько). В цій роботі ґрунтовно розглянуто теоретичні аспекти геополітики, висвітлено існуючі геополітичні концепції за регіональною ознакою, розкрито українську геостратегію в сучасному геополітичному просторі. Втім, позиція авторки щодо необхідності дотримання відносин рівнонаближеності в усіх напрямках (європейському, євроатлантичному та євразійському) скоріше є оптимістичним побажанням, ніж реальністю [35].

Проведений нами аналіз наукової та публіцистичної літератури дає підстави стверджувати, що за підходами більшості дослідників, для України активна співпраця з ЄС, НАТО та іншими європейськими та трансатлантичними інституціями є глибоко обумовленою сутністю геополітичних підвалин. Чисельні праці дослідників геополітики не без протиріч, проте послідовно, відображають європейські та євроатлантичні прагнення України [36]. Більшість авторів підкреслювали, що на протязі тривалого часу Україна була позбавлена природного для неї європейського напрямку розвитку. Україна, як і інші постсоціалістичні країни, обрала для себе шлях затвердження в своєму житті загальнолюдських цінностей демократизму, ринкових відносин, світових культурних надбань. Всі означені явища, насамперед, можна вважати досягненням європейської та трансатлантичної цивілізації і вони просуваються зараз до нас саме з країн Західної Європи.

Отже, на наше переконання, більшість дослідників української геополітики вважали, що саме європейський та євроатлантичний вектор цілком природно починав відігравати на сучасному етапі винятково важливу, без перебільшення визначальну роль в розвитку українського суспільства.

До цієї ж групи, з певними застереженнями слід віднести наукові розвідки зарубіжних дослідників. В нашій роботі використовуються і піддаються аналізу доробки сучасних російських авторів з проблем геополітики, зокрема К.Гаджиєва [37], О. Дугіна [38], С.Кара-Мурзи [39], М.Нартова [40], О.Панаріна [41], Ю.

Тихонравова [42] та інших [43]. Так професор Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова І.Василенко ґрунтовно довела особливості православно-слов'янської цивілізації, втім вона не припускає якихсь відмінностей України від Росії [44]. Геополітичні роботи з неприхованим антиукраїнським контекстом стали неодмінним атрибутом пропагандистських творів російських політиків С.Бабуріна [45], В.Жириновського [46], Г.Зюганова [47], Г.Явлінського [48].

Дослідження європейської та євроатлантичної інтеграції України, неможливо без врахування ідей західних класиків геополітики та сучасних політиків і науковців. Зокрема, йдеться про роботи І.Валерстайна, Р.Келлена, Г.Майера, Х. Макіндера, А. Мехена, Н. Спайкмена, В.Шермана та ін. [49]. Впродовж тривалого часу Україна як незалежна держава була відсутня на політичній мапі світу. Відповідно, її, як правило, ігнорували в класичних наукових доробках світових геополітиків. Якщо ж Україна й привертала увагу осіб, причетних до геополітики, геостратегії й прийняття зовнішньополітичних рішень, то в більшості випадків її розглядали в контексті зовнішньої політики Російської імперії та її наступника - Радянського Союзу. Від 1991 року розпочинається нове геополітичне існування України як окремішнього актора із власною геостратегією й власним геополітичним баченням. Оскільки інтеграцію до Європейського Союзу та НАТО було визначено пріоритетним напрямом зовнішньої політики та стратегічною метою України, найбільш актуальною стала проблема становлення України саме в процесах європейської та євроатлантичної інтеграції.

В цьому контексті треба виокремити дослідження наших сучасників - З. Бжезинського [50], Ф.Фукуями [51], С.Хантінгтона [52]. З.Бжезинський прогнозує геополітичну ситуацію на євразійському континенті і щиро сподівається в провідну роль України в упорядкуванні тут демократії та стабільності. Ф.Фукуяма стверджує початок особливого планетарного існування, яке буде проходити під знаком ринку і демократії. С.Хантінгтон доводить, що сучасна світова політика вступає до нової фази, коли джерелом конфліктів є не ідеологія чи економічні причини, а сфера культури, протистояння різних цивілізацій. Проте, абсолютизація будь якого чинника не дає можливості здійснити неупереджений науковий пошук.

Більшість західних дослідників впевнені, що сучасним виявом руху історії є глобалізація. Світ інтегрується завдяки розвиткові технології, торгівлі й інвестиціям, завдяки обміну думками, який стимулює економічне зростання і створює підвалини для поширення демократії. Там, де розвивається економіка, неминуче поширюється демократія. Саме цей різновид прогресу – єдиний, який створює шанс розвитку для бідних країн і, зокрема, України. Саме такої точки зору дотримується низка інших західних дослідників, що торкаються геополітичної ролі України [53].

Дуже велику і різнопланову п'яту групу складають дослідження де розкриваються як окремі аспекти, так і в цілому весь комплекс взаємин України з Європейською Унією. Європейський та євроатлантичний вибір української зовнішньої політики на думку багатьох авторів, визначався важливими соціально-політичними і культурними обставинами. Серед питань, які поставали перед українськими дослідниками, - інтенсифікація двосторонніх відносин України з Євросоюзом у пріоритетних сферах загальноєвропейської інтеграції, аналіз наслідків вступу до організації держав Центрально-Східної Європи, створення внутрішніх передумов вступу України до ЄС. Вирішенню науково-дослідницьких завдань здійснення української політики щодо європейських інтеграційних процесів, визначенню їх впливів на українське суспільство, політичним проблемам входження України до європейських і євроатлантичних структур, побудові демократичних політичних інститутів, формуванню національної політичної еліти, розвитку громадянського суспільства в Україні присвячені чисельні праці таких вітчизняних

дослідників як В.Вакулич, С.Василенко, О.Ковальова, С. Костюк, В.Крушинський, О. Ляшенко, Г.Надтока, О.Пристайко, О.Снігир та інші [54]. Європейський вектор української зовнішньої політики на думку цих дослідників, визначав саму сутність не тільки зовнішнього, але і внутрішнього життя України. Хоч при цьому не можна забувати про те, що Україна розташована між двома різними цивілізаціями і цілком природно належить до них обох. Соціально-політичні та культурні устремління суспільства і особливості складу населення України, його менталітет вимагав розробки такої зовнішньополітичної стратегії, яка дала б змогу врахувати названі особливості, не обмежуватися альтернативою “Схід – Захід”, а набувати власну ідентичність саме шляхом реалізації європейського та євроатлантичного покликання. Автори зазначених праць як раз значною мірою сприяли зняттю дилеми “Схід – Захід”. В цьому контексті показовою є робота народного депутата України Б. Губського [55]. Не дивлячись на те, що в назві присутнє слово „євроатлантична”, автор висвітлює перш за все особливості входження України у світове господарство на фоні поглиблення глобалізації світової економіки, окреслює перспективи інтеграції України в ЄС та аналізує стан економічного співробітництва з країнами Євросоюзу.

Колективне дослідження зарубіжних авторів за редакцією Л.Хоффмана та Ф. Мьоллера розкриває сутність розвитку договірних між Україною та ЄС, особливості інтеграції України до світової економіки, регіональні розбіжності для залучення іноземних інвестицій, експортну орієнтованість української економіки та її вплив на реструктуризацію підприємств, різноманітні аспекти монетарної та фіскальної політики в Україні в контексті розширення Європейського Союзу та збільшення його впливу на українську економіку [56].

Також звертає на себе увагу ще одне колективне дослідження за участю українських та зарубіжних експертів. Вони виходили з того, перспектива членства в Європейському Союзі для України є не лише винагорода за добрі наміри, а й засіб впливу на швидкість та характер реформ. Важко не погодитися з думкою, що остаточне прийняття в ЄС зумовлене не геополітичними розрахунками, а політичною, економічною, правовою та соціальною ситуацією в середині країни-кандидата [57].

Шосту групу складає значний масив наукових розвідок, які присвячені стосункам України з Організацією Північноатлантичного договору [58]. Зокрема, найбільш ґрунтовно і послідовно стосунки з НАТО розглянуто в роботах політиків і дослідників В.Бадрака [59], О.Бодрука [60], О.Гочаренка [61], В.Горбуліна [62], П. Демчука [63], О.Дергачова [64], О.Їжака [65], Є.Марчука [66], Г.Перепелиці [67], А. Соболева [68] та інших.

Найбільш показовою в цьому сенсі виглядає колективна робота за редакцією професора Г.Перепелиці. В ній доведена роль НАТО в новому стратегічному вимірі після другої хвилі розширення. Найбільш важливим з точки зору теми нашого дослідження є висвітлення внутрішнього виміру євроатлантичної інтеграції України. Зокрема, тут розглянуті політичні критерії вступу до НАТО в контексті необхідності соціально-економічних і політичних реформ, динаміка української громадської думки щодо Альянсу, а також роль засобів масової інформації у формуванні позитивного іміджу НАТО. Значна увага приділена військовій реформі в Україні в контексті євроатлантичної інтеграції [69]. Концептуальні питання реформування структур

безпеки і оборони в світлі майбутнього вступу до НАТО ґрунтовно розглянуті в колективній праці підготовленій Національним науково-дослідним центром оборонних технологій і воєнної безпеки України [70].

Слід підкреслити, що питання євроатлантичної інтеграції України стали предметом інтересу низки молодих науковців – К.Білої, О.Деменко, О.Палія, О. Полторацького, О.Томашевича [71]. В їхніх дисертаційних дослідженнях ґрунтовно розглянуті різноманітні аспекти трансформації Організації Північно-Атлантичного Договору та поглиблення участі нашої держави у взаємодії з Альянсом. Однак, попри певне зростання дослідницьких зацікавлень співпрацею України з Організацією Північно-Атлантичного Договору, вказані студії, на наш погляд, залишалися за межами широкого громадського інтересу та не впливали суттєво на стан громадської думки щодо НАТО в державі.

Значно менше, проте достатньо ґрунтовне відображення знайшов такий напрям європейської та євроатлантичної інтеграції як участь України в таких загальноєвропейських структурах як Організація з Безпеки і Співробітництва в Європі [72], Рада Європи [73] та європейських субрегіональних міжнародних організаціях [74] знайшло в дослідженнях, які належать до **сьомої групи**. Серед них на особливу увагу заслуговують наукові праці І.Піляєва, в яких він на підставі власного практичного досвіду роботи у складі відповідної делегації Верховної Ради аналізує перші кроки нашої держави в Раді Європи [75].

Відносно великий масив наукової літератури складає **восьма група**. До неї включені дослідження, що віддзеркалюють участь різних гілок центральної української влади в здійсненні політики європейської та євроатлантичної інтеграції. Більшість їхніх авторів виходили з того, що повноцінне членство України у ЄС та НАТО відкладено на далеку перспективу. Водночас, різні виміри та можливості, зокрема, парламентської співпраці обґрунтовані українськими політиками та науковцями. [76].

Найбільш чисельно в цій групі репрезентована діяльність органів виконавчої влади, що є абсолютно логічним. Так, зокрема, багато робіт присвячено економічним аспектам інтеграції України до ЄС, діяльності Міністерства економіки (яке в 2001-2005 рр. носило назву Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції) [77]. Низка досліджень розкриває співробітництво у фінансовій сфері [78], і особливо – у галузі реформування української податкової служби згідно вимог Європейського Союзу [79] та залучення іноземних інвестицій [80]. Також, певна частина досліджень віддзеркалюють співпрацю у напрямі європейської інтеграції України в окремих галузях промисловості [81] та сільського господарства [82].

Приєднання України до загальноєвропейського освітянського простору сприяло дослідженням в цьому напрямку [83]. Доречно також серед робіт, присвячених галузевій співпраці в реалізації європейського та євроатлантичного покликання виокремити дослідження, що розкривають участь Міністерства Оборони України в інтеграції [84].

Тут також слід згадати велику кількість досліджень присвячених адаптації українського законодавства до права Європейського Союзу (*acquis communautaire*) [85], європейському реформуванню системи державного управління [86], участі в євроінтеграційних процесах держави правоохоронних органів [87] та судової

системи [88].

До **дев'ятої групи** варто віднести студіювання участі регіональних владних структур та органів місцевого самоврядування в реалізації державної політики спрямованої на всебічну європейську та євроатлантичну інтеграцію [89]. Особливо слід виокремити роботи присвячені створенню та функціонуванню в західній Україні так званих єврорегіонів [90]. Заслуговує на увагу стаття І.Довбні, де відстежено участь східноукраїнських областей в діяльності Асамблеї Європейських Регіонів, доведений потенціал Слобожанщини щодо здійснення європейської інтеграції України [91].

Окрему, **десяту групу** досліджень складають роботи, в яких науковці торкаються участі недержавних акторів України в наповненні конкретних змістом європейської та євроатлантичної інтеграції держави. А саме йдеться про діяльність українських політичних партій [92] та неурядових громадських організацій (НГО) [93]. В цьому контексті слід звернути увагу на кілька видань, де розкриті конкретні приклади участі НГО в просуванні європейських та євроатлантичних цінностей в українське суспільство [94]. Більшість дослідників впевнена в тому, що розвинута мережа громадських організацій є базовою умовою формування громадянського суспільства. Аналізується стан взаємодії недержавних організацій та органів влади, розглядаються перспективні напрями та механізми такої співпраці. У виданнях Представництва Європейської Комісії в Україні представлені описи мікропроектів, що співфінансуються Європейським Союзом в рамках програми мікрогрантів Представництва Європейської Комісії. Ці проекти впроваджувалися за технічної допомоги проекту ЄС "Розвиток громадянського суспільства у м. Києві та обраних регіонах України". Усі проекти були спрямовані на покращення соціального стану та добробуту населення в п'яти регіонах України шляхом посилення ролі неурядових організацій, що працюють у соціальній сфері [95].

Аналіз досліджень процесу формування і розвитку європейського та євроатлантичного вектору української політики дає нам підстави стверджувати, що інтеграція України в Європу – це об'єктивний процес сучасності. Водночас, більшість дослідників визнає, що інтеграція України до загальноєвропейського процесу відбувалася повільно, з суттєвими протиріччями. Загалом історіографічний аналіз свідчить, що проблема європейської та євроатлантичної інтеграції України наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. привертала увагу істориків переважно в контексті діяльності окремих суб'єктів державної влади. Доробок попередніх дослідників створив підґрунтя для подальших студій, виявив слабо висвітлені або невивчені компоненти, що дозволило концептуально переосмислити порушену проблему на основі сучасних підходів. Таким чином, розглянуті дослідження переконливо доводять, що події, пов'язані з втіленням політики європейської та євроатлантичної інтеграції України протягом 1991-2004 рр. є надзвичайно важливими в контексті відтворення загальної історії України і історії української зовнішньої політики. Попри це, аналіз праць вітчизняних і зарубіжних науковців з даної проблеми засвідчує, що, використовуючи різні методологічні та ідеологічні принципи та підходи, вони досягли певних успіхів у її вивченні. Проте, слід зауважити, що незважаючи на їхні досягнення в означеній царині, відсутнє і комплексне дослідження, присвячене історичному виміру української політики спрямованої на всебічну інтеграцію в

європейські та євроатлантичні структури.

1.2 Джерельна база дослідження

Результати будь-якого історичного дослідження визначаються передусім кількістю та характером наявної джерельної бази. Оптимальне використання різноманітних джерел потребує їх класифікації, для якої нами застосовується загальноновизнаний принцип розподілу за походженням.

Згідно з цим джерельна база нашого дослідження складається з десяти груп.

В першу групу входять міжнародно-правові акти, зокрема, документи Європейського Союзу, Організації Північно-Атлантичного Договору, Ради Європи, Організації з Безпеки і Співробітництва в Європі, європейських регіональних структур. До цієї ж групи варто віднести двосторонні договори та угоди між Україною та цими організаціями, а також з окремими країнами членами ЄС та НАТО. Всі європейські країни - члени ЄС та НАТО організацій визнали Україну і встановили з нею дипломатичні відносини. При чому, абсолютна більшість з них зробила це або наприкінці 1991 року, або протягом першого кварталу 1992 року. За підрахунками автора, на кінець 2004 року існувало 890 договорів України з європейськими країнами - сучасними членами ЄС та НАТО. З них 437 було укладено після досягнення Україною політичної незалежності. Інші договори Україна виконувала як один з правонаступників Радянського Союзу. Практично всі зазначені документи розміщені на відповідних офіційних сайтах інституцій, або знаходяться в поточних архівах [96].

Значна кількість з діючих договорів стосується економічних відносин. Серед них переважають угоди про науково-технічне співробітництво, про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і на майно, про сприяння та взаємний захист інвестицій, про співробітництво і взаємодопомогу у митних справах, про повітряне сполучення, про міжнародне автомобільне сполучення, про морське судноплавство, про двосторонні торговельно-економічні зв'язки тощо. Протягом лише 2003 року Україною в рамках майбутнього вступу до СОТ було підписано одинадцять Протоколів з доступу до ринків товарів та послуг, в тому числі з ЄС, Чехією, Словаччиною, Угорщиною, Болгарією, Польщею, Естонією [97]. Серед інших напрямів співробітництва, які здебільше зустрічаються серед об'єктів двосторонніх договорів можливо вказати на угоди про взаємний захист таємної інформації, про співробітництво з питань, що становлять взаємний інтерес у зв'язку з ядерно-технічною безпекою і радіаційним захистом, про міжнародне автомобільне сполучення, про морське судноплавство, про умови поїздок громадян, про військове співробітництво, про співробітництво та взаємну допомогу в галузі попередження катастроф, стихійних лих, інших надзвичайних ситуацій та ліквідації їх наслідків, про взаємне працевлаштування працівників, про правову допомогу та правові відносини у цивільних і кримінальних справах тощо.

Важко оцінити обсяги надання послуг суб'єктам економічної діяльності в країнах ЄС працюючими в них мігрантами з України, оскільки більшість із них є

нелегалами. В цьому контексті особливого значення набуває перший прецедент міжнародно-правового забезпечення прав українців в країні ЄС. В середині лютого 2003 року між Україною та Португальською Республікою було укладено угоду про тимчасову міграцію громадян України для роботи в Португальській Республіці [98]. Отже, кількісні підходи до двосторонніх відносин України з європейськими країнами ЄС та НАТО і кандидатами на вступ до цих структур свідчали про певний прогрес. Активізація взаємин була можлива виключно за умов європеїзації українських реалій. Необхідність виконання міжнародних зобов'язань в цьому контексті мали сприяти реальній реалізації європейського і євроатлантичного покликання України.

Другу групу складають вітчизняні нормативні акти центральних і регіональних органів влади. Виходячи з Конституції України, саме парламент визначає основні напрями зовнішньої та внутрішньої політики. Зокрема, це - Закони України та Постанови Верховної Ради України та її окремих комісій та комітетів [99], матеріали парламентських слухань щодо зовнішньої політики, європейської та євроатлантичної інтеграції [100]. В цьому контексті слід особливо зупинитися на Законі України „Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 року. В ньому серед основних напрямів державної політики з питань національної безпеки України у зовнішньополітичній сфері було зазначено забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу [101]. Саме цей нормативний акт є принциповим з точки зору змісту нашого дослідження. Хоча варто зазначити, що Верховна Рада ще 2 липня 1993 року в Постанові „Про основні напрями зовнішньої політики” зазначила, що західним державам належить провідна роль в сучасній міжнародній системі, зокрема, у всесвітньому економічному комплексі і в міждержавних інституційних механізмах управління глобальними і регіональними процесами. Виходячи з цього визначальною рисою зовнішньої політики України щодо цих держав стало встановлення з ними відносин політичного і військового партнерства, взаємовигідного економічного співробітництва, широких культурних, наукових, гуманітарних зв'язків. Розбудова стосунків із західноєвропейськими державами створювало умови для відновлення давніх політичних, економічних, культурних, духовних зв'язків України з європейською цивілізацією, прискорення демократизації, проведення ринкових реформ та оздоровлення національної економіки. Водночас таке співробітництво стало підґрунтям для розширення участі України в європейських структурах та майбутнього інтегрування її господарства до загальноєвропейського і світового економічного простору. В цьому контексті особливе значення для України мали і мають відносини із Сполученими Штатами Америки як країною, політика якої суттєвим чином впливає на розвиток міжнародних подій. Отже, ще в 1993 році Верховна Рада України зазначила перспективною метою української зовнішньої політики членство України в Європейських Співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах [102].

Суттєва активізація дій парламенту в реалізації європейського та євроатлантичного покликання відбувається з 2002 р., після утворення відповідного

профільного комітету. Було проведено кілька парламентських слухань по інтеграційній тематиці. Комітет з європейської інтеграції відповідно віддзеркалював власну діяльність, зокрема, в якості певного „європейського цензора” законопроектів на створеному офіційному сайті [103].

Втім, не парламент, а глава держави і виконавча гілка влади були в досліджуваній період ініціаторами та реальними виконавцями абсолютної більшості європейських та євроатлантичних прагнень України. Саме Президентом України були прийняті і затверджені спеціальними указами Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу (14 червня 1998 р.), Програма інтеграції України до Європейського Союзу (14 вересня 2000 р.), Державні програми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 р. і на 2001 - 2004 роки, Стратегія України щодо Організації Північноатлантичного договору (8 липня 2002 р.), Державні програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України, інформування громадськості з питань європейської інтеграції України, інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004 - 2007 рр., щорічні Цільові плани в межах Плану дій Україна-НАТО на 2003-2004 рр. тощо [104]. Значний інтерес при розробці теми дослідження мали документи Ради національної безпеки і оборони України та її інституцій [105].

Окремо необхідно зупинитися на документах і матеріалах дорадчих органів, зокрема, Адміністрації та Секретаріату Президента України, Державної Ради з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, Національного центру євроатлантичної інтеграції, Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді національної безпеки і оборони [106].

Виконавча гілка влади була представлена чисельними рішеннями уряду [107]. Слід відзначити, що абсолютна більшість документів центральних органів влади була опубліковано, або принаймні, розміщена на офіційних сайтах цих установ. Відповідно до Державних програм щодо інтеграції до ЄС та НАТО, затверджених Указами Президента України на сайтах практично всіх органів виконавчої влади почали з'являтися матеріали, присвячені європейській та євроатлантичній інтеграції у відповідній галузі, хоча не на усіх з однаковим ступенем якості. Зокрема, йдеться про такі органи виконавчої влади як Міністерство аграрної політики України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство економіки України, Міністерство закордонних справ України, Антимонопольний комітет України, Головне контрольно-ревізійне управління України, Головне управління державної служби України, Державний комітет України у справах національностей та міграції, Державний комітет фінансового моніторингу України, Державний комітет ядерного регулювання України, Національна комісія регулювання електроенергетики України, Національне космічне агентство України, Національний банк України, Пенсійний фонд України, Фонд державного майна України тощо [108].

Посольства України в країнах-членах та країнах-кандидатах на вступ до ЄС та НАТО, Торговельно-економічні місії України в цих країнах, Представництва та місії України при Європейських комісіях, НАТО, Раді Європи та ОБСЄ також видавали відповідні документи щодо європейської та євроатлантичної інтеграції держави [109].

Органи судової влади значно менше, в порівнянні з іншими гілками української влади, брали участь в процесах європейської та євроатлантичної інтеграції, проте заперечити їхню участь в реалізації відповідної державної політики неможливо [110].

Третю групу складають документи державної виконавчої влади на місцях, міських рад та інших органів місцевого та регіонального самоврядування [111]. На жаль, не в усіх областях регіональне втілення політики європейської та євроатлантичної інтеграції знаходило відповідне відображення. Втім, саме ці документи найбільш детально та ґрунтовно демонструють, що відповідна справа була не лише справою центральних органів виконавчої влади. Найбільшого віддзеркалення цей напрям знайшов в документах Дніпропетровської, Донецької, Львівської, Одеської, Сумської, Харківської та Чернігівської областей [112]. До цієї ж групи має сенс віднести документи і матеріали державних та приватних підприємств, установ та організацій [113], зокрема – вищих навчальних закладів [114].

До **четвертої групи** можна віднести офіційні матеріали та періодичні видання Європейських та Євроатлантичних інституцій, Представництва Європейської Комісії в Україні, Центра Інформації і Документації НАТО в Києві, Місії зв'язку НАТО в Києві, Представництва Ради Європи, інституцій ОБСЄ, дипломатичних представництв країн ЄС та НАТО акредитованих у Києві, тощо [115]. В цих документах відображені відповідні кроки наших європейських та євроатлантичних партнерів щодо України.

П'ята група складається з документів і матеріалів українських політичних партій [116] та їхніх лідерів [117]. Партійні програми, поточні заяви та ухвали, виступи лідерів свідчили про глибокі розходження точок зору щодо європейських та євроатлантичних перспектив України серед вітчизняного політикуму. Найбільшу зацікавленість викликали матеріали парламентських та президентських виборчих компаній [118].

До **шостої групи** варто віднести документи та матеріали українських та зарубіжних недержавних громадських організацій [119]. Серед них, безумовно, на особливу увагу заслуговують громадські організації, які відповідно до своїх статутних вимог намагалися конкретними реальними кроками наближати європейську та євроатлантичну перспективу України. Їхні інформаційно-аналітичні сайти були орієнтовані на суспільний діалог щодо стратегії розвитку України. Неурядові громадські організації (НГО) намагалися стимулювати дискусії, які дозволяли шукати шлях до встановлення соціально-політичного консенсусу відносно майбутнього країни, її місця в світі, європейській та євроатлантичній спільноті.

В сьомій групі - книги, статті та виступи державних і політичних діячів. Перш за все слід виокремити праці Президентів України [120]. Значною мірою, згідно з конституційними положеннями щодо зовнішньополітичних повноважень, саме завдяки їхній політиці, почав отримувати конкретно наповнення європейський та євроатлантичний напрям міжнародної політики України. Більшу частину періоду, що досліджується, на чолі держави знаходився Л.Кучма, людина по своїй ментальності не дуже підходяща на роль євроінтегратора. Проте, саме з другої половини 1990-х років вимальовується курс України на зближення з Європою (хоча термін «євроатлантична інтеграція» був викреслений з вжитку протягом 2000-2001 рр. і в середині 2004 року були тимчасово вилучені з Військової доктрини України

положення про мету вступу до ЄС та НАТО). Президент Л.Кучма в своїй книзі „Україна - не Росія” справедливо зазначав, що європейський вибір України є її органічним цивілізаційним вибором [121]. Принципово важливе місце займають праці Міністрів закордонних справ України А.Зленка, Г.Удовенка, Б.Тарасюка, К. Грищенка [122]. Саме Г.Удовенко відверто заявив про те, що Україні ніколи було не потрібно рубити вікно в Європу, бо вона завжди була її складовою частиною [123].

Найбільш ґрунтовною роботою в контексті наших наукових розвідок, безумовно, є мемуари першого міністра закордонних справ України А.Зленка [124]. За своїм задумом, масштабністю і сукупністю пріоритетних чинників, що визначають сучасний стан України, книга окреслює концептуальні засади стратегічного розвитку української зовнішньої політики. Автор спогадів крізь призму власного досвіду пише портрет України дипломатичної. Визначивши своїм пріоритетом повернення України до власної європейської ідентичності, А.Зленко дуже образно помічає, що дипломатичне визнання та набуття членства в НБСЄ (ОБСЄ) були свідоцтвом про народження, вступ до Ради Європи – атестатом про зрілість, а майбутнє членство в ЄС та НАТО (в чому він ніскільки не сумнівається) – дипломом про вищу освіту. На думку А.Зленка, не лише Сполучені Штати вийшли переможцем з „холодної війни”. Переможцями відчували себе і всі країни Центральної та Східної Європи, у тому числі новонароджена Україна. Окремо він зупиняється на взаєминах з Організацією Північноатлантичного Договору – як одному з реальних шансів повернення країною свої ідентичності. А.Зленко вважав, що на напрямі євроатлантичної інтеграції перспектива України є відчутно ближчою, ніж у випадку з Європейським Союзом. На відміну від ЄС, НАТО прямо заявляє про євроатлантичну перспективу України. З висоти прожитих років він бачив наскільки політики першої доби незалежності годилися на роль європейців і реформаторів. Не за браком бажання, а за браком уміння. На жаль, за думкою патріарха вітчизняної дипломатії, і нове покоління українських політиків не сильно відрізняється в цьому плані від своїх попередників. Більшість наших політиків і зараз мають на увазі кожен свою версію розвитку держави, говорячи про її європейське покликання, і нерідко між цими версіями мало спільного. Проте європейська константа нашої зовнішньої політики, як і внутрішнє становлення України на демократичних європейських засадах, повинні стати тими спільними елементами, що поєднують закладені в Україні різні устремління і зроблять неможливим глибокий розкіл еліти. Хоча б тому, що європейська орієнтація – це не політика „геть від Москви”, це орієнтація на європейський спосіб життя, незаперечно обожнюваний більшістю українців, незалежно від того, „західники” це чи „слов’янофіли”. Продовжуючи думку Президента Л.Кучми, А.Зленко вказує, що Україна – це Європа, а не Росія, і наш виключний пріоритет полягає в побудові сильної держави саме в європейській політичній традиції. А.Зленко підкреслював, що з певною мірою спрощення, успіх у сучасній Європі має чітку і в принципі доступну для всіх схему: демократичні цінності плюс продумана ліберальна економіка. Послідовне застосування в державній політиці цих двох інгредієнтів приводить до економічного зростання і зовнішньополітичного ствердження. Втім, ми поки що не пройшли цей шлях до кінця. Україномовний Захід і російськомовний Схід живуть досить відокремлено, зайняті власними уявленнями та інтересами. На даному етапі їх об’єднують скоріше історичні обставини, за якими вони опинилися в одній

державі, ніж приналежність до однієї нації. Отже, слід зазначити, що ця фундаментальна праця одного з батьків-засновників сучасної української дипломатії посіла гідне місце у процесі дослідження проблем європейської та євроатлантичної інтеграції України [125]. Також значний інтерес з точки зору повноти розкриття теми мали роботи таких вітчизняних державних діячів, дипломатів, як А.Бутейко, В. Горбулін, Є.Марчук, Д.Павличко, Ю.Тимошенко, Р.Шпек та інші [126]. Не можна обійти увагою також видання, де питань європейської та євроатлантичної інтеграції України торкалися іноземні державні та політичні діячі, зокрема Б.Джексон, К. Доннеллі, І.Іванов, Р.Проді, Я.Схефер та інші [127].

Восьму групу складають статистичні і довідкові видання. Зокрема, слід згадати щорічники „Україна у цифрах” у відповіді роки [128], статистичні збірники „Зовнішня торгівля України товарами та послугами у відповідному році”. В цих збірниках наведено інформацію про обсяги зовнішньої торгівлі товарами та послугами у тому чи іншому році в порівнянні з попереднім. Інформація подавалася за країнами світу, структурою, регіонами України. Наводилися дані щодо обсягів зовнішньої торгівлі товарами за товарною структурою [129]. Особливе значення в контексті обраної теми мав статистичний збірник „Співробітництво між Україною та країнами ЄС” (в ньому було наведено дані про обсяги зовнішньої торгівлі товарами, послугами та прямих іноземних інвестицій за країнами ЄС, країнами кандидатами та потенційними кандидатами на вступ до ЄС за 2002-2004 рр. [130]. Інформація по зовнішній торгівлі товарами та послугами подавалася у розрізі країн світу та за структурою, по прямих інвестиціях – за країнами світу та за видами економічної діяльності. Також певне значення мали інші збірники [131]. До цієї ж групи варто віднести довідкові видання Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного Договору, зокрема, здійснені їхніми київськими представництвами, а також країнами-членами ЄС та НАТО [132]

Дев'ята група містить в собі матеріали чисельних соціологічних досліджень [133]. В них відстежується динаміка змін громадської думки в Україні щодо європейського та євроатлантичного покликання. Серед цих матеріалів - дослідження, проведене автором за проектом за грантом NATIP у співпраці з доцентом політології Донецького національного університету В.Кіпенем та доцентом кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики ДонНУ Ю.Теміровим [134]. Матеріали цього дослідження містяться у Додатку А.

Дуже великий за обсягом масив складають джерела віднесені до **десятої групи**. Це матеріали періодичної преси та інших засобів масової інформації [135]. Потужним механізмом віддзеркалення конкретних кроків щодо європейської та євроатлантичної інтеграції є регіональні та місцеві видання. Ідеологічна та пропагандистська обробка українського населення з боку певних політичних кіл здійснювала була партійна преса. Практично всі газети такого гатунку, вміщували на своїх сторінках повідомлення на відповідну тематику. Серед них: заклики до негайного розриву будь-яких стосунків з Альянсом, або до негайного приєднання до ЄС та НАТО, інформації про проведення семінарів, круглих столів, послання партійних лідерів, матеріали щодо конкретних прикладів співробітництва в військових і невійськових галузях, про поїздки до штаб-квартири НАТО тощо. У нарисах, статтях видань „лівого” спрямування, викривалася пронатовська політика виконавчої гілки влади, порушення

так званого нейтрального статусу України.

Слід зазначити, що більшість використаних документів була знайдена у Всесвітній мережі (Інтернет). Дійсно, тут міститься багато необхідної інформації. Але варто зазначити, що далеко не завжди вказується, де був опублікований даний матеріал. Якщо навіть таке згадування є, воно потребує перевірки. Була проведена чітка диференціація використання офіційних сайтів, що належать органам влади і міжнародним міжурядовим та неурядовим організаціям та сайтів різноманітних наукових, аналітичних центрів, засобів масової інформації, політичних партій та громадських організацій.

Таким чином, наявний масив різноманітних джерел дозволив проаналізувати кроки гілок влади української держави, українських політичних партій та недержавних громадських організацій в напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції протягом років незалежності.

1.3 Методологія дослідження

Специфічність об'єкту та предмету дослідження обумовила складність методології дисертаційної роботи. Науковий пошук ґрунтувався на цивілізаційному підході, який дозволяє довести історичну належність України до європейської цивілізації. Дослідження такої актуальної проблеми, як історія європейської та євроатлантичної інтеграції протягом 1991-2004 років, потребує виваженості до вибору методологічного інструментарію, осмислення сучасних підходів до принципів історичного пізнання та підбору дійсно наукових методів і прийомів діяльності історика. Є сенс відразу відмовитись від звабливої спроби дати однозначну оцінку всім подіям і явищам, підвести їх під якусь єдину світоглядну базу. У сучасній історіософії більше уваги надається аксіологічному (ціннісному) підходу в історії. Необ'єктивісти вважають, що якраз ціннісні судження визначають специфіку історичного пізнання. А. Стерн підкреслював, що «вибіркові принципи, у відповідності з якими історик виділяє певні факти і возз'єднує їх з іншими, залежать від категорій, які він використовує, стандартів цінностей, що він сприймає...» [136]. Важко, на наш погляд, не погодитися з назвою роботи нео-об'єктивіста Т. Хаскела – «Об'єктивність – це не нейтральність» (1990 р.). Відомий російський історик Ю. Афанасьєв зауважував, що «абсолютно безоціночна, тільки пояснююча історія – щось дуже незрозуміле... Якби історія була тільки наукою, напевно, це й було б можливим. Але ж вона й мистецтво, й історія переживань, прагнень, симпатій і антипатій, революцій і зрад, й історія життя «поганих» і «хороших» людей... історія людства як би цілком персоніфікується і сприймається не тільки розумом, але й емоціями» [137].

Історія — плин подій, а суспільство — переплетення багатьох різних типів стосунків, відомих не просто завдяки спостереженню. Якщо ми припустимо відмінність між питаннями про факт і питаннями про відношення, то тоді пізнання як поєднання обох залежить од правильної послідовності між фактичним і логічним порядками. Для досвіду фактичний порядок первинний; для значення первинним є логічний порядок. Дух пізнає природу завдяки знаходженню певної мови, якою й виражає основоположний взірець. Відтак пізнання є функцією категорій, котрі ми

використовуємо для встановлення співвідношень, тоді як сприйняття, як у мистецтві, є функцією умовностей, з якими ми погодилися для того, щоб бачити речі “правильно”.

Вивчення еволюції української державної політики щодо Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного Договору у 1991-2004 рр., її взаємодії з органами місцевого самоврядування політичними партіями та громадськими організаціями ґрунтується на загально філософських принципах, які є своєрідними нормативними вимогами і забезпечують вірогідність результатів. Це принципи об'єктивності, історичного підходу, відповідності, кореляції, діалектичного підходу.

Обов'язковою умовою плідного історичного дослідження, на нашу думку, має бути постійне і послідовне дотримання принципу об'єктивності. Саме це надало можливість на основі залучення широкого кола джерел зробити прискіпливий аналіз історичних подій, порівняти отримані результати власних студій з висновками авторів інших досліджень, присвячених певним аспектам проблеми. Була зроблена спроба дистанціюватися від позицій яку представляв той чи інший автор праці, яка була використана під час висвітлення означеної наукової проблеми, правдиво віддзеркалити суперечності між реальними фактами та подіями і світоглядними позиціями українських суб'єктів, що діяли у напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції. Досліджуючи діяльність органів влади, місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій України стосовно реального наповнення європейського та євроатлантичного покликання нашої держави, відстеженні конкретні форми роботи по цих напрямках.

Застосування принципу історизму дозволило встановити періодизацію відповідних подій щодо просування на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції України. Використання принципу історизму дозволило дослідити конкретний процес забезпечення результатів в наближенні до європейських стандартів всіх сторін життя. Саме цей принцип вимагав від дослідника глибоко вникати в конкретно-історичні умови, в яких розвивався зовнішньополітичний та внутрішньополітичний процеси. Узагальнюючи позиції багатьох дослідників можна зазначити, що основними ідеологічними концепціями в українському суспільстві кінця ХХ – початку ХХІ століття щодо європейської та євроатлантичної інтеграції держави були національно-демократична, неокомуністична, ринково-інтеграціоністська (поєднує ідеї побудови ринкової економіки й політичної інтеграції України з Росією) та національно-радикальна.

Основними рисами національно-демократичної ідеології була орієнтація на ринкову модель розвитку суспільства, державну незалежність України, національну толерантність та створення умов для вступу до Європейського Союзу та Організації Північно-Атлантичного Договору. Разом з тим, як правило, було відсутнє реально розуміння конкретних кроків щодо реалізації цієї мети.

Неокомуністичну ідеологію від комуністичної радянської доби відрізняла відмова вад побудови комуністичного суспільства як соціальної мети. Якщо комуністична ідеологія акцентувала увагу на перспективах розвитку суспільства, його майбутньому, то для ідеології неокомунізму більш важлива ретроспектива, тобто її можна охарактеризувати як реконструктивістську. Саме в цьому контексті відносно нейтральним було ставлення до ЄС та різко негативне до НАТО. Водночас, саме цей

політичний напрям, керуючись своїми засадовими принципами найбільш активно виступав за відновлення чогось на кшталт СРСР, або принаймні за «возз'єднання» з Росією. Політична інтеграція України та Росії є одним з домінуючих мотивів у неокомуністичній ідеології, що впливає і на погляди її прихильників.

Доволі поширеною на Сході і Півдні України (якщо не домінуючою на рівні масової свідомості) стала з початку ХХ століття ідеологія, яка поєднувала ідеї ринкової економіки, політико-економічної інтеграції в ЄС і інтеграції пострадянського простору. Втім, такий підхід не позбавлений певних протиріч, зокрема щодо участі в європейській інтеграції.

Що стосується національно-радикальної ідеології в Україні, то кількість її носіїв скорочувалася. Цей напрям базувався, головним чином, на міфічному усвідомленні самодостатності України, недоречності інтеграції як на Схід, так і на Захід та певних ксенофобських мотивів.

Боротьба ідеологій та політичних сил, що стояли за ними, значною мірою формувало характер соціально-політичних процесів, що відбувалися в Україні. Основною віссю ідеологічного протистояння в Україні в 1990-ті роки було протистояння націонал-демократичної та неокомуністичної ідеологій. Воно полягало в антагоністичному підході до вирішення двох найважливіших соціально-політичних проблем: а) вибір між незалежним державним розвитком України і політичною інтеграцією колишніх радянських республік; б) вибір між ринковою та централізовано-плановою (соціалістичною) економікою. Особливістю ситуації, що склалася навколо національно-демократичної ідеології після 1991 р., було, з одного боку, те, що після проголошення незалежності України та курсу на ринкову перебудову економіки, її основні принципи покладені в основу офіційної ідеологічної доктрини владних кіл. З іншого - ідеологи націонал-демократичних партій наголошували на опозиційності владі. Вони доводили, що декларовані владою націонал-демократичні принципи розвитку українського суспільства не відповідають реальній політиці, а лише прикривають інтереси колишньої радянської промислової та партійної еліти, яка не втратила своїх позицій і після проголошення незалежності. Однак ця опозиційність значною мірою була декларативною, спричиненою небажанням нести відповідальність за неефективну політику влади, вона не виявлялася в конкретних діях, окрім критики влади за нерішучість у проведенні реформ.

З початку ХХІ століття центр ідеологічної боротьби переміщується в зовнішньополітичну площину. Можливості будь яких альтернатив ринковій економіці зникають, але вектор зовнішньополітичного розвитку стає стрижнем боротьби за збереження української державності. На наш погляд, саме протистояння в зовнішньополітичній сфері, особливо наприкінці досліджуваного періоду свідчило про те, що в Україні не була подолана суспільна криза, яка була пов'язана з переходом від однієї системи суспільних відносин до іншої та становленням української державності як такої.

Спираючись на трансформації зовнішньої політики України протягом 1991-2004 років, що склалися у процесі дослідження діяльності на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції був використаний принцип всебічності та плюралізму. Предметом уваги стали погляди на зовнішньополітичну орієнтацію активних

учасників українського політичного життя, які особливо рельєфно проявлялися під час президентських та парламентських виборчих кампаній. Водночас не скидалися з рахунку аналітичні підходи представників різних політичних таборів до визначення векторів української зовнішньої політики. Враховуючи їхню ідеологічну заангажованість, відтворювалася складна картину діяльності державних та недержавних інституцій щодо реалізації європейського та євроатлантичного покликання. Практика доводила дійсність позиції про те, що за межами такого покликання само існування української самостійної державності було неможливим. Спираючись на це, автор намагався відійти від заідеологізованих схем у вивченні процесу європейської та євроатлантичної інтеграції України, об'єктивно викласти проблеми, які позначалися на ефективності її втілення, формах та методах роботи. Водночас, розглядаючи внутрішню та зовнішню політику органів держави та місцевого самоврядування, діяльність недержавних акторів в цьому напрямі, відслідковувалися логічні результати реалізації національних інтересів української держави з урахуванням глобальних змін у геополітичній ситуації в цілому та впливів найпотужніших акторів міжнародних відносин та сусідніх держав.

Вивчення діяльності українських органів державної влади та місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій довело, що принцип руху та розвитку був важливим методологічним засобом дослідження. Він вимагав розкриття еволюції механізму формування зовнішньополітичних орієнтацій на всіх етапах відповідного історичного періоду. Специфіка розвитку взаємин України з міжнародною спільнотою полягала передусім в необхідності ствердження дійсно самостійного зовнішньополітичного курсу який би адекватно віддзеркалював корінні національні інтереси держави. Втім, протягом всього досліджуваного періоду залишалася проблема визначення саме таких національних інтересів. Сутність національних інтересів, на наш погляд, полягає передусім, в необхідності необмеженого в часі існування України в якості самостійного суб'єкта міжнародних відносин. Таке існування має ґрунтуватися на постійному зростанні усіх компонентів могутності країни — політичному, економічному, соціальному, військовому, освітянському, науковому, гуманітарному тощо. Це зростання повинно було забезпечувати користування результатами цієї могутності українським суспільством. Сучасний погляд на національну безпеку передбачає її розуміння не лише як стан захищеності людини, суспільства, держави від певних загроз чи як відсутність загроз загальноприйнятим суспільним цінностям, а як систему оптимізації взаємовідносин між усвідомленими загрозами та ресурсами, що має суспільство для протидії цим загрозам. Оскільки загрози для суспільства присутні завжди, а рівень захищеності від них ніколи не досягає свого максимуму, національна безпека є динамічним засобом досягнення і підтримки балансу між реальними та потенційними загрозами, з одного боку, та здатністю суб'єкта протидіяти їм, з другого. Проблеми розробки й імплементації ефективної національної стратегії, визначення геополітичних пріоритетів і життєво важливих національних інтересів, стимуляції усвідомлення політичною елітою ролі й місця України в глобальному геополітичному просторі стають сьогодні ключовими імперативами, визначальними чинниками її політичного майбутнього.

Затвердження юридично курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, на жаль, залишало актуальними суперечки в українському суспільстві щодо визначення геополітичних пріоритетів. Отже зазначений принцип дозволив повною мірою враховувати відповідні аспекти українського політичного життя. Принцип руху та розвитку, застосований в дисертації, дав можливість розкрити особливості діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, недержавних структур щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України в різні періоди президентства Л.Кравчука та Л.Кучми.

Основою дисертаційного дослідження була, безумовно, і загальна теорія історичного пізнання, яка користується універсальними методами наукового аналізу та синтезу. Ці методи дозволили дослідити структуру державного апарату, органів місцевого самоврядування, недержавних інститутів саме в контексті їхньої участі в реалізації політики європейської та євроатлантичної інтеграції України. За допомогою синтезу були зроблені теоретичні узагальнення та висновки.

Системний метод зорієнтував дослідження на розкриття цілісності діяльності органів держави та місцевих органів самоврядування, політичних партій та громадських організацій, яка попри власну багатофункціональність характеризувалося певною взаємодією та взаємообумовленістю різних її структурних компонентів. Завдяки цьому вдалося не лише всебічно розглянути процеси європейської та євроатлантичної інтеграції України в кінці ХХ – на початку ХХІ століття, а й виявити їхні характерні риси, зміст, головні тенденції та закономірності. Йдеться, передусім, про те, що відповідна діяльність в умовах формування національної державності мусила зважати на необхідність дотримання виваженого балансу між національними інтересами та міжнародною кон'юнктурою. Постійне балансування української зовнішньої політики між російським (пострадянським) та європейським і євроатлантичним векторами не сприяло викристалізації прагматичної зовнішньополітичної лінії, яка б адекватно відповідала б глибинним національним інтересам.

Застосування методу поєднання історичного та логічного дозволило відслідкувати зв'язок між внутрішніми та зовнішніми чинниками, всебічно розглянути весь комплекс факторів (геополітичних, правових, політичних, регіональних, соціально-економічних, гуманітарних), які мали суттєвий вплив на реалізацію європейського та євроатлантичного покликання України.

В процесі підготовки роботи застосовувалися також проблемно-хронологічний та історико-порівняльний методи. Зокрема, останній дозволив більш ґрунтовно проаналізувати здобутки, передусім, української державної влади на різних етапах реалізації політики європейської та євроатлантичної інтеграції, висвітлити її успіхи та прорахунки на цьому шляху. Прагнучи викласти матеріал у чіткій послідовності і логічній завершеності, дисертант використав проблемно-хронологічний метод, завдяки якому зміст роботи побудований переважно за хронологією подій.

Герменевтичний метод дозволив всебічно проаналізувати документи та матеріали центральних і місцевих органів державної влади, місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій. Він дав можливість з достатнім ступенем достовірності дослідити втілення в життя курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Одночасно з кількісним аналізом у дисертаційному дослідженні був використаний статистичний метод для обліку кількісного виміру державної політики європейської та євроатлантичної інтеграції України на різних етапах.

Крім загальнонаукових методів використовувалися міждисциплінарні та власне історичні методи дослідження. Серед них: історико-функціональний (встановлення взаємозв'язків між рівнем розвитку суспільства і політичних процесів в Україні та їх сприйняттям), історико-генетичний (відображення напрямку руху політичної еліти у конкретній історичній ситуації), історико-порівняльний (визначення етапів, аналогів і детермінант політичного розвитку як динамічного соціального явища), історико-системний (для теоретичних конструкцій, зокрема, щодо образу європейської та євроатлантичної інтеграції України як цілісного суспільного явища), проблемно-хронологічний (структурування тексту дослідження), психологічний (виявлення у масовій свідомості історичних стереотипів), емпіричного аналізу (упорядкування історичних фактів), актуалізації (творення ширших соціальних контекстів), методи емпіричних досліджень (використання статистичних даних, аналіз соціологічних опитувань тощо).

Таким чином, керуючись названими принципами та методами наукового дослідження, які уможливають його достовірність, матеріал був систематизований у послідовній і логічно завершій формі. Максимально об'єктивно були показані процеси формування та втілення державними та недержавними інституціями політики спрямованої на всебічну європейську та євроатлантичну інтеграцію України у зазначений період. Залучення до наукового обігу великого комплексу документів та матеріалів дозволило надати більшої обґрунтованості та достовірності науковим положенням і висновкам дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2 ПЕРЕДУМОВИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО ВИБОРУ УКРАЇНИ

Європейський та євроатлантичний простір є унікальним і найбільш складним з сучасних геополітичних утворень. Він як певна цілісність виник в останні роки, об'єднав колишніх основних антагоністів - «Захід» і «Схід» і увібрав в себе складні проблеми пост-конфронтаційних геополітичних трансформацій. Сучасний етап і реальні можливості співробітництва України з її природними партнерами - країнами ЦСЄ - не здатні запобігати поглибленню між ними якісних відмінностей, що впливають з різної спрямованості й результативності суспільних трансформацій. Зберігається загроза нового розмежування Європи внаслідок «випадання» окремих країн з загальної парадигми розвитку. Наявне небезпечне відставання України від процесів розбудови нової Європи, перспектива погіршення геополітичного, а таким чином, і міжнародного становища держави. Незалежна Україна об'єктивно потрібна новій Європі, новій системі континентальної безпеки. Реальне просування України шляхом інтеграції в Європу потребувало глибокої політичної та економічної трансформації, тобто її перетворення у демократичну, правову, дієздатну державу з відповідними стандартами внутрішньої та зовнішньої стабільності. Поширення ЄС та НАТО на Схід відповідало основним стратегічним інтересам України, а саме: інтеграція в європейські економічні та політичні структури, а також структури безпеки; отримання надійних міжнародних гарантій безпеки; нормалізація стосунків з Росією шляхом ствердження авторитету України в європейських структурах.

Зростаюча швидкість і масштаби євроінтеграційних процесів на початку ХХІ століття не можуть не вражати. Адже уперше в новітній історії Європи без військового протистояння і воєн, тобто мирним шляхом, кардинально змінюється геополітична карта континенту, окреслюються контури його майбутнього. Зовнішні параметри геополітичних змін визначаються приєднанням країн Центрально-Східної Європи до НАТО і ЄС, що виступають ядром єврооб'єднавчих процесів. У нових історичних умовах розширення Європейського Союзу слід розглядати, з одного боку, як поширення простору стабільності, безпеки і добробуту, а з другого – як реальний шлях природного повернення країн ЦСЄ до нової європейської єдності країн і народів. Таким чином, європейці як на Заході, так і на Сході отримали унікальний шанс остаточно звільнитися від стереотипів минулого і об'єднати свої зусилля заради будівництва нової Європи. Для України питання європейського вибору не є риторичним. Наша вітчизняна історія наводить чимало яскравих прикладів, які переконливо свідчать, що за своїми історико-культурними, ментальними джерелами Україна завжди належала до Європи. Саме уроками історії та прагненням України повернути свою ідентичність як повноправної європейської держави насамперед керувалося політичне керівництво держави при визначенні стратегічної мети зовнішньої політики Української держави – європейської та євроатлантичної інтеграції.

2.1 Історичні, ідеологічні та геополітичні передумови європейського та євроатлантичного покликання України

Інтеграція України до європейських та трансатлантичних структур все більш впевнено, особливо з кінця 1990-х рр., синтезувалася у якості суспільно-політичної ідеї. Ідея європейського та євроатлантичного покликання, за прикладом країн Центрально-Східної Європи, на наш погляд, принципово відрізняється від доволі аморфної ідеї “європейського вибору”, “європейської України”, України як “невід’ємної”, “споконвічної” частини Європи. Не дивлячись на те, що на практиці всі ці терміни вживаються як синоніми, саме європейське покликання є найбільш доречним. Європейське покликання адсорбує самоусвідомлення України в контексті модерної Європи, поєднуючи його із практичною настановою, яка і полягає в організації процесу набуття членства в європейських та євроатлантичних структурах. Спорідненість завдань дозволяла об’єднувати цілі європейської (Євросоюз) та євроатлантичної (НАТО) інтеграції в межах однієї суспільно-політичної ідеї. Висловлення підтримки європейським та євроатлантичним прагненням України на початку XXI століття свідчить про певний консенсус серед більшості політичної еліти. Певною мірою всі ці прагнення мали суттєву тенденцію на трансформацію в якості новітньої української національної ідеї.

Саме через цей вимір доречно зупинитися на ідеологічних засадах, історичних та геополітичних витоках європейського та євроатлантичного покликання України.

Це покликання варто того щоб розглядатися в якості новітньої української національної ідеї. Національна ідея складається з чітко сформульованої мети, до якої прагне національна воля. Національна ідея є могутнім чинником життя, в ній органічно поєднані інтелект з народним інстинктом, національне світовідчуття з національною психікою, “душею нації”. Національна ідея відображає глибинний рівень національної свідомості, сукупність ціннісних настанов нації, визначає напрямок мислення народу, його здатність відчувати і діяти співзвучно національним інтересам. Проявляючись як своєрідний духовний склад народу, його менталітет, формуючись під впливом традицій, культури, соціальних структур, усього історичного середовища національного буття людини, і водночас впливаючи на них, національна ідея стає джерелом культурно-історичної динаміки нації, визначальним чинником її політичного життя. Національна ідея як найбільш проста і доступна форма суспільного об’єднання людей самоутверджує націю, забезпечуючи їй єдність, свободу та незалежність. Зростання соціальної ролі національної ідеї пояснюється секуляризацією сучасного життя, розширенням демократії, відродженням духовності і культури нації. Академік П.Толочко вважав, що національна ідея – це не етнічна, а державно-політична категорія. Саме тому вона має бути близькою й зрозумілою не тільки етнічним українцям, але й “українським” росіянам, білорусам, угорцям, євреям, іншим народам, для яких Україна є батьківщиною [138].

Національна ідея - ідеологічне підґрунтя ідентифікації народу. Без національної ідеї не може сформуватися нація, а без нації - держава. Європейські нації довели, що завдяки національній ідеї формується дух нації, спрямований на

творення власної держави - держави самодостатньої, яка розвивається на основі внутрішніх джерел самотворення. Національна ідея в сучасних європейських країнах базується на самодостатності, засадах внутрішнього розвитку. Слід усвідомлювати, що Україна може ствердитися у світі лише на основі саме такої національної ідеї.

Національна ідея покликана виконати щонайменше п'ять соціально-мобілізуючих функцій: визначити місце нації у глобальному просторі та часі, витоки нації та її історичні ідентифікатори, обґрунтувати загальносуспільну стратегію розвитку і зрозумілий та достатньо привабливий образ як близького в часі, так і більш віддаленого майбутнього; віднайти зв'язки між загальноприйнятими національними вартостями та вартостями кожної із соціальних груп зокрема і так само – із загальнолюдськими вартостями, забезпечити внутрішній та зовнішній вектори порозуміння й злагоди, обґрунтувати право владних структур на керування суспільством й зовнішню репрезентацію нації [139].

Стрижень будь-якої нації – національну свідомість – можливо визначати як складну модернізовану систему духовних феноменів та їхніх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття та розвою [140]. Найбільш вагомими у формуванні національної свідомості духовними феноменами є етнічна та національна ідентичність, етнічна свідомість, історична свідомість (пам'ять), національна мрія, національна ідея, національний менталітет і характер та національні психологічні комплекси. У випадку етнічної ідентичності, вирішальну роль відіграють “об’єктивні” ідентитети: расові (антропологічний тип), культурні (мова), психологічні (менталітет) та ін. Тому етнічна ідентичність завжди носить об’єктивний характер, тут спрацьовує принцип “батьківщину не обирають”. В процесі етнічної ідентифікації відбувається ототожнення індивіда з певним етносом. Згідно концепції Л.Гумільова, етнос – це сталий колектив людей, який сформувався в результаті природного розвитку на основі специфічних стереотипів свідомості й поведінки, внаслідок поведінкової адаптації в певному ландшафті [141].

Історико-психологічні коріння української виваженості у прийнятті рішень, толерантності міжособистих та міжнаціональних взаємин, української господарності з певною заощадливістю і запопадливістю ми знаходимо в особливостях життєдіяльності нашого народу. Відповідно формувались багато в чому подібні психічні особливості національного характеру абсолютної більшості українців. Українському народові властива індивідуальна форма цілепокладання та особиста відповідальність за наслідки реалізації цілей. Це явище прогресивне, бо воно є передумовою появи людини, здатної до свідомого створення нового громадянського суспільства. В умовах становлення нової європейської держави – України, до нас, до народу, до особливостей характеру, звичок, уподобань пильно придивляються народи інших країн. Одні намагалися об’єктивно пізнати наші сильні і слабкі сторони, інші – вишукували у нас один негатив, щоб посіяти недовіру до нашого народу і перешкодити державотворчим процесам. За думкою академіка О.Киричука держава постає там, де сильно розвинуте волевиявлення, де є відповідна динаміка, яка б зуміла пов’язати рівнобіжні „або й розбіжні” змагання

сильних індивідуальностей, як це ми бачимо в Європі, або там, де пасивний та байдужий загал не вміє протистояти волі деспота і коритися його волі, як це ми бачимо в Росії. Ми, належачи до Європи, надто віддалилися від неї, щоб розвинути в собі вольовий потенціал, потрібний для побудови власної держави, але й не наблизились настільки до Азії, щоб віддати себе власному деспотові [142].

Основний принцип життєдіяльності українця - «свій до свого по своє» - дуже влучно віддзеркалює прадавнє прагнення бути власником, господарем, хазяїном. До речі, варто підкреслити одну характерну особливість: відновлення української ментальності не залежить від чистоти етнічного походження.

Сучасну українську націю слід трактувати передусім в загально прийнятому європейському сенсі - як відкриту поліетнічну спільноту, що історично склалася на території власне України і усвідомлює себе як український народ незалежно від етнічного походження, як спільнота саме українських громадян. Проте, це не суперечить більш вузькому розумінню української нації як етнічно однорідної спільноти осіб української національності, які проживають на території України та поза її межами. Тобто йдеться про органічне поєднання політико-юридичного та культурно-гуманітарного вимірів української нації.

Водночас українська національна свідомість виявляє такі характеристики як консерватизм та інерційність, як здатність зберігати усталені настанови та цінності національного буття, неквапливо “придивлятися” до всього нового й оцінювати його у національному вимірі. Український консерватизм став не лише характеристикою національної свідомості, а й окремим напрямом вітчизняної політичної думки. Однією з суттєвих характеристик української національної свідомості є поєднання суперечливих поглядів, оцінок, думок, орієнтацій. Так, можна констатувати паралельне співіснування теорій про пріоритет загальнолюдських цінностей і навпаки, національних вартостей, комплексів меншовартості і “богоосаяності” українців. Своєрідним різновидом амбівалентності є маніхейство, - схильність ділити світ на добро і зло. Проте сутність маніхейства в широкому значенні полягає не в самому розумінні опозиції “добро – зло”, а в абсолютизації цих начал щодо осмислення світу. Маніхейський тип мислення жорстко орієнтує особистість на відтворення раніше сформованих ідеалів. В її основі - тяжіння до трактування суспільства як такого, що раз і назавжди націлене на освячені істини й цінності. Цей масовий психоз маятникового мислення в нашому суспільстві, що стало на шлях модернізації, може привести до національної катастрофи [143]. Усі ці характеристики національної свідомості перебувають у діалектичній єдності, взаємодоповнюючи одна одну й утворюючи ту своєрідну цілісну картину української національної свідомості, яка стає конститутивною основою нації як людської спільноти.

Етнокультурними характерологічними вимірами української національної свідомості, які можуть сприяти реалізації європейського та євроатлантичного покликання є універсальність, цілісність, системність, інноваційна сприйнятливість та відкритість, висока адаптивність, вибірковість, геополітична рівноваженість, толерантність, компенсаторність і мобільність, здатність до саморозвитку на засадах самоосмислення та самоствердження. Водночас глибинна рефлексивність, інтровертність, консерватизм та інерційність, маніхейство

вочевидь навпаки гальмують інтеграційні процеси. У зв'язку з цим на порядок денний постають завдання, пов'язані з піднесенням тих особливостей національної свідомості, які сприятимуть реалізації стратегії модернізації яка неможлива без просування до європейської та євроатлантичної спільноти

Свого часу В.Липинський зауважував, що “основною різницею України від Москви є не мова, не плем'я, не віра...а інший, витворений віками, устрій політичний, інший...метод організації правлячої верстви, інше взаємовідношення верхів і низів, держави і громадянства” [144]. Вагомою деструктивною складовою сучасного так званого „євразійства” є й авторитаризм, який фактично панує в Росії та Білорусії.

Класик українського відродження минулого століття М.Хвильовий висунув досить гучне гасло: “Геть від Москви, дайош Європу!” [145] . В цьому гаслі спостерігалось іманентне бажання нарешті позбавитися споконвічних комплексів притаманних нашому північному сусідові. Багатовікова історія Росії свідчить, що її завжди супроводжувало вічне хитання, роздвоєння та неприйняття ні західних, ні східних стандартів та цінностей.

Зважаючи на те, що Україна новітньої доби є молодим суб`єктом політичних та економічних відносин на геостратегічному просторі Європи і світу, варто зробити невеликий історичний екскурс стосовно європейського коріння України. Побіжний перегляд карти доісторичної Європи переконує, що протягом тисячоліть , іще від пізнього палеоліту і неоліту, приблизно сучасним українсько-російським кордоном проходила межа між різними цивілізаційними типами буття людини. Іншими словами, від прадавніх часів у геопросторі Північного Причорномор'я формувалась специфічний ментальний, етнічний, культурний і геополітичний тип суспільства. Всі пізніші тутешні протодержавні поліетнічні утворення - кіммерійські, скіфські, сарматські, праслов'янські (I тис. до Р.Х. - I тис. по Р.Х.) - виникали на тому ж цивілізаційно-геополітичному стрижні. Постання Київської Русі було вінцем того складного процесу. Умовно цю протокраїнську цивілізацію (від III тис. до Р. Х.) можна назвати "Понтійською". Вона завжди расово та культурно була зв'язана з Балканами і Малою Азією [146].

З античних часів сучасні українські землі були невід`ємною складовою частиною європейської цивілізації. Наприкінці VI століття до Р.Х. скіфам вдалося зупинити експансію Персидської держави Дарія I. Перший детальний опис вітчизняної території був здійснений „батьком історії” Геродотом в V столітті до Р. Х. Античні поліси на півдні сучасної України були впливовим чинником тодішньої модернізації Північного Причорномор`я. Саме скіфським хлібом був забезпечений розквіт класичної еллінської цивілізації. Вихідці зі Скіфії здійснювали функції охорони громадського порядку в Афінах за часів піднесення демократичної системи правління. Понтійські царі боронили східні кордони Римської держави, а Сарматський легіон захищав інтереси Риму в далекій Британії. Тобто, можна впевнено сказати, що українські землі з прадавніх часів були невід`ємною складовою частиною євроатлантичної цивілізації.

На всіх етапах розвитку людської цивілізації економічні чинники відігравали вирішальну роль у взаєминах між країнами і народами; формували живу тканину міждержавних відносин, наповнюючи їх реальним змістом; створювали можливості для широкого взаємообміну надбаннями матеріальної і духовної культури. Неупереджений аналіз подій останнього тисячоліття засвідчує, що українська присутність в Європі була явищем цілком природним та органічним. Домінуюча роль при цьому належала економічній складовій. Слід зазначити, що, в силу свого географічного та геополітичного положення, Україна зазнавала і порізнорозному інтегрувала перехресні впливи азійсько-кочового, орієнтально-візантійського та західноєвропейського світів. І все ж вирішальним вектором соціокультурної і політичної орієнтації країни була європейська цивілізація. Порівняльна характеристика соціально-економічних і політичних структур, створених українським народом на всіх етапах історичного розвитку, свідчить, що за багатьма напрямками Україна йшла схожим з країнами Центральної та Західної Європи шляхом. На це вказують подібність внутрішніх соціально-економічних устроїв Київської Русі і країн Європи того часу та розгалужені торгові зв'язки між ними. Після розпаду Київської держави численні контакти з країнами Центральної і Західної Європи підтримувало Галицько-Волинське князівство, яке об'єднало частину земель Київської Русі і протягом середини XIII ст. - середини XIV ст. в окремі періоди існувало як єдина держава. Київське князівство середини XIV - другої третини XV ст. під егідою Гедиміновичів, до складу якого входила значна частина українських земель, також вписується у західноєвропейський політичний та економічний контекст. У цей період на українських землях розвивається велика торгівля, що велася традиційними торговими шляхами. Насамперед слід відзначити такі торгові центри, як Київ, Львів, Кам'янець, Луцьк. Від Києва суходолом через Володимир-Волинський, Краків, Прагу проходив шлях до Баварії, Рейнської землі, Англії, Франції та Іспанії. Через Прип'ять, Буг і Німан лежав шлях до Балтійського моря і Саксонії. У Львові зосередилася діяльність численних представників купецьких родин Генуї, Флоренції, Венеції, багатьох торговельних і банківських підприємств. Яскраву сторінку у прилучення України до європейських цінностей вписало козацтво. До того ж слід додати, що південь України, зокрема Крим, був об'єктом різноманітних інтересів середньовічних італійських торговельних республік, особливо – Генуї. У кінцевому підсумку за Україною, незалежно від форми правління, суспільного ладу чи історичного етапу, міцно закріпився імідж європейської держави.

Проте відновлення власної європейської ідентичності після отримання незалежності виявилось вкрай складним. Для всього періоду що досліджується в зовнішній політиці України домінувала так звана багатовекторність. Слід зазначити, що вона значною мірою, була пов'язана з внутрішніми чинниками. В Україні існувала проблема забезпечення національної єдності та соборності Української держави, вирішення якої ускладнювалося ціннісно-світоглядним розшарування українського суспільства, яке обумовлювалося культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблювалося внаслідок

спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил. Проблема української влади полягала не в розчленованості зовнішньої політики між Сходом і Заходом, бо по суті вона мусила бути активною і різною на західному і на східному напрямі. Україна виразно знаходиться поза Росією, а її географічна, історична і культурна приналежність до Європи доповнюється усе новими політичними та економічними складовими. Причому це не лише не суперечить інтересам демократичної Росії, але й сприяє розвитку рівноправних добросусідських відносин Російської Федерації з Україною [147].

Україна вийшла до світового співтовариства як велика незалежна демократична держава, геополітика та стратегія розвитку якої мають важливе значення для долі і подальшого розвитку не тільки європейських націй, але й для усього світового співтовариства. В реалізації ідеї інтеграції України в Європейський Союз та Організацію Північноатлантичного Договору особливо важливим був пошук стратегічних партнерів серед європейських держав. Як це не парадоксально, але головним «лобістом» інтересів України в Європі, особливо ж у євроатлантичних структурах, виступали Сполучені Штати Америки. Однак, беручи до уваги зростаючий політичний та економічний вплив ЄС у світі, прагнення європейців перебрати на себе лідерство у вирішенні проблем безпеки континенту, а також зважаючи на розвиток «конфлікту інтересів» між Європейським союзом та США, американська підтримка не завжди задовольнятиме ключові потреби України в Європі.

Одним із потенційних факторів сприяння інтеграції України в Європу була «стратегічна відкритість» обох партнерів. І Україна, і європейська та євроатлантична спільнота (інституції та національні держави) формували стратегії свого розвитку, намагалися визначити свої специфічні ролі та моделі виживання у майбутньому. Ці пошуки ідентичності у швидко змінюваному середовищі надавали можливість партнерам брати активну участь у визначенні цілей та пріоритетів один одного. Однак стратегічна відкритість може, з іншого боку, стати головним бар'єром на шляху інтеграції України у європейську та євроатлантичну спільноту. Внутрішні загрози безпеці України (у першу чергу – конфліктогенний процес формування і посилення національних та місцевих політичних і економічних еліт, нехтування у повсякденному житті демократичними нормами української влади й суспільства тощо) могли відволікти увагу від «зовнішніх» зносин з Європою, яка не пропонує адекватних рішень для розв'язання гострих внутрішніх протиріч України. Створення прийнятних умов для залучення європейських інвестицій вимагало найбільш серйозних зусиль, адже йшлося про кардинальні зміни в українському економічному житті.

Процеси європейської інтеграції, що ґрунтувалися фактично на принципі виключення, а не включення (зокрема, відомі положення Шенгенських угод),

створювали досить певний вектор напруги у міжнародних відносинах. Це стосувалося ряду країн пострадянського простору, європейських постсоціалістичних держав, які за відмови їм у праві повноцінного членства в ЄС де-факто підштовхувалися б до пошуку або створення інших, відмінних від європейського центрів, геополітичного і гео економічного тяжіння. В ту саму зону виключення потрапляли і США, інтереси яких полягали в тому, щоб європейська інтеграція не посилювала геополітичний вплив Росії на держави, що «виключаються» з цього процесу. У такий спосіб (за збереження динаміки інтеграції) зростали можливості збільшення ваги самої Європи як самостійного центру впливу.

Відтак вимальовувалася певна двокомпонентна тенденція. З одного боку, існувало приховане прагнення окремих великих країн Європи (а також Росії) послабити роль США на континенті. З другого боку, визрівали інтереси менших європейських країн, низки центральноєвропейських та пострадянських держав, які прагнуть посилити свою роль в ЄС.

Особливе місце у взаєминах з Європою займала Росія, яка, на відміну від інших «великих гравців», не належала до усталеної системної спільності західного зразка. Більше того, її цивілізаційна окремість, або, як кажуть росіяни, «инаковость», що була і залишається системоутворюючою парадигмою російської державності, у поєднанні з амбітними намаганнями перебрати на себе міжнародну роль колишнього СРСР, всіляко заважала Росії увійти у системну спільність Європи. Україна, у свою чергу, становила геополітично значущий фактор як для Російської Федерації, так і для країн Європи. Маючи теоретичні можливості входження як у нову Європу, услід за центральноєвропейськими державами, так і в геополітичну зону пострадянських країн з Росією як центром такого угруповання, Україна залишалася державою, стратегічно важливою як для першої, так і для другої із сторін. Що стосується американського підходу, то на сьогодні вже досить відомою стала думка З. Бжезінського: «Україна здатна бути частиною Європи і без Росії, натомість Москва може зробити це тільки через Україну»[148].

Найбільш болючим питанням української зовнішньої політики була реалізація ідеї «входження в Європу» без будь-якої явної або неявної конфронтації з Росією. З іншого боку – наскільки можливе зближення з останньою без істотних втрат на європейському векторі? Відповідь на це питання означало для України визначення збалансованого зовнішньополітичного курсу як на сучасному етапі, так і в довгостроковій перспективі. Аналіз тенденцій розвитку українсько-російських відносин за досліджуваний період доводив, що небажання Росії бачити Україну в колі європейських держав набуло рис цілеспрямованої політики з метою включення її в більш жорстку систему залежностей від Москви – аналогічно «білоруському варіанту».

У свою чергу, Європа також шукала оптимальну для себе модель взаємовідносин із Росією з метою реалізації власних інтересів у сфері співробітництва і безпеки. Балансуючи між євроатлантичною та континенталістською парадигмами зовнішньополітичного мислення, Європа бажала б віднайти їх органічний синтез і в стратегічній перспективі побудувати безконфліктну схему взаємодій з Росією та США. Перешкодою на цьому шляху було нарощування авторитарних тенденцій у внутрішньополітичному житті самої Росії, а також і відповідна реакція лідера атлантичного світу – США, які знаходилися у більш зручній позиції стосовно Москви і не виявляли прихильності до євразійства.

Стратегічні інтереси європейського світу вимагали більш масштабної економічної і політичної експансії в різних регіонах, включаючи євразійський простір. Якщо Європейський союз замикатиметься лише на внутрішніх європейських інтересах, автоматично нарощуватимуться тенденції до економічного, політичного й гуманітарного занепаду Європи. Вона програватиме на глобальному рівні, хоча, безумовно, зможе забезпечувати власні інтереси на рівні регіональному. Навряд чи сьогодні можна говорити про існування глобальної європейської геостратегії, співмірної американській. В глобальних питаннях Європа дотримується атлантичної, тобто американської геополітичної парадигми і це було виправдано. Україна може пов'язувати своє майбутнє з такою геополітичною парадигмою, яка побудована на консолідованих інтересах Європейського світу.

В період що досліджується підхід більшості країн ЄС до України полягав у фактичній відмові останній не лише на повноправне, а навіть і на асоційоване членство в Євросоюзі. Україна фактично підштовхувалася до подальшого її втягування в зону впливів Москви. Аргументи щодо того, що таким чином відновлюється євразійська геополітична могутність, на багатьох європейських аналітиків, як здавалося, не справляли особливого враження.

Особливо зацікавленою у неконфронтаційному перебігу подій була Україна. Трактуючи Росією НАТО як загрози, підтримання нею в особі Організації Північноатлантичного Договору стереотипу «образу ворога» – це безумовний рудимент «холодної війни», що жодним чином не відповідав національним інтересам української сторони. Бо якщо Росія прагне утвердитись як самостійний і самодостатній трансконтинентальний (євразійський) центр тяжіння, для якого вигідне будь-яке послаблення іншого «гравітаційного поля», то Україна, навпаки, не претендувала на роль такого центру впливу. Та оскільки вона розташована на лінії контакту геополітичних центрів, то життєво зацікавлена у зміцненні трансконтинентальної системи безпеки. Росія об'єктивно зацікавлена у вирішенні тих самих гострих і актуальних політичних проблем, які стоять і перед

західноєвропейськими партнерами. При цьому, Росія розглядала Євросоюз «як один із ключових елементів багатополюсної системи світового порядку» [149].

В контексті забезпечення власних національних інтересів США орієнтувалися на створення «європейської України» (тобто такої, яка протистоятиме «євразійській Росії») – східного форпосту євроатлантичної безпеки. На такі наміри офіційного Вашингтону щодо України вказувала низка аналітиків американських ЗМІ [150]. Демонстрація США своєї підтримки незалежної, демократичної та орієнтованої на ринкові відносини України, сприяння інтеграції її в євроатлантичне співтовариство, помітне намагання зорієнтувати Україну на Захід, в Європу, в Північноатлантичний альянс були обумовлені посиленням занепокоєності США щодо можливого різкого повороту України у бік Росії. Мається на увазі, зокрема, економічна реінтеграція обох країн. Такий, небажаний для США, розвиток подій в Україні, на думку американських аналітиків, міг представляти реальну загрозу безпеці США. На думку низки експертів, «український вектор» американської зовнішньої політики базувався на доктрині стримування російського втручання у справи України. Водночас, поступове розширення НАТО і ЄС на схід перетворювало Україну, як уже зазначалося, на своєрідну «буферну» державу, яка з одного боку межує з країнами-членами НАТО і ЄС, а з другого – з Росією. Тим часом, більш реальним видавалося, що Україні за такого розвитку ситуації відведена не стільки функція буфера проти Росії, скільки роль гаранта безпеки союзників США по НАТО, зокрема Польщі і Туреччини. Активізація американсько-українського співробітництва у військовій сфері, проведення міжнародних військових навчань тощо свідчали на користь саме такого підходу.

Можливе входження України в Північноатлантичний альянс значною, якщо не вирішальною, мірою залежало від позиції США, від того, як вони визначали свої пріоритетні інтереси в цьому регіоні. На визначення цієї позиції останніми роками починали впливати нові чинники, зокрема комплекс проблем, пов'язаних із розбудовою транспортно-енергетичних магістралей в Чорноморсько-Каспійському регіоні, зростанням потоків міграції з країн Сходу та боротьбою з наркобізнесом, поширенням ісламського фундаменталізму та появою нових конфліктонебезпечних зон у цій частині світу тощо.

З огляду на важливість вирішення цих проблем зацікавленість США й західних країн у стабільності й безпечному розвитку нашого регіону зростала, а одним з важливих й ефективних механізмів тут мала стати євроатлантична система безпеки. Зона відповідальності НАТО вже включала Балкани, де країни Альянсу виявили готовність до рішучих й активних дій. Через Чорне море Україна межує з Туреччиною – традиційно ключовою країною південно-східного флангу НАТО та довготривалим стратегічним партнером США. Дедалі більшу увагу

Північноатлантичний альянс починав приділяти їй транскавказьким країнам, з якими він підтримував систему партнерства. У світовій історії жодна країна, що проголосила свій державний суверенітет, не ставала такою одразу з моменту декларації своєї незалежності. Досвід інших країн показує, що становлення державного суверенітету – це досить тривалий, внутрішньо суперечливий процес структурної переорієнтації багаторівневої системи, складовими частинами якої є державні та суспільні інститути, культивування у суспільній свідомості цінностей національно-державного будівництва тощо. З часу набуття Україною незалежності українсько-російські міждержавні відносини офіційно було проголошено як найбільш пріоритетні для України. На думку ж незалежних політичних експертів, у реальній практиці все це змушувало Україну певною мірою кореспондувати свою зовнішньоекономічну діяльність із зовнішньою політикою Росії. Таке становище завдавало шкоди політичному іміджу України в очах міжнародного співтовариства, сковувало ініціативу державних та приватних структур у реалізації взаємовигідних спільних програм з «третіми» країнами. Така ситуація не могла тривати постійно і в міру зростання політичного та економічного потенціалу країни мала вирішитись у напрямі досягнення Україною більшої самостійності. Саме тому цілком закономірно визначилась та посилювалась тенденція до виходу України, поряд з двостороннім співробітництвом з Росією, у багатосторонню систему міждержавного політичного й економічного співробітництва. Перші ознаки початку дистанціювання від свого «пріоритетного» партнера стали помітними у 1997 році, коли Україна ввійшла у неформальне міждержавне об'єднання країн Балтійської співдружності. Восени цього ж року Україна стала членом іншого неформального міждержавного альянсу – ГУАМу, що об'єднав країни Каспійсько-Чорноморського регіону. Зроблені Україною ініціативні кроки на шляху здійснення незалежних від Росії міждержавних угод не залишилися непомітними. Вони суттєво зміцнили політичний авторитет країни у рамках міжнародного співтовариства як держави, здатної до самостійного здійснення міжнародної політики. Активізувалося реальне входження України у простір міжнародно-правових відносин як самостійного суб'єкта: делімітація міждержавних кордонів з Польщею та Румунією, а з часом і з Росією, підписання взаємовигідних міждержавних домовленостей з Польщею, Румунією, Азербайджаном, Грузією, Узбекистаном та Казахстаном, а також досить об'ємний пакет міждержавних угод та документів з іншими країнами та міжнародними організаціями, зокрема з ЄС та НАТО. При цьому Україна наголошувала, що неухильно дотримуватиметься партнерських зобов'язань з Росією. Нарощування самостійності України у міжнародній політиці яскраво проявилось, зокрема, на міжнародному саміті, що відбувся в Баку у вересні 1998 року. Саміт було організовано за ініціативою та при активній підтримці ЄС і присвячено реалізації проекту створення транспортно-комунікаційного коридору, що зв'язує Європу й Азію через Каспійсько-Чорноморський регіон (TRASECA). Україна вперше виступила на ньому без огляду на свого «головного політичного партнера» – Росію. Симптоматично також, що вперше за весь період українсько-російських відносин, зовнішньополітичний департамент Росії утримався від критичних оцінок з цього приводу, а російські ЗМІ навіть розтиражували думку своїх політичних аналітиків

про те, що Україна в частині здійснення власної зовнішньої політики почала випереджати Росію [151].

Особливої важливості набуває роль України у геополітичному протистоянні планетарної демократії відродженню Російської імперії, яка під назвою «Радянської» нещодавно загрожувала всьому світу. Не слід забувати про пересторогу Збігнева Бжезінського, яку він уперше висловив у 1994 році: «Неможливо досить рішуче стверджувати, що без України Росія зривається імперії, але з Україною, заангажованою і потім підпорядкованою, Росія автоматично стає імперією» [152]. Адже більше трьох століть тому Російська імперія почалася саме з «возз'єднання» з Україною. Ось чому політика самозбереження і самоствердження України, перш за все на пострадянському просторі, ставала особливо важливою у відносинах з Росією. Тим більше, що деякі представники політичного істеблішменту РФ вважали, що «Росія швидше піде на глобальну дестабілізацію всього пострадянського простору і на розвал України» [153], і обґрунтовують геополітичну декомпозицію останньої, виходячи з того, що «існування України у нинішніх кордонах та зі статусом «суверенної держави» тотожне завданню страшного удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначне вторгненню на її територію» [154]. Західні дослідники, а від них і значна кількість політиків, неодмінно віддають Україні роль геополітичного центру на теренах колишнього Радянського Союзу, повсякчас наголошуючи на необхідності існування незалежної української держави як «якоря» непередбачуваної Росії. За свідченням англійського аналітика Джеймса Шерра, «коли генеральний секретар НАТО Хав'єр Солана у квітні 1996 р. заявив, що Україна «покликана грати абсолютно унікальну роль у забезпеченні стабільності в Європі», він висловив думку, що вже стала прийнятною і в Північноатлантичному альянсі, і в нових демократіях Центральної Європи. Для західного зовнішньополітичного мислення пов'язувати Україну з поняттями «стрижень» або «ключовий елемент» так само звично і політично коректно, як пов'язувати Росію зі словом «партнерство»... Багато хто бачить зараз в українській незалежності передумову партнерства між Заходом і пострадянською, постімперською Російською Федерацією» [155]. Далі, за логікою Джеймса Шерра, «незалежна і стабільна Україна виконує чотири функції у системі європейської безпеки і дві – за межами Європи, причому значення останніх зростає». Першою є відносно безболісна для Заходу можливість «нейтралізувати» Росію з метою усунення небезпеки для країн Центральної Європи. Друга функція – це саме те, що колишній британський міністр закордонних справ Малькольм Ріфкінд назвав початком усвідомлення Росією факту, що Україна здобула незалежність «всерйоз і надовго». Як очікується, це дасть можливість РФ встановити взаємовигідні стосунки з сусідами, які йдуть на зближення з Європою. Проте якщо виявиться, що «Україна, за висловом Президента Л.Кучми, не здатна «встояти на ногах», буде не лише підтверджено погляд на незалежність України як на тимчасове явище, а й посиляться авторитарні і силові підходи, що з таким поглядом часто пов'язані». З третьою функцією пов'язане питання життєздатності незалежної України, що помітно зменшує значення «російського чинника» у

внутрішній політиці Польщі, Угорщини, Чехії та інших партнерів по колишньому Варшавському договору. Через сприйняття Росії як країни географічно віддаленої (буфером виступає Україна) на зміни у Центральній Європі часто дивляться як на остаточні. І, нарешті, четверта функція України в системі європейської політики. Стабільність самої України, що межує з сімома країнами, «безумовно виступає конструктивним чинником у регіоні, де зберігається небезпека виникнення конфліктів етнічного, географічного й економічного характеру». Особливою ж зоною напруги є відносини між кримськотатарською громадою і проросійською більшістю Криму, що ускладнює стосунки між Києвом і Москвою. «Будь-яке ж серйозне порушення стабільності в Україні... поставило б під сумнів безпеку «співвітчизників» і навіть могло б переконати поміркованих політиків сусідніх країн у тому, що слід наполягати на *droit de regard* (праві заступництва) щодо певних меншин». Україна відіграла також особливу роль у зв'язку з двома проблемами поза Європою. По-перше, це аспект розробки паливно-енергетичних ресурсів у країнах СНД, особливо в регіоні Каспійського моря. Для Російської Федерації боротьба за контроль над шляхами транспортування енергоносіїв між Європою й Азією набула, окрім економічного, й геополітичне значення. Україна ж здатна надати підтримуваний Заходом альтернативний шлях для транспортування газу й нафти до Європи. Таким чином, йдеться про відлучення Росії від каспійських контрактів, у чому Україні відводиться одна з ключових ролей. По-друге, геополітичне розташування України надає нову актуальність ролі Туреччини в НАТО. По суті, йдеться про заміну виміру «Схід-Захід» новим – «Північ-Південь». Відносини з Україною певним чином утримують Туреччину в рамках Європи. З розвитком цих відносин для Туреччини зменшується небезпека бути відстороненою на другий план пріоритетністю Росії для НАТО. Усі ці параметри ролі України в Європі та за її межами, не лише забезпечують потужну підтримку незалежності цієї держави. Вони виступають також джерелом великих очікувань і сильного тиску на країну. Насамперед це означало, що до яких би міжнародних економічних клубів не вступала Україна, вона не зможе фактично інтегруватися до Європи, тому що не в змозі виробляти товари і послуги для західних ринків за прийнятними цінами [156]. Це могло бути причиною тяжіння України до інтеграції в межах СНД. А це, у свою чергу, відкривало можливості для тих, хто думає, що послаблення України означає посилення Росії. Проте ще більшу небезпеку становило розчарування Заходу (передусім США) в Україні, яке спричинялося як посиленням її дрейфу в бік СНД, так і рівнем корупції.

Дж.Шерр і З.Бжезінський також висували два погляди на концепцію відносин України з НАТО. Підкреслюючи роль України в процесі розширення Альянсу як «дуже значну», Дж. Шерр висловлював думку, що український підхід до членства у Північноатлантичному союзі суттєво відрізняється від підходів її західних сусідів. Якщо Польща й Угорщина виходили з того, що майбутній вступ до НАТО зробить національну політику у сфері безпеки непотрібною, то Україна не могла вважати, що членство в НАТО автоматично піде на користь її національним інтересам. Певною мірою, Київ в 2002-2004 рр. робив відповідні

кроки у бік Альянсу лише з метою переконати Росію у тому, що її політика штовхає Україну в обійми НАТО. Найбільша небезпека полягала в тому, що Україна постійно посувалася до Росії через неможливість зробити свою економіку привабливою для західних партнерів. Натомість З.Бжезінський вважав вступ України до НАТО одним з наріжних каменів передумови поширення трансатлантичної системи безпеки. На його переконання, вже між 2005 і 2010 роками Україна досягне такого «прогресу у проведенні реформ усередині країни», що мусить «бути готовою до серйозних переговорів як з Європейським Союзом, так і з НАТО». Зважаючи на особливу зацікавленість Німеччини і Польщі в існуванні незалежної України, З.Бжезінський зробив наступне припущення. Попри сформульований ним принцип американської політики на послаблення скільки-небудь небезпечних союзів євразійських держав, США зможе погодитися на створення до 2010 р. франко-німецько-польсько-українського альянсу, який «охоплюватиме близько 230 млн. чоловік» і «може перетворитися на партнерство, що поглиблює геостратегічну взаємодію в Європі». Подібна несподівана поступка з боку З.Бжезінського уявляється можливою лише з огляду на вибір одного з двох: Україна буде або з Росією, або ж з Європою. Безперечно, «тиск з боку Москви можна парировати виключно зближенням із Заходом. Водночас Київ не може бути зацікавлений у конфронтації Росії з НАТО, адже це «перетворювало Україну на поле битви». На переконання російських дослідників, деякі протиріччя (реалізація німецької ядерної програми) можуть завадити реалізації союзу України з ФРН, і лише з Америкою в Україні все більш-менш ясно: дружба з США не мала альтернативи, але допомога Вашингтона Києву не була особливо ефективною [157].

Немає жодної країни на європейському континенті, яка була б в такій мірі зацікавлена в передбачуваності, демократичності і процвітанні Росії, як Україна. Всі європейські країни і, перш за все, Україна зацікавлені в тому, щоб Росія була невід'ємною складовою частиною об'єднаної Європи. Проти цього не виступала жодна європейська країна. Проте в Росії проти цього виступали неоімперські сили, а також ті, хто не бажав залишити свої авторитарні звички. На противагу їм за це виступали ті політичні сили Росії, які хочуть домінування в їх країні демократії. Водночас, на жаль, у середелі першого десятиліття XXI століття Росія швидше була відділена від об'єднаної Європи. Справа далеко не в тому, що росіяни не заявляли про своє бажання приєднатися до ЄС і НАТО. Проблемою була поведінка Росії, що не відповідала європейським стандартам і цінностям. Якщо говорити про зовнішню складову цієї політики, то не можна не відзначити, що своєю політикою Росія намагалася відірвати Україну від реалізації її європейських та євроатлантичних прагнень і устремлінь. Про це свідчило і нав'язування їй не вигідної для України угоди про СЕП, зміна прямого використання нафтопроводу „Одеса-Броди” у реверсному режимі, що суперечить національним інтересам України і очікуванням як у самій державі, так і сусідніх європейських країнах, безпосереднє втручання під час виборчої кампанії 2004 року. Фактично своєю політикою Росія підживлювала так звані „заморожені” конфлікти в Абхазії і Придністров'ї. Про це свідчила і криза навколо острова Тузла в Керченській протоці 2003 року.

В цьому контексті, доцільно детальніше зупинитися на перепетях, пов'язаних з утворенням так званого Єдиного Економічного простору. Ідея ЄЕП певною мірою була несподіваною. Її оприлюднили на московському неформальному саміті 23 лютого 2003 року. Чотири президенти підписали заяву «Про новий етап економічної інтеграції та про початок переговорного процесу щодо формування Єдиного економічного простору і створення єдиної регулюючої міждержавної комісії по торгівлі і тарифах». Тоді ж було створено Групу високого рівня для опрацювання відповідних домовленостей – від України до неї ввійшов перший віце-прем'єр М.Азаров. Група не надто афішувала свою роботу, але інформація про неї з'являлася регулярно, починаючи від першого засідання 5–6 березня 2003 року в Києві, де почали розробку проектів угоди й концепції ЄЕП. Особливо варто відзначити: згідно з протоколом від 6 березня, угода мала передбачати формування митного союзу й передачу повноважень у цій сфері єдиній регулятивній міждержавній Незалежній комісії з торгівлі й тарифів. Саме з цим було пов'язано більшість політико-економічних дебатів навколо ЄЕП. Не дивлячись на підтримку і намір сприяти реалізації заяви про формування єдиного економічного простору з боку Верховної Ради в травні 2003 р., в Україні на різних рівнях влади лунали питання щодо доцільності ЄЕП. Помічник Президента з питань національної безпеки, керівник Національного центру з євроатлантичної інтеграції В.Горбулін впевнено доводив, що Україна не може одночасно брати участь в формуванні єдиного економічного простору і вступати до НАТО [158]. Програма діяльності уряду, що була затверджена на початку березня 2003 року, тобто після Московської заяви, не містила ніяких євразійських перспектив. Навпаки, в першому розділі йшлося про те, що основним завданням на сучасному етапі є створення належної бази для набуття Україною повноправного членства в ЄС, вступ до СОТ та формування в суспільстві проєвропейської більшості [159].

Питання, що виникали стосовно московських домовленостей про ЄЕП призвели до офіційного депутатського запиту до Кабінету Міністрів України. Який, до речі, залишився без відповіді. І у відповідь на запит голови Верховної Ради до прем'єр-міністра надати фінансово-економічне обґрунтування намірів приєднатися до Єдиного економічного простору такого фінансово-економічного обґрунтування уряд не надав. На засіданні Спільної координаційної ради з питань міжнародного економічного співробітництва Міністерства закордонних справ і Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України 5 квітня 2003 року було обговорено позицію України з питань формування Єдиного економічного простору та вступу України до Світової організації торгівлі. У засіданні взяли участь міністри А.Зленко та В.Хорошковський, радник Президента України А. Гальчинський, Державні секретарі Міністерства економіки і Міністерства закордонних справ України, представники інших центральних та обласних органів виконавчої влади. Учасники Координаційної ради зауважили, що співробітництво в контексті формування Єдиного економічного простору не повинно суперечити курсу України на європейську інтеграцію та перешкоджати її якнайшвидшому вступу до Світової організації торгівлі. «Червоною межею, яку не можна

переходити при переговорах щодо Єдиного економічного простору, є суверенітет України, право самостійно визначати власну політику” – сказав, зокрема, В. Хорошковський [160].

Саме за ініціативою української делегації до кінцевих документів було записано врешті-решт застереження про можливість різношвидкісної інтеграції, яка враховувала б особливості національного законодавства кожної країни-учасниці. Але проекти Угоди та Концепції ЄСП, погоджені в серпні, лишали широкий простір для різнотлумачень. Коли в Україні говорили, що головною метою нового об'єднання має стати зона вільної торгівлі без винятків і обмежень, то прем'єр-міністр Росії М.Касьянов був категоричний: має йтися про митний, а в перспективі – й валютний союз країн-учасниць.

Міністерство економіки та європейської інтеграції висловило зауваження до окремих положень у документах про створення ЄСП. Зауваження торкалися положень, що спотворювали логіку економічної інтеграції, а також до тих, що ставили під загрозу приєднання України до Світової організації торгівлі та надалі - створення зони вільної торгівлі між Україною і Європейським Союзом. Зокрема, Мінекономіки вважало неприпустимим створення наднаціонального органу, який мав би повноваження, що нині належать органам державної влади України. Міністерство економіки вважало недоцільним на нинішньому етапі обговорення митного союзу країн - потенційних учасниць ЄСП. Обговорення митного союзу може бути доцільним лише після вступу України до СОТ. Міністерство вважало неприпустимим механізм ухвалення рішень, згідно з яким значення голосу країни-учасниці залежить від її економічного потенціалу. Мінекономіки вітало будь-яку економічну інтеграцію, що: відбувається за правилами міжнародної торгівлі, визначеними СОТ; не загрожує національному суверенітету України; не порушує законодавство України; не суперечить проголошеному Президентом України курсу на європейську інтеграцію [161].

Пролунало ще декілька важливих застережень від українського Мінпаливенерго. По-перше, за наявності різних цін на енергоресурси в умовах єдиного ринку (або цілком відкритих ринків) українські теплові й атомні електростанції будуть неконкурентоспроможними, що може призвести до суттєвого скорочення виробництва електроенергії, спаду власних енергетичних потужностей, зниження рівня енергетичної безпеки країни. По-друге, в разі розвитку ЄСП відповідно до принципів, які встановлено Концепцією його формування, плани розвитку вітчизняної вугільної галузі необхідно буде кардинально переглянути. Це обумовлено тим, що собівартість вугілля на порівняно нових і благополучніших вугільних басейнах Росії та Казахстану відчутно нижча, аніж на «старому» й виснаженому, десятиліттями позбавленому серйозних капіталовкладень українському Донбасі. Зрозуміло, що все це різко

загострить соціальні проблеми на й так неблагополучному українському Сході. Теоретично наша енергетика від вступу в ЄП могла б мати деякі переваги, якщо б Росія знизила ціни на енергоносії. Щоправда, навряд чи вона на це піде. І щодо постачання газу передусім. Про це вже заявив посол Росії в Україні В.Черномірдин. Оскільки ціни на газ в Росії втричі дешевші, ніж в Україні, а відтак і українські товари в ЄП будуть дорожчими від російських. Не зможе конкурувати в ЄП й українська вугільна галузь. Позаяк більшість російського вугілля добувається відкритим способом, тому собівартість російського вугілля значно нижча, ніж українського. Ці суто економічні аргументи за своєю вагомістю вже здатні були перевершити аргументи політичні. По-друге, на сьогодні країни «четвірки» мали різний рівень міжнародних зобов'язань у сфері ПЕК. Україна й Казахстан ратифікували Договір до Енергетичної Хартії, тоді як Росія та Білорусь - ні. [162].

Міністерство юстиції також внесло правки до проекту угоди про Єдиний економічний простір, які передбачали необов'язковість для України рішень будь-яких наднаціональних органів ЄП. Українська сторона мала право формулювати застереження до будь-яких договорів у рамках ЄП. А також гармонізувати українське законодавство із нормами майбутньої зони вільної торгівлі лише у тій частині, в якій вона не суперечить курсу України на європейську і євроатлантичну інтеграцію. Як впливало з направленою у серпні 2004 року до Брюсселя проекту плану дій "Україна - ЄС", Україна задля отримання асоційованого членства в Євросоюзі готова, зокрема, ввести візовий режим зі всіма третіми країнами, включаючи Росію, Білорусію і Казахстан [163].

Дуже ґрунтовний висновок був підготовлений Міністерством закордонних справ України щодо відповідності Договору про формування Єдиного економічного простору положенням Конституції та законодавству України. Аналіз проекту Договору про формування Єдиного економічного простору показував, що ряд положень цього міжнародного договору можуть вважатися такими, що суперечать Конституції та законодавству України. Зокрема, Договором про ЄП та Концепцією формування ЄП, яка є невід'ємною частиною цього Договору, визначається створення наднаціонального органу (єдиного регулюючого органу – Комісії), рішення якого є обов'язковими для виконання всіма державами – учасницями ЄП. Таким чином, рішення зазначеної Комісії будуть обов'язковими до виконання на території України, що в свою чергу передбачає наділення такого органу відповідними владними функціями. У зв'язку з цим слід зазначити, що створення такого наднаціонального органу з відповідними владними функціями буде суперечити частині першій статті 5 Конституції України, згідно з якою носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Крім того, виходячи з положень статті 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження

у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України. Статтею 75 Конституції України передбачено, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України, статтею 113 Конституції України встановлено, що Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Розділом VII Конституції України визначається система правосуддя в Україні. У зв'язку з викладеним вище та виходячи з того, що можливість створення та здійснення повноважень єдиного регулюючого органу (Комісії) на території України не передбачена Конституцією України, Договір про ЄП міг бути визнаний Конституційним Судом України неконституційним (принаймні, в частині тих його положень, які передбачають створення та функціонування відповідного органу). Частиною першою статті 113 Конституції України визначено, що Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Частиною третьою вищезазначеної статті передбачено, що Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента України. У зв'язку з цим, слід зазначити, положення Договору про ЄП щодо обов'язковості прийнятих єдиним регулюючим органом (Комісією) рішень суперечать вищезазначеним положенням Конституції України.

Положення Договору про ЄП не передбачали, чи будуть рішення єдиного регулюючого органу мати пряму дію на території держав-учасниць ЄП або будуть імплементуватися додатковими рішеннями органів державної влади держав-учасниць (з цього питання має бути укладений окремий міжнародний договір). У випадку, якщо такі рішення будуть мати пряму дію, відповідні положення Договору про ЄП щодо обов'язковості рішень єдиного регулюючого органу суперечитимуть частині другій статті 19 Конституції України, відповідно до якої органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Договір про ЄП передбачав передачу його сторонами частини своїх повноважень єдиному регулюючому органу (Комісії) з поступовим розширенням таких повноважень. Такий підхід суперечив наступним положенням Конституції України: статтями 85 та 92 Конституції України визначено повноваження Верховної Ради України, а саме визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики, затвердження загальнодержавних програм економічного розвитку, визначення засад зовнішньоекономічної діяльності, визначення організації і діяльності органів виконавчої влади, визначення порядку утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального. Згідно з статтею 75 Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Отже, делегування вищезазначених повноважень іншому органу ніж Верховна Рада України Конституцією України не передбачено. Делегування відповідних

повноважень Президента України регулюючому органу (Комісії) також суперечить частині другій статті 106 Конституції України, згідно з якою Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам. Положення Договору про ЄП щодо проведення єдиної зовнішньоторговельної та узгодженої податкової, грошово-кредитної та валютно-фінансової політики (стаття 1) суперечили пункту 1 статті 116 Конституції України, відповідно до якого Кабінет Міністрів України забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України. Концепція формування ЄП (частина V) передбачала, що єдиний регулюючий орган (Комісія) забезпечує реалізацію цілей та завдань ЄП, приймає рішення та здійснює інші повноваження в рамках її компетенції. З урахуванням інших положень Договору про ЄП це означає, що Комісія може приймати обов'язкові до виконання рішення у таких сферах як митна, зовнішньоторговельна, податкова, грошово-кредитна, валютно-фінансова. Водночас, це суперечить положенням Конституції України. Так, згідно з пунктом 9 частини першої та пунктом 1 частини другої статті 92 Конституції України виключно законами України визначаються засади зовнішньоекономічної діяльності, митної справи та встановлюються засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків, а згідно з пунктом 8 статті 116 Конституції України Кабінет Міністрів України організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України та митної справи.

Договором про ЄП закладалися основи для формування єдиного митного простору, а також делегувалися відповідні повноваження у сфері митного регулювання єдиному регулюючому органу (Комісії). Зазначені положення не узгоджувалися з Митним кодексом України, а саме, відповідно до пункту 2 частини першої статті 4 Митного кодексу України митне регулювання здійснюється на основі принципів виключної компетенції митних органів України щодо здійснення митної справи. Крім того, згідно з частиною першою статті 11 Митного кодексу України безпосереднє здійснення митної справи покладається на митні органи України. Договором про ЄП також передбачалися відповідні механізми регулювання податкової політики, а також делегувалися відповідні повноваження у цій сфері єдиному регулюючому органу (Комісії), який може приймати обов'язкові для виконання сторонами рішення. У цьому зв'язку необхідно зазначити, що делегування таких повноважень суперечитиме частинам першій та другій статті 1 Закону України "Про систему оподаткування", згідно з якими встановлення і скасування податків і зборів (обов'язкових) платежів до бюджетів і цільових фондів, а також пільг їх платникам здійснюється Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними, міськими радами, а ставки, механізм справляння податків і зборів не можуть встановлюватися або змінюватися іншими законами України, крім законів про оподаткування [164].

Комітет Верховної Ради України з питань Європейської інтеграції обговорив проект Угоди про формування єдиного економічного простору Республіки Білорусь, Республіки Казахстан, Російської Федерації та України. Народні депутати відзначили, що проект Угоди суперечить проголошеному Президентом України і підтриманому Верховною Радою України курсу на європейську

інтеграцію, кінцевою метою якого має стати повноправне членство України в Європейському Союзі, Конституції України, Угоді про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським співтовариством, Закону України "Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу", указам Президента України "Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу", "Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу", "Про Національну Раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу". Члени Комітету вважали, що підписання цієї Угоди зупинить процес вступу нашої країни до СОТ, оскільки "означатиме, що Україні доведеться переглянути умови доступу до її ринків, узгоджені в процесі двосторонніх переговорів з країнами - членами СОТ та закріплені у відповідних чотирнадцяти Протоколах". Комітет ухвалив рішення: "Визнати, що підписання і набрання чинності Угоди про формування Єдиного економічного простору Білорусі, Казахстану, Російської Федерації та України зашкодить їй іміджу у міжнародних відносинах і унеможливить курс нашої держави на європейську інтеграцію. Звернутися до Президента України з пропозицією не підписувати Угоду про формування Єдиного економічного простору Білорусі, Казахстану, Російської Федерації та України. Доручити Голові Комітету Б.Тарасюку взяти участь у засіданні Кабінету Міністрів України і виступити із співдоповіддю при обговоренні питання щодо підписання Угоди про формування Єдиного економічного простору Білорусі, Казахстану, Російської Федерації та України" [165].

Неабияку активність проявили державні інституції та дипломати країн ЄС як до так і після підписання Угоди про ЄЕП. 16 вересня 2003 року Генеральним директором із питань торгівлі Європейської комісії українській стороні було передано робочий документ за назвою «Реакція на проект Угоди про формування Єдиного економічного простору Росії, України, Білорусі й Казахстану». У документі розглядалися можливі наслідки участі України в ЄЕП у двох аспектах: стосовно її вступу до СОТ і будь-якого майбутнього поглиблення двосторонніх торговельних відносин між Україною та ЄС. Щодо вступу України до СОТ європейці пропонували розрізняти зону вільної торгівлі й митний, економічний і/або валютний союз. Якщо вищевказані чотири держави планують створити зону вільної торгівлі до або відразу ж після вступу до СОТ, то це, на думку Генерального директорату, не створить для них особливих труднощів, за умови, що угода широко охоплюватиме практично всю торгівлю між чотирма країнами. Та якщо Україна під час переговорів про вступ до СОТ заявить, що кінцевою метою вищевказаної угоди є створення митного, економічного і/або валютного союзу, то, вважали у Єврокомісії, можуть виникнути певні труднощі. Зокрема, правила СОТ щодо митних союзів є дуже суворими, оскільки їхні члени повинні мати однаковий захист кордонів і проводити однакову торговельну політику. Таким чином, укладання вищевказаної угоди викликали багато запитань і значне занепокоєння членів СОТ під час переговорів, зокрема, стосовно здатності чотирьох країн і, зокрема України, цілком реалізувати таку масштабну інтеграційну угоду. Посол США в Україні Дж.Хербст також вважав можливою участь Києва в ЄЕП такою, що не відповідає інтересам держави. Американський

дипломат сумнівався у тому, що участь в ЄЕП сприятиме інтеграції Києва до західних організацій. Раніше застерігав Київ від створення митного союзу у рамках СНД комісар Єврокомісії з питань розширення ЄС Г.Ферхойген [166]. "

Довершеність європейської спільноти є немислимою без участі в ній України", - заявив надзвичайний і повноважний посол Німеччини в Україні Д.Штюдeman під час своєї промови в рамках міжнародної конференції "Вплив Ялтинської угоди про створення ЄЕП на євроінтеграційні перспективи України", що відбувалася восени 2003 року у Львові. Україна є лідером у питанні вступу до ЄС серед теперішніх сусідів Унії, а тому вже наступної весни Київ може першим із усіх сусідів підписати з ЄС угоду про план дій, спрямованих на вступ у Європейську спільноту, доповнив свого колегу Надзвичайний і повноважний посол Великобританії в Україні Р.Брінклі [167].

Профільний комітет Європарламенту побоювався, що участь України в Єдиному економічному просторі з Росією, Білоруссю і Казахстаном може зашкодити розвитку співробітництва країни з ЄС. Це було закріплено в резолюції комітету Європарламенту із закордонних справ про відносини Європейського союзу із сусідніми країнами. Серед усіх сусідів розширеного ЄС найважливішу роль відіграватиме Україна. Такого висновку комітет Європарламенту дійшов під час обговорення стратегії "Європа, що розширюється", яка визначала відносини Євросоюзу з новими сусідами. У затвердженій резолюції європейські депутати підтримали прагнення України глибше інтегруватися в ЄС, і як одну з перешкод на цьому шляху виділили створення ЄЕП. Разом з тим, документ не уточнював, яких саме негативних наслідків очікує Європа у разі участі України в ЄЕП. Депутати Європарламенту також не виключали, що Україна зможе підписати угоду про асоційоване членство в Європейському союзі, для чого в країні повинне бути створене відкрите суспільство, як це було зроблено в країнах ЦСЄ [168].

З іншого боку показова реакція відомого російського політика і дослідника О.Дугіна. Він був певен, що підписання договору між Росією, Казахстаном, Україною і Білоруссю про організацію Єдиного економічного простору - найважливіша віха в історії пострадянського часу. По суті, це об'єднання мало один головний результат - підбор такого інтеграційного проекту, що за формою і змістом улаштував би Україну. Саме за Київ велася основна боротьба [169].

Експерти Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України відзначали двовекторність геополітичної орієнтації громадян України, які одночасно висловлюються за інтеграцію як у західному, так і в східному напрямках. Так, 51,8% опитаних переважно позитивно ставилися до членства України в ЄС, 12,9% — переважно негативно, не визначилися 24,0%, 11,6% узагалі не цікавилися цим питанням. До вступу України в ЄЕП переважно позитивно ставилися 52%, здебільшого негативно - 17,6%, не визначилися 20%. Водночас більшість опитаних схилилися до необхідності відмови від інтеграції в ЄЕП на користь ЄС у випадку виникнення протиріч між курсом на інтеграцію в ЄС і членством в ЄЕП. Так, 24,8% опитаних вважали, що у випадку виникнення протиріч необхідно відмовитися від членства в ЄЕП, 17,7% — від членства в ЄС. Результати опитувань, на жаль, свідчали, що певній частині співгромадян був притаманний плуралізм в одній голові, що важко вважати за нормальне явище.

Водночас, процес ратифікації виявився доволі простим.

Під час поіменного голосування про проект Закону про ратифікацію Угоди про формування Єдиного економічного простору (№ 0183) 20 квітня 2004 року були отримані наступні результати: за – 265; проти – 60; утрималось – 3; не голосувало – 90. Всього в голосуванні взяли участь 418 народних депутатів України. Позитивне голосування було забезпечено за рахунок голосів фракцій комуністів, Соціал-демократичної партії України, Народно-демократичної партії, Партія регіонів, "Трудова Україна" груп "Демократичні ініціативи", Народовладдя", „Народний вибір". Голосували проти ратифікації, або не голосували зовсім фракції «Наша Україна», Блоку Юлії Тимошенко та Соціалістичної партії України. Слід підкреслити, що, дуже багато було тих, хто перебуваючи в залі не голосував. Зокрема, це були Л.Кравчук, В.Ющенко та інші [170]. Зрозуміло, що процесу ратифікації передувала довга дискусія, в якій депутати опозиційних фракцій не погоджувались із формуванням ЄЕП. Проти виступили депутати із фракцій блоку "Наша Україна" і Блоку Юлії Тимошенко. Голова Комітету з питань європейської інтеграції Б.Тарасюк порівняв це засідання з Переяславською радою. До речі, до опозиціонерів долучилися й деякі "більшовики". Наприклад, О.Зарубинський, уповноважений фракції НДП, назвав ратифікацію угоди про ЄЕП "ганебним голосуванням". Він сказав, що взагалі не бачить позитивних наслідків цієї угоди.

Існувала думка, що творці ЄЕП стали жертвами ілюзій, що були широко поширені в російському та українському суспільстві. У Росії багато хто думав і думає, що Україна повинна знову виконати свою місію збирача російських земель і за це збирання можна навіть заплатити. Наприклад, в угоду Києву створити зону вільної торгівлі без усяких вилучень, тобто з низькими цінами на енергоносії і правом їхнього реекспорту, збором ПДВ за місцем проживання споживача нафти і газу і вільним допуском на російський ринок продукції українських металургів, яких до останнього часу субсидювала держава. Але, правда життя полягала в тому, що ніяких економічних чи політичних умов для збирання спадщини СРСР не було. До речі, в єєпівських документах немає ані слова про європейську інтеграцію, відповідність європейським нормам, необхідність поділяти європейські цінності. Усі пропозиції української сторони з цього приводу були жорстко відкинуті іншими «єєпівцями» ще на стадії переговорів. Навіть в щорічному посланні (2004 р.) Президента України Л.Кучми Верховній Раді сказано буквально таке: «Створення зони вільної торгівлі на принципах СОТ має розглядатися найвищою планкою інтеграційних процесів на пострадянському просторі, у структурах яких можлива участь України. Переступивши цю рису, ми можемо опинитися в ситуації, яка докорінно змінить геополітичну парадигму нашої країни, її стратегічний курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію» [171]. Важко не погодитися зі З.Бжезинським стосовно того, що Угода про ЄЕП мала різні змісти, різні інтерпретації та різні рівні. Якщо це угода про вільну торгівлю на теренах колишнього Радянського Союзу, то вона має позитивний економічний потенціал для всіх країн, які його підписали. Якщо мається на увазі щільніша економічна інтеграція, то наслідком буде уповільнення переговорів із ЄС та іншими міжнародними організаціями з боку кожної з країн, що приєдналися до договору. У віддаленій перспективі ключовим питанням буде, чи не є залучення України до

Єдиного економічного простору завуальованою спробою залучити Україну до Єдиного політичного простору і позбавити її незалежності.

З травня 2004 року на ЄС припадала майже половина зовнішньоекономічних зв'язків України. Питома вага країн-учасниць ЄЄП в українському імпорті зменшувалась. Щодо експортного потенціалу ЄЄП, то з 1998 до 2002 року його частка для України скоротилася з 26 до 19 відсотків. Україна не отримала економічної вигоди від сильнішої інтеграції з Росією. ЄЄП суперечив прагненням України стати членом Світової організації торгівлі та інтегруватися до Євросоюзу. Безсумнівно, ЄЄП був більш політичним проектом, ніж економічним. Очевидно, що Росія не хотіла б втратити Україну зі сфери свого впливу. Особливо гостро для Москви це питання постало напередодні президентських виборів. Коли наші країни наблизяться до стабільності й благополуччя, сенс влаштувати якийсь окремий союз зникне сам по собі. Але слід зауважити, що Росія претендувала на те, щоб бути центром тяжіння, а не членом якоїсь спільноти. [172]. Слід зазначити, глава держави, уряд і парламент України схвалили проекти Угоди й Концепції формування ЄЄП з єдиним, більше ніж лаконічним, застереженням.: «Україна бере участь в Угоді про формування ЄЄП у тій частині її положень, реалізація яких не суперечить Конституції України та курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію».

Бідою України від початку проголошення незалежності була наша дволикість не лише у зовнішній, й у внутрішній політиці, яка заохочувала до постійного роздвоєння: на Сході України потуралася русифікація, на Заході - гралася роль українізатора, на Сході зберігалися пам'ятники Леніна, на Заході - благословлялися пам'ятники Бендери [173]. Найгірше те, що замість турботи про консолідацію і соборність української нації ми мали приклади відвертої ворожнечі, спровокованої представниками влади.

Створився певний парадокс, пов'язаний з європейською інтеграцією України. Його найменшою мірою розуміли західні дипломати та аналітики. Просто Захід та СРСР для українця — два відомих комфортних стани. СРСР — у минулому, „Європа” — в майбутньому. Для більшості виборців немає жодного протиріччя в тому, що вони шкодують за розпадом СРСР і підтримують „інтеграцію до Європи” [174]. Певною мірою, широка народна підтримка євроінтеграції обумовлена саме цим. Щодо України, то необхідно ще раз підкреслити, що поняття “європейська та євроатлантична інтеграція”, “європейський вибір” стали в Україні доволі популярними. Для більшості українців поняття “Європа” стало відповідником високого рівня життя. Загалом, європейська інтеграція зайняла у нашій уяві місце, яке колись займало будівництво світлого комуністичного майбутнього. Проте, впровадження західноєвропейських принципів життя – процес не з легких. Але альтернативи йому не було, якщо ми хочемо, нарешті, гідно жити. Одна з головних ознак європейськості – підконтрольність влади громадянам. Це передбачало прозорість дій керівництва, незалежність медій, діяльність партій і депутатів в інтересах виборців. Для інтеграції до європейської та євроатлантичної спільноти необхідна наявність громадянського суспільства – мережі активних громадських організацій, дієвого місцевого самоврядування, етнічної, мовної та релігійної толерантності. Але для досягнення бажаних результатів треба змінити, передусім,

нашу ментальність. Влада повинна нарешті почати поважати своїх громадян. На захист останніх від сваволі урядовців мають бути спрямовані закони. Від решти європейців українці відрізнялися, найперше, відносно слабкою національною та власною гідністю, а отже певною мірою залишалися європейцями лише географічно.

Помаранчева революція дала надію на поштовх позитивним змінам, втім якісних результатів було недостатньо. Для наших західних слов'янських сусідів – чехів, поляків, словаків, болгар, македонців і хорватів, а також румунів, угорців та албанців – питання щодо трансатлантичної інтеграції вирішене. Практично усі політичні сили в їх державах схвалюють цей шлях. В Україні, попри зовнішню риторику, помітних зрушень не було, хоча наші завдання значно важчі. Більш того, влада ініціювала та підтримувала проекти (як СЕП), які прямо суперечили європейському та євроатлантичному покликанню. Докорінний злам у суспільній свідомості, структурні зміни в політиці та економіці – необхідна умова того, щоб українці стали гідними європейської та євроатлантичної спільноти націй.

Членство в Європейській Унії та НАТО стосувалося усього суспільства, тому громадянське суспільство мало відігравати важливу роль у підтримці прагнень до європейської та євроатлантичної інтеграції. Як незалежні дійові особи неурядові організації найнижчого рівня мали б здійснювати тиск на владу щодо прискорення темпів оборонної реформи, сигналізувати про проблеми, які виникають на її шляху, здійснювати нагляд за впровадженням різних, пов'язаних з ЄС та НАТО, програм і допомагати розбудовувати і забезпечувати обґрунтовану підтримку членства в ЄС та НАТО. Влада, зі свого боку, повинна співпрацювати з неурядовими організаціями орієнтованими на питання безпеки, інформувати їх про ініціативи уряду, консультиватись з ними і замовляти їм виконання досліджень, а також активно залучати їх до сприяння європейській та євроатлантичній інтеграції. Вироблення нової культури безпеки на основі справжнього партнерства між урядом і громадянським суспільством мало б допомагати роз'яснити населенню необхідність активної участі у боротьбі з новими загрозами безпеці. Необхідно у правильний спосіб обговорити питання перебудови збройних сил і наслідків їх скорочення, модернізації та професіоналізації. Сучасним загрозам безпеці — тероризму, поширенню зброї масового знищення, неконтрольованому поширенню стрілецької і легкої зброї, нелегальній торгівлі наркотиками і ядерними матеріалами, нелегальній міграції, корупції, відмиванню брудних грошей, природним катаклізмам, дефіциту води, нафти і газу — неможливо протистояти без ефективної співпраці між цивільними і військовими інституціями. Більше того, тільки конструктивне партнерство між державним і приватним секторами може ефективно розв'язати такі питання, як контролювання кордонів, безпека транспорту, забезпечення громадського порядку і запобігання громадянським заворушенням, цивільна оборона і готовність до подолання наслідків надзвичайних ситуацій [175].

Ефективність будь-якої організації визначається не тим, як вона функціонує у сприятливих умовах, а тим, як вона реагує на труднощі. Це повною мірою стосується Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного Договору. ЄС та НАТО довелося вирішувати питання, стосовно яких члени організацій не

мали спільного бачення, і проводити складні переговори, спрямовані на узгодження різних національних позицій. Більш вдало з означених труднощів виходило НАТО. Незважаючи на розбіжність позицій, члени Альянсу ще раз підтвердили своє відповідальне ставлення до зобов'язань, визначених Вашингтонським договором, і готовність до їх виконання. Звичайно, бажано було б вирішити проблему швидше і без суперечок, але найважливішим є кінцевий результат. Саме демократична різноманітність поглядів давала і дає НАТО можливість ефективно працювати в добрі й важкі часи, і саме завдяки такому підходу в період, що минув з 11 вересня, члени Альянсу змогли досягти консенсусу щодо багатьох важливих питань. Деякі експерти з питань безпеки висловлювали сумніви щодо спроможності НАТО функціонувати ефективно за наявності великої кількості членів Альянсу. Безперечно, відтепер за більшим столом члени Північноатлантичної ради стали висловлювати більше поглядів. Але, як свідчить досвід попередніх раундів розширення НАТО, більше поглядів не обов'язково означає більше суперечок. Жодна із запрошених в останні роки країн не може похвалитися вражаючим військовим потенціалом, проте, кожна з них володіє певними ресурсами, які мають цінність для НАТО. Ще важливіше те, що вони принесуть з собою ентузіазм, готовність при потребі взяти на себе ризик, і розуміння важливості постійного трансатлантичного Альянсу. НАТО, що базується на таких сильних політичних засадах, залишатиметься ефективною організацією незалежно від кількості членів. Наступні роки будуть складними для нових членів НАТО. Однак головний результат — активне членство в Альянсі — вартий того, аби докласти необхідних зусиль. Членство в НАТО стало вагомим досягненням для всіх країн регіону Центрально-Східної Європи [176]. Виклик, що постав перед країнами Центральної та Східної Європи стосувався їхньої здатності продовжувати процес політичних і економічних реформ та відбудови суспільств. Власне, зроблено було надзвичайно багато. Одним з ключів до успіху країн Центральної та Східної Європи у 1990-ті роки була їхня здатність реформуватись глибше і швидше, ніж багато хто на Заході вважав за можливе.

Держави Центральної і Східної Європи після приєднання деяких з них до ЄС та НАТО залишалися важливими торговельно-економічними і політичними партнерами України. Між ними склалися взаємодоповнюючі зв'язки в різних галузях економіки, науки і техніки. Зацікавленість у взаємному співробітництві пояснюється і такими чинниками, як територіальна близькість та подібність стратегічних завдань, які вирішують ці країни. Всебічний розвиток співробітництва з колишніми соціалістичними країнами, їхня підтримка нашої європейської політики суттєво примножували можливості України у стабілізації своєї державності, сприяли підвищенню її геополітичного значення як гаранта незворотності сучасних змін. Відносини України з країнами Центральної та Східної Європи набували чимраз більш ділового характеру. Все більше усвідомлюється й те, що в інтересах усіх — Україна в Європі, а не в Євразії.

Плідні стосунки Україна намагалася утвердити практично з усіма країнами Європи. Протягом останніх років вона бере безпосередню активну участь у розбудові нової Європи двадцять першого століття. За висловом архієпископа міста Чикаго кардинала Френсіса найбільше Україна може дати Європі саме в

духовних аспектах. "Європа, яка досягла успіху в економіці, не є щасливою, бо бюрократи не надто довіряють нині аргументам, заснованим на вірі, - вважав кардинал. - Можливо, вступ України до ЄС це змінить" [177].

Національні держави і далі залишаються основними ланками світової системи. Географічне розташування залишається вихідним пунктом для визначення зовнішніх пріоритетів держави, а розміри національної території також є одним із основних критеріїв статусу та могутності. Втім для більшості держав питання територіальних володінь останнім часом втрачає свою гостроту. Національні еліти починають усвідомлювати, що набагато важливіше значення у визначенні міжнародних позицій держави або її міжнародного впливу мають чинники, не пов'язані з територією. Економічний динамізм і його втілення в технологічному поступі постає ключовим критерієм влади національної могутності. Геополітика виросла з регіональних до глобальних масштабів. Проте, це не знімає потреби розробки та реалізації власного геостратегічного курсу. Саме геостратегія визначає обґрунтований геополітикою напрям діяльності держави в світі. Попри те, ЄС так і не давав нам відповіді, чи можемо ми претендувати на членство в ньому. Попри те, що Україна стала найбільш демократичною державою в СНД, вона залишалася найбільш недемократичною і неринковою серед інших європейських країн. Але досвід країн Центрально-Східної Європи переконливо свідчив, що хоч яка не будь ефективна модернізація не можлива за межами участі держави в процесах європейської та євроатлантичної інтеграції.

Головною проблемою, яка перешкоджала просуванню України цим шляхом була відсутність чітко визначеної політичної волі. Тобто, протягом понад 10 років, йшлося про наміри, які не трансформувалися в певні і однозначні зовнішньополітичні кроки. Спрямованість програмних виступів політичного керівництва була обумовлена місцем їхнього оприлюднення. Хоча, необхідність і інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур знайшла відповідне закріплення в чисельних вітчизняних нормативно-правових актах. Саме реалізація європейського та євроатлантичного покликання давала Україні чи не єдиний шанс зберегти власну ідентичність.

У Посланні Президента України Л.Кучми до Верховної Ради України у квітні 2003 року зазначалося: "Прагнення України бути визнаною європейською державою ґрунтується на спільному із західним світом розумінні та баченні суспільних цінностей. Створення громадянського суспільства, розвиток демократичних інституцій, забезпечення прав і свобод людини виступають пріоритетними національними інтересами України, які визначено ще на початку її утворення як незалежної держави..." [178]. Членство в Раді Європи, укладення угод з Європейським Союзом та НАТО, які за своїм змістом набагато ширші, ніж класичні міжнародні договори про співпрацю і містили деталізовані зобов'язання щодо розвитку національної політичної, економічної та правової системи мали принципове значення для здійснення всебічної української модернізації. Отже, з початку XXI століття склався певний феномен України: наміри влади здійснити демократичні реформи найбільш чітко і категорично зафіксовані не у внутрішніх, а у міжнародних документах. В них позначені ключові принципові позиції. Суттєвим було ще й те, що у міжнародних документах, попри їх дипломатичну

форму, містилася набагато більш адекватна, правдива оцінка реального рівня демократії в Україні, стану її політичної системи. Міжнародна співпраця передбачала певні механізми контролю за виконанням зобов'язань, які унеможлилювали дезінформацію та містифікацію, які широко присутні у внутрішньополітичній практиці [179]. Невідкладними завданнями для України на її шляху до Європи насамперед були: досягнення дієвої керованості соціально-економічними процесами; остаточне визначення загальної моделі національного соціально-економічного розвитку; створення стабільної національної фінансової та правової системи, відсутність якої фактично блокувало ефективне засвоєння європейського досвіду і розробку планів включення до загальноєвропейських процесів; “економізація” геополітичної доктрини, усвідомлення потреби завоювання відповідних міжнародних економічних позицій як найбільш надійного варіанту ефективної геополітики; подолання (на суб’єктивному рівні) глибокої кризи суспільної моралі, створення як у сфері етики підприємництва, так і у сфері загальної трудової моралі реальних умов для формування так званої “європейської свідомості”, що було історичним набутком еволюції європейської цивілізації.

Саме європейська та євроатлантична інтеграція, шляхом взяття на себе відповідних міжнародних зобов'язань надавала Україні шанс позбавитися, чи принаймні значно скоротити такі притаманні вітчизняному суспільству явища як корупція, непотизм, окомилування. Практика 15 років незалежності свідчила власними силами Україна приборкати їх не може.

Важко не погодитися з Президентом України В.Ющенком, який під час виступу в Німецькому Бундестазі в березні 2005 року наголосив: „Інтеграція України до ЄС та НАТО не спрямована проти інтересів інших країн. Повноправна участь України в європейських та євроатлантичних структурах стане додатковою гарантією врахування інтересів наших сусідів і партнерів, гарантії утвердження демократії в регіоні” [180].

Отже, Україна мала глибокі історичні та геополітичні підстави, певне ідеологічне та психологічне обґрунтування подальших кроків спрямованих на здобуття повноправного членства в Європейській Унії та Організації Північноатлантичного Договору.

2.2 Політичні та правові засади європейської та євроатлантичної інтеграції України

Практичне наповнення ідеологічних, історичних, геополітичних засад європейського та євроатлантичного покликання України було переведено у реальну площину лише на початку 1990-х років. Але воно не могло відбутися автоматично: політична воля керівництва держави, закріплена відповідними нормативно-правовими актами започаткували рух України шляхом до європейської та євроатлантичної спільноти.

Україна від початку незалежності лише певною мірою успадкувала європейську політику, яку проводив СРСР. Тому швидко актуалізувалася потреба розробки нової політики. Вже в Постанові Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990

року “Про реалізацію Декларації про державний суверенітет України у сфері зовнішніх відносин” Уряду було доручено спрямувати зусилля на забезпечення безпосередньої участі Української РСР у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Після проголошення незалежності України і проведення загальнонаціонального референдуму надійшла реакція Європи. 2 грудня 1991 року з’явилась Декларація Європейських Співтовариств щодо України, де було відзначено демократичний характер Всеукраїнського референдуму та пролунав заклик до України підтримувати з ЄС відкритий і конструктивний діалог, спрямований на забезпечення виконання всіх колишніх зобов’язань СРСР. Втім значна кількість українських фахівців відзначали, що західні країни до початку 1993 року події на теренах України розглядали як другорядні, головну увагу приділяючи Росії, яка одержала основну частку економічної допомоги. В українській політиці Захід цікавило лише ядерне питання, тому що Україна успадкувала ядерний арсенал і стала відразу третьою ядерною державою після Росії та США. Хоча мали місце й певні позитивні зрушення, позицію Європи щодо України з 1991 до 1993 року називають позицією “байдужості і спостереження”.

Втім, вже у січні 1992 року Україна приєдналася до НБСЄ, а у червні 1992 року підписала договір СТАРТ-1 і Лісабонський протокол, погодившись ліквідувати у найкоротший термін свої стратегічні озброєння далекої дії. Не випадково у відомому документі “Основні напрямки зовнішньої політики України”, який схвалено Постановою Верховної Ради від 2 липня 1993 року, участь України в діяльності НБСЄ визнається пріоритетним регіональним напрямом, бо сприяє повномасштабному входженню України до загальноєвропейського простору і використанню в цілях забезпечення її національних інтересів механізмів організації [181].

Як вже зазначалося, відразу після проголошення результатів історичного Всеукраїнського Референдуму 1 грудня 1991 р. Європейські Співтовариства у своїй Декларації щодо України відзначили його демократичний характер і закликали Україну підтримувати з ЄС відкритий і конструктивний діалог. У вересні 1992 р. відбулася перша зустріч Україна-ЄС на найвищому рівні між Президентом України Л.Кравчуком та Головою Єврокомісії Ж.Делором. Досягнуті домовленості дозволили розпочати переговори щодо укладання угоди і відкриття в Києві в жовтні 1993 р. Представництва Комісії Європейських Співтовариств в Україні.

Починаючи приблизно з середини 1990-х років реалізація європейської політики України переходить в практичну площину. Вона здійснювалась разом з формуванням законодавчої бази, покликаної врегулювати ці процеси. Інституалізація європейської політики як стратегічного напрямку зовнішньополітичного курсу була здійснена вже у згаданих “Основних напрямках зовнішньої політики України” у липні 1993 року. У цьому документі визначалося, що перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських співтовариствах, а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам. Було підкреслено, що з метою підтримання стабільних відносин з Європейськими співтовариствами Україна укладе з ними Угоду про партнерство і співробітництво, здійснення якої стане першим етапом просування до асоційованого

, а згодом – до повного її членства у Європейському Союзі [182].

Одним з перших практичних кроків в налагодженні співробітництва України з ЄС була Угода між Європейським Співтовариством та Україною від 1 січня 1993 року “Про торгівлю текстильною продукцією”. 14 червня 1994 р. після тривалих переговорів в Люксембурзі було підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною, з одного боку, і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, з іншого (далі - УПС). Україна ратифікувала УПС 10 листопада 1994 р., але чинності ця Угода набула лише 1 березня 1998 р., після ратифікації її усіма країнами-членами ЄС. Ратифікація була ускладнена тим, що в 1995 році до 12 країн Європейської Унії приєдналися Австрія, Фінляндія та Швеція.

Отже, правовою базою відносин між Україною та Європейським Союзом, як вже відзначалося, стала підписана у 1994 р. Угода про партнерство і співробітництво (УПС). Втім, слід зазначити, що УПС розроблялася за умов, які докорінно відрізнялися від геополітичної та гео економічної ситуації на континенті початку ХХІ століття, особливо в контексті розширення ЄС. Маастрихтський договір 1992 р. заклав юридичні можливості поступового розширення ЄС, у тому числі і за рахунок країн колишнього соціалістичного табору.

Слід підкреслити, що торговельні положення УПС почали діяти вже з 1 червня 1995 р. на основі відповідної Тимчасової угоди. В червні 1995 р. було нарешті відкрито Представництво України при Європейських Співтовариствах [183]. Принципове для України мало надання з боку ЄС їй статусу країни з перехідною економікою. В вересні 1997 р. було започатковано проведення самітів Україна-ЄС. Подібні саміти Європейський Союз проводить з США, Японією, Китаєм та Росією – тобто країнами які за визначенням не планують приєднатися до ЄС. До речі, вже в червні 1998 р., під час Першого засідання Ради з питань співробітництва між Україною та Європейським Союзом у рамках УПС, голова українського уряду вперше заявив про прагнення України набути асоційоване членство в ЄС.

Головним стримуючим фактором реалізації європейської політики були внутрішні процеси – економічні, політичні, соціокультурні, адаптація яких до європейських норм і стандартів здійснювалась надто повільно й суперечливо. Не менш стримуючим фактором були й глибокі сумніви європейської спільноти, що побоювалася дезінтеграційного впливу з боку громадян України, які мігрують в Європу у якості робочої сили, як суб’єкта-носія “радянської” ментальності і культури. Зняття можливих ризиків, що здійснювалося цілеспрямованою реалізацією внутрішньої і зовнішньої політики України, відкривало нові можливості інтеграційних процесів, створювало серйозні переваги як для України, так і для країн європейського простору загалом. Але ці переваги потребували доведення як громадянам України, так і громадськості ЄС.

Першочергова роль у налагодженні політичної взаємодії України з Європейським Союзом належала вищим органам політичного керівництва країни, які виступають представниками народу України у відносинах зі світом – Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. Найбільше навантаження у цьому зв’язку покладалося на Президента України, ініціативи якого сприяли зближенню України з європейськими державами-членами Європейського Союзу. У зовнішній політиці України 1990-х років домінували

питання двостороннього співробітництва. Багатостороннє співробітництво не ставало предметом безпосередньої практичної діяльності України, що стримувало її входження у міжнародний простір у якості самостійного суб'єкта.

Після набуття чинності УПС з'явився перший принциповий вітчизняний нормативний акт щодо Європейського Союзу. Президент України 11 червня 1998 р. своїм Указом затвердив Стратегію інтеграції України до ЄС, якою були визначені пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 року. Ця Стратегія визначила основні напрями співробітництва України з Європейським Союзом (ЄС) - організацією, яка в процесі свого розвитку досягла високого рівня політичної інтеграції, уніфікації права, економічного співробітництва, соціального забезпечення та культурного розвитку. Основними напрямками інтеграційного процесу визначені адаптація законодавства України до законодавства ЄС, забезпечення прав людини, економічна інтеграція та розвиток торговельних відносин між Україною та ЄС, інтеграція України до ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки, політична консолідація та зміцнення демократії, адаптація соціальної політики України до стандартів ЄС, культурно-освітня і науково-технічна інтеграція, регіональна інтеграція України, галузева співпраця, співробітництво в галузі охорони довкілля. Внутрішнє забезпечення процесу інтеграції України до ЄС покладалося на центральні та місцеві органи виконавчої влади України у співпраці з органами законодавчої влади, відповідними органами місцевого самоврядування. Керівництво стратегією інтеграції України до ЄС здійснював Президент України. Кабінет Міністрів України забезпечував реалізацією Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу [184].

З метою доповнення і конкретизації Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу в вересні 2000 року указом Президента України була затверджена Програма інтеграції України до Європейського Союзу. На відміну від Стратегії цей документ був значно більшим за обсягом і містив детально розписані кроки спрямовані на європейську інтеграцію нашої держави. В Програмі інтеграції України до Європейського Союзу було зазначено, що пріоритетність співробітництва України з Європейським Союзом та його окремими державами - членами пов'язана з тим, що це угруповання буде визначати напрями економічного прогресу та політичну стабільність в регіоні у довгостроковій перспективі. Програма інтеграції мала стати головним інструментом загальної стратегії на шляху наближення України до ЄС за всім спектром співробітництва - політичним, соціальним, фінансовим, економічним, торговельним, науковим, освітнім, культурним тощо. Структура Програми була побудована з урахуванням досвіду країн - кандидатів на вступ до ЄС. У Програмі було охоплено практично всі сфери суспільного життя держави з метою досягнення копенгагенських критеріїв, що впливають з цілей валютного, економічного та політичного союзу держав - членів ЄС і сформульовані Радою ЄС в червні 1993 року.

Програма містила 140 розділів, кожний з яких мав такі частини: характеристика поточного рівня готовності України виконати відповідні зобов'язання у конкретній сфері для досягнення головної мети - набуття членства в ЄС;

короткострокові (2000 - 2001 роки), середньострокові (2002 - 2003 роки) та довгострокові (2004 - 2007 роки) пріоритети (включаючи конкретні організаційні заходи щодо реформування окремих сфер суспільного життя країни та визначення найважливіших напрямів адаптації законодавства України до законодавства ЄС); оцінку інституційних і, фінансових ресурсів, необхідних для реалізації визначених пріоритетів. У додатках до Програми був поданий довідковий матеріал за основними показниками економічного розвитку України та їх динамікою, а також поточним станом співробітництва окремих областей України з державами - членами ЄС. Механізм реалізації Програми визначено у розділі II Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 1998 року № 615, де передбачено із створенням Програми щороку розробляти План дій по реалізації стратегічного курсу України на інтеграцію до ЄС.

Базова система пріоритетів Програми дала змогу щороку визначати взаємоузгоджений комплекс конкретних заходів у рамках зазначеного Плану дій.

В першому розділі Програми доволі критично оцінювалася поточна ситуація в Україні щодо критеріїв членства в ЄС. Визначалися головні напрями досягнення відповідності копенгагенським критеріям. Зокрема, йшлося про розвиток судової системи і відповідної галузі законодавства (судовий кодекс, закон про статус суддів, кримінальний кодекс та інше), про нормативну базу щодо здійснення прокурорського нагляду, управління судами, програми підготовки суддів і підвищення їх кваліфікації. Зазначалося, що повинна бути достатньо розвинутою і відповідна матеріально-технічна інфраструктура (приміщення судів, пенітенціарна система, спеціалізовані інформаційні системи і бази даних).

В економічній політиці основному йшлося про практичне досягнення мети у трьох таких напрямках: обмеження макроекономічних ризиків, пов'язаних із зростанням сукупного попиту та дефіцитом зовнішніх поточних рахунків; підвищення рівня продуктивності виробництва та розширення бази економічного зростання. Щодо здатності виконувати зобов'язання, що випливають із членства в ЄС, Програмою передбачалася робота в таких основних напрямках як внутрішній ринок, економічні та бюджетні питання, політика розвитку галузей, економічна та соціальна взаємодоповнюваність, якість життя та охорона навколишнього середовища, інновації, юстиція та внутрішні справи та зовнішня політика. Кожен з цих напрямів охоплював у свою чергу значну кількість конкретних заходів, які мали забезпечити повноцінне виконання Україною зобов'язань, пов'язаних з її майбутнім членством в ЄС. Наприклад, напрям розвитку внутрішнього ринку охоплював заходи, пов'язані з удосконаленням державних закупівель, охорони інтелектуальної та промислової власності, законодавства з питань заснування компаній, бухгалтерського обліку та аудиту, а також системи ліцензування, стандартизації, оцінки відповідності, метрології та акредитації. У своїй сукупності такі заходи повинні були забезпечити вільний обіг товарів, послуг, капіталів та робочої сили, як це передбачено основними документами щодо заснування Європейського Союзу і, зокрема, в частині зобов'язань по створенню Економічного та Монетарного Союзу.

З набуттям членства в Раді Європи Україна значною мірою наблизилася до рівня відповідності першому з копенгагенських критеріїв. Набагато складнішим

було питання щодо досягнення рівня відповідності іншим критеріям, пов'язаним з економічним розвитком і конкурентоспроможністю виробництва в Україні. Вирішення цього питання мала забезпечити реалізація пріоритетів, передбачених Програмою інтеграції до ЄС [185].

На першому саміті Україна-ЄС після набуття чинності УПС в жовтні 1998 р. відносини між Україною та Європейським Союзом були визначені як "стратегічне партнерство". В контексті цього, Комітетом з питань співробітництва між Україною та ЄС в рамках УПС було засновано 6 галузевих підкомітетів: з питань торгівлі та інвестицій, фінансів, економіки та статистики; енергетики, ядерних питань і навколишнього природного середовища; митного і прикордонного співробітництва, боротьби з „відмиванням” коштів і наркобізнесом; транспорту, телекомунікацій, науки та технологій, освіти та навчання; вугілля, сталі, гірничої промисловості та сировинних матеріалів. Наприкінці 1998 р. розпочалося міжпарламентське співробітництво між Україною та ЄС в рамках УПС .

Європейська Рада 10 грудня 1999 р. в Хельсінкі ухвалила Спільну стратегію ЄС щодо України (ССУ). Вона була спрямована на зміцнення відносин "стратегічного партнерства" між Україною та ЄС. В документі відзначалися європейські прагнення України і вітався її проєвропейський вибір. ЄС підтвердив свої зобов'язання щодо підтримки політичних та економічних перетворень в Україні , які мають забезпечити подальше її наближення до ЄС. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України зберігала свою дію упродовж наступних років досліджуваного періоду. У зазначеному документі ЄС зафіксував своє бачення партнерства з Україною та взяв зобов'язання продовжити співпрацю з нашою країною на міжнародному, регіональному і місцевому рівнях з метою сприяння успішному проведенню політичних та економічних перетворень, що полегшить їй подальше зближення з Євросоюзом. Головними цілями Спільної стратегії проголошені: підтримка демократичних і економічних перетворень в Україні; вирішення спільних проблем забезпечення стабільності й безпеки у Європі, зокрема співробітництво у галузі охорони навколишнього середовища, енергетики та ядерної безпеки; підтримка співробітництва між ЄС та Україною у контексті розширення ЄС, в тому числі у галузі права і внутрішніх справ [186].

Стратегією була передбачена також реалізація спеціальних ініціатив, що включають вивчення можливостей надання технічної підтримки для проведення реформ у системі соціального забезпечення, сприяння у досягненні вимог СОТ, започаткування діалогу з цивільних та кримінальних питань, технічна модернізація кордонів України тощо. Згідно з рішенням Європейської Ради, прийнятим у процесі обговорення Спільної стратегії, кожна Головуюча країна має підготувати Робочий план для її реалізації. На виконання цього рішення Головуюча на той час в Європейській Раді Португалія підготувала Робочий план, що передбачав наступні заходи.

У сфері здійснення демократії, верховенства права та прав людини передбачалися підвищення уваги до важливості інституту Уповноваженого України з прав людини; обмін інформацією та досвідом з метою перегляду проєктів Цивільного та Цивільно-процесуального кодексів; підтримку через проєкт ТАСІС " Українського центру з підготовки суддів"; з'ясування можливості започаткування за

програмою TACIS спільних проектів ЄС та ОБСЄ щодо виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері демократії та прав людини; розширення співпраці між журналістами, розвиток незалежних засобів масової інформації, вивчення можливості допомоги у трансляванні по українському телебаченню Euronews.

У сфері співробітництва з метою зміцнення стабільності та безпеки у Європі включалося посилення політичного діалогу у сферах "роззброєння", "нерозповсюдження" та "експорту звичайних озброєнь"; надання можливості одностороннього приєднання України до заяв ЄС у рамках Спільної зовнішньої та безпекової політики; визначення засобів допомоги Україні у виконанні зобов'язань за Конвенцією про заборону застосування, накопичення, виробництва і передачі протипіхотних мін та про їх знищення.

У сфері підтримки інтеграції України до Європейської та світової економіки забезпечувалося надання допомоги за програмою TACIS для вступу України до СОТ; вивчення необхідних заходів, що на додаток до СОТ, дадуть змогу в майбутньому створити зону вільної торгівлі між Україною і ЄС; огляд можливостей допомоги у впровадженні системи визначення країни походження товару; вивчення шляхів поглиблення у рамках відповідних структур УПС інвестиційного діалогу з Україною; продовження допомоги через програму TACIS Європейській Асоціації Бізнесу, що функціонує у Києві, з метою заохочення діалогу європейських ділових кіл з органами влади.

У сфері юстиції та внутрішніх справ серед іншого передбачалося направлення місії експертів для аналізу механізмів боротьби з нелегальною міграцією; започаткування техніко-економічного дослідження для підготовки проекту у сфері боротьби з "відмиванням" грошей тощо [187].

Проте, не зважаючи на велику кількість неконкретних формулювань, не слід оцінювати Спільну стратегію як суто декларативний документ, що визначала лише загальні засади співробітництва України з ЄС. Він фактично став реакцією Євросоюзу на існуючі проблеми розвитку в Україні економіки ринкового типу та невідповідність наших інтеграційних побажань економічним можливостям. Як наслідок, зазначений документ відображав особливу форму взаємовідносин між Україною і ЄС та засвідчив більше номінальну, ніж реальну участь нашої країни в пан'європейських і інтеграційних процесах. Вхідження України до світової економічної системи був необхідною умовою її подальшого становлення як демократичної країни з ринковим господарством. Для цього Україна, як рівноправний учасник міжнародних економічних відносин, повинна брати участь у міжнародному економічному співробітництві та міжнародному ринку розподілу праці. Значною мірою ці завдання належить вирішувати у відносинах з країнами ЄС.

Тому ставлення до питання коригування зовнішньоекономічної політики у контексті активізації інтеграційних процесів Україні було доволі обережним. Виконання окремих вимог ЄС певною мірою суперечило національним інтересам України. Зокрема, зняття обмежень на імпорт європейських товарів могло зумовити пригнічення національного виробництва; узгодження порядку державних закупівель знизити дієвість цього важеля економічного регулювання, тоді як його застосування було особливо ефективним в умовах економічної депресії; зняття обмежень на закордонні платежі перешкоджатиме активному валютному регулюванню, яке є

необхідною умовою забезпечення економічного зростання; уніфікація акцизних платежів не дозволила використовувати їх як засіб регулювання імпорту [188].

Реалізація Спільної стратегії передбачала широке співробітництво між Україною і ЄС у сфері юстиції і внутрішніх справ. Ключовими проблемами цієї сфери були боротьба з організованою злочинністю (незаконний обіг наркотиків, "відмивання" грошей тощо) та нелегальною міграцією. Слід зазначити, що вирішення саме цих проблем турбувало ЄС значно більше, ніж питання економічного співробітництва з Україною. Це можна вважати природним, бо воно зачіпляло питання безпеки Європейського Союзу. Для реалізації відповідних цілей в рамках УПС створений спеціальний комітет митного, прикордонного співробітництва, боротьби з "відмиванням" грошей та наркобізнесом. Україна ратифікувала міжнародні акти, що регламентували діяльність системи контролю над наркотиками (Єдина конвенція про наркотичні засоби, 1961 р.; Конвенція про психотропні речовини, 1971 р.; Конвенція щодо боротьби проти незаконного обігу наркотичних засобів та психотропних речовин, 1988 р.) та розробила потужну національну законодавчу базу по боротьбі з незаконним обігом наркотиків. В її основу покладено два Закони України, прийняті у 1995 р., а саме: „Про обіг наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів”, „Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними”. Перед прийняттям зазначені закони пройшли експертизу в ООН, де дістали високу оцінку, оскільки вони враховували міжнародний досвід, акумульований у відповідній Конвенції ООН.

Співпраця України з ЄС у сфері боротьби з незаконним обігом наркотиків передбачала налагодження постійного обміну інформацією, досвідом і спеціальною літературою, удосконалення законодавчої бази відповідно до міжнародних вимог, встановлення прямих контактів з правоохоронцями інших держав, проведення спільних заходів. Європейський Союз приділяв значну увагу проблемі запобігання легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. Правову основу її вирішення заклала Конвенція Європейської Ради "Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом", прийнята у листопаді 1990 р. у Страсбурзі. Згідно з нормами цієї Конвенції, ратифікованої Україною у 1997 р., доопрацьовувався проект Закону України "Про боротьбу з "відмиванням" коштів, отриманих злочинним шляхом". Робочим планом по реалізації Спільної стратегії була передбачена розробка Технічного завдання для підготовки проекту у сфері боротьби з "відмиванням" грошей, який, крім України, мав охоплювати Молдову і Росію. У грудні 1999 р. Європейська комісія узгодила Технічне завдання, проте конкретні терміни роботи експертів по проекту не були визначені. Головним змістом проекту мало стати визначення шляхів розв'язання існуючих проблем реалізації чинного українського законодавства у сфері боротьби з "відмиванням" грошей та удосконалення відповідної нормативно-правової бази згідно з міжнародними вимогами. Україна була зацікавлена отримати допомогу з боку ЄС у поверненні на територію країни незаконно вивезених валютних цінностей, а також у спільній реалізації комплексу організаційно-навчальних заходів для підвищення рівня міжнародного співробітництва у сфері боротьби з "відмиванням" грошей. Серед останніх особливо актуальним уявлялися приєднання України до системи

інформаційного забезпечення боротьби з легалізацією коштів, набутих злочинним шляхом, та створення профільних міжнародних аналітичних центрів для обміну досвідом, узагальнення практики і вироблення рекомендацій у цій сфері.

Ще однією ключовою проблемою співробітництва України і ЄС була протидія нелегальній міграції у країни Європи через українську територію. Геополітичне становище України визначило нашу державу як стратегічне перехрестя міграційних потоків між Європою, з одного боку, та країнами СНД, Південно-Східної Азії, Близького і Середнього Сходу, з другого. Фактично Україна стримувала транзитні міграційні потоки в інтересах східно- і західноєвропейських країн, тому ця проблема виходила за національні рамки нашої держави. На другому спільному засіданні Комітету з питань співробітництва Україна-ЄС українська сторона порушила питання необхідності спільного вирішення проблем нелегальної міграції, у відповідь на що Європейська комісія дала згоду включити це питання до сфер співпраці.

У січні 2003 року Україну відвідала група експертів Європейської комісії, яка ознайомилася з існуючими у цій сфері проблемами. За результатами її роботи був підготовлений звіт, у якому були визначені потреби України та передбачена конкретна цільова допомога для протидії нелегальній міграції. Головні проблеми, що стояли перед Україною у сфері боротьби з нелегальною міграцією, полягали у наступному: незавершене організаційно-правове оформлення та матеріальне облаштування північних (Білорусь) та східних (РФ) кордонів України; бюджетом не передбачались кошти на депортацію іноземців; були відсутні пункти збору та утримання нелегальних мігрантів; не було створено повноцінної імміграційної служби; існувала потреба у поліпшенні технічного обладнання та транспортного забезпечення охорони державного кордону [189].

Європейський Парламент 15 березня 2001 р. ухвалив Резолюцію стосовно Спільної стратегії Європейського Союзу щодо України, в якій вперше було визнано право України стати членом ЄС. Принципове значення для подальшої співпраці мало запрошення України за підсумками саміту ЄС у Гьотеборзі до участі у Європейській Конференції. 11 грудня 2001 р. у Верховній Раді відбулися Парламентські слухання з питань реалізації державної політики інтеграції до ЄС, які вперше продемонстрували консолідацію зусиль Верховної Ради та Уряду України навколо курсу на європейську інтеграцію [190].

На початку 2002 р. на зустрічі Україна-Трійка ЄС на рівні міністрів закордонних справ українська сторона знов запропонувала перевести відносини Україна-ЄС у площину асоціації, але відклику це не отримало. Верховна Рада, в свою чергу, 20 червня 2002 року прийняла Звернення до парламентів, урядів та громадськості держав-членів Європейського Союзу, в якому закликала їх підтримати курс нашої держави на європейську інтеграцію, шляхом виведення взаємин з Україною на новий рівень розвитку, адекватний стратегічним зрушенням на європейському континенті та глибоким змінам, що відбуваються в Українській державі [191]. Президент України Л.Кучма в вересні 2002 р. звернувся з Посланням главам держав і урядів держав-членів ЄС, в якому викладено бачення Україною шляхів подальшого зміцнення відносин розширеного ЄС з Україною. Проте, очікуваної відповіді і це звернення не отримало.

В квітні 2003 р. українська делегація на чолі з Президентом України Л. Кучмою взяла участь у роботі Європейської Конференції. Одразу після цього 19 квітня 2003 року Указом спеціальним Президента було впроваджено в Україні День Європи (який зі зрозумілих причин, дещо не співпав з загальноєвропейським - 9 травня, бо його вирішено відзначати щорічно у третю суботу травня) [192].

Важливим стало закріплення європейського покликання України на законодавчому рівні. В законі України «Про основи національної безпеки України» в червні 2003 року було чітко і однозначно зазначено серед пріоритетів національних інтересів інтеграцію України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір [193].

Навесні 2003 р. уряду було доручено в тримісячний термін розробити концепцію Плану дій Україна-ЄС, проте це не було зроблено. На саміті Україна - ЄС, який відбувся в жовтні 2003 р. в Ялті європейська сторона презентувала свою ініціативу «Ширша Європа». Зокрема, було підкреслено широку низку нових можливостей, які мають полегшити поступовий вступ України до внутрішнього ринку ЄС та участь у політиці та програмах ЄС. ЄС вперше визнав можливість виникнення небажаних наслідків розширення для України у короткостроковій перспективі та погодився розпочати консультації щодо пошуку спільних відповідей на ці виклики.

Під час липневого (2004 р.) саміту Україна-ЄС Україна привітала завершення роботи над Конституційним договором ЄС. Цей документ, на думку української сторони, містить можливості для конструктивної та взаємовигідної співпраці між Україною та ЄС як в економічній, так і в політичній сферах [194]. До речі, ще влітку 2003 р. президент європейського Конвенту В.Жіскар д'Естен у листі на ім'я глави комітету Верховної Ради з питань євроінтеграції Б.Тарасюка повідомив, що президія Конвенту конкретно відреагувала на відповідне звернення комітету ВР і тепер у п.2 ст. I-1 проекту Конституції ЄС було сказано: «Союз відкритий для всіх європейських держав, які поважають його цінності і зобов'язуються спільно їх просувати». У листі також підкреслювалося, що Україна може стати членом ЄС за умови затвердження верховенства права, забезпечення свободи слова, преси та інших інститутів громадянського суспільства [195].

В Програмі діяльності Кабінету Міністрів В.Януковича навесні 2003 року було зазначено, що основним завданням на сучасному етапі уряд бачив створення належної бази для набуття Україною повноправного членства в ЄС [196]. Зрозуміло, що ці завдання не дуже корегувалися з неодноразовими заявами голови уряду під час президентської передвиборчої кампанії 2004 року. За думкою Б. Тарасюка, на перспективах членства України в Європейському Союзі негативно відбилися публічні заяви керівників держави у другій половині 2004 року щодо відмови від курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію [197].

Втім, аналіз хроніки поступу української історії протягом майже п'ятнадцяти років незалежності України переконливо свідчить про європейську направленість розвитку нашої держави. Мова йде як про двосторонню, так і багатосторонню співпрацю нашої держави на європейському континенті.

Реалізація європейського покликання стримувалася процесами, що відбувалися як всередині держави, так і на європейській арені. Для втілення

європейського курсу Україні був потрібен час, з одного боку для здійснення політичних і соціально-економічних перетворень задля відповідності вимогам Співтовариства; з другого – для усвідомлення переваг входження до єдиної сім'ї європейських народів більшістю населенням країни. Кардинальні зміни у масовій свідомості могли відбутися лише за рахунок передачі молоді культурних традицій і цінностей європейського життя засобами політики, освіти, культури та виховання.

Державна влада робила конкретні кроки щодо впровадження європейської стратегії. Етапним у цьому зв'язку стало визначення напрямів внутрішніх трансформацій та зовнішніх орієнтацій України відповідно до вимог ЄС. Україна розпочала адаптацію до нормативів ЄС власного законодавства, соціальної політики, захисту прав людини, культурно-освітньої та науково-технічної сфер, охорони здоров'я, довкілля тощо. Послання Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки" (2002 р.) надало цьому співробітництву нового імпульсу. Згідно з цим посланням Президента, наша держава мала б набути членства у СОТ у 2002 – 2003 рр., підписати з Євросоюзом угоду про асоціацію протягом 2003 – 2004 рр., домовитися з ЄС про створення зони вільної торгівлі (2003 – 2004 рр.) та митного союзу (2005 – 2007 рр.), нарешті домогтися "створення реальних передумов для вступу України до ЄС" на обрії 2011 року [198]. Втім, слід наголосити, що жодна з давніх та нових країн – членів, які приєдналися до "шістки" країн – засновниць Євроспільноти, не вступала таким чином до Євросоюзу, як це зазначено в Посланні Президента. До того ж практика засвідчила, що жоден з вказаних кроків не був зреалізований до середини 2007 року.

Євроінтеграційна модель зовнішньої політики України в досліджуваний період була побудована на двох взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих шляхах її поступового входження до нової європейської спільноти, а саме: інтеграції до європейських і євроатлантичних структур та інституцій; співробітництві з державами ЦСЄ та участі у регіональних (субрегіональних) організаціях і форумах [199].

Українська євроінтеграційна стратегія була пов'язана насамперед з розвитком відносин особливого партнерства з Європейським Союзом. Це, так би мовити, базовий елемент європейського виміру зовнішньої політики України. У цьому контексті можна стверджувати, що стан практичних відносин з Європейським Союзом віддзеркалював реальну картину зрушень на європейському напрямі. Прагнення нашої країни стати у перспективі повноправним членом ЄС і пріоритетне завдання – набути асоційованого членства як першого кроку на даному шляху, були продиктовані зростаючою роллю цього осередку стабільності й добробуту в формуванні майбутньої спільноти європейських країн і народів. У цьому контексті співробітництво з Європейським Союзом стало вагомим стимулом подальшого реформування політичних та економічних структур і разом з тим важливим фактором соціальної злагоди в українському суспільстві. Адже ЄС давав світові приклад забезпечення соціального захисту людини. Не менш важливим було і те, що реалізація стратегічної мети України щодо Євросоюзу була гарантією того, що вона не опиниться за бортом євроінтеграційних процесів. Належному виконанню цього завдання мала посприяти широка інфраструктура співпраці з Євросоюзом. Зокрема,

заснована і активно почала працювати Українська частина Ради з питань співробітництва на чолі з Прем'єр-міністром. Президентом України затверджено Стратегію інтеграції України до ЄС, розпочато її виконання відповідними міністерствами і відомствами. З метою синхронізації українського законодавства з правовою системою Євросоюзу було створено Міжвідомчу координаційну Раду з адаптації та Центр порівняльного права. Таким чином, Україна не тільки декларувала свій намір, але, виконуючи умови ЄС, робила цілеспрямовані практичні зусилля щодо поступового наближення до нього. Саме у цьому напрямі, зокрема, здійснювалися заходи по реформуванню української економіки. Разом з тим, Україна, природно, хотіла б почути чітку заяву з боку Євросоюзу про підтримку її стратегічного курсу на вступ до ЄС. Саме такий сигнал з Брюсселя, так само, як і опрацювання ним довгострокової стратегії відносин з Україною, на нашу думку, могли б стати своєрідним каталізатором процесу консолідації громадськості України навколо ідеї євроінтеграції і забезпечити однозначне бачення обнадійливої перспективи наших взаємовідносин. Відсутність офіційної реакції ЄС щодо серйозного наміру України можна було вважати головним, але не єдиним проблемним питанням у відносинах Україна – Європейський Союз. Наша стратегія співробітництва з ЄС спиралася на те, що Україні потрібно пройти шлях еволюційного, поетапного поглиблення стосунків з Європейськими Співтовариствами.

Закладена в УПС та Спільній Стратегії концепція «партнерства та співробітництва» вже від початку ХХІ століття не могла повною мірою задовольнити потреби дальшого розвитку відносин між Україною і розширеним ЄС та повномасштабної інтеграції України в Європейський Союз. У цьому зв'язку Україна наполегливо почала ставити перед ЄС питання про укладення нової угоди, більш адаптованої до реалій сьогодення. У свою чергу, Євросоюз визнав можливість укладення з сусідніми країнами посиленних угод у рамках імплементації нової політики розширеного ЄС. Відповідні рішення були ухвалені у червні 2003 р. на засіданні Ради ЄС із загальних питань. Україна виходила з необхідності опрацювання взаємоприйнятної моделі відносин між Україною та ЄС, правовою основою якої могла б стати європейська угода про асоціацію.

Імплементація такої угоди мала сприяти творенню відповідних рамок для поступової інтеграції України до Євросоюзу на основі поетапної реалізації євроінтеграційної стратегії, стабільному розвитку України на наступні роки та інтенсифікації внутрішніх реформ. Досвід нових країн-членів ЄС продемонстрував, що чітко сформована перспектива вступу до ЄС була ефективним стимулом для здійснення внутрішнього реформування країни та забезпечення її стабільності та добробуту; розвитку торговельно-економічних відносин між Україною та ЄС на преференційних засадах з поступовим асиметричним відкриттям ринків на користь України та правовим регулюванням порядку та етапності створення зони вільної торгівлі; більш ефективній моніторингу реалізації рішень, прийнятих в рамках спільних інституцій, внаслідок їх зобов'язального характеру; трансформації цілей та змісту технічної допомоги Україні з боку ЄС. Проте, Європейський Союз виявився неготовий розглядати питання в такій площині.

У підготовленій Європейською Комісією в березні 2003 р. концепції «Ширша Європа» було запропоновано, щоб відносини ЄС з сусідніми країнами надалі базувалися на двосторонніх Планах дій, які могли у перспективі замінити собою Стратегії ЄС щодо цих країн. При цьому передбачається, що такий План дій для кожної конкретної сусідньої країни буде окремим, його розробка та схвалення відбуватимуться з урахуванням пропозицій зацікавленої країни. У червні 2003 р. Рада Європейського Союзу прийняла рішення щодо необхідності розробки такого документа з Україною. План дій Україна-ЄС мав визначати основні напрями співробітництва на найближчі 2-3 роки. Україна виходила з того, що однією з основних цілей Плану мало бути створення передумов для переходу до якісно нових відносин в усіх сферах співробітництва, а в торговельній сфері — до створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. План дій концентруватиметься на вирішенні проблемних питань у контексті виконання Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, заходах, спрямованих на просування України до Копенгагенських критеріїв, зокрема, зміцненні інституційної спроможності судової влади України, сприянні розвитку громадянського суспільства, забезпеченні верховенства права, захисті основних прав людини і громадянських свобод, продовженні адміністративної реформи, економічним реформам в Україні, зокрема, пенсійній та податковій, поліпшенні умов для розвитку малого й середнього бізнесу, здійснення заходів з метою наближення систем сертифікації та стандартизації до вимог СОТ тощо. Надання з боку ЄС чітких і адекватних стимулів для досягнення прогресу у реалізації зазначених цілей було ключовим для успішного виконання Плану дій. Імплементация Плану дій мала сприяти поступовому залученню України до єдиного ринку ЄС та участі у галузевих програмах ЄС, розбудові інфраструктурних мереж України, зокрема енергетичних, транспортних, телекомунікаційних тощо, та їхній інтеграції в загальноєвропейські мережі. Вона почала демонструвати реальну спроможність України рухатися у напрямі досягнення Копенгагенських критеріїв, підвищувати рівень економічного розвитку України та її інвестиційну привабливість [200]. Забезпеченню внутрішньої готовності України до співробітництва з ЄС на новому інтеграційному рівні мала сприяти реалізація спільного Плану дій Україна-ЄС. Такий План дій був повинен стати на найближчу перспективу основним інструментом переведення відносин між Україною та ЄС від моделі співробітництва до моделі інтеграції та асоціації.

Важливою особливістю співробітництва України з ЄС та його новими державами-членами за 2001-2004 рр. стало прискорення темпів зростання взаємної торгівлі, коли щорічний приріст товарообігу складав понад 16-18%. Не в останню чергу це пов'язано з лібералізацією торговельного режиму в Україні на основі принципів СОТ та європейських стандартів. Проте частка України у торгівлі ЄС на кінець періоду, що досліджується, залишалася незначною і складала лише близько 0,5% від загального обсягу зовнішньоторговельних операцій Євросоюзу. Україна поки що не зайняла належного місця як торговельний партнер ЄС. Це було зумовлено, передусім, неефективною структурою українського експорту та недостатніми темпами реструктуризації національного виробництва.

Таким чином, одним з наших пріоритетів залишалось вирішення проблеми оптимізації структури торгівлі товарами у напрямі підвищення частки продажу товарів середньої та високої технологічності. В експорті України до 15 „старих” країн ЄС домінували поставки мінеральних продуктів (25,5% від загального експорту до країн ЄС), неблагородних металів та виробів з них (24,9%), текстилю та текстильних виробів (11,3%), меншою мірою — машин, устаткування та механізмів (8,6%). За 2003 р. зовнішньоторговельний товарообіг з країнами ЄС склав 10,4 млрд. дол. США, що на 36,9% або на 2,8 млрд. дол. США більше аналогічного періоду 2002 р. Обсяги експорту товарів з України до країн ЄС у 2003 р. порівняно з 2002 р. зросли на 29,2% (на 1031,2 млн. дол. США.) і склали 4,6 млрд. дол. США, а відповідні обсяги імпорту товарів збільшились на 43,7% (на 1763,1 млн. дол. США) і склали 5,8 млрд. дол. США. Традиційно головними зовнішньоторговельними партнерами України серед країн ЄС (більше половини загального обсягу торгівлі) були Німеччина, Італія та Велика Британія. У загальній структурі імпорту з країн ЄС домінували поставки машин, устаткування, механізмів (28,0% від загального імпорту товарів з країн ЄС), продукції хімічної промисловості та пов’язаних з нею галузей (14,6%), засобів наземного, повітряного та водного транспорту (11,1%), текстилю та текстильних виробів (7,8%) [201].

Українські товари були більш конкурентоспроможні на ринках нових держав-членів ЄС. З 1999 р. Україна мала тут стабільне позитивне сальдо торгівлі товарами. За рахунок кооперації та посилення економічної взаємодії з новими членами ЄС Україна отримала додаткові можливості розширення присутності на внутрішньому ринку Євросоюзу. Тому такі ринки для України були стратегічно важливою ланкою, і їх слід розглядати з позицій реалізації довгострокових національних економічних інтересів. Зовнішньоторговельний обіг України з 10 новими державами-членами ЄС за 2003 р. склав 5,3 млрд. дол. США, що на 45,8%, або на 1,7 млрд. дол. США більше, ніж за 2002 р. З новими державами-членами ЄС найбільшу питому вагу в українському експорті займали мінеральні продукти (30,9% від загального експорту товарів до цих країн), неблагородні метали та вироби з них (19,4%), машини, устаткування та механізми (9,5%) та продукція хімічної промисловості і пов’язаних з нею галузей (8,3%) [202].

Обсяги експорту товарів з України до 10 нових держав-членів ЄС за 2003 р., порівнюючи з 2002 р., збільшилися на 48,2% і склали 3,3 млрд. дол. США, а обсяги імпорту — відповідно на 41,9% і склали 2,0 млрд. дол. США. Основні експортні поставки товарів з України мали місце до Угорщини (849,9 млн. дол. США), Польщі (763,2 млн. дол. США), Естонії (364,0 млн. дол. США), Словаччини (289,1 млн. дол. США), Кіпру (272,6 млн. дол. США) [203]. Характерною ознакою 2003-2004 років було посилення інтенсивності надходжень прямих інвестицій з нових держав-членів ЄС в Україну. Ряд орієнтованих на експорт виробництв з Чехії, Словаччини, Угорщини, Польщі переміщалися на нашу територію. Останнім часом цей процес активізувався з огляду на зміни в регуляторному середовищі зазначених країн. Тепер від України залежало, наскільки ця тенденція посилиться в середньо - та довгостроковій перспективі.

Загалом в економічному вимірі після розширення відбуваються такі зміни: ЄС став найбільш значним ринком збуту українських товарів та джерелом зростання і

розширення українського імпорту. Загальне зниження середньозваженого тарифу в результаті розширення ЄС мало позитивну роль для українських експортерів; ЄС максимально сприяв інтеграції українських енергетичних, транспортних та телекомунікаційних мереж у європейську інфраструктуру; в Україні активніше запроваджувалися європейські норми і стандарти в усіх сферах життєдіяльності суспільства; Україна виграла (передусім малі та середні підприємства) від єдиної системи торгових правил, єдиного митного тарифу та єдиної системи адміністративних процедур у розширеному ЄС; Україна отримала вигоду від приєднання нових держав-членів ЄС до Генеральної системи преференцій та відповідного додаткового зменшення митних тарифів; очікувався позитивний вплив на розвиток прикордонних регіонів України, надходження до них іноземних інвестицій та розбудова транспортної інфраструктури.

Основними чинниками, які призвели до небажаних наслідків для України у торговельно-економічній сфері, були: денонсація угод про вільну торгівлю між Україною та країнами Балтії, що призвело до погіршення конкурентних позицій України на ринках відповідних країн; поширення на нові держави-члени ЄС європейських угод щодо лібералізації торгівлі з окремими країнами та групами країн, а також митних преференцій для країн, які розвиваються, що спричинило відносно погіршення конкурентних позицій України на ринках деяких товарів середньої технологічності; приєднання нових держав-членів ЄС до системи нетарифних обмежень щодо українського експорту, зокрема запровадження квот на імпорт з України продукції чорної металургії; часткова втрата українськими експортерами традиційних ринків збуту в нових державах-членах ЄС внаслідок поширення на експорт до цих країн антидемпінгових заходів, які застосовує ЄС до України; обмежувалися можливості українського експорту внаслідок запровадження новими державами-членами ЄС європейських норм та правил технічного, санітарного, фітосанітарного, ветеринарного, екологічного регулювання, а також правил захисту прав споживачів; відносно збільшувалася конкурентоспроможність продукції агропромислового сектору нових держав-членів ЄС по відношенню до українського за рахунок отримання субсидій з бюджету ЄС; ускладнювалися ділові обміни, прикордонна торгівля та регулювання трудової міграції на двосторонньому рівні з новими державами-членами, зростання у зв'язку із запровадженням візового режиму вартості здійснення комерційних угод.

За даними Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України, тільки внаслідок припинення дій угод про вільну торгівлю з країнами Балтії додаткове податкове навантаження на український експорт до зазначених країн у короткотерміновій перспективі збільшилося на 14,8 млн. дол. США [204]. На жаль, спроба колишнього держсекретаря МЗС України з питань європейської інтеграції О. Чалого залучити британських юристів до захисту комерційних інтересів України і певного відшкодування з боку ЄС втрат від скасування угод про вільну торгівлю з Естонією, Латвією та Литвою успіху не мали.

Втрата традиційних ринків збуту, передусім металургійної та хімічної продукції, у нових державах-членах внаслідок поширення на них антидемпінгових заходів ЄС щодо України оцінювалася на рівні 36,550 млн. дол. США. Крім того, залишалося не врегульованим з ЄС питання умов торгівлі деякими сталеливарними

виробами. Зволікання з укладанням відповідної угоди призвело до втрати частки ринку сталеливарних виробів у нових членах ЄС загальною вартістю від 173 до 260 млн. дол. США. Можлива втрата ринків сільськогосподарської продукції у нових державах-членах ЄС в результаті запровадження ними європейських стандартів та норм технічного, санітарного, фітосанітарного, ветеринарного контролю оцінювалася на рівні 60 млн. дол. США [205].

Проте, в практичному плані українські урядові структури продовжували вирішувати такі завдання, як поширення на Україну принципів та модальностей співробітництва у сфері безпеки, що існували між ЄС та колишніми державами-кандидатами на вступ до ЄС; укладення на основі ст. 24 Договору про Європейський Союз окремої рамкової Угоди про співробітництво у сфері врегулювання кризових ситуацій, основою для якої могли б слугувати положення відповідного Механізму ЄС, ухваленого у червні 2002 р. на саміті ЄС у Севільї; укладення рамкової Угоди між Україною та ЄС про використання Євросоюзом авіаційно-транспортних ресурсів України; розширення діалогу у сфері безпеки заходів відповідно до пропозицій України, викладених у Меморандумі щодо європейської стратегії безпеки, переданому ЄС у грудні 2003 р.; залучення ресурсів Європейського Союзу та його держав-членів для цільової допомоги Україні на знешкодження протипіхотних мін та ліквідацію боєприпасів, непридатних для дальшого використання і зберігання [206].

Важливе значення для інтенсифікації інтеграційних процесів мало співробітництво між Україною та ЄС у військово-технічній сфері та участь України у формуванні європейської оборони. Співробітництво України з ЄС у сфері Спільної європейської політики у сфері безпеки і оборони безумовно надавало нашій країні сприятливий імідж для набуття асоційованого членства в Євросоюзі. Можливість участі країн не членів ЄС у миротворчих операціях під егідою Євросоюзу була закладена у підписаній в Гельсінкі Угоді про формування європейської оборони. У Спільній стратегії зазначено, що ЄС підтримує діалог і посилення практичного співробітництва з Україною в оборонній сфері. Перспективними напрямками військового співробітництва України з ЄС були визначені такі, як залучення України до миротворчих операцій та військових навчань, що проводяться під егідою ЄС; співробітництво у галузі авіаперевезень, зокрема шляхом надання Україною військово-транспортної авіації; співробітництво у космічній галузі; участь у спільних розробках високотехнологічної військової продукції. Останній напрямок співробітництва особливо актуальний, оскільки у перспективі для створення повноцінної європейської оборони країни-члени ЄС повинні мати змогу для виробництва високотехнологічної зброї. Це відкрило широкі можливості кооперації України з ЄС у військово-технічній сфері, де Україна має все необхідне (потенціал і технології) для створення найсучасніших зразків озброєнь [207].

Євроінтеграційний курс — залишався протягом періоду що досліджується, невід'ємною частиною суспільно-політичного та економічного поступу України. Роль та місце нашої країни у новій архітектурі Європи визначатиметься здатністю України максимально використати нові можливості та знайти адекватні відповіді на виклики розширення ЄС. Саме тому оцінка перспектив та наслідків цього процесу,

їх ефективно використання, посилення політичного та економічного діалогу з Євросоюзом заради забезпечення національних інтересів України є нашими основними завданнями на найближчу перспективу. Консолідація всіх прогресивних сил суспільства, поглиблення взаємодії гілок влади в напрямі створення стабільної та передбачуваної моделі політичного устрою держави та конкурентоспроможної економіки були запорукою досягнення цієї стратегічної мети нашого суспільного розвитку.

У цьому контексті деякі політики з найближчого оточення Президента України Л.Кучми вважали, що на середньо термінову (не стратегічну!) перспективу, тезу про безальтернативність інтеграції України до ЄС не можна вважати продуктивною, оскільки це, на їхній погляд, перешкоджатиме активному міжнародному співробітництву на інших напрямках. Вони мали на увазі, що інтеграція України до ЄС в українському суспільстві іноді розглядається (і доволі часто - небезпідставно!) як альтернатива інтеграції до Союзу Росія - Білорусь. Тому у випадку виникнення ускладнень чи відсутності прогресу у взаємовідносинах з Євросоюзом, а це можна легко прогнозувати, матиме місце певне розчарування українців у європейських цінностях та посиленню руху напрямі до євразійського простору. На їхній погляд, було слід розширювати взаємовигідне економічне співробітництво з пострадянськими країнами, перш за все з Росією, країнами Центральної Європи та "третього світу", оскільки рівні економічного розвитку цих країн та України досить близькі, що створювало передумови для реалізації продукції національних виробників [208].

Особливо важливо наголосити, що не слід розглядати співробітництво з ЄС як протиположність співробітництву з Росією. Росія також мала договірну базу з ЄС щодо партнерства і співробітництва, і у реалізації цієї договірної бази пройшла багато в чому далі, ніж Україна. Тому Україні було варто вивчати досвід Росії у цій сфері та шукати, у разі необхідності, спільні підходи до співпраці з ЄС.

Реалізація євроінтеграційних завдань України ускладнювалася значним розривом у рівнях економічного та соціального розвитку між Україною та державами-членами ЄС чи навіть кандидатами на членство в ЄС з „першої хвилі розширення”, а також істотними структурними невідповідностями і деформаціями української економіки. У цьому контексті привертало увагу те, що за даними статистичної бази Світового банку, валовий внутрішній продукт на душу населення в Україні на початку XXI століття становив (при обрахуванні ВВП за паритетом купівельної спроможності валют) лише 15,4% середнього рівня даного показника для ЄС та 34,8% - порівняно з країнами-претендентами „першої хвилі”. За індексом людського розвитку, визначеним у рамках Програми розвитку ООН, Україна з показником 0,744 посідала 78 місце у світі, тоді як Португалія (з показником 0,864 - найнижчим рівнем в ЄС) - 28-е, а 12 із 15 країн входили до першої двадцятки, маючи показники індексу в діапазоні 0,903-0,928; за надто великої залежності української економіки від експорту (його частка у ВВП у 2000 р. складала близько 41%) його обсяг на душу населення становив в Україні лише 4,9% середнього рівня аналогічного показника для ЄС і 18,1% - порівняно з країнами-новими членами ЄС. Україні, де частка прямих іноземних інвестицій у валовому утворенні постійного капіталу становила майже 9 відсотків (що виглядало цілком пристойно на фоні

значення відповідного індикатора для ЄС - 15,3%), рівень прямих іноземних інвестицій на душу населення не перевищував 2,3% середнього значення аналогічного показника для ЄС і 8% - для країн-претендентів „першої хвилі” [209].

Україна мала досить неоднозначні, суперечливі результати практично в усіх основних складових входження до єдиного економічного простору Євросоюзу - вільному русі товарів, послуг, капіталів і робочої сили. Прогрес в цьому спострігався, але повільний. Якщо у 1995 р. на 15 країн-членів ЄС, припадало лише 10,7% сукупного товарного експорту України, то у 2000 р. - вже 16,2%. Щодо імпорту такі показники становили відповідно 14,9% і 20,6%. Це був наслідок посилення орієнтації на ЄС у зовнішньоекономічній політиці. Водночас взаємна торгівля країн-членів ЄС у 1999 р. становила 62,8% їх сукупної торгівлі. Отже, для України торгівля з ЄС не стала головним напрямом торгових потоків, що було одним із свідчень поки що невисокої результативності входження в економічний простір ЄС. З 1998 р. намітилася тенденція певної стагнації експорту українських товарів в ЄС, що вплинуло на позитивну динаміку попередніх років. При цьому спостерігалася надмірна концентрація експорту на двох країнах-членах ЄС - Німеччині та Італії. На них у 1999 р. припало 48% товарного експорту з України в ЄС, а у 2000 р. - 59%. Присутність України на інших ринках (за винятком Австрії) була малопомітною. Щодо імпорту з ЄС в Україну, то він скоротився у 1997-1999 рр . на 29% і лише в 2000 р. виявив ознаки певного зростання [210]. Отже, загалом динаміка зовнішньої торгівлі України з країнами ЄС лишалася протягом періоду що досліджується нестійкою і явно недостатньою для забезпечення прискореного входження в економічний простір Євросоюзу .

16 квітня 2003 р. в Афінах на саміті ЄС було підписано Угоду про вступ з десятьма країнами-кандидатами в члени ЄС. Згодом, всупереч прогнозам «євроскептиків», серія референдумів у країнах-кандидатах одностайно підтвердила, що підписання Угоди відповідає бажанням їхніх громадян. З 1 травня 2004 р. ЄС складався з 25 країн із загальною кількістю населення понад 450 млн. осіб і 10000 млрд. євро ВВП. Як результат, помітно збільшилася геополітична та геоекономічна роль ЄС на Європейському континенті та в світі. Можна впевнено говорити про появу нового впливового гравця на глобальній політичній арені. Нині Євросоюз проголошує готовність взяти на себе відповідальність за глобальну безпеку. Саме в таких термінах амбіції розширеного ЄС декларуються в офіційних документах [211].

Розширення поставило ЄС перед серйозними викликами економічного та політичного характеру. Наприклад, у країнах-новачках ВВП на одну особу становило приблизно 40 % від рівня, що був у „старих” країнах-членах. Для запобігання негативним наслідкам в економічній сфері в ЄС останнім часом розробляли спеціальну «програму швидкого старту», за допомогою якої передбачено форсувати економічне зростання [212].

11 березня 2003 р. Європейська комісія оприлюднила документ «Ширша Європа — сусідство», в якому розгорнуто представлено основи відносин ЄС з країнами та утвореннями, що незабаром матимуть спільні сухопутні та морські кордони з розширеним Євросоюзом. Йшлося про Південне Середземномор'я (Алжир, Єгипет, Ізраїль, Йорданію, Ліван, Лівію, Марокко, Палестинську Автономію

, Сирію, Туніс) і сусідів ЄС на Сході — РФ, Україну, Білорусь та Молдову. Поява цього документа зафіксувала важливі зміни, що відбулися у принципах політики ЄС щодо найближчого оточення. У попереднє десятиліття у ролі найбільш ефективного і практично безвідмовного інструменту впливу Євросоюзу на сусідні країни використовувалися пропозиції надати їм членство в ЄС. Проте така політика, так само як процес розширення, не могла тривати вічно. На наступні десять років ЄС намагався віднайти нові методи врегулювання відносин зі своїм безпосереднім оточенням, створити нові засоби впливу з метою поширення європейських політичних та економічних стандартів та забезпечення власної стабільності. Внаслідок цього з'явилася концепція відносин з країнами-сусідами, яка була спрямована на створення та організацію широкого простору співпраці і взаємодії вздовж кордонів ЄС і при цьому не передбачала пропонувати цим країнам членства в ЄС. Слід підкреслити, що винесене у заголовок цього документа позначення сусідство має — відповідно до вихідного англійського терміна *neighbourhood* — насамперед просторове значення. Це не стільки форма відносин з тими, хто живе поруч, а, радше, саме оточення, у цьому випадку — певний географічний та політичний простір. А основна мета документа полягала в тому, щоб накреслити шляхи впорядкування цього простору і забезпечити стабільне існування розширеного ЄС. Водночас концепція сусідства підкреслювала взаємну залежність ЄС та країн, що його оточують, і пропонувала принципи зовнішньої політики, що мали забезпечити стабільність, стійкий розвиток та безпеку в усіх країнах, які сусідитимуть з розширеним ЄС на Півдні і Сході. Не було підстав сприймати ці положення як декларацію — вони цілковито узгоджувалися з новими геополітичними реаліями. Євросоюз був серйозно зацікавлений у тому, щоб створити своєрідну «перехідну зону», стабільну, із задовільними умовами життя, для уникнення надмірного розриву між простором «розквіту» — розширеним ЄС — та «іншим світом»[213].

Беручи до уваги «нежорсткий» на сьогоднішній день характер Євросоюзу як нового типу наддержавного утворення, такий розрив може насправді створити загрозу для самого існування Європейської Унії. Слід нагадати, що ініціатива встановлення «особливого статусу сусідства» була спочатку запропонована Великою Британією для України, Молдови та Білорусі (під приводом занепокоєння внутрішньою ситуацією у цих трьох країнах) і знайшла підтримку на зустрічі міністрів закордонних справ країн-членів ЄС у Люксембурзі 15 квітня 2002 р. Ця ініціатива насамперед мала на меті запобігти проникненню до ЄС злочинності, наркоторгівлі та нелегальній міграції крізь нові східні кордони. У другій половині 2002 р. під час головування в ЄС Данії питання сусідства пророблялося у межах спеціальної «Ініціативи щодо нових сусідів» як частини Спільної зовнішньої та оборонної політики ЄС (CFDP). Це підтверджувало ставлення до названих трьох країн насамперед як до джерела перелічених загроз. Концепцію „нового сусідства” планувалося виробити до грудня 2002 року і представити на саміті ЄС у Копенгагені. Проте опрацювання її затяглося, не в останню чергу через те, що у процесі розробки проблема „сусідства” набула більш глобального вигляду. Лише у березні Єврокомісія подала на розгляд Європарламенту та Ради ЄС документ з викладом нової концепції. Згодом, у червні 2003 р., її було схвалено на саміті ЄС у Салоніках.

Викладені в документі засади нової політики щодо сусідніх країн ґрунтувалися, насамперед, на сформованому новому баченні ЄС та його ролі у світі. Саме цим пояснюється той факт, що Україна у цьому документі розглядається не лише поруч з Білоруссю і Молдовою, але й разом з такими країнами Південного Середземномор'я, як Марокко та Туніс. Цей підхід не є випадковим, як це інколи здається. Мало того, новий формат відносин з сусідами ЄС на Сході у загальних рисах будуватиметься за моделлю, вже опрацьованою у рамках так званого Барселонського процесу. Ця модель робила акцент на економічній співпраці, проте не оминала і політичних аспектів, маючи на меті сприяти наближенню внутрішнього устрою країн-партнерів до європейських демократичних стандартів.

Отже, оприлюднена концепція змушувала по-новому поставитися до ключового питання української євроінтеграційної стратегії, згідно з яким Україна намагається отримати повноправне членство в ЄС. З одного боку, неодноразово підкреслюється, що формат сусідства не передбачає надання перспективи членства в ЄС. З іншого боку, тут стверджувалося, що питання членства у будь-якому разі мають розглядатися окремо від вирішення завдань, передбачених концепцією сусідства. Визнавалося також, що для частини країн-сусідів це питання є остаточно вирішеним негативно, як це визначено для країн з Південного Середземномор'я, що і так перебувають за межами Європейського континенту. Крім того, згадувалося про країни з «кола сусідів», що висловили бажання вступити в майбутньому до ЄС. Зрозуміло, тут могло йтися тільки про Україну та Молдову, проте вони залишалися не названими. Ця частина документа справляла враження найбільш завуальованої, повної недомовок, що зайвий раз підкреслювало дражливість питання про перспективу вступу України до ЄС. Однак для остаточної відмови Україні Євросоюзу не мав загальних правових підстав. У законодавстві ЄС зберігалось положення про те, що кожна європейська країна за виконання політичних, економічних та юридичних умов (Копенгагенських критеріїв) може претендувати на членство в ЄС, проте в останнє десятиліття під час найбільш інтенсивного розширення Євросоюзу з'ясувалося, що поняття «європейської країни» може отримувати дуже різні тлумачення. Реальна перспектива вступу до ЄС Туреччини, зафіксована на саміті у Копенгагені (грудень 2002 р.), заплутала справу ще більше. Тепер вже зрозуміло, що суто географічний критерій — належність всієї території країни до Європейського континенту (як у випадку України та Молдови) — може не спрацьовувати. При виникненні цього питання відповідь звучить так: «Якщо Туреччина приєднується до ЄС, то географічні обриси (Європи) можливо вимагають перегляду» [214].

Питання ж спільної європейської ідентичності (спільна історія, спільні цінності) ніколи не було надто ясным. Недарма загострилася дискусія під час розробки Конституції ЄС, зокрема введення в неї положення про спільні релігійні (іудео-християнські) цінності, що лежать в основі європейської цивілізації. Проте перспектива членства Туреччини в ЄС, а також наявність значного мусульманського населення в нинішніх країнах-членах, створює у цьому пункті суперечливу та дражливу ситуацію. Окрім того, значна частина учасників цієї дискусії свідомо відстоює секулярну природу європейських цінностей, що об'єднують, а не розділяють європейців [215].

Зрештою, зрозуміло, що остаточне вирішення правової сторони цього питання залежить не від України, а від країн-членів ЄС, проте відкрита та дієва готовність співпрацювати у форматі сусідства, активність у формуванні та виконанні Планів дій безперечно створювало позитив для України. Це певною мірою підтвердив Ялтинський саміт Україна — ЄС (жовтень 2003 р.), у заключному документі якого містилося визнання з боку ЄС «євроінтеграційних прагнень» України [216]. Водночас складалося враження, що це формулювання, так само як підтвердження «проводити лінію на подальше політичне та економічне зближення та поступову інтеграцію соціальних та економічних структур між розширеним ЄС та Україною», українська сторона отримала в обмін на чітке визнання, що у межах «сусідського» формату відносин питання вступу до ЄС не обговорювалось. Тому й термін «інтеграція» вживався тут з суттєвими обмеженнями, з уточненням, що йдеться тільки про соціальні та економічні структури, а питання політичної інтеграції, тобто членства, залишався, як від самого початку передбачено концепцією «Ширша Європа», поза розглядом. Незважаючи на успіхи, досягнуті у ході саміту щодо подальших конкретних кроків співробітництва, питання про те, чи матиме Україна в майбутньому перспективу членства в ЄС, знову залишалося без відповіді.

Вважалося, що допомогти не закривати назавжди перед Україною двері до ЄС можуть нові країни співтовариства, насамперед Польща і Литва. Проте надто покладатися на це не можна — Європейський Союз уже демонстрував досить стримане ставлення до польських ініціатив щодо України. І це не випадковість, оскільки польські ініціативи мали на меті підкреслення особливої ролі України, необхідність окремого формату відносин ЄС з Україною, що передбачав би її конкретну євроінтеграційну перспективу в майбутньому [217]. Але, у світлі викладеного вище, зрозуміло, що обидва ці пункти суперечили глобальній за своїм змістом концепції стосунків з країнами, що замикають зовнішні кордони ЄС.

У цьому контексті заслуговує на увагу прийнятий за концепцією «Ширша Європа» план для створення конкретних механізмів її впровадження. Цей план мав дві фази і окреслював можливості використання діючих програм для розв'язання нагальних потреб транскордонного та регіонального співробітництва з сусідніми країнами. Він передбачав розробку спеціальних Програм сусідства, а також введення певних змін у функціонування програм, що вже діють, наприклад, INTERREG. Проте, крім суто фінансової сторони, він містив і важливий політичний нюанс, оскільки як об'єкт політики сусідства в ньому названо також західні балканські країни, співпраця з якими регулюється іншим форматом відносин — угодою про стабілізацію та асоціацію, що передбачає для цих країн перспективу повноправного членства в ЄС. Цей малопомітний зсув акцентів насправді був дуже важливим, бо свідчив про те, що для концепції стосунків з «сусідніми країнами» розширений ЄС не ставив на перше місце відсутність у таких країн перспективи членства, як це виглядало на початку. Зміни у відносинах з Молдовою, визнання за нею можливості вступу до ЄС свідчать, що дрейф у напрямі від сусідства до членства був, в принципі, можливим.

Кінцевою метою політики сусідства було проголошено створення перспективи включення країн-сусідів до спільного ринку ЄС з подальшою інтеграцією і сприянням у досягненні ними так званих «чотирьох свобод» —

свободи пересування товарів, послуг, людей та капіталів. У концепції пропонувалася сукупність заходів, що охоплювали діяльність у галузі зовнішньої, безпекової, торговельної, гуманітарної політик, у сфері захисту навколишнього середовища тощо. Серед них — можливість надання торговельних преференцій, перспектива інтеграції до транспортних, енергетичних та телекомунікаційних мереж, нові інструменти підтримки і захисту інвестицій, підтримка в інтеграції до глобальних торговельних систем (для України це, насамперед, вступ до СОТ).

Позитивною рисою нової концепції було спрямування на диференційоване ставлення до кожної з країн з найближчого оточення ЄС. У документі підкреслювалося, що кожна з країн-сусідів має різні стартові можливості для реалізації запропонованої стратегії. Можливості України, зокрема економічні, оцінювалися порівняно з іншими країнами з «кола друзів» як низькі. Це зайвий раз підкреслювало, що рух до євроінтеграції у межах формату сусідства для України буде важким, але не неможливим.

Значна частина пропонованих заходів стосувалася проблем безпеки. Вони передбачали, зокрема, інтенсифікацію співробітництва у галузі попередження та подолання спільних загроз, серед яких боротьба з тероризмом, поширенням зброї масового знищення, забрудненням довкілля тощо. Особливої уваги потребували перспективи врегулювання і введення до правового поля процесів міграції, розв'язання візових проблем тощо. При цьому слід мати на увазі, що запропоновані можливості розвитку відносин з ЄС йшли поруч із зобов'язаннями та новою відповідальністю, які мала взяти на себе країна. Так, у випадку з розв'язанням проблем нелегальної міграції, що створюють серйозну загрозу також і українській внутрішній безпеці, Україні (як Російській Федерації, Марокко, Алжиру, Білорусі та Молдові) необхідно було підписати з ЄС угоду про реадмісію. Вирішення економічних питань, зокрема пов'язаних з фінансовою допомогою та інвестиціями, потребувало жорсткого дотримання політичних та правових стандартів тощо.

Згідно з прийнятими в ЄС стандартами, кожна країна рухалася до передбаченої концепцією сусідства інтеграції самостійно. РФ демонструвала щодо цього добрий приклад, стрімко і незалежно від інших країн (також і від України) налагоджуючи відносини з Євросоюзом. В обмін на надані кожній країні рівні можливості співпраці Євросоюз чітко вимагав однакових норм поведінки від кожної з них. Водночас така співпраця на засадах спільних інтересів та спільних цінностей за умови її ефективної реалізації підвищувала рівень загальноєвропейської безпеки [218].

У цьому зв'язку заслуговує на увагу ще один важливий документ, у якому викладено новітні зовнішньополітичні принципи ЄС. Йдеться про проект безпекової доктрини, який Х.Солана представив на саміті ЄС у Салоніках 20 червня 2003 р. Цей проект, був виконаний у межах підготовки Стратегії безпеки ЄС, містив визначення основних загроз, що постають перед ЄС, та окреслював загальну стратегію боротьби з ними. Серед ключових загроз названо: 1) міжнародний тероризм, 2) поширення зброї масового знищення, 3) «неспроможні» країни (із послабленими державними та соціальними структурами аж до розпаду державних інституцій) і організовану злочинність. У зв'язку з цим було сформульовано три стратегічні завдання для зовнішньої політики ЄС. По-перше, всіляко сприяти

стабільності та демократичному владному керівництву у безпосередньому оточенні (сусідстві) ЄС. По-друге, будувати міжнародний порядок на основі мультилатералізму і, нарешті, стримувати старі та нові загрози. Звертало на себе увагу, з одного боку, бажання всіляко підкреслити важливість і «незамінність» трансатлантичних стосунків ЄС, а з другого, жорсткість формулювань щодо країн, які порушують міжнародні норми. Як було зазначено у проекті, ці країни мали усвідомлювати, що за це їм доведеться «розплачуватися ціною відносин з ЄС» [219].

Отже, найважливішими для ЄС були, з одного боку, відносини із США, які Євросоюз намагався м'яко переконати у необхідності рахуватися з ним, відстоюючи „мультилатералізм”, а з другого, відносини з країнами - сусідами ЄС, а це вже безпосередньо стосувалося України. Як засвідчив ялтинський саміт Україна — ЄС, Євросоюз був зацікавлений у співробітництві з Україною у сфері безпеки. У підсумковому документі (п.22) спеціально було перелічено нові загрози безпеки (згідно з названим проектом) і підкреслено важливість „побудови ефективного партнерства з метою знайти відповіді на ці виклики” [220].

Як зазначалося вище, у концепції «Ширша Європа» термін „сусідство” вживався не тільки і навіть не стільки для визначення статусу країн навколо розширеного ЄС, скільки для позначення певного простору, організованого в ідеалі за однаковими принципами, простору, на якому діють певні спільні правила гри. Така постановка питання відкривала для України принципово нові перспективи у галузі регіонального співробітництва як з окремими регіонами ЄС, так і в межах самого „сусідства”.

Отже, для України в досліджуваній період стали актуальними два основних напрями у виконанні євроінтеграційних завдань. Перший з них мав бути спрямований на поступове створення внутрішніх передумов для інтеграції в ЄС, а другий полягав в активізації міжнародного співробітництва з ЄС, насамперед шляхом послідовної реалізації можливостей, закладених у концепції „Ширша Європа”. Концепція „Ширша Європа — сусідство” окреслювала нові можливості співпраці з ЄС. Водночас вона засвідчувала важливі геополітичні зміни, що відбулися на Європейському континенті. Для України це означало нагоду певною мірою розширити формат співробітництва з ЄС й інтенсифікувати власну євроінтеграційну політику в усіх сферах: економічній, політичній, безпековій, правовій. Водночас формат сусідства доцільно розглядати як одну (хоч і надзвичайно важливу) складову більш широкого стратегічного партнерства з ЄС. Саме так розглядав Євросоюз відносини з РФ. Україна має для цього такі самоправові підстави, оскільки залишається стратегічним партнером ЄС. Крім того, поява концепції відносин ЄС з країнами-сусідами, як і перебіг інституційної реформи в середині ЄС, боротьба за перерозподіл владних повноважень є ознаками того, що не тільки чергова фаза розширення.

Повертаючись до першого напрямку реалізації Україною свого європейського покликання доречно детальніше зупинитися на адаптації українського законодавства до права Європейського Союзу. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС — це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, соціально-економічних, науково-технічних процесів та заходів спрямованих на зближення законодавства України із сучасною європейською системою права

шляхом проектування нового і внесення змін в чинне законодавство України з урахуванням загальних європейських стандартів, що відображені у чинному законодавстві Європейського Союзу та країн-членів ЄС, а також шляхом забезпечення неухильного дотримання оновленого законодавства.

Сучасна європейська система права включає в себе законодавство Європейського Союзу та законодавство країн-членів ЄС. Законодавство Європейського Союзу включає в себе первинне законодавство ЄС (Договори про створення Співтовариств з усіма внесеними до них чинними змінами та додатками), вторинне законодавство ЄС (правові акти, які приймаються основними органами ЄС відповідно до їх повноважень, а саме: директиви, правила, рішення, рекомендації та висновки), рішення Суду Європейського Союзу (які надають офіційне тлумачення норм права ЄС) та чинні міжнародні договори, сторонами яких є Співтовариства та країни-члени.

Серед основних принципів Адаптації законодавства України до законодавства ЄС були визначені такі: верховенство права; неухильність дотримання Україною взятих на себе зобов'язань за чинними міжнародними договорами; врахування сучасного становища українського суспільства; аналітичне обґрунтування запропонованих змін; колегіальність прийняття рішень; прозорість заходів регулювання.

Метою Адаптації законодавства України до законодавства ЄС було створення умов для повноправного входження України в європейський правовий, економічний та соціальний простір шляхом зближення законодавства України із сучасною європейською системою права, що забезпечить розвиток політичної, підприємницької, соціальної, культурної активності громадян України, економічний розвиток держави і сприятиме поступовому зростанню добробуту громадян, приведенню його до рівня, що склався у державах – членах ЄС [221].

Кабінет Міністрів України в серпні 1999 року затвердив Концепцію Адаптації, яка передбачала, що діяльність з адаптації повинна провадитися як складова, інтегральна частина нормотворчої діяльності органів виконавчої влади на основі єдиної системи планування, координації та контролю. Кабінет Міністрів визначив порядок затвердження планів роботи органів виконавчої влади з Адаптації та встановлює додаткові вимоги щодо порядку розроблення проектів нормативно-правових актів з урахуванням законодавства ЄС [222]. Ще у 1998 році на Міністерство юстиції України покладено функцію координації діяльності центральних органів виконавчої влади щодо забезпечення Адаптації. У 1999 році (у рамках запровадження єдиної системи планування, координації та контролю за нормотворчою діяльністю органів виконавчої влади) функції Міністерства юстиції в сфері Адаптації дещо розширюються, і на нього також покладається планування законопроектної роботи та роботи в сфері Адаптації і контроль за цією діяльністю. А зі створенням Національної ради з питань Адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу як консультативно-дорадчого органу на Міністерство юстиції покладено функцію організаційно-технічного забезпечення її діяльності [223].

Таким чином, Міністерство юстиції виконувало в сфері Адаптації такі чотири основні функції: планування законопроектної роботи з Адаптації (за поданням

центральної влади), координація нормотворчої діяльності органів виконавчої влади, контроль за цією діяльністю, та організаційно-технічне забезпечення діяльності Національної ради.

Керуючись положеннями ст. 51 Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС, наша держава взяла на себе зобов'язання вжити належні заходи для забезпечення поступового наближення та приведення національного законодавства у відповідність із законодавством ЄС. Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу визначає, що адаптація законодавства є одним з основних напрямків інтеграційного процесу.

В УПС були визначені 17 галузей, у яких у першу чергу слід мати адекватні норми: це митне законодавство, закони про компанії, банківську справу, бухгалтерський облік і податки, інтелектуальна власність, охорона праці, фінансові послуги, правила конкуренції, державні закупки, охорона здоров'я та життя людей, тварин і рослин, навколишнє середовище, захист прав споживачів, непряме оподаткування, технічні правила і стандарти, закони та інструкції стосовно ядерної енергетики, транспорт [224].

Постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 1998 року № 1074 " Питання діяльності між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом)", визначила українську частину Комітету з питань співробітництва між Україною і ЄС в якості постійно діючого допоміжного органом української частини Ради з питань співробітництва, підпорядкованим і підзвітним прем'єр-міністру України. Основними завданнями української частини цього комітету були допомога українській частині Ради у виконанні нею своїх обов'язків; здійснення повноважень, переданих українською частиною Ради; забезпечення безперервності партнерських стосунків України з Європейським Союзом; забезпечення додержання та виконання положень УПС, аналіз і контроль за ходом реалізації УПС. Органи виконавчої влади відповідали за здійснення заходів з перегляду вітчизняного законодавства відповідно до своєї компетенції, що визначалося постановою Кабінету Міністрів України від 12 червня 1998 року № 852 "Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу". Для забезпечення координації і взаємодії міністерств й інших центральних органів виконавчої влади в процесі пристосування законодавства відповідно до цієї постанови при Міністерстві юстиції було створено Міжвідомчу координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (МКР), головою якої став за посадою міністр юстиції. Згідно з Положенням про МКР, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1998 року № 1773, її основними завданнями було визначено координацію діяльності міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення адаптації законодавства; вироблення пропозицій стосовно стратегії адаптації законодавства; розроблення рекомендацій до проектів законів, інших нормативно-правових актів у світлі реалізації положень УПС, забезпечення дотримання основних документів Ради з питань співробітництва між Україною і Європейським Союзом та інше [225].

Окремою постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 1999 року № 1353 було створено Центр перекладів актів європейського права Цей орган мав

забезпечити здійснення офіційного перекладу актів законодавства ЄС державною мовою України та надання цих перекладів розробникам нормопроектів. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 року № 1496 „Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” була першим комплексним документом серед нормативно-правових актів України, які регламентують питання адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Вона визначила основні цілі, завдання, етапи та пріоритетні сфери процесу адаптації законодавства, а також передбачала здійснення відповідних організаційних заходів для його реалізації [226].

Також необхідно зазначити, що Міжвідомча координаційна рада з адаптації законодавства України до законодавства ЄС забезпечила розробку і впровадження цілої низки нормативних актів, спрямованих на реалізацію процесу адаптації законодавства, а саме Положення про порядок організації роботи центральних органів виконавчої влади з адаптації законодавства України до законодавства ЄС, Положення про підкомісії Міжвідомчої координаційної ради з адаптації законодавства України до законодавства ЄС, Положення про порядок підготовки плану роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу та інших документів. Відповідно до розпорядження Президента України від 27 червня 1999 року № 151/99–рп „Про перелік центральних органів виконавчої влади, відповідальних за здійснення завдань, визначених Стратегією інтеграції України до ЄС” до компетенції конкретних українських міністерств віднесено різні аспекти співробітництва з Європейським Союзом. Наприклад, до компетенції Міністерства юстиції віднесено правове забезпечення інтеграції, а до компетенції Міністерства закордонних справ – здійснення зовнішньополітичного співробітництва [226]. Для забезпечення реалізації одного з основних напрямків інтеграційного процесу – Адаптації законодавства України до законодавства ЄС – був виданий указ Президента України від 9 лютого 1999 року № 145 „Про заходи щодо вдосконалення нормотворчої діяльності органів виконавчої влади”, яким було закріплено, що Адаптація законодавства було невід’ємною складовою загального нормотворчого процесу в Україні. З цією метою, відповідно до указу Президента України від 30 серпня 2000 року № 1033 при Президентові України, було також утворено Національну раду з питань Адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу як консультативно-дорадчий орган. Саме ця, очолена Президентом України Рада, до складу якого ввійшли глава Адміністрації Президента України, перший заступник голови і голови ключових комітетів Верховної Ради України, провідні міністри та заступник урядового секретаря Кабінету Міністрів України, а також представники найважливіших правових наукових центрів, мала об’єднати та спрямувати в одному напрямку зусилля всіх учасників процесу Адаптації законодавства [227].

Слід зазначити, що Указом Президента України від 21 серпня 2001 року № 724 було вирішено перейменувати Міністерство економіки України в Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України і вважати його правонаступником прав та обов’язків Міністерства економіки України. Також були внесені відповідні зміни до указів Президента України від 15 грудня 1999 року № 1573 "Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади" та від 15 грудня

1999 року № 1574 "Про склад Кабінету Міністрів України" [228].

В проекті так званої Білої книги України, підготовленому Центром порівняльного права Міністерства юстиції України в 2003 році, йшлося про те, що адаптація українського законодавства до права ЄС у пріоритетних галузях - процес тривалий та доволі складний, який став невід'ємною складовою правової реформи в Україні взагалі. Отриманий досвід давав підстави вважати, що адміністративний апарат органів державної влади, на які покладене завдання здійснення адаптації законодавства, не мав чіткого уявлення про весь комплекс проблем, що стояли перед державною владою у даній сфері. Проект, чи прообраз Білої книги охоплював пріоритетні сфери законодавства, а саме: підприємницьку діяльність; захист конкуренції; банкрутство; інтелектуальну власність; митну справу; транспорт; зв'язок; енергетику, включаючи ядерну; державні закупівлі; фінансові послуги; податкову політику; захист персональних даних; охорону довкілля; охорону праці; боротьбу з відмиванням грошей. Слід відмітити, що процес адаптації не був тотожним уніфікації. Адаптація мала провадитись з урахуванням особливостей української національної правової системи, економічних та соціальних умов українського суспільства.

Можна простежити, як відбувалася адаптація законодавства про захист конкуренції. Неможливо уявити собі ефективного функціонування сучасного ринку без проведення зваженої політики конкуренції, яка виступала однією з форм державного регулювання ринкових відносин. Про переваги вільного ринку перед ринком, монополізованим державою, вочевидь свідчать факти економічного зростання в державах-членах Європейського Союзу, і не варто нагадувати, які фактори є визначальними для режиму вільної торгівлі. Проте запровадження чітких правил конкуренції на ринку України видавалося в той час надзвичайно складним, адже процеси приватизації та роздержавлення все ще тривали, українські підприємства ще не свідомо ставилися до умов чесної конкурентної боротьби, багато галузей промисловості залишалися монополізованими державою, а їхні правонаступники продовжували практику зловживання монополічним становищем. Для успішного проведення ринкових реформ дуже важливо було усвідомлювати, що мається на увазі під політикою конкуренції та умовами і засадами чесної конкуренції [229].

В 2001 році Верховна Рада схвалила Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Ця програма являла собою комплекс взаємопов'язаних окремих завдань з адаптації законодавства, спрямованих на реалізацію державної політики та пріоритетних напрямів створення сучасної правової системи України шляхом вдосконалення нормотворчої та нормозастосовчої діяльності органів державної влади та запровадження єдиної системи планування, координації та контролю роботи з адаптації законодавства. Головними завданнями Загальнодержавної програми були визначені такі, як забезпечення відповідності законодавства України зобов'язанням, що випливають з Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 р., інших міжнародних договорів, що стосуються співробітництва України з ЄС; розвиток національного законодавства у напрямі його зближення із законодавством

ЄС та забезпечення високого рівня підготовки в Україні проектів актів законодавства; створення правової бази для інтеграції України до ЄС. На момент розробки цієї Концепції в Україні вже створено основні політико-правові та організаційні передумови для розроблення та реалізації Загальнодержавної програми. Реалізація принципу інтегральної єдності з загальним нормотворчим процесом в Україні передбачало, що впровадження Загальнодержавної програми повинно провадитися в рамках загального процесу планування, координації та контролю нормотворчої роботи в Україні на всіх її стадіях, а саме під час: 1) планування нормотворчої роботи; 2) підготовки проектів актів законодавства України; 3) проведення правової експертизи проектів актів законодавства щодо їх відповідності вимогам Конституції та законодавства України; 4) прийняття актів законодавства України; 5) впровадження законодавства України [230].

Загальнодержавна програма складалася з окремих розділів, які визначаються відповідно до пріоритетних сфер адаптації законодавства та мали містити:

- 1) опис законодавства України у відповідній галузі;
- 2) аналіз відповідного законодавства ЄС та політики ЄС у цій сфері, а також перелік найважливіших актів законодавства ЄС, які повинні бути враховані в процесі адаптації;
- 3) оцінку відповідності законодавства України у цій галузі відповідному законодавству ЄС;
- 4) визначення на основі перспективного плану законопроектної роботи Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України заходів з адаптації законодавства із зазначенням того, які проекти нормативно-правових актів мають бути розроблені, до яких з чинних нормативно-правових актів мають бути внесені зміни і доповнення, які мають бути скасовані;
- 5) економічну, соціальну та політичну оцінку змін, що очікувалися у зв'язку із здійсненням відповідних заходів у цій сфері, визначення інституційних змін (створення нових інституцій або зміна характеру вже існуючих) і інших наслідків, спричинених набранням чинності новими правовими нормами, включаючи зміну адміністративних або судових процедур, зміну процедур контролю за дотриманням технічних норм і таке інше;
- 6) потребу у нових кадрах, необхідних для здійснення заходів з адаптації законодавства, а також заходи щодо їх підготовки та підвищення кваліфікації;
- 7) строки виконання заходів з адаптації законодавства;
- 8) обсяги та джерела фінансування заходів з адаптації законодавства (необхідно передбачити витрати на підготовку нормативно-правових актів, навчання, інституційні зміни тощо).

Про наявність проблем в роботі з адаптації законодавства України до законодавства ЄС у 2001 році свідчив звіт відповідної комісії. Так, наприклад, в цьому звіті відверто вказується на відсутність інформації стосовно таких важливих питань, як удосконалення законодавства України про вибори народних депутатів відповідно до вимог Конституції України та з урахуванням актів виборчого

законодавства держав - членів ЄС, створення нормативно-правової бази з метою врегулювання порядку працевлаштування біженців відповідно до норм міжнародного права, удосконалення нормативно-правової бази стосовно державного контролю у сфері діяльності органів виконавчої влади та їх посадових осіб, внесення змін до законодавчих актів України з метою приведення їх у відповідність з вимогами Європейської хартії місцевого самоврядування, зокрема в частині, яка стосується деконцентрації, децентралізації та розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, законодавчого визначення загальних адміністративних процедур з урахуванням загальноприйнятих в ЄС підходів до цього питання, створення засад правової допомоги громадянам України, що виїхали та примусово утримуються на території інших держав, приведення у відповідність з вимогами ЄС актів законодавства України з питань туризму, зокрема щодо скасування сертифікації послуг, що надаються суб'єктами туристичної діяльності у сфері громадського харчування, створення політичних та економічних засад стимулювання розвитку регіонів та депресивних територій з урахуванням рекомендацій ЄС стосовно пріоритетного розвитку регіонів з недостатніми соціально-економічними показниками, внесення змін до актів законодавства України, які регулюють питання закупівлі товарів, робіт і послуг за державні кошти з урахуванням директив ЄС та вимог ГАТТ/СОТ; визначення механізмів проведення консультацій з питань цін на нафту та нафтопродукти та умов одержання дозволів на пошук, розвідку та добування вуглеводневої сировини, приведення законодавства України про електроенергетику у відповідність з директивами ЄС у частині, що регулює спільні правила на внутрішньому ринку електроенергії та заохочує комбіноване виробництво тепла та електроенергії, удосконалення законодавства України про нафту і газ з урахуванням директив ЄС у частині, що стосується спільних правил внутрішнього ринку газу, мінімальних запасів нафти та нафтопродуктів тощо [231].

Дорученням Прем'єр-Міністра України В.Януковича від 14 грудня 2002 року за № 16800/3 Міністерство юстиції України визначено відповідальним за розробку Загальнодержавної програми. Наказом Міністра юстиції України О.Лавриновича від 3 січня 2003 року за № 1/7 загальна координація процесу розробки Загальнодержавної програми покладена на Департамент міжнародного права Мінюсту, функції секретаріату доручено виконувати Центру порівняльного права при Міністерстві юстиції України. Водночас до розробки цієї програми передбачалося залучення інших центральних органів виконавчої влади, науково-дослідницьких установ, провідних фахівців у сфері європейського права, а також експертів Українсько-європейського консультативного центру з питань законодавства (UEPLAC) [232].

В результаті виконання відповідних організаційних заходів, в сфері адаптації на кінець періоду, що досліджується, були створені та діяли спеціальні органи виконавчої влади. Серед них - Державна Рада з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України (утворена Указом Президента України від 30 серпня 2002 року №791 з метою реалізації стратегічних цілей державної політики щодо забезпечення входження України в європейський політичний, економічний, безпековий і правовий простір). Безпосередньо в сфері адаптації Державна Рада

здійснювала моніторинг результатів адаптації законодавства України до норм і стандартів ЄС та НАТО, розроблення заходів щодо посилення контролю за ходом адаптації, прискорення цього процесу. В сфері європейської інтеграції, складовою якої була адаптація законодавства України до законодавства ЄС, основними завданнями Державної Ради були такі, як визначення стратегічних цілей і пріоритетних напрямів державної політики у сфері інтеграції України до ЄС та НАТО; схвалення рекомендацій відповідним органам державної влади з питань співробітництва України з ЄС та НАТО; розгляд стану виконання органами виконавчої влади Стратегії та Програми інтеграції України до ЄС, Державної програми співробітництва України з НАТО, Плану дій Україна - НАТО та щорічних цільових планів Україна - НАТО, міжнародних зобов'язань України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших рішень у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції, оцінка результатів цієї роботи з боку зазначених органів; розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства України, розгляд стратегічних рішень, проектів законів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, міжнародних договорів України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції; визначення основних напрямків діяльності у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС, української частини Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України; сприяння взаємодії між органами законодавчої та виконавчої влади України у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції; визначення пріоритетів у сфері залучення та використання допомоги, яка надається Україні з боку ЄС та НАТО, ефективності програм допомоги та схвалення пропозицій щодо їх вдосконалення; забезпечення прозорості процесу реалізації стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції України; забезпечення реалізації скоординованої державної політики з питань навчання та перепідготовки державних службовців, фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції; взаємодія з політичними партіями, громадськими організаціями, забезпечення їх участі в обговоренні актуальних питань щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Спеціальним органом в зазначеній сфері виступала Національна Рада з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (НРПА) (була утворена Указом Президента України від 30 серпня 2000 р. № 1033 як консультативно-дорадчий орган при Президентові України). Її основними завданнями зокрема були: виконання зобов'язань України щодо зближення чинного і майбутнього законодавства України з законодавством Європейського Союзу, передбачених Угодою про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами; визначення пріоритетних напрямів розвитку законодавства України з урахуванням норм та стандартів Європейського Союзу; забезпечення координації здійснюваних органами державної влади заходів щодо адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, сприяння їх взаємодії у цій сфері; здійснення моніторингу адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу;

забезпечення аналізу та узгодження проектів законів та інших нормативно-правових актів у пріоритетних сферах адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

Ще один орган, Міжвідомча координаційна рада з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу (МКР) (створена постановою Кабінету Міністрів України № 852 від 12 червня 1998 року), мав за мету забезпечення координації та взаємодії міністерств, інших центральних органів виконавчої влади у процесі адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Відповідно до Положення, затвердженого постановою Уряду від 12 листопада 1998 р. № 1773, основними завданнями МКР були такі: координація діяльності міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу; вироблення пропозицій щодо стратегії адаптації законодавства України до норм і стандартів Європейського Союзу; розроблення рекомендацій до проектів законів, інших нормативно-правових актів щодо реалізації положень Угоди про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами та Україною, забезпечення реалізації основних документів Ради з питань співробітництва між Україною та Європейським Союзом; підготовка рекомендацій із забезпечення виконання Україною міжнародних програм та проектів з реформування українського законодавства; підготовка пропозицій щодо директив делегаціям України з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу на засідання Комітету з питань співробітництва між Україною та Європейським Союзом і Ради тощо.

Окрім визначених спеціальних «інтеграційних» та «адаптаційних» органів, функції з адаптації законодавства України до законодавства ЄС були розподілені між іншими центральними органами виконавчої влади.

Втім, аналіз виконання Плану роботи з адаптації у 2003 році свідчив, що, незважаючи на майже 100-відсоткове фінансування робіт з адаптації, виконання заходів, передбачених Планом, залишилося на рівні попередніх років. На 13-му засіданні МКР, що відбулося 13 лютого 2004 року, було зазначено, що однією з основних причин невиконання планів роботи з адаптації у 2001–2003 роках була недостатня інституційна спроможність центральних органів виконавчої влади у цій сфері, відсутність у більшості випадків наукового обґрунтування необхідності та доцільності внесення в плани адаптації тих або інших заходів, а також брак стратегічного бачення цілей, перспектив та пріоритетів адаптації. Отже, створення Центру європейського та порівняльного права – спеціальної установи, покликаної забезпечити науково-аналітичний, інформаційний та методологічний супровід адаптації, не розв'язало проблеми ефективної організації поточної роботи центральних органів виконавчої влади в сфері адаптації, а дало лише змогу забезпечити організацію та фінансування роботи по створенню наукового підґрунтя для проведення адаптації. Можливість розв'язання проблем пов'язували із прийняттям Верховною Радою України Закону України „Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу“, оскільки основним лейтмотивом в роботі над Програмою була філософія, закладена Європейською Комісією у Білу книгу по підготовці держав Центральної та Східної

Європи до інтеграції у внутрішній ринок ЄС. Ця філософія полягала у необхідності формування адміністративних структур та юридичних механізмів, потрібних як для адаптації національного законодавства, так і для його ефективної реалізації. До речі, цим законом вперше в українську національну правову систему без перекладу був введений термін *acquis communautaire*. Під *Acquis communautaire* (*acquis*) розуміється правова система Європейського Союзу, яка включає (але не обмежується ними) акти законодавства Європейського Союзу, прийняті в рамках Європейського співтовариства, Спільної зовнішньої політики та політики безпеки і Співпраці у сфері юстиції та внутрішніх справ, тобто, *acquis communautaire* - це сукупність спільного правового надбання Європейського Союзу.

Проте, в Програмі вдалося передбачити лише загальні риси інституційного механізму адаптації законодавства, а саме роль Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України. Так, до повноважень Верховної Ради України, зокрема, віднесено забезпечення експертизи внесених всіма суб'єктами законодавчої ініціативи законопроектів на їх відповідність *acquis communautaire* на всіх етапах розгляду законопроектів, а також визначення цілей та завдань наступних етапів виконання Програми, встановлення їх часових рамок. Забезпечення виконання Програми було покладено на Кабінет Міністрів України, який щороку мав затверджувати план заходів з виконання Програми та передбачати в проектах Державного бюджету кошти на фінансування заходів з виконання Програми. Відповідно до Програми, органом, що координує роботу з виконання Програми та забезпечує реалізацію політики у сфері адаптації законодавства, був уповноважений центральний орган виконавчої влади у сфері адаптації, яким згідно з Указом Президента України було визначено Міністерство юстиції України [233]. Таким чином, Мінюст відповідно до покладених на нього завдань мав: здійснювати експертизу (готувати висновки) щодо відповідності *acquis communautaire* проектів законів України та інших нормативно-правових актів, що за предметом регулювання належать до сфер, відносини в яких регулюються правом Європейського Союзу; організувати роботу з підготовки щорічного плану заходів з виконання Програми, проводити моніторинг виконання Програми; здійснювати науково-експертне, аналітичне, інформаційне та методологічне забезпечення виконання Програми, переклад актів *acquis communautaire* українською мовою, підготовку глосарія термінів *acquis communautaire*. Виконання зазначених завдань без відповідного посилення інституціональної спроможності Мінюсту було неможливим, оскільки їх реалізацію не можна було покласти на існуючий Центр європейського та порівняльного права, виходячи з того, що його статус не передбачав виконання владних повноважень, які відповідно до Указу Президента України „Про систему центральних органів виконавчої влади“ мали здійснюватись урядовим органом державного управління [234].

Мінюстом ще у травні 2004 року був розроблений проект постанови Кабінету Міністрів України, яким передбачалося створити відповідний інституційний механізм, здатний ефективно імплементувати *acquis communautaire* в національне законодавство, а саме, утворити Державний департамент з питань адаптації законодавства.

24 грудня 2004 року Урядом нарешті було прийнято рішення щодо утворення Державного департаменту на базі Центру європейського та порівняльного права [235]. На практиці Державний департамент утворюється на базі Центру та Департаменту міжнародного права Мінюсту, який і займався організацією роботи в сфері адаптації законодавства всі попередні роки. Структура Державного департаменту створена таким чином, щоб забезпечити виконання покладених на нього завдань, а саме: координацію роботи, пов'язаної з виконанням Програми, проведення експертизи проектів нормативно-правових актів на відповідність законодавству ЄС та підготовку рекомендацій щодо їх вдосконалення, а також створення та функціонування загальнодержавної інформаційної мережі з питань європейського права [236]. Звичайно, виходячи з покладених на нього завдань, Державний департамент мав продовжити роботу, розпочату Центром по здійсненню та систематизації перекладів актів законодавства ЄС та проведенню порівняльно-правових досліджень, проте у нього з'явилися і нові напрями роботи, до яких, зокрема, відноситься розробка проектів законів з метою приведення законодавства України у відповідність до законодавства ЄС та організація роботи з підготовки та реалізації щорічних планів заходів з виконання Програми. Порядок підготовки та реалізації плану заходів з виконання Програми було затверджено відповідною постановою Уряду [237]. Згідно цього документу органи виконавчої влади готували пропозиції до планів заходів на основі рекомендацій Мінюсту щодо формування пропозицій на наступний рік та рекомендацій щодо приведення законодавства України у відповідність з *acquis communautaire*. Крім того, в Порядку чітко окреслено коло відповідальності Мінюсту та центральних органів виконавчої влади у процесі формування та реалізації планів заходів. Зазначеною постановою Кабінету Міністрів України також було утворено Координаційну раду з адаптації законодавства України до законодавства ЄС та затверджено склад Ради та Положення про неї, в якому визначені основні завдання та функції Координаційної ради. Координаційну раду мав очолювати Прем'єр-міністр України. Голова Координаційної ради мав двох заступників, якими були Віце-прем'єр-міністр України, який за розподілом функціональних обов'язків відповідав за питання європейської інтеграції, та Міністр юстиції. До складу Координаційної ради входили за посадами Перший Віце-прем'єр-міністр, 17 керівників центральних органів виконавчої влади, Секретар ради – заступник Міністра юстиції, а також за згодою Голова Національного банку України, Голова Комітету Верховної Ради з питань Європейської інтеграції та Голова Ради підприємців України при Кабінеті Міністрів України. Основною функцією Координаційної ради було забезпечення взаємодії органів державної влади та недержавних інституцій в процесі виконання Програми. На практиці це означало, що двічі на рік керівники органів виконавчої влади мали звітувати Прем'єр-міністру України про проведену роботу у сфері адаптації законодавства, а також про втілення в життя адаптованого законодавства. Крім того, Координаційна рада щороку мала готувати доповідь про стан виконання Програми, яка не пізніше 1 березня оприлюднюватиметься на пленарному засіданні Верховної Ради України. Організаційне забезпечення роботи Координаційної ради здійснював Мінюст. Отже, з формуванням Державного департаменту на урядовому рівні фактично створено новий інституційний механізм адаптації законодавства,

якій мав відповідати завданням, які стояли перед Україною на сучасному етапі розвитку.

Відповідний механізм ще треба було створювати у Верховній Раді України. По-перше, це стосувалося необхідності законодавчого визначення повноважень Комітету Верховної Ради з питань Європейської інтеграції, шляхом затвердження Положення про нього [238]. По-друге, в Регламенті Верховної Ради України [239] не було передбачено процедуру підготовки та внесення до Верховної Ради України проектів законів України, які за предметом правового регулювання належать до пріоритетних сфер, визначених в Програмі, а також вимоги щодо обов'язкового урахування *acquis communautaire* у проектах законів України, що розробляються народними депутатами України в рамках законодавчої ініціативи. Разом з цим, мало бути передбачено здійснення експертизи внесених до Верховної Ради України всіма суб'єктами права законодавчих ініціатив законопроектів на їх відповідність *acquis communautaire* на всіх етапах розгляду законопроектів та створено механізм запобігання прийняттю законів, положення яких суперечать *acquis communautaire*. Виходячи з досвіду побудови інституційних механізмів адаптації національного законодавства в державах – нових членах ЄС, зокрема, в Польщі, можна зробити підсумок, що український інституційний механізм попереду чекала ще не одна зміна

В Законі України від 18 березня 2004 року «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», було чітко визначено, що ця програма визначає механізм досягнення Україною відповідності третьому Копенгагенському та Мадридському критеріям набуття членства в Європейському Союзі. Цей механізм включає адаптацію законодавства, утворення відповідних інституцій та інші додаткові заходи, необхідні для ефективного правотворення та правозастосування. Метою адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу є досягнення відповідності правової системи України *acquis communautaire* з урахуванням критеріїв, що висувуються Європейським Союзом (ЄС) до держав, які мають намір вступити до нього. Адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу, що, в свою чергу, є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики [240]. Відповідно до прийнятого закону урядовою постановою від 15 жовтня 2004 р. № 1365 були внесені зміни до тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України, якими, зокрема, було передбачено заміну термінології (слова „основним положенням законодавства Європейського Союзу“ замінити словами „*acquis communautaire*“) [241].

Слід зазначити, що державна політика України щодо адаптації законодавства формувалася як складова частина правової реформи в Україні та спрямовувалася на забезпечення єдиних підходів до нормопроекування, обов'язкового врахування вимог законодавства Європейського Союзу під час нормопроекування, підготовки кваліфікованих спеціалістів, створення належних умов для інституціонального, науково-освітнього, нормопроектного, технічного, фінансового забезпечення процесу адаптації законодавства України.

На Копенгагенському саміті Україна – Європейський Союз 4 липня 2002 року ЄС підтвердив свою готовність продовжувати співробітництво і підтримувати

Україну в адаптації законодавства, що є одним з ключових елементів співробітництва між Україною та Європейським Союзом. Європейський Союз привітав прагнення України розробити план-графік адаптації законодавства у пріоритетних сферах. Адаптація законодавства України була планомірним процесом, що включала декілька послідовних етапів, на кожному з яких повинен досягатися певний ступінь відповідності законодавства України до *acquis* Європейського Союзу. З урахуванням етапів адаптації законодавства визначалися етапи виконання Програми. Перший етап виконання Програми був розрахований на 2004–2007 роки. На цьому етапі виконання Програми пріоритетними сферами, в яких здійснюється адаптація законодавства України, є сфери, визначені статтею 51 УПС, а саме: митне право; законодавство про компанії; банківське право; бухгалтерський облік компаній; податки, включаючи непрямі; інтелектуальна власність; охорона праці; фінансові послуги; правила конкуренції; державні закупівлі; охорона здоров'я та життя людей, тварин і рослин; довкілля; захист прав споживачів; технічні правила і стандарти; енергетика, включаючи ядерну; транспорт. У пріоритетних сферах адаптація законодавства України здійснювалася у такій послідовності: визначення актів *acquis communautaire*, які регулюють правовідносини у відповідній сфері; переклад визначених актів на українську мову; здійснення комплексного порівняльного аналізу регулювання правовідносин у відповідній сфері в Україні та в Європейському Союзі; розроблення рекомендацій щодо приведення законодавства України у відповідність з *acquis communautaire*; проведення економічного, соціального та політичного аналізу наслідків реалізації рекомендацій; визначення переліку законопроектних робіт; підготовка проектів законів України та інших нормативно-правових актів, включених до переліку законопроектних робіт, та їх прийняття; моніторинг імплементації актів законодавства України. Елементом адаптації законодавства мала стати перевірка проектів законів України та інших нормативно-правових актів на їх відповідність *acquis communautaire* з метою недопущення прийняття актів, які суперечать *acquis* Європейського Союзу [242]. На практиці, на жаль, досягти чіткого втілення зазначеного положення не вдалося.

На основі детального аналізу зовнішньополітичної та внутрішньополітичної діяльності України від початку 1990-х років до 2005 року можливо зробити висновок, що практична реалізація європейської політики здійснювалася без достатнього теоретичного обґрунтування, прогностичного аналізу й економічних розрахунків. Не сприяли цим процесам ні перманентна зміна керівників зовнішньополітичного відомства України (А.Зленко – Г.Удовенко – Б.Тарасюк – А.Зленко – К.Грищенко), ні політичні скандали, спровоковані владою та опозиційними силами (“справа Гонгадзе”, “касетний” та „кольчужний” скандали тощо). Внутрішні перетворення в Україні також здійснювались повільно і суперечливо, що утримувало країни ЄС від більш динамічного співробітництва, створювало додаткові ризики.

Водночас європейська політика України мала довготривалий і системний характер; вона не могла бути здійснена водночас, будь-яким одноактним заходом, що завершується досягненням тієї чи іншої (навіть найбільш фундаментальної) мети, насамперед тому, що європейський простір мав динамічний характер, що змінювався у відповідності до тенденцій світової соціокультурної динаміки,

інтересів країн Європи.

Україна після отримання незалежності зробила свій вибір, а саме обрала інтеграцію до Європейського Союзу та до НАТО, законодавче закріплення це знайшло в 2003 році в Законі України „Про основи національної безпеки”. Цей вибір був обумовлений кількома причинами, не тільки політичними і соціально-економічними, як вже підкреслювалося вище, а й культурно-цивілізаційними, тобто бажанням повернутися до цивілізованого світу, в спільний європейський дім, де панують ліберальні цінності.

Проте, реалізація європейського покликання зіткнулася з низкою негативних чинників, зокрема – відсутністю належної політичної волі. Саме це створювало своєрідний український феномен – „багатовекторність”. Втім, багатовекторність, на яку у зовнішній політиці Україна орієнтувалася останніми роками, повністю себе вичерпала. Бо саме вона слугувала приводом для серйозних звинувачень у невизначеності і непослідовності наших багатьох зовнішньополітичних кроків. Проголошене завдання – європейська інтеграція - здійснювалося недостатньо обмірковано і цілеспрямовано. Починаючи з 2000 року у зовнішній політиці поновився “східний крен”. Причиною тому були нескінченні внутрішні суперечки між гілками влади і невизначеність у зовнішніх орієнтирах на самому верху: чи то ми - міст між Заходом та Сходом, чи то сіра зона між ЄС та ЄврАзЕС, чи НАТО і Ташкентським договором?

Водночас, слід визнати, що протягом кінця 1990-х – початку 2000-х років в Україні були створені інституційно-організаційні та політичні засади інтеграції України до Європейського Союзу. Все це відбувалося на шляху чіткого узгодження та співпраці з відповідними структурами Європейських комісій. Особлива увага в внутрішньодержавній сфері була приділена створенню дієвого державного механізму адаптації українського законодавства до *Acquis communautaire*.

На архітектуру безпеки Європейського континенту сьогодні відчутно впливають взаємини НАТО і ЄС, які мають спільні стратегічні інтереси у таких ключових сферах, як безпека, оборона та врегулювання конфліктів. Співробітництво між НАТО та ЄС останнім часом дедалі більше активізується. Система європейської безпеки на сьогодні і в майбутньому не може існувати незалежно від НАТО. Спільна європейська політика безпеки та оборони ЄС (СЄПБО) розглядається як важливий фактор не тільки європейської безпеки, але і як суттєвий чинник підвищення ефективності Північноатлантичного альянсу. Втім, слід зазначити, що з 26 країн – учасниць Організації Північноатлантичного Договору и з 27 – учасниць Європейської Унії – 21 є членами обох угруповань.

Поряд зі зміцненням провідної ролі структур НАТО в системі безпеки західного світу помітна тенденція до розширення сфери європейських стратегічних інтересів у східному та південному напрямках. У перспективі це означатиме формування орієнтованого на Європу геоекономічного простору з відповідним включенням проміжних країн до сфери стратегічних європейських інтересів. Цілком закономірно, що у межах такої моделі майбутнього Європи буде місце і для України

Північноатлантичний альянс тісно співпрацює також з іншими безпековими структурами в Європі, насамперед з ОБСЄ, зосереджуючи увагу на проблемах попередження та врегулювання конфліктів шляхом переговорів. На цьому тлі євроатлантична інтеграція України поставала як багатовимірний процес, що передбачала ефективну взаємодію з основними європейськими структурами безпеки. Фундамент цієї взаємодії був закладений саме в досліджуваний період, були створені деякі конкретні інструменти для її реалізації.

Процес євроатлантичної інтеграції України був логічним продовженням її стратегічного курсу на утвердження в суспільстві принципів демократії. Прагнення України бути визнаною європейською державою ґрунтувалося на спільному із західним світом розумінні та баченні суспільних цінностей. Створення громадянського суспільства, розвиток демократичних інституцій, забезпечення прав і свобод людини виступають пріоритетними національними інтересами України, які визначено ще на початку її утворення як незалежної держави. У зовнішньополітичному вимірі курс на євроатлантичну інтеграцію був закладений в Постанові Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р., Законі України „Про основи національної безпеки” від 19 червня 2003 р., інших нормативних актах Президента України та Уряду.

8 липня 2002 р. Указом Президента України введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 р. «Про стратегію України щодо організації Північноатлантичного договору». Заявлений у цьому документі стратегічний курс на вступ нашої країни до НАТО чітко підтверджував сповідування Україною євроатлантичних цінностей. Це історичне рішення виходило з тієї головної обставини, що необхідність ефективної реалізації життєво важливих національних інтересів нашої держави в сучасних умовах робить дальше її перебування у статусі невизначеності щодо ключової регіональної структури колективної безпеки неможливим, оскільки фактично може завести країну у стан відносної безпекової ізоляції з усіма наслідками для її розвитку і добробуту [243].

З огляду на нові загрози, що постали перед людством, Україна не могла залишатися осторонь розвитку глобальних процесів. Тенденції світового та регіонального розвитку свідчили про недоцільність для України залишатися осторонь інтеграційних безпекових процесів, зокрема таких регіональних структур, як Північноатлантичний альянс. Навіть наймогутніші держави світу змушені сьогодні формувати коаліції для протистояння новим загрозам у сфері безпеки. Відповідь на виклики часу полягали у тіснішому об'єднанні демократичних країн на основі спільних цінностей. Активізація євроатлантичного вектора української зовнішньої політики відповідала довгостроковим інтересам нашого суспільства у сфері безпеки та оборони, була закономірним продовженням плідної та взаємовигідної співпраці України з євроатлантичними структурами.

Постійна модернізація механізму співпраці України і НАТО, що характеризувала відносини з НАТО останні роки, значною мірою зумовлена тим, що проблема постання нових викликів безпеці потребувала адекватної відповіді. Відносини України з НАТО можуть розглядатися як найбільш продуктивні з тих, що їх має Україна з усіма іншими міжнародними організаціями світу. На початку лютого 1994 року Україна першою з країн СНД, підписала Рамковий документ,

ініційованої НАТО Програми «Партнерство заради миру» (ПЗМ). У березні 1994 року були започатковані безпосередні консультації України з НАТО за формулою «16+1», тематика яких доповнювала й розвивала принципи взаємодії Києва й Брюсселя. Ці принципи полягали у визнанні НАТО територіальної цілісності й недоторканості кордонів України, підтримці демократичного шляху розвитку України, без'ядерного статусу нашої держави. Співробітництво в рамках Програми ПЗМ передбачало низку цілей: створення умов для входження України у загальноєвропейську систему безпеки; забезпечення демократичного контролю над збройними силами; сприяння відкритості у плануванні національної оборони та формування військового бюджету; підтримання здатності та готовності в межах, передбачених Конституцією; використання досвіду держав-членів НАТО та країн-партнерів у реформуванні та будівництві сучасних Збройних Сил [244]. Цією ж програмою було започатковано й проведення регулярних військових навчань країн НАТО на території України та військових навчань за межами України, в яких брали участь українські підрозділи.

Основоположною подією у справі розвитку двосторонніх відносин між Україною і НАТО стало підписання у Мадриді 9 липня 1997 року Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО. Хартію підписано з метою розвитку відносин «особливого й ефективного» партнерства, яке, як відзначається у Хартії, «сприятиме більшій стабільності та просуванню спільних демократичних цінностей у Центрально-Східній Європі». Сторони визначили форми реалізації співробітництва, сфери та механізми проведення консультацій з питань запобігання конфліктам, управління кризами, підтримання миру, врегулювання конфліктів та проведення гуманітарних операцій. Слід наголосити, що Хартією було передбачено, що Україна та НАТО створюють спеціальний орган для проведення спільних консультацій у кризовій ситуації, якщо Україна вбачатиме існування прямої загрози своїй територіальній цілісності, політичній незалежності або безпеці, що дозволяє оцінювати документ з позицій його додаткового впливу на забезпечення не лише військової, але й національної безпеки України загалом. Власне цей консультативний механізм Комісії Україна-НАТО і є одним із головних досягнень Хартії, а також і всієї співпраці між Україною і НАТО. Він дає можливість Україні консультиватися з НАТО одразу під час загострення зовнішньої загрози у будь-який момент, коли Україна відчує таку небезпеку [245]. Нажаль, цей механізм не вдалося задіяти в жовтні 2003 р. під час конфлікту біля острова Тузла.

Хартія відповідала проголошеній Україною стратегії посилення інтеграції до європейських та трансатлантичних структур. Україна і НАТО погодилися проводити консультації щодо розвитку євроатлантичної безпеки та стабільності, а також у галузях попередження конфліктів, врегулювання криз, підтримки миру та проведення гуманітарних операцій [246]. Після підписання Хартії західні партнери сподівалися на початок конкретних заходів з боку українського уряду і військового керівництва, необхідність яких, здавалося, усвідомлювали українські лідери. Однак, підстав говорити про економічне одужання, без якого годі було очікувати продуктивної співпраці з Альянсом, не було [247]. Співпраця Україна-НАТО почала набирати формального характеру, на всіх офіційних рівнях постійно проголошувалося, що питання про вступ України в НАТО на порядку денному не

перебуває. Розробки й аналітичні дослідження з цієї теми називалися «незрілими» й «упередженими», гальмувалися або замовчувалися, а поодинокі спроби впровадження в життя курсу на євроатлантичну інтеграцію коштували посад багатьом службовцям, починаючи з міністра закордонних справ [248]. У 2000 році з лексики української політичної еліти майже зникло саме поняття “євроатлантична інтеграція”. Уперше за всі роки про цей вектор навіть не згадувалося у новорічному зверненні Президента до іноземного дипломатичного корпусу в Києві.

Водночас, слід зазначити, що на формально-юридичному рівні було зроблено чимало. На доповнення двосторонніх угод з НАТО в Україні було прийнято декілька національних правових актів. Президент України наприкінці 1998 року своїм Указом затвердив урядову першу програму дій у галузі співпраці між Україною і НАТО. Аналогічні плани співпраці з НАТО мали лише країни, безпосередньо запрошені до членства в Альянсі, що у свою чергу свідчило про особливий характер відносин між Україною і Альянсом в період після підписання Хартії. Наступна Державна програма співробітництва України з НАТО на 2001-2004 роки була затверджена Указом Президента України від 27 січня 2001 року. Вже першою Державною Програмою співробітництва було поставлено за мету досягти до кінця 2000 року виконання основних завдань, визначених Хартією. Обидві програми мали багато спільного, але друга Програма була вже набагато більшою за об'ємом та змістовним наповненням. Зокрема, Програма 1998 року була відносно простою за структурою і мала 16 розділів. Програма, ухвалена в 2001 році, складалася з 7 великих розділів, які, у свою чергу, були поділені на 18 підрозділів та 14 більш маленьких структурних одиниць. До того ж, ця Програма ще мала додаток - перелік центральних органів виконавчої влади та установ України, які несуть відповідальність за поглиблення співпраці з НАТО [249]. В Державній програмі на 2001-2004 рік спеціальні розділи присвячені юридичному та інформаційному забезпеченню співробітництва України з НАТО. Зокрема, йшлося про шляхи удосконалення чинної правової бази співробітництва України з НАТО, а саме, формалізацію відносин міністерств, інших центральних органів виконавчої влади України з відповідними структурами НАТО через укладення двосторонніх угод в окремих сферах співробітництва у форматі Меморандумів про взаєморозуміння, угод, обмін листами тощо, які відповідали б духу особливого партнерства України з Альянсом. Крім того, передбачалося створення громадського інформаційного центру сприяння розвитку співробітництва України з НАТО; запровадження постійно діючої рубрики "Україна - НАТО" на державних каналах телебачення й радіомовлення та підготовка серії відповідних передач і аналітичних програм за участю відповідальних працівників Адміністрації Президента України та Секретаріату Кабінету Міністрів України, членів РНБОУ, керівників центральних органів виконавчої влади та установ держави, залучених до співробітництва з Альянсом; роз'яснення у програмах Українського радіо для закордонних слухачів позиції України щодо відносин із НАТО [250]. Деякі пункти Програми 1998 року не були виконані і тому без змін потрапили і в новий план. Наприклад, обидві програми фіксують завдання створення експертного Центру мовного тестування з використанням тесту НАТО “STANAG – 6001”.

Втім, як вже зазначалося, десь з жовтня 2000 року з офіційної української лексики зникає поняття „євроатлантична інтеграція”. Відбувалося це в умовах реального зближення Росії та НАТО на підставі боротьби з міжнародним тероризмом.. Виникла небезпека серйозного відставання України у відносинах з Заходом. Нарешті, на початку грудня 2001 року Президент України Л.Кучма вперше публічно висловився стосовно можливості вступу України до НАТО. На думку тодішнього міністра закордонних справ А.Зленка інтеграція в європейські та євроатлантичні структури означала не якийсь кінцевий визначений стан держави, а процес, в якому вона знаходиться. Процес поступового розвитку стосунків з цими організаціями, вироблення спільних механізмів консультацій, узгодження позицій і прийняття рішень тощо. Що стосується членства в НАТО, то на той час ні Україна, ні НАТО ще не готові були до такого рішення. Однак інтеграційні процеси в галузі безпеки в євроатлантичному регіоні стрімко розвивалися. Цьому, зокрема, сприяла й спільна участь багатьох держав як членів НАТО, так і не членів Альянсу, в антитерористичній коаліції, розвиток стосунків між НАТО і Росією. Тому Україна не відкидала жодних можливостей членства для себе в майбутньому і наполягала на необхідності збереження відкритості Альянсу для всіх європейських держав [251].

В цьому контексті абсолютно логічним виглядало історичне рішення Ради національної безпеки і оборони України щодо стратегії відносин з Альянсом від 23 травня 2002 року. Серед першочергових заходів, необхідних для реалізації цього рішення, були передбачені інтенсифікація процесу реформування оборонної сфери, внесення змін і доповнень до Концепції національної безпеки, Воєнної доктрини та проекту Закону щодо Основних напрямів зовнішньої політики України з урахуванням нових стратегічних цілей України щодо НАТО, створення координаційного органу високого рівня (з цією метою створено Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України під головуванням Президента України), підвищення статусу національних координаторів співробітництва України з НАТО, оптимізацію фінансування та ресурсного забезпечення співробітництва з НАТО тощо.

Рішення РНБО України від 23 травня 2002.р. стало першим нормативно-правовим кроком на шляху інтеграції до НАТО [252]. Для переведення процесу підготовки України до членства в Організації Північноатлантичного договору мав пройти певний підготовчий період, який був започаткований прийняттям Плану дій Україна — НАТО. У практиці євроатлантичної інтеграції конкретна форма чи процедура подання заявки на вступ в НАТО залежить від розподілу компетенції між різними гілками влади у кожній державі. З огляду на конституційне право Верховної Ради України щодо визначення засад зовнішньої і внутрішньої політики держави, ініціатива Президента України про вступ до НАТО мала бути затверджена на законодавчому рівні. Відповідно до цього рішення надалі стали розроблятися і бюджет країни, прийматися закони і інші нормативні акти. Безперечно, що інтеграція України в НАТО — досить довготривалий процес. Його межі залежали від того, наскільки швидко країна рухатиметься до досягнення загальних стандартів у політичній, оборонній, економічній і правовій сферах.

Заходи, які слід було здійснити на шляху євроатлантичної інтеграції, необхідні насамперед самій Україні. Реформування наших Збройних Сил, розвиток

відповідних державних структур були потрібні для того, щоб протистояти новим викликам безпеці, хоч би звідки вони надходили. Як засвідчує досвід країн, що вже є членами НАТО, процес інтеграції в Альянс окреслював ті рамки, в яких повинні відбуватися реформи, а використання ноу-хау, досвіду та практичної допомоги НАТО сприяло більшій ефективності цього процесу. Зрозуміло, що у сучасному світі не може бути справжньої безпеки без дотримання основних демократичних прав та свобод. Загроза тероризму змусила євроатлантичну спільноту ще тісніше згуртуватися навколо системи спільних цінностей. Ця загроза поставила питання дуже гостро: людина має право бути вільною, має право на особисту безпеку. За влучним висловом одного з відомих європейських політиків, якщо ми поступимося одним з цих засадничих прав, ми ризикуємо втратити і свободу, і безпеку. Заходи безпеки жодним чином не можуть призводити до обмеження демократії. З іншого боку, повільність економічних та політичних реформ в Україні призводила до збільшення розриву між Україною та сусідніми країнами, які приєдналися до НАТО та ЄС. Слабкість демократичних та громадянських інституцій, невирішеність низки соціальних проблем, прояви корупції тощо ускладнювали наближення України до євроатлантичних стандартів і створювали нові проблеми.

Незважаючи на певні непорозуміння та тиск з боку наших західних партнерів, зокрема напередодні Празького саміту, Україна підтвердила свою відданість євроатлантичній інтеграції. Досягнутий у Празі результат свідчив на користь стратегічного вибору України.

З наближенням НАТО до кордонів України, значимість нашої країни для Альянсу значно зростала. Це значення мало, насамперед геополітичний вимір. Без України неможливе завершення політичного оформлення Європи. У цьому контексті принципове значення мав ухвалений у Празі План дій Україна-НАТО. Метою цього плану було чітко визначення стратегічних цілей і пріоритетів України для досягнення її мети - повної інтеграції у євроатлантичні структури безпеки. План містив у собі 5 розділів, серед яких політичні й економічні питання, питання безпеки та оборони, військові питання, захист та безпека інформації, правові питання та механізми імплементації. Найбільш принциповим було положення про те, що з метою більш тісної євроатлантичної інтеграції Україна продовжуватиме проводити внутрішню політику, основу на зміцненні демократії та верховенстві права, повазі до прав людини, принципі розподілу гілок влади і незалежності судів, демократичних виборах, політичному плюралізмі, свободі слова, повазі до прав національних та етнічних меншин та недискримінації за політичними, релігійними або етнічними ознаками. Прагнучи досягти своєї стратегічної мети - повної інтеграції у євроатлантичні структури безпеки, Україна зобов'язалася привести своє внутрішнє законодавство у відповідність до правил і процедур, прийнятих на євроатлантичному просторі [253].

Для постійного прогресу в поглибленні й розширенні відносин між Україною та НАТО була потрібна недвозначна прихильність українського народу та державних структур до цінностей Євроатлантичного співтовариства. Більшість провідних політичних сил, представлених у парламенті 2002-2006 рр., підтримували євроатлантичні прагнення України. Навіть політики лівого спрямування були обережні у своїй критиці НАТО. Практичні кроки щодо ухвалення нової Стратегії

України відносно НАТО викликали до президентських виборів 2004 р. в цілому позитивну реакцію і політичних сил, і громадськості України. Це свідчило, що в країні вже формувалася певна суспільно-політична база підтримки євроатлантичної інтеграції, зокрема на рівні політичної еліти. Втім, значна частина цих позитивних наробок була зруйнована наприкінці 2004 р.

Перспектива вступу України до НАТО потребувала цілеспрямованих зусиль усіх гілок влади з реформування українського суспільства та української економіки. Попри те, що НАТО — організація, призначена забезпечувати захист свободи та безпеки її членів, тобто є військовим блоком і суто економічних критеріїв вступу до неї немає, досягнення політичних параметрів, необхідних для набуття членства у НАТО, неможливе без певних економічних передумов. Як відомо, рішення в Альянсі приймаються консенсусом, а фундаментом співробітництва є взаємна довіра країн-членів. Нажаль, до 2005 року рівень взаємної довіри між Україною та країнами НАТО був досить низьким. Зростання довіри було можливе лише за умов забезпечення незворотності демократичних перетворень, політичної та економічної стабільності, досягнення високих соціальних стандартів. Досягнення європейських стандартів життя потребувало насамперед прискореного економічного зростання, що базується на впровадженні новітніх високих технологій, структурній перебудові економіки України, за рахунок чого мало бути забезпечене високоефективне використання виробничих, фінансових і людських ресурсів. Україна мала подолати значну різницю у ВВП на душу населення і у доходах порівняно з країнами-членами НАТО. У свою чергу, це потребувало подальшого реформування економіки з метою створення такого інституційного середовища, яке стимулювало б ділову активність, гарантувало б економічні права і свободи громадян України, сприяло б створенню і зростанню середнього класу. Чи не найважливішу роль у цьому мали відіграти усунення перешкод та створення системи стимулювання інвестицій, захисту прав інвесторів, формування інвестиційних ресурсів.

Євроатлантична інтеграція порушувала ще одну складну для України економічну проблему — фінансові витрати, пов'язані з членством у НАТО. Видатки на утримання збройних сил та цивільних і військових представництв у Альянсі загалом невеликі й не перевищують 0,5% загальних витрат на оборону країни. Україна потребувала значних фінансових коштів на реформування та модернізацію Збройних Сил відповідно до стандартів НАТО. Останніми роками модернізація української армії майже не здійснювалася. Внаслідок цього через фізичну і моральну зношеність військової техніки бойовий потенціал Збройних Сил України зменшувався щороку майже на 9%. За цих умов у нашої держави не було іншого шляху, як скорочення структур та чисельності військ, спрямоване на перехід на раціональніші й дешевші євроатлантичні стандарти [254].

Головною складовою формування системи цивільно-військових відносин було запровадження цивільного контролю над силовими структурами, що є однією з головних ознак стабільного політичного режиму в країні, а також демократичної зрілості самого суспільства. Одним з основних досягнень України у галузі забезпечення такого контролю було створення принципово нової законодавчої та нормативно-правової бази з військових і оборонних питань, яка, зокрема, забезпечувала відповідну координацію зусиль суб'єктів державної влади та

суспільства. Україна мала значний досвід взаємин між цивільною владою та силовими структурами. Підпорядкованість військових вищому політичному керівництву та верховенство цивільних у визначенні стратегічних орієнтирів розвитку силових структур не викликало сумніву. Повноваження силових структур досить чітко окреслені в Конституції України. У Концепції національної безпеки України демократичний цивільний контроль над військовою сферою було визначено як один з основних принципів забезпечення національної безпеки України. Основна увага як у міжнародних зобов'язаннях, так і у внутрішніх політичних документах, акцентувалася насамперед на запровадженні цивільного контролю над Збройними Силами. Це цілком зрозуміло, оскільки саме вони перебували у найбільш кризовому стані. Водночас саме у сфері контролю над Збройними Силами України, порівняно з іншими силовими структурами, ми мали найбільш значні результати щодо запровадження цивільного контролю як механізму запобігання загрози демократичним процесам у суспільстві.

Нові критерії оцінки готовності країн-кандидатів на вступ НАТО мали враховувати: наявність, відповідно до стандартів НАТО, потужної, мобільної, якісно озброєної професійної армії, здатної брати участь у військових та гуманітарних операціях Альянсу (обговорювалася можливість запровадження спеціалізації для збройних сил з метою їх взаємного доповнення та досягнення більшої взаємодії). При цьому окремі країни навіть взагалі можуть не мати збройних сил, оскільки нині (у деяких випадках) більш потрібні поліцейські сили, наприклад, у Косові); готовність країни-кандидата брати участь у захисті безпеки інших країн-членів, а не лише вимагати цього від Альянсу; наявність відповідного демократичного іміджу країни-кандидата, який би не викликав сумніву громадської думки інших країн (кандидатів, членів) щодо необхідності спільного захисту цієї країни; широка підтримка з боку населення країни-кандидата ідеї вступу до НАТО; спроможність уряду ефективно керувати армією і спеціальними службами, здійснювати демократичний контроль над збройними силами та стійкий зв'язок між військовими та цивільними компонентами суспільства; створення ефективної демократичної державної системи та розробка механізму взаємодії міністерств оборони та внутрішніх справ у кризових ситуаціях [255].

НАТО в сучасній українській свідомості досі асоціюється з незрозумілою загрозою. Цим словом лякали дітей у період “холодної війни”, на цю потугу покладали свої сподівання у час вивільнення з радянського панування народи Центрально-Східної Європи. Проте, Альянс є, передусім, втіленням міцності держав, прихильних до західного типу демократії, і чимось більшим, аніж проста оборонна система. В силу “об’єктивних” причин інтеграція України до цієї структури гальмувалася та гальмується внутрішніми та зовнішніми чинниками.

Втім, після затвердження Стратегії відносин України з НАТО була прийнята низка нормативних актів, які мали забезпечити інституціональне просування до Альянсу. З метою реалізації стратегічних цілей державної політики щодо забезпечення входження України в європейський політичний, економічний, безпековий і правовий простір, створення передумов для набуття Україною членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору, підвищення ефективності координації і контролю за діяльністю органів влади у

сфері європейської і євроатлантичної інтеграції та відповідно до пункту 28 статті 106 Конституції України Указом Президента України від 30 серпня 2002 року було утворено Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України. Згідно з Положенням про Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України, затвердженим окремим Указом Президента України від 30 січня 2003 року, цей орган був утворений для підвищення ефективності контролю за діяльністю органів влади у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції. Державна рада у своїй діяльності керувалася Конституцією та законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, міжнародними договорами України. В якості основних завдань Державної ради були визначені такі: визначення стратегічних цілей і пріоритетних напрямів державної політики у сфері інтеграції України до ЄС та НАТО; схвалення рекомендацій відповідним органам державної влади з питань співробітництва України з ЄС та НАТО; розгляд стану виконання органами виконавчої влади Стратегії та Програми інтеграції України до ЄС, Державної програми співробітництва України з НАТО, Плану дій Україна - НАТО та щорічних цільових планів Україна - НАТО, міжнародних зобов'язань України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших рішень у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції, оцінка результатів цієї роботи зазначених органів; розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства України, розгляд стратегічних рішень, проектів законів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, міжнародних договорів України з питань європейської та євроатлантичної інтеграції; визначення основних напрямів діяльності у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, Національної ради з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС, Української частини Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України; сприяння взаємодії між органами законодавчої та виконавчої влади України у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції; моніторинг результатів адаптації законодавства України до норм і стандартів ЄС та НАТО, розроблення заходів щодо посилення контролю за ходом адаптації, прискорення цього процесу; визначення пріоритетів у сфері залучення та використання допомоги, яка надається Україні з боку ЄС та НАТО, ефективності програм допомоги та схвалення пропозицій щодо їх вдосконалення; забезпечення прозорості процесу реалізації стратегії європейської та євроатлантичної інтеграції України; забезпечення реалізації скоординованої державної політики з питань навчання та перепідготовки державних службовців, фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції; взаємодія з політичними партіями, громадськими організаціями, забезпечення їх участі в обговоренні актуальних питань щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України. Державну раду очолював Президент України, який призначав Секретаря і формував склад Ради. До складу Державної ради за посадою входили Голова Верховної Ради України (за згодою), Прем'єр-міністр України, Глава Адміністрації Президента України, Секретар Ради національної безпеки і оборони України, Міністр закордонних справ України, Міністр економіки та з питань європейської інтеграції України, Міністр оборони України, Міністр юстиції України, президент Національної академії наук України, директор Національного інституту

стратегічних досліджень, голова Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України. Засідання Державної ради були правомочними, якщо на них присутні більшість її членів. Делегування членами Державної ради своїх повноважень іншим особам не допускалась. На засідання Державної ради могли запрошуватись представники центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, політичних партій та громадських організацій, підприємств, установ і організацій, керівники закордонних дипломатичних установ України, вітчизняні та іноземні вчені, фахівці, експерти. Запрошені особи могли брати участь в обговоренні питань, включених до порядку денного засідання Державної ради. Рішення Державної ради приймалися більшістю голосів членів Державної ради. В разі рівного розподілу голосів голос Голови Державної ради є вирішальним. Рішення Державної ради підлягали виконанню органами виконавчої влади і посадовими особами, яким вони адресовані. У разі потреби рішення Державної ради могли бути реалізовані актами або дорученнями Президента України [256]. Втім, у листопаді 2005 року Президентом України В.Ющенком з метою впорядкування системи органів з координації заходів щодо набуття Україною членства в Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору, усунення дублювання у цій сфері ця Державна Рада була ліквідована [257].

Указом Президента України від 29 листопада 2003 року „Про заходи щодо підвищення ефективності зовнішньополітичної діяльності держави” Міністерству закордонних справ України доручалося розробити конкретні заходи щодо підвищення ефективності здійснення повноважень із забезпечення реалізації державної політики у сфері зовнішніх зносин України, в тому числі щодо досягнення цілей європейської та євроатлантичної інтеграції України. Принциповим в цьому указі було завдання Міністерству закордонних справ України, дипломатичним представництвам України в іноземних державах та при міжнародних організаціях поліпшити інформаційне забезпечення Президента України із зовнішньополітичних питань, запровадивши практику невідкладного подання до Адміністрації Президента України інформації з особливо важливих питань зовнішньополітичної діяльності України та міжнародних відносин, зокрема про розвиток стосунків України з Європейським Союзом та Організацією Північноатлантичного договору та заходи щодо реалізації державної політики у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції. На Головне управління з питань зовнішньої політики Адміністрації Президента України покладалася координація заходів щодо забезпечення реалізації Президентом України повноважень у зовнішньополітичній сфері, що здійснюються Міністерством закордонних справ України, іншими органами виконавчої влади, дипломатичними представництвами України в іноземних державах та при міжнародних організаціях, а також щодо забезпечення контролю за виконанням актів та доручень Президента України з питань зовнішньої політики та організації діяльності дипломатичної служби. Таким чином, на неконституційний орган (Адміністрацію Президента) покладалися конституційні функції щодо координації всієї зовнішньополітичної діяльності держави [258].

Окремим Указом Президента України від 12 лютого 2003 року було затверджено Положення про Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України. Цей центр став консультативно-дорадчим органом при Президентові України. Серед основних завдань Національного центру передбачалися: підготовка пропозицій у сфері стратегічного планування та проведення єдиної державної політики з євроатлантичної інтеграції, опрацювання проектів програм щодо поглиблення євроатлантичного вектора цієї політики та організація їх виконання; внесення Президентові України пропозицій щодо координації здійснення органами виконавчої влади заходів з удосконалення державного управління та механізму державного регулювання процесу євроатлантичної інтеграції, а також щодо підвищення ефективності контролю за діяльністю органів виконавчої влади у цій сфері; забезпечення постійного моніторингу в сфері створення передумов для набуття Україною членства в Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та підготовка відповідних пропозицій Президентові України; підготовка пропозицій щодо визначення пріоритетів, черговості та обсягів фінансування основних напрямів розвитку співробітництва з євроатлантичними структурами; аналіз законодавства з питань, що належать до його компетенції, і практики застосування цього законодавства та підготовка пропозицій щодо його удосконалення; організація розроблення проектів нормативно-правових актів з питань розвитку євроатлантичного співробітництва, аналіз виконання законодавства із зазначених питань. Національний центр відповідно до покладених на нього завдань готує пропозиції з питань розширення співробітництва з євроатлантичними структурами в політичній, оборонній, економічній, науковій, екологічній та інших сферах; аналізує ефективність державної політики у відносинах з євроатлантичними структурами та вносить у встановленому порядку пропозиції щодо її вдосконалення; бере участь у визначенні напрямів діяльності України на євроатлантичному просторі; вносить у встановленому порядку пропозиції щодо координації діяльності органів виконавчої влади у сфері євроатлантичної інтеграції; сприяє узгодженості дій органів виконавчої влади у сфері євроатлантичної інтеграції та здійснює прогнозування впливу такої діяльності на національну безпеку; узагальнює практику застосування відповідних нормативно-правових актів та вносить пропозиції щодо їх удосконалення та усунення невідповідності міжнародним зобов'язанням України; ініціює та забезпечує розроблення проектів програмних та інших документів з питань регулювання процесів євроатлантичної інтеграції України; здійснює моніторинг виконання прийнятих рішень з питань євроатлантичної інтеграції органами виконавчої влади; готує пропозиції щодо спрямування бюджетних асигнувань та міжнародної фінансової допомоги на розвиток співробітництва з євроатлантичними структурами, цільового використання цих асигнувань для реалізації відповідних заходів; сприяє проведенню наукових досліджень з питань євроатлантичної інтеграції; вносить у встановленому порядку пропозиції про покладення на посадових осіб відповідних органів виконавчої влади функцій національних координаторів за окремими напрямами співробітництва з євроатлантичними структурами [259].

Ще раніше, Указом Президента України 25 січня 2001 року було затверджено Положення про національних координаторів співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору. Згідно з ним національні координатори співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору були спеціальними представниками міністерств, інших центральних органів виконавчої влади України, що здійснювали заходи із співробітництва з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Діяльність національних координаторів була покликана сприяти Державній міжвідомчій комісії з питань співробітництва України з НАТО у виконанні покладених на неї завдань у відповідних сферах співробітництва з Альянсом, визначених Хартією про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору та Державною програмою співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Національні координатори готували і вносили пропозиції щодо: організації, координації і контролю діяльності міністерств, інших центральних органів виконавчої влади України щодо здійснення співробітництва з НАТО у відповідних сферах; робочих планів імплементації Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору, індивідуальних програм партнерства між Україною і НАТО, галузевих планів співробітництва з НАТО; розроблення проектів нормативно-правових актів з питань регулювання діяльності міністерств, інших центральних органів виконавчої влади України у відповідних сферах співробітництва з НАТО; переліку центральних органів виконавчої влади, установ та організацій, які залучаються до співробітництва з НАТО у відповідних сферах, та їх представників, на яких покладається забезпечення зв'язків із відповідними органами та структурами НАТО; брали участь у підготовці пропозицій щодо пріоритетності та обсягів фінансування відповідних напрямів співробітництва України з НАТО; сприяли міністерствам, центральним органам виконавчої влади України в організації їх діяльності із співробітництва з НАТО у відповідних сферах, забезпеченні їх участі в заходах, що проводяться в рамках співробітництва з НАТО; взаємодіяли у встановленому порядку з відповідними органами та структурами НАТО, її держав-членів та держав-партнерів; регулярно інформували Міністерство закордонних справ України та Державну міжвідомчу комісію з питань співробітництва України з НАТО про стан справ у відповідних сферах співробітництва з НАТО та перспективи його розвитку [260].

Президент України Л.Кучма 26 лютого 2003 року також підписав Указ „Про Уповноваженого України з питань європейської і євроатлантичної інтеграції”. Цим документом було встановлено, що координацію діяльності заходів, спрямованих на європейську і євроатлантичну інтеграцію України, має здійснювати Уповноважений України з питань європейської і євроатлантичної інтеграції. Ця посада входила до складу Державної ради з питань європейської і євроатлантичної інтеграції. Тоді ж, згідно з Указом, Першого віце-прем'єр-міністра України, Міністра фінансів України Миколу Азарова було призначено Уповноваженим України з питань європейської і євроатлантичної інтеграції [261].

На початку грудня 2003 року Президент як голова Державної ради з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України своїм рішенням затвердив

проекти Державної програми підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської і євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки, Державної програми інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004-2007 роки та Державної програми інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки. Прийняття Програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004 - 2007 роки було обумовлено необхідністю створення цілісної ефективної системи підготовки висококваліфікованих управлінців, удосконалення професійної підготовки фахівців з метою формування кадрового потенціалу для забезпечення реалізації державної політики у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції та створення передумов для набуття Україною членства в Європейському Союзі (ЄС) та Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Метою Програми було забезпечення потреб органів державної влади та органів місцевого самоврядування у фахівцях з високим рівнем професіоналізму, здатних компетентно і відповідально на державному, регіональному та місцевому рівнях виконувати завдання щодо реалізації стратегії інтеграції України до ЄС та НАТО. Основними завданнями Програми були визначення рівня кадрового забезпечення органів державної влади, органів місцевого самоврядування фахівцями з питань європейської та євроатлантичної інтеграції; визначення мережі навчальних закладів, структури та обсягів підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції; створення ефективного механізму функціонування системи кадрового забезпечення органів державної влади, органів місцевого самоврядування, які забезпечують реалізацію державної політики у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України [262].

Метою Програми інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004 - 2007 роки було підвищення рівня інформованості громадян України про євроатлантичні інтеграційні процеси, НАТО, його розвиток, переваги членства в цій організації, напрями, стан та перспективи співробітництва України з НАТО; підвищення рівня обізнаності молоді щодо євроатлантичної інтеграції України; залучення громадян, громадських і політичних діячів України, представників НАТО та держав - членів НАТО до обговорення актуальних питань, напрямів, організаційних форм співробітництва України з НАТО; забезпечення підтримки державної політики євроатлантичної інтеграції громадянами України. Виконання Програми мало забезпечити одержання громадянами України об'єктивної інформації про євроатлантичні інтеграційні процеси, цілі, принципи та основні напрями діяльності НАТО, переваги членства в цій організації, стан та перспективи євроатлантичної інтеграції України; усвідомлення громадянами України значення для національних інтересів реалізації цілей державної політики у сфері євроатлантичної інтеграції; формування широкої громадської підтримки курсу України на євроатлантичну інтеграцію та, зокрема, набуття Україною членства в НАТО [263].

Після укладання в листопаді 2002 р. Плану дій Україна-НАТО почалося впровадження щорічних Цільових планів Україна-НАТО. Ці плани набували рис оптимальності і відповідності сучасному стану внутрішньої і зовнішньої політичної

обстановки. За рахунок виконання заходів щодо окремих цілей і більш зваженого походу до процесу їх планування кількість запропонованих заходів скоротилася з 256 до 235 в Цільовому плані на 2004 рік в порівнянні з Цільовим планом на 2003 рік. У цьому плані також конкретизовані і зведені до мінімуму терміни його виконання. Практика імплементації Цільового плану дій України-НАТО на 2003 рік виявило його певну недосконалість, яка і було основною причиною дублювання і невиконання деяких заходів, зміни їх назв і змісту, перенесення термінів реалізації, неузгодженості і відсутності координації дій, відсутності фінансування, фінансового забезпечення деяких із заходів. Слід зазначити, що Цільовий План на 2004 рік містив такі зобов'язання, які дехто міг сприйняти як втручання у внутрішні справи. Зокрема, серед заходів плану були сприяння роботі офіційних спостерігачів від іноземних держав і міжнародних організацій під час виборів Президента України, розроблення пропозицій щодо внесення змін до законів з питань фінансування політичних партій та забезпечення їх рівноправного доступу до інформаційних ресурсів, залучення фахівців, у тому числі іноземних, до проектів, що виконуються за участю громадських організацій, з питань законодавчого забезпечення формування громадянського суспільства, розширення співробітництва з міжнародними інституціями з питань забезпечення основних прав людини і громадянина, свободи засобів масової інформації та реалізації принципу верховенства права, удосконалення нормативно-правового регулювання порядку реалізації конституційного права громадян проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, завершення адміністративної реформи, зміцнення цивільного демократичного контролю над Збройними Силами і сектором безпеки у цілому, боротьба з корупцією, відмиванням грошей та незаконною економічною діяльністю, забезпечення рівноваги між трьома гілками влади: законодавчою, виконавчою та судовою, шляхом конституційних і адміністративних реформ і забезпечення їхнього ефективного співробітництва тощо [264]. Втім, виконання цих зобов'язань на той час було реальним та чи не останнім шансом для України стати, нарешті, демократичною державою.

В заключному Комюніке Північноатлантичної Ради, прийнятому в грудні 2003 року було зазначено: „Ми... вітаємо досягнутий за минулий рік прогрес у виконанні Плану дій НАТО-Україна і українського річного плану на 2003 рік. Розраховуємо на конкретне виконання річного цільового плану в 2004 році в тому числі на проведення вільних і чесних президентських виборів, покращення в свободі ЗМІ, посилення контролю над експортом озброєнь, просування на фінансування оборонного аналізу. Закликаємо Україну провести всі реформи, необхідні для досягнення її мети – повної євроатлантичної інтеграції, і будемо постійно активно розглядати всі можливі варіанти підтримки України в цих зусиллях” [265].

Наступним етапом вступу України до НАТО мав би стати саміт країн НАТО на найвищому рівні 2004-го року. Міністр оборони України Є.Марчук в травні 2004 року оптимістично вважав, що до того часу Україна повинна вийти на „План дій щодо членства” [266]. Проте низка чинників, переважно суб'єктивного характеру, не дозволила це зробити тоді. Більш того, перехід до Плану набуття членства й досі залишається на порядку денному.

Співпраця України з Альянсом серед іншого включала і економічні питання. Співробітництво з НАТО у сфері економіки здійснювалося у контексті пріоритетів зовнішньої економічної політики України, спрямованих на повну інтеграцію національної економіки до світового економічного простору та поглиблення торговельно-економічних зв'язків з іншими країнами. Успіхи України на шляху забезпечення сталого економічного зростання, а також розвитку економічного співробітництва з державами-членами НАТО та країнами партнерами позитивно оцінено учасниками засідання Економічного комітету НАТО з Україною у форматі "26+1", що відбулося вже після початку Помаранчевої революції 25 листопада 2004 р. Складовою економічного співробітництва України з НАТО була діяльність Спільної Робочої групи з питань економічної безпеки. У ході щорічних засідань зазначеної Групи визначалися теоретичні та практичні питання економічної безпеки, у т.ч. з точки зору забезпечення національної безпеки держави в цілому. У листопаді 2004 р. в Києві відбулося чергове засідання Групи, у ході якого обговорювалися питання економічних наслідків розширення НАТО і ЄС для України [267].

Розвиток співробітництва з Україною був вигідним для НАТО, оскільки це допомагало створити на кордонах Альянсу пояс стабільності. Послідовний розвиток і поглиблення співробітництва з НАТО, у свою чергу, було вигідним для України, оскільки це сприяло зміцненню гарантій національної безпеки нашої держави, а також об'єктивно створювало позитивні умови для досягнення сумісності демократичних цінностей, норм та принципів українського політичного та соціального життя з тими, що прийняті в країнах-членах НАТО, підіймало на максимально високий рівень гарантій політичної незалежності, територіальної цілісності та непорушності кордонів України, прискорювало реформування і розбудови Збройних Сил України, в т.ч. встановлення прозорого демократичного контролю над Воєнною організацією держави.

Отже, співпраця України з Організацією Північноатлантичного договору об'єктивно сприяла всебічній модернізації нашої держави. Втім цей шлях протягом періоду, що досліджується, носив доволі суперечливий характер. Приєднавшись однією з перших до Ініціативи НАТО „Партнерство заради миру”, підписавши Хартію про особливе партнерство з Альянсом і прийнявши низку відповідних документів національного права, Україна значно загальмувала співпрацю. Українські державні діячі сором'язливо відкидали до 2002 року можливість вступу до Альянсу. Більш того, певний час з офіційної державної лексики було навіть викреслено поняття „євроатлантична інтеграція”. Лише під тиском обставин, вище політичне керівництво держави прийняло історичне рішення про інтеграцію до НАТО. Проте і після цього тривали кон'юнктурні ігри щодо включення, або викреслення з Військової Доктрини положення про вступ до НАТО. Перед Україною стояло завдання досягнення консенсусу всередині українського суспільства щодо вступу до НАТО. В Україні мала здійснюватися цілеспрямована робота щодо роз'яснення характеру і завдань НАТО, переваг спільного пошуку шляхів до безпеки, партнерства у боротьбі зі старими і новими загрозами: тиранією, війною, бідністю, природними лихами і тероризмом.

Простежуючи динаміку співробітництва згідно офіційних документів констатуємо, що європейський та євроатлантичний вектори були пріоритетними. Безкомпромисність європейського та євроатлантичного вибору України більшість політичної еліти вважала очевидною. Визначення європейського та євроатлантичного курсу зовнішньополітичної діяльності України обумовлено, насамперед, зовнішніми чинниками: інтеграційними процесами, що здійснюються в Європі в останні десятиріччя. Не менш суттєвими були й спонуки, обумовлені внутрішніми потребами (історичні чинники, геополітичне становище, ментальність і культура тощо) входження України у європейський та євроатлантичний економічний, політичний і соціокультурний простір, визначеність у ньому в якості повноправного та впливового суб'єкта міжнародних відносин.

Відносини України з Європейським Союзом та Організацією Північноатлантичного Договору були провідним чинником української зовнішньополітичної стратегії і головним вектором національної зовнішньої політики, суттєвим елементом спільної зовнішньої та безпекової політики Євросоюзу та НАТО, а також важливою ланкою всієї сучасної системи міжнародних відносин, зокрема її континентального (загальноєвропейського) і регіонального (центральнo-східноєвропейського) сегментів.

Таким чином, протягом останніх півтора десятка років Україною був накопичений вагомий досвід розробки і здійснення різноманітних юридичних та політичних засад співпраці з ЄС та НАТО. Втім, участь в цих офіційних програмах не надавала Україні жодних додаткових гарантій щодо отримання перспектив членства. Але це було символічним актом політичної підтримки стратегічного вибору України, засвідчувало успіхи нашої держави на цьому напрямку. Членство в ЄС та НАТО несе із собою певну перспективу та привілей. Для європейського співтовариства поряд із Європейським Союзом НАТО залишалася основною інституцією побудови нової політичної Європи. Від так євроінтеграційний шлях України до членства в ЄС лежав через вступ у НАТО. Це на практиці підтвердили всі країни Центрально-Східної Європи, які спочатку стали членами Північноатлантичного Альянсу, а потім – Європейського Союзу.

РОЗДІЛ 3

ЦЕНТРАЛЬНІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНОМУ СПІВРОБІТНИЦТВІ

Виходячи з того, що основним предметом нашого дослідження була діяльність органів державної влади і місцевого самоврядування України, українських політичних партій та громадських організацій по наповненню конкретним змістом реалізації європейського та євроатлантичного покликання нашої держави в третьому розділі увага зосереджена на виявленні та аналізі роботи Верховної Ради, Уряду та судової гілки влади у напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції.

Втім, величезний об'єм відповідної роботи в цьому напрямку усіх вказаних його учасників не дали можливості рівнозначно охопити всі його прояви. Зокрема, автор зосередився на найбільш типових, показових аспектах роботи парламенту, окремих деяких міністерств та відомств, інституцій судової влади.

3.1 Верховна Рада України як гарант правового забезпечення інтеграції в ЄС та НАТО

Після прийняття чинного Основного Закону України Верховна Рада України втратила попередній статус найвищого органу державної влади та набула статусу парламенту України з якісно новими ознаками. Нині вона є єдиним, загальнонаціональним, виборним, представницьким, колегіальним, постійно діючим органом законодавчої влади в Україні. Поліфункціональними є відносини Верховної Ради України з Президентом України як главою держави, а також із органами виконавчої та судової влади [268].

У сучасних умовах нагальним є питання про співвідношення компетенції Президента України та Верховної Ради України щодо формування уряду та здійснення контролю за його діяльністю. Реалізація системи стримування та противаг у відносинах між Президентом і Верховною Радою України проявляється, за наявних умов, в узгодженому ухваленні ними рішень з питань особливо великої державної та суспільної ваги. Це, зокрема, стосується оголошення Верховною Радою України, за поданням Президента України, стану війни й укладення миру, схвалення президентського рішення про використання Збройних Сил та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України, затвердження указів Президента про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях [269].

Верховній Раді України належать повноваження щодо формування складу Кабінету Міністрів України, що виражається у наданні згоди Президенту України на призначення Прем'єр-міністра України, затвердженні Програми діяльності Кабінету Міністрів України, здійсненні контролю за діяльністю Кабінету Міністрів [270].

Згідно з Конституцією України засади зовнішньої політики держави визначає Верховна Рада України. Тому важливим напрямом діяльності

українського парламенту була активна участь у політичній діяльності на міжнародній арені. З січня 1992 року Верховна Рада брала участь у роботі Парламентської Асамблеї (ПА) ОБСЄ, у центрі уваги якої - питання зміцнення безпеки та стабільності в Європі. Протягом 1994-2004 років представники України брали активну участь у роботі щорічних сесій і засідань Генеральних комітетів Асамблеї. Після набуття статусу повноважного члена Парламентської асамблеї Ради Європи (жовтень 1995 р.) делегація Верховної Ради України постійно співпрацює на щорічних сесіях Асамблеї та бере участь у засіданнях її комітетів. За цей час члени делегації неодноразово виступали з трибуни Асамблеї з широкого кола політичних, соціально-економічних і гуманітарних питань.

Велику увагу український парламент приділяв регіональному виміру міжпарламентської співпраці. Так, перша сесія Генеральної асамблеї ПА Чорноморського економічного співробітництва, в якій взяли участь голови та делегації 9 парламентів - засновників Асамблеї, відбулася в червні 1993 р. в Києві. Відтоді постійна делегація Верховної Ради України бере участь у Генеральних Асамблеях ПАЧЕС, одній із тих міжнародних організацій, де Україна відіграє важливу роль [271].

З червня 1996 року Україна була представлена в роботі Центральноєвропейської ініціативи як повноправний член цього об'єднання. Важливим аспектом міжпарламентської співпраці в цьому напрямі стала, зокрема, участь представницької делегації Верховної Ради України у Конференції керівників парламентів держав-членів Ініціативи (1997 рік).

Співпраця Верховної Ради України з Міжпарламентським союзом обмежувалася епізодичною участю представників Верховної Ради України у щорічних сесіях Союзу через невирішення питання формалізації членства вищого законодавчого органу України в цій найбільшій міжпарламентській організації. Проте, з 1999 року Український парламент набув членства в цій неурядовій міжнародній організації.

Членами Європейської Міжпарламентської Асамблеї православ'я (ЄМАП) були парламентські делегації Вірменії, Болгарії, Грузії, Югославії, Греції, Естонії, Кіпру, Латвії, Білорусі, Чорногорії, Молдови, України, Румунії, Росії, Фінляндії. Спостерігачами були делегації Албанії, Казахстану, Польщі, Словаччини, Чехії. Тобто, більшість з зазначених країн були членами або кандидатами до Європейського Союзу та НАТО. Верховним органом асамблеї був Пленум парламентських делегацій держав-членів. ЄМАП засідає раз на рік (у червні), в країні та місті, визначених Асамблеєю. Кожна держава-член має на пленумі один голос, який висловлюється керівником парламентської делегації, і цей керівник по суті висловлює відповідальну думку своєї країни з кожного обговорюваного питання. В Україні в січні 1999 року відбувалася міжнародна конференція ЄМАП (м. Одеса), де було підкреслено прагнення України брати активну участь у створенні нової моделі міждержавних відносин, що ґрунтуються на принципах християнства, закріплених у статуті ЄМАП [272].

Верховна Рада України підтримувала регулярні контакти з міжпарламентським об'єднанням держав-членів НАТО - Північноатлантичною Асамблеєю. Однією з форм взаємозв'язків Альянс-Україна були організація та

проведення за участю українських парламентаріїв тематичних семінарів та інших заходів [273].

Верховна Рада України також підтримувала зв'язки з Парламентською асамблеєю Західноєвропейського союзу: українські законодавці брали участь як спостерігачі в сесіях цієї інституції, де аргументовано виступали за надання Україні статусу асоційованого партнера ЗЄС.

Отже, Верховна Рада України була в зазначений період членом або учасником низки міжпарламентських об'єднань європейського та євроатлантичного простору. Серед них, зокрема: Парламентська Асамблея організації безпеки в Європі (ПА ОБСЄ, з 1992 р.); Парламентська Асамблея Чорноморського економічного співробітництва (ПА ЧЕС, з 1993 р.) Європейська міжнародна асоціація православ'я (ЄМАП, з 1993 р.) Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ, з 1995 р.); Парламентський вимір центральноєвропейської ініціативи (ПВ ЦЄІ, з 1996 р.); Міжпарламентський союз (МПС, з 1999 р.). Крім того, український парламент є асоційованим членом Парламентської Асамблеї Організації Північноатлантичного Договору (ПА НАТО, з 1992 р.), спостерігачем Парламентської Асамблеї Західноєвропейського союзу (ПА ЗЄС, з 1999 р.).

Європейська і євроатлантична спрямованість зовнішньої політики України вперше на законодавчому рівні була закріплена в Законі України «Про основи національної безпеки України», який було прийнято в червні 2003 року. Цей Закон відповідно до пункту 17 частини першої статті 92 Конституції України визначав основні засади державної політики, спрямованої на захист національних інтересів і гарантування в Україні безпеки особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз в усіх сферах життєдіяльності. Законом було також визначено поняття національної безпеки як захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. Національні інтереси в свою чергу на законодавчому рівні визначалися як життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. Загрозами національній безпеці Закон називав наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України.

Основними напрямками державної політики з питань національної безпеки України у зовнішньополітичній сфері були визначені зокрема такі, як проведення активної міжнародної політики України з метою створення сприятливих зовнішньополітичних умов для прогресивного економічного і соціального розвитку України; запобігання втручанням у внутрішні справи України і відвернення посягань на її державний суверенітет і територіальну цілісність з боку інших держав; забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами

світу; сприяння усуненню конфліктів, насамперед у регіонах, що межують з Україною; участь у міжнародній миротворчій діяльності під егідою ООН, ОБСЄ, інших міжнародних організацій у сфері безпеки; участь у заходах щодо боротьби з міжнародними організованими злочинними угрупованнями та міжнародним тероризмом, протидія поширенню ядерної та іншої зброї масового ураження і засобів її доставки; адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу [274].

Однією з провідних форм участі Верховної Ради в зовнішньополітичних справах були звернення до парламентів інших країн, зокрема ЄС та НАТО. Наприклад, Постановою 20 червня 2002 року було прийнято Звернення Верховної Ради України до парламентів, урядів та громадськості держав - членів Європейського Союзу. У зверненні було підкреслено, що за роки, що минули з моменту здобуття Україною незалежності, стратегічний курс на інтеграцію до Європейського Союзу став визначальним чинником суспільно-політичних перетворень у державі. Європейський вибір втілює в собі історичне прагнення української нації повернутися до європейської сім'ї народів. Нині європейський вибір здійснюється в Україні на основі Стратегії та Програми інтеграції до Європейського Союзу. Верховна Рада України виступала за те, щоб європейська модель стала основою розбудови сучасної демократичної держави з соціально орієнтованою ринковою економікою, верховенством права, розвинутим громадянським суспільством, неухильним дотриманням прав і свобод людини. Завдання досягти Копенгагенських критеріїв членства у Європейському Союзі об'єктивно збігалося з головним вектором політичних, економічних та соціальних реформ у державі. У Зверненні підкреслювалося, що укладення у 1994 році Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейським Союзом створило необхідну політико-правову основу для розвитку взаємовигідного співробітництва з ЄС у багатьох сферах, заснування системи спільних органів. Проте істотні зміни, які відбулися на європейському континенті з моменту підписання Угоди, вимагали нових підходів до розбудови подальших взаємин Україна - ЄС. Розширення Європейського Союзу на схід уже стало, без перебільшення, ключовою подією в історії Європи нинішнього десятиліття. Україна вітала поширення на регіон Центрально-Східної Європи зони миру, безпеки, стабільності та добробуту. Водночас розширення ЄС з особливою силою ставило питання про гарантування послідовності і незворотності євроінтеграційних процесів, запобігання появі нових ліній поділу на континенті. Українські парламентарі вважали, що зупинення розширення Євросоюзу на західному кордоні України не відповідало б духу і змісту ідеї об'єднаної Європи. Глибокі структурні економічні реформи давали, на думку депутатів, відчутний позитивний результат у вигляді сталого економічного зростання, істотного покращення ситуації у соціальній сфері, підвищення рівня життя населення. В Україні швидкими темпами створювалася нова демократична економічна інфраструктура ринкового типу та правова основа для ділової активності. Завершувався процес приведення законодавчої та нормативно-правової бази України у відповідність до вимог Світової Організації Торгівлі.

Євроінтеграційна ідея знаходила дедалі більше прихильників в усіх верствах українського суспільства. Тому у Зверненні прямо йшлося, що для України як ніколи важливим є одержати позитивний політичний сигнал від Європейського Союзу на підтримку й закріплення цих визначальних для розвитку держави тенденцій. Переконливим свідченням успішності економічних перетворень в Україні стало б прийняття Європейським Союзом рішення про надання Україні повного ринкового статусу у рамках антидемпінгового законодавства ЄС. Депутати були також впевнені, що вже є всі об'єктивні умови для започаткування процесу переходу у взаєминах України і Європейського Союзу на якісно новий рівень - від партнерства до асоціації, а також визнання Європейським Союзом кінцевої мети нашої співпраці - повноправного членства України в ЄС. Залучення України до європейських процесів шляхом інтеграції, а не лише через партнерство та співробітництво мало зміцнити внутрішню та зовнішню безпеку Європи, її економічний та інтелектуальний потенціал, посилити європейську ідентичність, а отже - відповідатиме ключовим інтересам самого Європейського Союзу [275]. На жаль, і через 5 років сутність цього звернення зберігала свою актуальність.

Також Постановою Верховної Ради України від 22 травня 2003 року N 844-IV було схвалено Звернення до парламентів, урядів та громадськості держав Європи у зв'язку з проведенням V Всеєвропейської конференції міністрів охорони навколишнього середовища "Довкілля для Європи". В ньому йшлося, що євроінтеграційні процеси стають одним з основних елементів розбудови загальноєвропейської безпеки і стабільності. Саме завдяки їм держави Центральної і Східної Європи, у тому числі й Україна, отримали можливість долучитися до вироблення надійних гарантій захисту навколишнього природного середовища та сталого розвитку на континенті. Верховна Рада України виступала за те, щоб європейська модель реформи екологічної політики, особливо у сферах екологічного фінансування, екологічного управління на підприємствах, реформування водного господарства, участі громадськості у прийнятті рішень та доступу до інформації, що стосується довкілля, стала однією із засад розбудови сучасної демократичної держави з соціально орієнтованою економікою, розвинутим громадянським суспільством. Внаслідок розвитку процесів глобалізації економічних відносин виникали нові функціональні зв'язки між безпекою та навколишнім природним середовищем, що потребує удосконалення форм співробітництва. Попередження та ліквідація загроз планетарного масштабу, прикладом якої була Чорнобильська катастрофа, могли стати основою ефективної співпраці, що сприятиме безпечному існуванню людини, соціальних груп, держав, суспільства в цілому. Верховна Рада України, розуміючи свою відповідальність за посилення екологічної безпеки європейського континенту, робила свій внесок і надалі докладатиме зусиль у розбудову європейського екологічного процесу, спрямовуючи його у відповідне правове русло, формуючи належне законодавче підґрунтя для ефективних дій виконавчої влади, надаючи імпульс суспільному діалогу, формує фундаментальні напрями розвитку суспільної думки. Важливим кроком на шляху до європейської інтеграції були прийняті Україною законодавчі акти щодо забезпечення населення якісною питною водою, охорони земельних, лісових, водних ресурсів та атмосферного повітря, екологічного оздоровлення

басейну Дніпра, охорони та відтворення довкілля Азовського та Чорного морів, знешкодження токсичних відходів, приєднання та ратифікації ряду міжнародних конвенцій, насамперед про участь громадськості у прийнятті рішень та доступ до інформації, яка стосується довкілля, про співробітництво у подоланні негативних наслідків надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру тощо. Верховна Рада України звернулася до парламентів, урядів та громадськості держав Європи із закликом об'єднати зусилля в реалізації Плану Дій та Йоганнесбурзької Декларації зі сталого розвитку, узгоджуючи її взаємопов'язані завдання - економічний та соціальний розвиток і захист довкілля - на локальному, національному, регіональному і глобальному рівнях із наданням пріоритету боротьбі з бідністю. Депутати знов поверталися до того, що вже були всі об'єктивні підстави для започаткування процесу переходу у взаєминах України і держав Європи на якісно новий рівень, насамперед з державами Європейського Союзу, - від партнерства до асоціації. Залучення України до європейських процесів шляхом інтеграції мало зміцнити, на думку Верховної Ради, внутрішню та зовнішню екологічну безпеку Європи, її економічний та інтелектуальний потенціал, посилити європейську ідентичність, а отже, відповідатиме ключовим інтересам громадян та європейського суспільства в цілому. Тому українські парламентарі зверталися до парламентів, урядів та громадськості держав Європи із закликом підтримати курс нашої держави на боротьбу з бідністю, європейську інтеграцію, виведення взаємин з Україною на рівень, адекватний стратегічним зрушенням на нашому континенті та глибоким змінам в Українській державі [276].

Питання реалізації європейського вибору України постало практично одночасно з відновленням державної незалежності нашої держави. З середини 1990-х років цей курс став офіційним зовнішньополітичним курсом України, що підтримувався і Верховною Радою. Прагнення повернутися до єдиної Європи було природним та історично обумовленим. Крокування на шляху до євроінтеграції об'єктивно співпадало з пріоритетами внутрішнього державотворення. Воно передбачало створення правової, соціальної та демократичної держави, реальне забезпечення та захист основних прав та свобод людини і громадянина, побудову держави, що посідає гідне місце серед розвинених держав світу.

Необхідність утворення спеціального Комітету, який займався б прискоренням вступу України до Європейського Союзу та адаптації законодавства до стандартів країн Європи, назріла в ході парламентських слухань Верховної Ради третього скликання на початку 2002 року. Саме тому, усвідомлюючи важливість процесу інтеграції, Верховна Рада України вже четвертого скликання 14 червня 2002 року прийняла рішення про утворення Комітету з питань Європейської інтеграції. Безперечно, діяльність Комітету не обмежувалася вирішенням лише проблем інтеграції України до Європейського Союзу. В його роботі вимальовувалися такі пріоритетні напрямки, як адаптація українського законодавства до *acquis communautaire*, вирішення проблеми приєднання України до СОТ, тісна співпраця з країнами - членами НАТО, а також розробка передумов для євроатлантичної інтеграції України, поглиблення відносин України з Радою Європи, ОБСЄ і ЦЄІ, збереження і поглиблення добросусідських відносин з усіма країнами Європи. З цією метою в Комітеті створені відповідні підкомітети, що

займалися вирішенням вищеназваних завдань та основного завдання Комітету - законотворчої роботи, парламентського контролю та парламентських зв'язків із згаданими міжнародними інституціями і країнами.

Серед напрямків діяльності Комітету - створення реальних передумов вирішення пріоритетного зовнішньополітичного та зовнішньоекономічного завдання держави - вступу України до Європейського Союзу – співпадала з основним напрямком політичного і економічного реформування нашої країни принаймні на найближчі десять років. За короткий період своєї діяльності саме Комітет ініціював і забезпечив прийняття Верховною Радою України важливого концептуального документа – звернення Верховної Ради України до парламентів, урядів та громадськості держав-членів Європейського Союзу, в якому визначено головні передумови започаткування процесу переходу у взаєминах України і Європейського Союзу на якісно новий рівень – від партнерства до асоціації, а також визнання європейським Союзом кінцевої мети співпраці – повноправного членства України в ЄС. Діяльність Комітету не обмежувалася тільки питаннями щодо адаптації законодавства України до законодавства ЄС, норм і принципів СОТ. До основних завдань Комітету додавалися дослідження та аналіз інформації для забезпечення своєї діяльності, участь у розробці основних засад зовнішньої політики України, здійснення контролю за виконанням органами виконавчої влади та місцевого самоврядування законодавчих актів, що належать до компетенції Комітету.

Проте, визначаючи основні напрями діяльності Комітету, необхідно наголосити, що не було вирішено питання щодо його компетенції. Для покращення вирішення поставлених перед Комітетом завдань та забезпечення конкретних напрямів діяльності були створені і функціонували 5 підкомітетів: з питань адаптації законодавства; з питань координації співробітництва з Європейським Союзом та Світовою Організацією Торгівлі; з питань координації співробітництва з НАТО; по зв'язках з європейськими країнами; з питань координації відносин з Радою Європи, Організацією з Безпеки і Співробітництва в Європі [277].

З метою сприяння виконанню Комітетом з питань Європейської інтеграції його завдань, пов'язаних із законотворчою діяльністю, при Комітеті був створений дорадчий орган – Науково-експертна рада, яка діяла на громадських засадах. До її складу увійшли представники навчальних закладів, експерти провідних неурядових організацій, представники іноземних представництв та організацій, акредитованих в Україні. За ініціативою Комітету була створена Тимчасова спеціальна комісія з моніторингу виконання Рекомендацій парламентських слухань “Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО” та Плану дій Україна-НАТО.

Протягом 2002-2004 рр. відбулося понад 50 засідань Комітету, на яких було розглянуто біля 130 законопроектів, а також важливі питання щодо основних завдань діяльності Комітету за участю представників виконавчої влади та громадськості. На засіданнях Комітету неодноразово лунала думка, що успіхи на шляху європейської інтеграції мають визначатися не ступенем наполегливості, з якою Україна заявляла про своє бажання отримати т.зв. статус „асоційованого члена”, а конкретними досягненнями в економіці та політиці. В цьому контексті

слід звернути увагу на Заяву Комітету Верховної Ради України з питань Європейської інтеграції з приводу висловлювань Президента України на прес-конференції 26 грудня 2002 року. На цій прес-конференції Л.Кучмою була висловлена критика на адресу Комітету Верховної Ради України з питань Європейської інтеграції, який начебто за час свого існування не вніс жодного документу на розгляд парламенту. Втім слід, в першу чергу, відзначити, що розробка законопроектів з метою адаптації національного законодавства до законодавства ЄС та приведення його у відповідність до норм та вимог СОТ була безпосереднім обов'язком відповідних підрозділів виконавчої гілки влади. Натомість, Комітет постійно здійснював аналіз законопроектів, внесених на розгляд Верховної Ради України, на предмет їх відповідності нормам європейського права та нормам і принципам СОТ. В результаті такого аналізу низку законопроектів було відхилено або знято з розгляду внаслідок їх невідповідності зазначеним нормам. Саме з ініціативи Комітету було організовано і проведено парламентські слухання “Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО” та парламентські слухання “Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом”, за результатами яких були прийняті відповідні постанови Верховної Ради України. Більше того, в Рекомендаціях парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО містилося положення, відповідно до якого вперше на рівні Верховної Ради України підтримано курс на вступ України до НАТО. Крім того, членами Комітету був суттєво доопрацьований внесений Президентом України проект Закону України “Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Слід зазначити, що цей проект був підготовлений із значними порушеннями юридичної техніки та посиланнями на нечинні міжнародні угоди. До даного законопроекту вчасно були внесені суттєві пропозиції членами Комітету, що знайшли підтримку народних депутатів України. Зокрема, текст зазначеного законопроекту, за пропозицією членів Комітету, було доповнено пунктом про необхідність розробки Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, без якої фактично неможлива ефективна робота щодо приведення українського законодавства у відповідність до законодавства ЄС [278].

Особливо слід звернути увагу на внесений Президентом України проект Закону України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”, схвалення якого було очікуване як всередині держави, так і за її межами. Попри довготривалу історію, пов'язану з ратифікацією даної Хартії, необхідно відзначити, що положення, викладені в запропонованому проекті, не забезпечували досягнення головної мети згаданої Хартії – охорони і розвитку тих мов, які знаходяться на межі зникнення. Тому Комітет докладав значних зусиль для того, щоб надати цьому нормативному акту належного змісту і схвалення його парламентом [279].

Серед законопроектів, розглянутих Комітетом протягом 2002-2004 рр., варто зупинитися ще на кількох. Комітет Верховної Ради України з питань Європейської інтеграції рекомендував парламенту прийняти за основу проект закону про сільськогосподарський перепис. Метою цього законопроекту було створення

законодавчих передумов для організації та проведення сільськогосподарських переписів. У ньому регламентувалися відносини суб'єктів сільськогосподарських переписів, визначалися їх права та обов'язки, гарантії держави щодо захисту конфіденційної інформації, отриманої у процесі проведення сільськогосподарських переписів тощо [280].

14 квітня 2004 року Комітет з питань Європейської інтеграції розглянув урядовий законопроект про внесення змін до Закону "Про електроенергетику" (щодо вдосконалення відносин на ринку електроенергетики). Метою прийняття цього закону було приведення законодавства України у сфері електроенергетики у відповідність з нормами права ЄС та створення ефективних умов діяльності України на європейському ринку електричної енергії. Предметом правового регулювання законопроекту було вдосконалення відносин на ринку електричної енергії, забезпечення якості електричної енергії, вільного доступу до електричних мереж, стимулювання виробництва електроенергії з поновлюваних джерел. Народні депутати зазначили, що положення законопроекту не відповідали законодавству ЄС, оскільки Директива ЄС, на основі якої пропонується привести у відповідність законодавство України у сфері електроенергетики до законодавства ЄС, втратила чинність у червні 2003 року і замінена Директивою Європейського Парламенту та Ради, що стосується спільних правил для внутрішнього ринку електроенергії. Комітет рекомендував суб'єкту законодавчої ініціативи переглянути поданий законопроект на предмет відповідності директиві Європейського Парламенту та Ради, що стосується спільних правил для внутрішнього ринку електроенергії та внести проект закону на заміну [281].

Делегація Верховної Ради України на чолі з Головою Комітету з питань Європейської інтеграції Б.Тарасюком вперше взяла участь у засіданнях двох комітетів Асамблеї Західноєвропейського союзу, які проходили 6-7 травня 2004 р. в Мадриді. Вітаючи українську делегацію з цього приводу, Головуючий у комітеті з міжпарламентських відносин та зв'язків з громадськістю Лорд Рассел-Джонстон (Велика Британія) відзначив вагомий особистий внесок Б.Тарасюка як колишнього Міністра закордонних справ у розбудову відносин України з об'єднаною Європою та наголосив на важливості незмінності курсу європейської інтеграції України як запоруки необхідних внутрішніх трансформацій у суспільстві і державі, з одного боку, та природного чинника формування нинішньої архітектури стабільної і безпечної Європи, з іншого. Розглядаючи конкретні шляхом досягнення належної обороноздатності Європи, Комітет з питань техніки, авіації і космосу дійшов висновку щодо необхідності створення ближчим часом європейської оборонної агенції – структури покликаної відігравати провідну роль у концептуальному, організаційному, матеріально-технічному забезпеченні оборони і безпеки нової Європи. Комітет одностайно дійшов висновку стосовно важливості залучення до цього процесу потенціалу всіх зацікавлених європейських країн, виділивши серед них Україну [282].

Комітет Верховної Ради України з питань Європейської інтеграції спільно з Інститутом соціально-економічних стратегій і Європейським Університетом та за сприяння Міжнародного Фонду „Відродження” провів 6 вересня 2004 року „круглий стіл” на тему: „Парламентський вимір європейської інтеграції”,

присвячений питанням державної політики України в сфері європейської інтеграції, а також проблемам інтеграційних процесів у країнах Центральної та Східної Європи. У своїй доповіді щодо ролі парламенту України в процесі інтеграції України до Європейського Союзу та адаптації законодавства, голова парламентського комітету Б.Тарасюк, зокрема, наголосив, що „Європейський вибір України став закономірним наслідком відновлення країною державної незалежності. Він викристалізувався з усієї попередньої історії українського народу і його зв'язків з іншими народами Європи, культури та глибоких демократичних традицій, ґрунтується на законному прагненні громадян України бачити свою державу невід'ємною частиною об'єднаної Європи”. На його думку, з усіх можливих альтернатив лише євроінтеграційний курс здатний забезпечити нашому народу належні умови життя, а державі – гідне місце в сім'ї європейських народів. Для України інтеграція до Євросоюзу – це рух держави до стандартів реальної, діючої демократії та цивілізованого, соціально орієнтованого ринкового господарства. На це і була спрямована зараз діяльність парламенту України. Б. Тарасюк пропонував у вересні 2004 р. відкласти укладення Плану дій Україна-ЄС до зміни влади в Україні. Він зауважив на відсутність концептуальних підходів з боку ЄС щодо України і відмову визнання її європейського покликання. З іншого боку, це було наслідком непослідовності у задекларованих цілях і реальній політиці з боку тодішньої української влади. Про це, до речі, свідчило вилучення з Воєнної доктрини України в липні 2004 року положень про членство в ЄС і НАТО, укладення угоди про Єдиний економічний простір, рішення уряду В.Януковича про використання нафтопроводу „Одеса-Броди” в реверсному режимі тощо. На переконання Б.Тарасюка, основними протиріччями у підходах до вироблення наступного етапу розвитку Україна-ЄС було те, що в запропонованому ЄС Плані дій позначилися дві основні розбіжності сторін. Якщо Україна наполягала на закріпленні в цьому документі всеохоплюючої інтеграції, то ЄС пропонував поглиблену співпрацю. Другою концептуальною відмінністю було те, що Україна пропонувала, щоб План дій був перехідним документом до укладення європейської угоди про асоціацію. ЄС же наполягав на тому, щоб на заміну Плану дій було укладено європейську угоду про сусідство. Такі протиріччя були результатом недолугої і непослідовної політики української влади. «Європейська інтеграція України повинна бути усвідомленим вибором українського суспільства і влади, а не питанням політичних торгів та кон'юнктури”, - наголошував Б.Тарасюк під час виступу на Дні Уряду, присвяченому новим напрямом співробітництва з ЄС восени 2004 р.[283]. Голова Комітету також зазначав, що з розширенням Євросоюзу у стосунках Україна-ЄС почався якісно новий етап. З доповідями на цьому засіданні виступили заступник міністра економіки та з питань європейської інтеграції В.П'ятницькій та заступник міністра закордонних справ України О. Моцик, які основну увагу приділили розкриттю тих заходів Кабміну, які були спрямовані на використання Україною нових можливостей розширення ЄС та запобігання або зменшення негативних наслідків цього процесу. Україна свого часу не реалізувала шанс потрапити до Євросоюзу на хвилі розширення після розпаду Радянського Союзу. Водночас і ЄС стримував українських дипломатів від різких рухів, як то подання заявки на вступ. Проте, Б.Тарасюк був впевнений, що

можна говорити скоріше про помилки політичної еліти, ніж про прорахунки вітчизняної дипломатії[284].

Комітет Верховної Ради України з питань Європейської інтеграції на початку листопада 2004 року виступив з заявою щодо відповідності перебігу виборів Президента України в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України. В ній зокрема йшлося про те, що європейська та євроатлантична інтеграція відповідають життєво важливим інтересам Українського народу, а вступ до Європейського Союзу та Північноатлантичного Альянсу є офіційно проголошеним курсом нашої держави. Наголошувалось також на тому, що демократичне проведення виборів Президента України створить передумови для переведення взаємовідносин України з Європейським Союзом та НАТО на якісно новий рівень. Стурбованість Комітету спиралася на те, що влада проігнорувала заклики ЄС, РЄ, НАТО, ОБСЄ та не забезпечила належний рівень демократії під час виборів Президента України. Отже, члени парламентського комітету закликали Верховну Раду України засудити дії або бездіяльність посадових осіб під час виборів Президента України, що суперечили Конституції та законам України та суперечили європейським стандартам та міжнародним зобов'язанням України і розглянути питання щодо порушень демократичних принципів та норм в ході першого туру виборів Президента України [285].

Як, вже зазначалося, важливим інструментом впливу Верховної Ради на процеси європейської та євроатлантичної інтеграції України були парламентські слухання з відповідних питань. В Постанові „Про рекомендації за підсумками парламентських слухань з питань реалізації державної політики інтеграції України до Європейського Союзу” № 2999-III від 17 січня 2002 року Кабінету Міністрів України було зокрема рекомендовано забезпечити реалізацію протягом 2002 року спільно визначених з ЄС пріоритетів виконання УПС; розвивати та поглиблювати з ЄС всебічне співробітництво, націлене на більш повне включення України у формування ЄС Спільної європейської політики безпеки та оборони, зокрема у сфері боротьби з тероризмом та викорінення джерел його існування; активізувати переговори з сусідніми країнами, насамперед з Росією і Білоруссю, щодо підписання міжурядових угод про приймання та передачу осіб, які перебувають на території держав нелегально (реадмісію), та синхронізувати цей процес з укладанням відповідних документів між Україною і країнами - членами ЄС; сприяти розвитку транскордонного співробітництва, у тому числі в рамках єврорегіонів; активізувати роботу щодо наближення законодавства України до норм ЄС; забезпечити затвердження та виконання щорічних планів робіт з адаптації законодавства України до законодавства ЄС; внести на розгляд Верховної Ради України проект закону України про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу; щорічно забезпечувати врахування в бюджетних програмах органів виконавчої влади усіх рівнів видатків (у межах доведених граничних обсягів видатків загального фонду проекту Державного бюджету України) на забезпечення виконання пріоритетних положень Програми інтеграції України до Європейського Союзу, в тому числі на адаптацію законодавства України до законодавства ЄС; вживати заходів щодо поступової інтеграції національної інфраструктури України

(транспортної, інформаційно-телекомунікаційної, енергетичної) у європейську; забезпечити належний рівень готовності національної політики у сфері конкуренції до реалізації курсу держави на європейську інтеграцію і вступ до СОТ, продовжити з цією метою роботу щодо вдосконалення правової та інституційної бази захисту конкуренції в Україні та розробити заходи щодо підвищення конкурентоспроможності галузей економіки, які можуть зазнати негативного впливу у зв'язку із вступом України до СОТ та укладенням Угоди про вільну торгівлю з ЄС; з метою виконання зобов'язань України відповідно до статей 49 та 51 УПС у частині утримання від надання будь-якої державної допомоги окремим підприємствам або виробництву певних видів товарів, а також від надання послуг, що спотворюють або загрожують спотворити конкуренцію, розробити та внести на розгляд Верховної Ради України проект закону щодо порядку надання державної допомоги; утворити публічну бібліотеку європейського права та інформації; забезпечити належне функціонування Інформаційного центру СОТ; щорічно передбачати на ці цілі відповідні кошти у проектах законів про Державний бюджет України; вдосконалити режим захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності відповідно до положень УПС та СОТ; забезпечити публічний характер реалізації державної політики інтеграції України до ЄС, включаючи широке інформування громадськості з цих питань [286].

Аналіз розвитку нормативно-правової бази України у період після проведення означених парламентських слухань дозволяло зробити висновок про те, що їхні Рекомендації були враховані Кабінетом Міністрів України лише частково. Зокрема, Урядом так і не було вжито заходів для припинення практики надання державної допомоги окремим підприємствам, зокрема – суднобудівної галузі, металургійного комплексу, ВПК тощо у вигляді звільнення від сплати податків та інших загальнообов'язкових платежів. Продовжували діяти закони, якими було передбачено введення експортного мита на насіння олійних культур, живу худобу та шкірну сировину, брухт чорних металів. Показовим був той факт, що експортне мито на брухт чорних металів було запроваджено вже після проведення парламентських слухань. До парламенту постійно надходили законопроекти, якими передбачається розширення переліку товарів, експорт яких обкладається ставками вивізного мита (пропонувалося, наприклад, запровадити експортне мито на деревину, мідь тощо). Водночас практика стримування експорту, субсидіювання окремих підприємств як прямими, так і непрямими методами (що є перешкодою для конкуренції на відповідних сегментах товарного ринку), не сприяло інтеграції України в ЄС і суперечило вимогам ст. 49 УПС.

Отже, переважну більшість рекомендацій учасників парламентських слухань виконано не було. До основних причин цього слід віднести т.з. «багатовекторність» української зовнішньої політики, відсутність у Державному бюджеті України достатніх коштів для фінансування заходів, пов'язаних з реалізацією УПС, особливості структури промисловості (питома вага видобувної промисловості та металургії, відтак – необхідність їхньої державної підтримки шляхом прямого та непрямого субсидіювання), відсутність сприятливого інвестиційного клімату. Також цілком очевидним був той факт, що реалізувати рекомендації учасників парламентських слухань у визначений ними період часу –

протягом 2002 року – було неможливо. Варто також відзначити і те, що парламент не приділив належної уваги контролю за виконанням рекомендацій учасників парламентських слухань. Протягом 2002 – 2003 рр. інформація про стан реалізації Рекомендацій учасників парламентських слухань в стінах Верховної Ради України не заслуховувалась.

Учасники парламентських слухань в листопаді 2003 року, обговоривши питання реалізації державної політики інтеграції України до Європейського Союзу, зазначали, що європейська інтеграція відповідала життєво важливим інтересам Українського народу. Вона була визначальним чинником як міжнародної діяльності України, так і її внутрішньої політики на тривалу перспективу, зміцнювала безпеку та позитивно впливала на відносини України з усіма державами світу, насамперед - сусідніми. Неухильна реалізація курсу на інтеграцію до Європейського Союзу забезпечувала гарантії верховенства права, плюралістичної демократії, дотримання прав людини, розвиток в Україні громадянського суспільства, побудову соціально орієнтованої ринкової економіки. Успіх курсу України на європейську інтеграцію залежав від послідовності, ефективності та повноти реалізації Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами, яка була основою відносин між сторонами. На динаміку інтеграції України до ЄС істотно впливало розширення ЄС та реформування його інституцій. Інтеграція до ЄС об'єктивно вимагала від України енергійних кроків із впровадження ефективно діючих демократичних процедур, динамічного розвитку інститутів громадянського суспільства, зміцнення гарантій свободи особистості і свободи слова. Для досягнення цієї мети необхідно було забезпечувати стабільність законодавства України, ефективність та прогнозованість його впровадження, наближати його до законодавства ЄС. Розвиток та вдосконалення практики застосування законодавства повинно було органічно поєднуватися з виконанням Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС, Стратегії та Програми інтеграції України до Європейського Союзу, з активізацією зусиль, спрямованих на вступ України до Світової організації торгівлі, укладенням з ЄС угод про вільну торгівлю та про асоціацію. З метою прискорення розвитку та якісного піднесення рівня відносин між Україною та ЄС Верховна Рада України рекомендувала органам державної влади, органам місцевого самоврядування, неурядовим організаціям у межах їх повноважень неухильно спрямовувати свою діяльність на виконання положень УПС, реалізацію Стратегії та Програми інтеграції України до Європейського Союзу; розглядати вступ України до СОТ як першочергове завдання реалізації політики європейської інтеграції; проводити роботу із забезпечення набуття Україною в близькій перспективі статусу асоційованого члена ЄС.

Кабінету Міністрів України було доручено забезпечити реалізацію протягом 2002 року спільно визначених з ЄС пріоритетів виконання УПС, розвивати та поглиблювати з ЄС всебічне співробітництво, націлене на більш повне включення України у формування ЄС Спільної європейської політики безпеки та оборони, зокрема у сфері боротьби з тероризмом, підтримувати заходи ЄС, спрямовані на посилення режиму зовнішніх кордонів ЄС, здійснити спільні заходи з ЄС щодо підвищення ефективності технічної допомоги Україні, сприяти розвитку

транскордонного співробітництва, активізувати роботу щодо наближення законодавства України до норм ЄС; вживати заходів щодо поступової інтеграції національної інфраструктури України у європейську, забезпечити публічний характер реалізації державної політики інтеграції України до ЄС, забезпечити проведення наукових досліджень політичних, економічних та правових аспектів європейської інтеграції.

Учасники парламентських слухань, заслухавши та обговоривши питання про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом, відзначали також, що реалізація курсу на європейську інтеграцію України була невід'ємним елементом внутрішніх реформ, спрямованих на економічне зростання, підвищення рівня життя народу, розвитку демократії, становлення громадянського суспільства, забезпечення гарантій верховенства права, свободи слова, захисту прав і свобод людини, зміцнення національної безпеки тощо.

Успіх на шляху просування України цим курсом та надання відносинам Україна - Європейський Союз якісно нового статусу залежало від низки чинників. Зокрема, від здійснення послідовного та виваженого реформування економічної і соціальної сфер, ефективності процесу наближення законодавства України до законодавства ЄС та норм і принципів ГАТТ/СОТ, реалізації положень Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими співтовариствами тощо. Водночас від ЄС очікувалося підтвердження відкритості для всіх держав континенту, які поділяють європейські цінності і готові співпрацювати заради досягнення миру, процвітання і демократії в Європі. Верховна Рада України звертала увагу на необхідність використання позитивного досвіду співпраці країн - кандидатів на вступ до ЄС з Європейським Союзом та його державами-членами, вживання заходів щодо зміцнення кадрового та фінансового потенціалу державних органів виконавчої влади, до компетенції яких належали питання євроінтеграції, розробку і запровадження системи підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців з питань європейської інтеграції, втілення системи інформування інституцій ЄС щодо процесу реформування економіки України, розгляду питання підготовки незалежних досліджень щодо аналізу та оцінки соціально-економічних наслідків для України розширення Європейського Союзу у розрізі окремих секторів та ринків [287].

Отже, переважна більшість Рекомендацій учасників парламентських слухань дублювала рекомендації парламентських слухань з питань взаємовідносин України та ЄС, що проводились у січні 2002 року. Приблизно однаковими були і результати виконання цих Рекомендацій. Зокрема, Урядом так і не було вжито заходів для припинення практики надання державної допомоги окремим підприємствам. Не відбулось жодних кардинальних зрушень і в частині реалізації інших положень УПС, зокрема – статті 49.

Що стосується питання лібералізації візового режиму з державами-членами ЄС, то розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2003 року № 540 -р затверджено План основних заходів щодо використання Україною можливостей розширення Європейського Союзу та запобігання його можливим негативним наслідкам для України, відповідно до якого основні заходи щодо лібералізації візового режиму заплановано здійснити протягом 2004 – 2007 рр. Синхронне

укладення угод про реадмісію з країнами призначення, транзитними країнами та країнами-постачальниками нелегальних мігрантів Кабінет Міністрів запланував здійснити протягом 2004 – 2006 рр., але значною мірою не впорався з цим.

Щодо облаштування кордонів України, зокрема - з державами-членами ЄС, то у зазначеній сфері відбувся ряд позитивних зрушень. Зокрема, 26 листопада 2003 року було прийнято Закон України „Про ратифікацію документів редемаркації державного кордону між Україною і Угорською Республікою”, 28 січня 2003 року підписано Договір між Україною та Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон, 29 січня 2003 року Україною підписано Положення про демаркацію державного кордону між Україною і Республікою Молдова, 11 березня 2004 року постановою Кабінету Міністрів України № 309 затверджено Угоду про взаємну допомогу й співробітництво в митних справах між урядами держав-учасниць ГУУАМ. Також тривала реалізація низки програм прикордонного співробітництва. Зокрема, було завершено проект „Ягодин” (в рамках програми ТАСІС на 2001 рік), проект Рава-Руська (Україна-Польща) – в рамках програми дій ТАСІС на 2002 рік, проект „Ужгород” (Україна-Словаччина) – в рамках програми дій ТАСІС на 2003 рік [288].

Фінансування заходів, спрямованих на інтеграцію України до ЄС у 2004 році, хоча і перевищило відповідне фінансування 2003 року, все ж було недостатнім. Зокрема, у Законі про Державний бюджет України на 2004 рік на гармонізацію національних стандартів з міжнародними та європейськими передбачалось виділити 8,5 млн. грн., на дослідження і розробки у сфері державної служби та її адаптацію до стандартів Європейського Союзу – 589 тис. грн., на заходи по виконанню робіт з адаптації законодавства України до законодавства ЄС та проведенню в Україні правової реформи і законопроектних робіт – 4,578 млн. грн. За такого обсягу фінансування ефективність відповідних заходів була вкрай низькою. Зокрема, нормативно-правове забезпечення реформування державної служби було застарілим, попри те, що упродовж останніх років здійснені серйозні наукові дослідження у сфері її адаптації до демократичних стандартів. Українське законодавство і надалі залишалось недостатньо гармонізованим з європейським правом (хоча якість новоприйнятих законів з точки зору їх відповідності вимогам СОТ та права ЄС завдяки діяльності профільного парламентського комітету істотно підвищилась; не гармонізованим залишався значний масив підзаконних актів).

З огляду на довготривалість процесу інтеграції України до ЄС, т.з. «багатовекторність» зовнішньої політики України та недостатнє фінансування державою заходів, пов’язаних з інтеграцією України до ЄС результативність парламентських слухань була невисокою. Парламент не вжив належних заходів, спрямованих на забезпечення контролю за виконанням рекомендацій учасників слухань. Розгляд питання про напрями співробітництва України та ЄС у Верховній Раді України в 2004 році (14 вересня 2004 року парламент заслуховував відповідну інформацію на Дні Уряду) був зумовлений розширенням ЄС, а не необхідністю контролю за виконанням Кабінетом Міністрів рекомендацій учасників слухань 2002 року [299].

Парламентські слухання „Зовнішня політика України як інструмент забезпечення національних інтересів держави: здобутки, реалії та перспективи” на початку 2004 року не могли обійти питання європейської та євроатлантичної інтеграції України. Була прийнята відповідна Постанова. За результатами цих парламентських слухань Кабінету Міністрів України рекомендовано при розгляді питань про участь України у співпраці в рамках формування ЄСП забезпечити дотримання відповідності такої участі Конституції, законам, іншим актам законодавства України, її міжнародним зобов'язанням, стратегічному євроінтеграційному курсу та національним інтересам, сприяти подальшому розвитку стратегічного партнерства з Польщею, спрямованого на реалізацію курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію, напрацювання моделей зближення з ЄС, здійснювати заходи, спрямовані на завершення переговорного процесу з Румунією щодо делімітації континентального шельфу та виключних економічних зон у Чорному морі, прискорити проведення установчого засідання Парламентської Асамблеї ГУУАМ; сприяти забезпеченню ефективної діючої зони вільної торгівлі в рамках ГУУАМ, активізувати діяльність щодо реалізації домовленостей, досягнутих під час саміту ГУУАМ у липні 2003 року, активізувати заходи щодо розбудови українських ділянок пан'європейських транспортних коридорів з метою подальшої інтеграції транспортних мереж України до європейських транспортних мереж [290].

Більшість рекомендацій і цих парламентських слухань виконана не була. Зокрема, хоча Верховною Радою України 5 березня 2004 року було ратифіковано Договір про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань, проблема делімітації шельфу та виключних морських економічних зон залишалася невирішеною. Попри вжиті МЗС заходи, заплановане на травень 2004 року установче засідання ПА ГУУАМ так і не відбулось. Чи не єдина рекомендація учасників парламентських слухань, яка була втілена в життя (причому лише частково) – реконструкція частини автомобільної дороги Київ – Одеса. 4 червня 2004 року Верховною Радою України було прийнято у першому читанні та в цілому проект Закону України „Про залучення кредитних ресурсів для фінансування реконструкції автомобільної дороги Київ – Одеса на ділянці від Жашкова до Червонознам'янки” [291].

В ставленні до європейської інтеграції в Верховній Раді існував певний консенсус. Наприклад, під час першого прийняття Закону України „Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” наприкінці листопада 2003 року не було зафіксовано жодного голосу проти [292]. Проте, питання євроатлантичної інтеграції викликало значні суперечки. Ще в 1998 році депутати від фракції „Народного Руху України” запропонували негайно подати заявку на вступ до НАТО [293]. Втім більшість парламенту була тоді налаштована проти Альянсу. Особливо це проявилось під час гуманітарної операції навесні 1999 року в Союзній Республіці Югославія. Досить згадати хоча б прийняття постанови Верховної Ради України "Щодо відносин України з Організацією Північно-Атлантичного договору" від 23 квітня 1999 року, де Альянс названо „агресивним військовим блоком”, розширення якого „у багатьох громадян викликає глибоке занепокоєння”, а „входження в який буде

суперечити позаблоковому статусу України". В цій Постанові було зазначено, що „динамічні зміни геополітичної обстановки у нинішньому однополюсному світі, складність і нестійкість військово-політичної ситуації в Європі, тривале внутрішнє кризове становище України обумовлюють необхідність активізації зусиль, спрямованих на зміцнення її міжнародних позицій, відстоювання національних інтересів, забезпечення надійної безпеки і обороноздатності. Необхідними передумовами цього Верховна Рада України вважала послідовність, виваженість, передбачуваність зовнішньої політики, її багатовекторність, розбудову відносин України з іншими державами, міжнародними організаціями на засадах збалансованості і взаємоповаги, рівноправності і взаємовигоди, відкритості і взаєморозуміння, неучасті у військових блоках, невтручання у внутрішні справи - за принципом "Безпека для себе - через безпеку для всіх". Цим мала визначатися і позиція щодо участі України у системах регіональної, загальноєвропейської і універсальної безпеки. Оскільки відносини України з європейськими і євроатлантичними політичними і економічними структурами та структурами безпеки мають виняткове державне значення, а визначення засад зовнішньої політики належить за Конституцією України до виключних повноважень Верховної Ради України, неприпустимим є те, що парламент з різних причин виявився фактично відстороненим від формування курсу на співробітництво із зазначеними структурами. Це стосується і визначення позиції України у відносинах з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО)" [294].

В Постанові було констатовано, що „на розгляд Верховної Ради України не подавалися основоположні документи, що визначають зміст і створюють договірно-правову основу відносин так званого „особливого партнерства" України з НАТО, зокрема Рамковий документ Програми НАТО "Партнерство заради миру" (8 лютого 1994 року, м. Київ), Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного Договору (9 липня 1997 року, м. Мадрид), Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і НАТО щодо заснування Центру інформації та документації НАТО в Україні (7 травня 1997 року, м. Київ) та щодо призначення офіцерів зв'язку НАТО в Україні (9 грудня 1998 року, м. Брюссель). Не була подана на розгляд Верховної Ради України і Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року, яка затверджена Указом Президента України від 4 листопада 1998 року. Відсутнє фінансово-економічне обґрунтування витрат на виконання зобов'язань, що випливають з цієї Програми. Не визначені джерела покриття цих витрат, що лягають додатковим тягарем на Державний бюджет України, зрештою на платників податків" [295]. Хоча, слід підкреслити, що чинне законодавство не зобов'язувало Президента та Кабінет Міністрів України виносити відповідні питання на розгляд парламенту.

Доречним в Постанові було зауваження про те, що в „рамках угод про співробітництво з НАТО на території України регулярно проводяться військові навчання за участю підрозділів збройних сил інших держав. Проте на порушення Конституції України рішення про їх допуск на територію України на схвалення Верховною Радою України не вносились" [296]. Також, в Постанові давалася політична оцінка діям виконавчої влади щодо євроатлантичної інтеграції.

„Нав'язувана певними силами однобічна орієнтація на повномасштабну інтеграцію України в НАТО, намагання втягти її до цього альянсу, що є військово-політичним блоком, негативно сприймається значною частиною населення країни, ускладнює відносини з членами Співдружності Незалежних Держав” [297]. Отже, Верховна Рада України вважала вкрай небезпечними для справи міжнародного миру і безпеки людства наміри керівництва НАТО розширити сферу можливих силових дій альянсу за межі території країн - його членів та здійснення будь-яких силових акцій НАТО без мандата Ради Безпеки ООН [298], засуджувала насильницькі дії блоку проти суверенної Союзної Республіки Югославії, як невиправдані й антигуманні. Водночас Верховна Рада України засуджувала будь-які етнічні чистки і виступала проти них, де б вони не відбувалися.

У постанові, Верховна Рада України порушуючи зміст Конституції України доручила Комітетам Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, всім державним органам при здійсненні заходів у рамках співробітництва з міжнародними, в тому числі європейськими і євроатлантичними, структурами послідовно і твердо обстоювати державні інтереси України, інтереси її народу, керуючись вимогами Конституції України та виходячи з проголошеного у Декларації про державний суверенітет України і закріпленого у затверджених Верховною Радою України Основних напрямках зовнішньої політики України позаблокового статусу України., що не виключає співробітництва з існуючими і створюваними системами універсальної і регіональної безпеки, які діють відповідно до вимог Статуту ООН, але не допускає входження у воєнно-політичні блоки” [299]. Слід зауважити, що в тексті Постанови «Про основні напрями зовнішньої політики України» 1993 року нема згадки про позаблоковий статус.

Тоді ж Верховна Рада України „вважала за необхідне прискорити затвердження відповідно до пункту 5 статті 85 Конституції України засад внутрішньої і зовнішньої політики, внести відповідні зміни у Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України та Воєнну доктрину України, чітко визначивши умови участі України в міжнародній миротворчій діяльності та співробітництва з міжнародними системами колективної безпеки при неухильному додержанні позаблокового статусу України” [300]. Прямо було додано, що „з огляду на агресивний характер нової доктрини і практичних дій Організації Північно-Атлантичного Договору вважати за необхідне розглянути питання про характер усього комплексу взаємовідносин України з НАТО. Комітетам Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони та у закордонних справах і зв'язках з СНД разом з відповідними державними органами в двомісячний термін внести пропозиції з цього питання [301]. Більшість вказаних в Постанові заходів не було виконано. Проте, будь яких дій відносно їхнього невиконання Верховна Рада не робила. Більш того, радикальні зміни у керівництві парламенту та його переформатування унеможливили парламентський контроль щодо вказаної постанови.

Протягом кількох наступних років, передусім під час каденції 2002-2006 років відбулася суттєва еволюція в ставленні Верховної Ради до НАТО. Саме в цей час активізувалася міжпарламентські контакти. Для постійного поглиблення і розширення відносин між Україною та НАТО була потрібна прихильність народу

та державних структур України до цінностей євроатлантичного співтовариства. У цьому контексті розвиток парламентського виміру співробітництва відіграв надзвичайно важливу роль. Делегація Верховної Ради України була постійним учасником Парламентської асамблеї Альянсу. У рамках Спільної робочої групи (СРГ) з питань воєнної реформи започатковано проведення «круглих столів» і семінарів з оборонної тематики, до яких залучаються експерти і парламентарії держав-членів НАТО та країн-партнерів, депутати Верховної Ради України, представники відповідних міністерств і відомств.

Парламентські слухання, що пройшли 21 листопада 2002 р., та Постанова Верховної Ради № 233-IV „Про рекомендації парламентських слухань про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО” були важливими показниками формування узгодженої позиції Президента, Уряду та Верховної Ради України з питань євроатлантичної інтеграції України. Загалом лише протягом 2002 року у Верховній Раді України проведено п’ять «круглих столів», присвячених питанням безпеки і оборони, спільне засідання комітетів Парламентської асамблеї НАТО з політичних питань, оборони та безпеки, науки та технологій у Києві. Важливу роль в розвитку парламентського співробітництва відіграла Спільна моніторингова група Верховної Ради України та Парламентської асамблеї НАТО, перше засідання якої відбулося 2-4 листопада 2000 року. У жовтні 2002 р. у Києві мало відбутися чергове засідання СРГ разом з політкомітетом Парламентської асамблеї НАТО. Однак у зв’язку з проведенням парламентських виборів у деяких державах-членах НАТО цей захід був проведений навесні 2003 року. Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони разом з іншими комітетами Верховної Ради України забезпечив підготовку необхідних документів та вирішення організаційних питань, пов’язаних з проведенням зазначеної зустрічі [302].

Отже необхідно констатувати, що прихильники інтеграції України до НАТО в парламенті довгий час були в меншості. Але вже парламентські слухання „Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО”, проведені за ініціативою Комітету з питань європейської інтеграції 23 жовтня 2002 року, засвідчили, що ідея євроатлантичної інтеграції отримала значну підтримку парламентарів. А позиція парламенту, з огляду на те, що він є представницьким органом країни, відбивала суспільну думку. Після Празького саміту НАТО не тільки думка експертів та аналітиків, а й суспільна думка, надзвичайно консервативна до НАТО, почала змінюватися в бік підтримки євроатлантичної інтеграції.

Україна не могла собі дозволити залишатися поза системою загальноєвропейської безпеки, яка будувалася на основі Північноатлантичного альянсу. Україна мала бути активним суб'єктом європейських процесів, а не їх пасивним об'єктом. Тому постала необхідність заміни ідеології співробітництва на ідеологію інтеграції у наших відносинах з Альянсом. Країни Центральної та Південно-Східної Європи давно зрозуміли, що принцип колективної безпеки забезпечує набагато ефективніший захист національних інтересів. Таке розуміння утверджувалося і в нашій державі. Але, слід сказати, що не лише противники інтеграції України до НАТО, а й досить помітна частина громадськості, яка є нейтральною у своєму ставленні до Альянсу, все ще розглядала НАТО як суто

військову структуру, входження в яку суперечить так званому „позаблоковому статусу” України. Тому питання ”Що таке НАТО? і навіщо воно Україні?” залишалося актуальним для українського суспільства.

Парламентський вимір діяльності НАТО, в тому числі й парламентський вимір співробітництва між НАТО і Україною, органічно вписувався в загальний контекст діяльності Організації Північноатлантичного договору - Альянсу переважно парламентських демократій. Парламентарії країн-членів та партнерів альянсу працювали у рамках Парламентської асамблеї НАТО, яка виконувала важливу функцію сполучної ланки між НАТО, урядами країн-членів та національними парламентами. Мало того, вона забезпечувала зв'язок між Альянсом та парламентами країн-партнерів. Парламентська асамблея НАТО являє собою форум, на якому парламентарії зустрічаються для розгляду питань, що становлять спільний інтерес. Вона складалася з парламентаріїв, яких призначають національні парламенти відповідно до власних процедур та на основі партійних квот. Асамблея цілком незалежна від НАТО, проте забезпечувала зв'язок між Альянсом та національними парламентами, які внаслідок цього мали можливість брати до уваги інтереси Альянсу при визначенні національного законодавства. З іншого боку, і Альянс цікавився позицією асамблеї, оскільки міжурядові рішення, ухвалені в його рамках, мали бути належним чином політично схвалені відповідно до власних національних процедур у парламентах держав-членів. Просвітницька та інформаційна діяльність асамблеї сприяла досягненню консенсусу та дозволяла законодавцям країн-членів та партнерів альянсу доводити до відома урядів та органів альянсу, які приймають рішення, те, що непокоїть ту чи іншу країну, а також інформувати одне одного щодо різних національних та регіональних підходів до багатьох ключових питань, що становили взаємний інтерес. Так само члени асамблеї використовували той досвід та інформацію, що вони отримали завдяки участі в діяльності асамблеї, під час роботи своїх парламентів. Це сприяло забезпеченню якнайбільшої уваги до інтересів та міркувань альянсу в обговоренні питань у різних країнах. Асамблея давала чітке уявлення стосовно поглядів громадськості та парламентарів на політику Альянсу. В цьому сенсі асамблея відіграла не пряму, але важливу роль у формуванні політики. Рекомендації та рішення асамблеї передавали урядам та парламентам країн, іншим організаціям, а також Генеральному секретарю НАТО, який формулював відповіді на основі обговорень, що відбувались у Північноатлантичній Раді. Відносини з країнами Центрально-Східної Європи координувалися в рамках ініціативи Роуза-Рота, яка передбачала три аспекти діяльності: активна участь парламентаріїв Центральної та Східної Європи у пленарних засіданнях асамблеї, що відбуваються двічі на рік; організація регулярних спеціальних семінарів "Роуза-Рота" з питань, що конкретно цікавлять парламентаріїв з країн ЦСЄ; підвищення кваліфікації штатних працівників парламентів шляхом організації навчальних програм та стажувань. Україна, поряд з іншими державами-партнерами альянсу, мала в ПА НАТО статус асоційованого члена. Це давало змогу українським парламентаріям брати участь у роботі асамблеї та в дебатах, що відбувались в ній. Постійна делегація Верховної Ради України в ПА НАТО складалася з шести народних депутатів України. Українські парламентарії планували максимально використовувати можливості

цього міжпарламентського форуму для здобуття прихильників євроатлантичної інтеграції нашої держави серед парламентських кіл країн-членів Альянсу. Зокрема, асоційований статус давав змогу працювати в комітетах асамблеї та виступати на сесіях як доповідачам від комітетів. А це означало те, що Україна певною мірою впливала на формування політики ПА НАТО, а отже, й самого Альянсу. Крім того, співробітництво з асамблеєю здійснювалося і по лінії роботи Спільної моніторингової групи „Верховна Рада України - Парламентська асамблея НАТО”. Тут також можна говорити про значне поглиблення співпраці. На засіданні групи, що відбулося 3-4 березня 2003 року, і українська, і натовська сторони прийшли до висновку, що після Празького саміту завдання групи мали бути значно поглиблені та актуалізовані відповідно до нових умов. Простого спостереження за виконанням положень Хартії було вже недостатньо. Була обопільна підтримка ідеї про підвищення статусу групи до Міжпарламентської ради, завданням якої стане забезпечення дійового контролю за виконанням Плану дій Україна-НАТО та щорічних цільових планів. Український парламент підкреслив необхідність ефективного контролю за виконанням Плану дій, створивши Тимчасову спеціальну комісію, яка здійснювала моніторинг виконання рекомендацій парламентських слухань „Про взаємовідносини та співробітництво України та НАТО” та Плану дій Україна-НАТО. Варто відзначити, що до її складу ввійшли представники всіх без винятку фракцій та груп Верховної Ради, а також позафракційні [303].

Ще одним свідченням підтримки парламентом курсу на євроатлантичну інтеграцію було створення міжфракційної парламентської групи „Україна-НАТО: компонент загальноєвропейської системи безпеки”. Групу створено з метою активного сприяння співробітництву між Україною та НАТО та всіма державами-членами альянсу в реалізації спільних завдань. Інтеграція до НАТО - процес складний. Безсумнівно, що наш рух до альянсу буде складнішим, ніж він був для країн першої та другої хвилі розширення. Вашингтонські критерії, розроблені для 10 країн другої хвилі, було розширено та формалізовано у Плані дій щодо членства. Вони належали не тільки до сфери безпеки та оборони, вони стосуються політичних, економічних, правових питань. Особливу увагу НАТО приділяло побудові ефективного громадянського суспільства [304].

Провідною темою парламентських слухань наприкінці 2002 року якраз і була відповідність інтересам України тієї ролі, яку Організація Північно-Атлантичного договору відіграє у підтриманні міжнародного миру, стабільності і безпеки, сприянні поліпшенню загального клімату довір'я у Євроатлантичному регіоні, створенню нової системи регіональної безпеки в Європі, виробленні підходів до проблем роззброєння і контролю над озброєнням та запобігання розповсюдженню зброї масового знищення. На слуханнях з доповідями, зокрема виступили: секретар Ради національної безпеки і оборони України Є.Марчук, заступник державного секретаря Міністерства закордонних справ України І.Харченко, міністр оборони України В.Шкідченко, міністр з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи В.Дурдинець, голова Комітету Верховної Ради України з питань європейської інтеграції Б.Тарасюк, перший заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань європейської

інтеграції, координатор парламентської міжфракційної групи „Україна – НАТО” О. Зарубінський, голова Комітету Верховної Ради України у закордонних справах Д. Табачник, перший заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони Б.Андресюк, народний депутат України О.Кузьмук, голова Комітету Верховної Ради України з прав людини, національних меншин і міжнародних відносин Г.Удовенко, президент Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова А. Гриценко. Йшлося про різноманітні аспекти ефективності партнерства між Україною та НАТО. Говорилося, зокрема, що це підвищує рівень гарантій політичної незалежності, територіальної цілісності і непорушності кордонів України; сприяє входженню України в європейські структури безпеки та її участі, як важливого самостійного чинника, у створенні нової архітектури та системи безпеки в Європі; прискорює реформування оборонної сфери і розбудову Збройних Сил України, надає можливості для використання досвіду держав-членів НАТО в цих галузях, зокрема, розбудові професійних збройних сил, здатних брати участь у міжнародних миротворчих операціях; дає можливості для отримання допомоги НАТО та країн-членів Альянсу у ліквідації наслідків стихійних лих і катастроф. На слуханнях з доповіддю виступив представник Парламентської асамблеї Північноатлантичного альянсу П.Лелюш. Відбулося обговорення доповідей, в ході якого відзначалося, що євроатлантична інтеграція України є істотним чинником розвитку демократичних інститутів, громадянського суспільства, захисту прав і свобод людини. У перебігу розмови промовці вносили пропозиції щодо доопрацювання проекту Рекомендацій, підготовленого Комітетом Верховної Ради України з питань Європейської інтеграції спільно з оргкомітетом парламентських слухань. Йшлося, зокрема, про те, щоб наголосити на послідовній, ефективній і повній реалізації Державної програми співробітництва України з НАТО на 2001-2004 роки, зобов'язань за документами двостороннього співробітництва України з альянсом. Підкреслювалася необхідність розширення участі України в Програмі „Партнерство заради миру”, в роботі Ради Євроатлантичного партнерства. Стрижнем багатьох доповідей і виступів була думка стосовно інтенсифікації процесу підготовки України до членства в НАТО відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони від 23 травня 2002 року „Про стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)”. У парламентських слуханнях взяв участь і мав слово Прем'єр-міністр України А.Кінах. Він привернув увагу до завдань, над якими в цій галузі працював Уряд. Здійснювалися заходи, що мали забезпечити наближення до стандартів, які діють в межах Північноатлантичного альянсу. Йшлося, зокрема, про прозорість бюджету оборони, цивільний контроль над військовими формуваннями, відповідні корективи в загальнонаціональних програмах, повніше інформаційне забезпечення співпраці України з НАТО, підвищення обізнаності в цьому широкою громадськістю тощо. Є. Марчук, взявши заключне слово, зробив уточнення з питань, яких торкалися в деяких виступах. Зокрема, щодо нібито прийнятого рішення про вступ України до НАТО. Таке рішення, за переконанням Є.Марчука, справа майбутнього, коли наша держава досягне належного для цього рівня розвитку. Вів слухання Голова Верховної Ради України В.Литвин Підбиваючи підсумки розмови, він висловив

упевненість, що вона належним чином прислужиться поліпшенню законодавчого процесу, сприятиме повнішій європейській та євроатлантичній інтеграції України. Голова Верховної Ради закликав народних депутатів до зваженого підходу в оцінках ролі й значення Північноатлантичного договору, до глибшого осмислення міжнародного становища України з часу набуття нею суверенітету [305].

Заслухавши та проаналізувавши питання взаємовідносин та співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО), учасники парламентських слухань відзначили, що євроатлантична інтеграція України є суттєвим фактором зміцнення її національної безпеки, покликаним сприяти розвитку демократичних інститутів, громадянського суспільства, захисту прав і свобод людини, який, таким чином, відповідає життєво важливим інтересам Українського народу. Геостратегічне і геополітичне становище України як складника єдиного європейського простору визначало її місце в європейських справах, зумовлювало вагому роль Української держави в створенні нової архітектури загально-континентальної безпеки, серцевиною якої покликана стати Організація Північноатлантичного договору. Євроатлантична інтеграція України мала на меті гарантувати її незалежність, територіальну цілісність, суспільний прогрес, запобігати виникненню нових загроз стабільності і безпеці на європейському континенті. Визначальними чинниками успішного просування України цим курсом було досягнення відповідності політичним критеріям підготовки до членства та базовим принципам держав-членів Організації Північноатлантичного договору, таким як: плюралістична демократія, верховенство права, дотримання прав людини, та іншим відповідним положенням, викладеним у Плані дій щодо членства, схваленому Вашингтонським самітом НАТО в 1999 році; послідовна, ефективна та повна реалізація Державної програми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001-2004 роки, документів двостороннього співробітництва України з НАТО; розвиток і поглиблення співпраці України з НАТО на основі стратегії інтеграції; розширення участі України в Програмі “Партнерство заради миру”, роботі Ради євроатлантичного партнерства; інтенсифікація процесу підготовки України до членства в НАТО відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 року “Про Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО)” та відповідного Указу Президента від 8 липня 2002 року.

З метою прискорення розвитку та якісного піднесення рівня взаємовідносин, поглиблення співробітництва України з НАТО та виходячи з необхідності консолідації основних політичних сил і досягнення скоординованого підходу законодавчої і виконавчої гілок влади до цього питання, учасники парламентських слухань рекомендували Верховній Раді України: підтримати курс України на євроатлантичну інтеграцію, кінцевою метою якого є набуття повноправного членства в НАТО, та законодавчо закріпити відповідне положення, здійснювати належне і своєчасне законодавче забезпечення взаємовідносин та співробітництва України з НАТО, зокрема, актуалізувати законодавчі акти - базові для політики національної безпеки і оборони України: до кінця третьої сесії Верховної Ради України IV скликання розглянути і прийняти у новій редакції Концепцію

національної безпеки України та Воєнну доктрину України, “Основні напрями зовнішньої політики України”, внести зміни до законів України “Про оборону України”, “Про Збройні Сили України”, прийняти Закон України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави”, при затвердженні Державного бюджету України на 2003 рік передбачити в повному обсязі фінансування заходів Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року, поглиблювати співробітництво з Парламентською асамблеєю НАТО через розширення участі в роботі її структурних підрозділів та робочих органів, інтенсифікації діяльності Спільної моніторингової групи Верховної Ради України та Парламентської асамблеї НАТО, до лютого 2003 року провести інвентаризацію договірно-правової бази між Україною і НАТО, розробити і реалізувати план необхідних парламентських процедур для імплементації відповідних угод, в тому числі шляхом включення питань їхньої ратифікації до порядку денного третьої сесії Верховної Ради України IV скликання. Президентові України Верховна Рада рекомендувала посилити контроль за своєчасним і повним виконанням актів законодавства України з питань взаємовідносин та співробітництва України з НАТО, положень Державної програми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001-2004 роки, спільних документів співробітництва Україна-НАТО, а також діяльністю Державної міжвідомчої комісії з питань співробітництва України з НАТО, активізувати діяльність Державної ради з питань європейської і євроатлантичної інтеграції, вжити до кінця 2002 року додаткових заходів для забезпечення реалізації Стратегії України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО), зокрема, стосовно створення Україною і НАТО „Спільної робочої групи з питань реформування сфери безпеки” на базі існуючої „Спільної робочої групи з питань воєнної реформи”, оприлюднити до 1 грудня 2002 року Стратегію України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО), затвердити План дій Україна-НАТО як документ, що виводить двосторонні відносини на якісно новий рівень, відповідний євроатлантичним прагненням України, домогтися якнайскорішого залучення України до програм НАТО з підготовки до членства в Альянсі, зокрема до Інтенсифікованого діалогу з питань членства та Плану дій щодо членства, вжити заходів для подолання наявної кризи відносин між Україною та НАТО, сприяти усуненню факторів недовіри та повернення до конструктивного діалогу щодо майбутнього членства України в НАТО, при формуванні нового складу Кабінету Міністрів України призначити міністром оборони цивільну особу.

Кабінет Міністрів України отримав вказівки визнати в якості пріоритетів: якнайшвидше впровадження дієвого цивільного контролю над силовими структурами, в тому числі практики призначення цивільних службовців на відповідні ключові посади в цих структурах; забезпечення максимальної прозорості бюджетів на національну оборону, правоохоронну діяльність та інформаційну підтримку програм співробітництва України з НАТО; активізацію співробітництва у боротьбі з міжнародним тероризмом; розширення роботи з досягнення сумісності Збройних Сил України та збройних сил держав-членів НАТО; поглиблення співробітництва у сфері миротворчих операцій; поглиблення

співробітництва у військово-технічній сфері. З цією метою до березня 2003 року рекомендувалося провести спеціальні засідання Урядового комітету з питань оборони, оборонно-промислового комплексу та правоохоронної діяльності та Урядової комісії з реформування та розвитку Збройних Сил України, забезпечити публічний характер вироблення та реалізації державної політики інтеграції України до НАТО, включаючи широке інформування громадськості з цих питань; внести до січня 2003 року на розгляд Верховної Ради України Програму інформаційного забезпечення співробітництва України з НАТО для поліпшення обізнаності населення України про діяльність НАТО, формування у масовій українській свідомості об'єктивного сприйняття цієї структури та здобутків співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору шляхом:

- а) координації діяльності органів виконавчої влади, державних засобів масової інформації з питань співробітництва з Альянсом в інформаційній сфері;
- б) відкриття Громадського центру “Співробітництво Україна-НАТО”;
- в) відкриття загальнодержавного Веб-порталу “Співробітництво Україна – НАТО”, активізувати роботу, в тому числі шляхом проведення спільних з Комітетом Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони засідань, Урядової комісії з реформування та розвитку Збройних Сил України, інших військових формувань, озброєння та військової техніки, маючи на увазі розпочати практичне виконання заходів з оборонного огляду в Україні та публікації Кабінетом Міністрів України Білої книги “Оборонна політика України”, в т.ч. через використання досвіду провідних держав-членів євроатлантичних структур безпеки, забезпечити поглиблення співробітництва України з НАТО в галузі надзвичайного цивільного планування шляхом: а) створення спільної інформаційно-аналітичної системи з надзвичайних ситуацій на основі вже існуючих в державах-членах НАТО та урядової інформаційно-аналітичної системи з питань надзвичайних ситуацій України; б) організації інформаційної взаємодії кризових центрів за відповідним регламентом з метою можливого взаємного залучення до ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій у будь-якій країні сил, засобів, матеріальних ресурсів та резервів; в) реалізації спільного проекту Україна-НАТО із запобігання та готовності до паводків у Карпатському регіоні як одного із заходів створення ефективної системи реагування та підвищення рівня готовності до цієї ситуації; г) проведення спільних командно-штабних та польових навчань з питань управління кризами та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, надання допомоги постраждалому населенню; залучення українських підрозділів, заявлених для участі у відповідних заходах Програми “Партнерство заради миру”, до міжнародних операцій з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; д) розвитку науково-технічного співробітництва у сфері попередження та реагування на надзвичайні ситуації природного та техногенного характеру через розроблення спільної наукової тематики, проведення наукових досліджень в рамках спільних проектів; е) участі українських представників та підрозділів у міжнародних операціях з підтримання миру, до 21 грудня 2002 року прийняти Постанову стосовно реалізації Рекомендацій парламентських слухань “Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО” [306].

18 березня 2003 року у Верховній Раді України відбувся семінар "Україна-НАТО після Празького саміту: стан і перспективи", організований Комітетом з питань Європейської інтеграції та Центром стратегічних досліджень. Головував на семінарі Б.Тарасюк, співголовами були директор Центру стратегічних досліджень П.Жовніренко та директор Центру інформації та документації НАТО в Києві М. Дюре. Як підкреслювалося багатьма виступаючими знаковим є те, що змістилися акценти дискусій, з позицій „вступати-не вступати” вони перейшли у площину „як докласти максимум зусиль, щоб вступити”. Так, у доповіді президента УНЦЕПД ім. Разумкова А.Гриценка, були висвітлені проблеми, які заважають ефективному просуванню до НАТО: непрозорість процесу (на той час не був опублікований Цільовий план Україна-НАТО на 2003 рік, Стратегія України щодо НАТО; не публікувалися щорічні Індивідуальні програми партнерства). Таким чином, населення практично не мало уявлення, що робиться органами виконавчої влади на євроатлантичному напрямку.

Б.Тарасюк особливо підкреслив конструктивну роль парламенту в цьому процесі. Верховна Рада України на той час була найбільш євроатлантичного спрямованою за всі попередні, сказав Голова Комітету [307].

З 17 по 19 вересня 2003 року в Парижі під головуванням заступника Голови ПА НАТО П.Лелюша (Франція) та голови підкомітету Політичного комітету ПА НАТО К.Ламерса (Німеччина) проходило засідання Політичного комітету ПА НАТО. У засіданні взяли участь парламентські делегації майже двадцяти держав-членів та партнерів Альянсу. Верховну Раду України представляла делегація на чолі з Першим заступником Голови Комітету з питань Європейської інтеграції О. Зарубінським. Порядок денний Комітету був сфокусований на питаннях європейської політики безпеки і оборони, євроатлантичних відносин, міжнародної боротьби з тероризмом і поширенням зброї масового ураження. Проблеми створення європейської політики безпеки і оборони (ЄПБО), розвитку євроатлантичних відносин на сучасному етапі були присвячені виступи низки французьких урядовців: генерального директора з політичних питань і безпеки Міністерства закордонних справ С.Лефевра де Лабуле, директора із стратегічних питань Міністерства оборони М.П. де Брішамбо, представника Генерального штабу Збройних сил М.Масона; свою точку зору на цей предмет представили також незалежні експерти, зокрема, директор Фондації з питань стратегічних досліджень Ф.Айсбур. Характеризуючи процес формування ЄПБО, учасники засідання зійшлися на тому, що недостатньо активне просування на цьому напрямі зумовлене відсутністю необхідної організованості і навіть зрілості європейських країн до досягнення визначеної мети; найкращим прикладом цьому може служити те, що ЄС досі не виробив стратегічної доктрини європейської безпеки, з огляду на суттєві розбіжності у поглядах його членів на її концепцію. Певні зрушення останнім часом тут відбулися під впливом іракської кризи, зокрема, на засіданні Європейської Ради в м. Салоніках у червні 2003 року з ініціативи Х.Солани було започатковано роботу над документом “Безпечна Європа у кращому світі”, яка має бути завершена до кінця року. Що стосується “матеріального” забезпечення ЄПБО, то перебіг висвітлення питання виявив різне бачення шляхів становлення та успішного здійснення європейської безпекової політики. Позиція більшості

експертів полягала в тому, що результату у цьому питанні можна досягти лише через взаємодію з НАТО, з використанням військового та військово-технічного потенціалу США. Водночас, частина присутніх схилилася до того, що Європа здатна сама багато що зробити, зокрема, створити власну супутникову систему. Однак, одним з найболючіших питань залишається зростання військових бюджетів європейських країн (саме тут має місце їх найбільше відставання від США), причому великі держави і надалі повинні витратити на оборону більше, ніж малі. Практично всі учасники обговорення були одностайними в тому, що вагомим складником збільшення військово-технічного компоненту ЄПБО має стати залучення відповідних можливостей усіх зацікавлених європейських країн, включаючи пострадянські.

Саме в контексті останнього до значного потенціалу України привернув увагу учасників засідання глава української делегації, наголосивши, що Україна вже нині здатна зробити свій вагомий внесок у питання, які поки що не знаходять вирішення в рамках власне ЄС. Було також підтверджено рішучість нашої держави набутти повноправного членства в Альянсі. Слід зазначити, що тема України лунала в ході засідання неодноразово. Відповідаючи на запитання українського представника щодо його бачення перспектив розширення НАТО, Ф.Айсбур відзначив, що немає жодного аргументу проти вступу України до НАТО, передусім із стратегічних міркувань; навпаки, є достатньо серйозних мотивів, в тому числі з боку Альянсу, щоб говорити про таке членство вже найближчим часом. У цьому відношенні, на його ж думку, Україна просунулася значно далі у порівнянні з закавказькими країнами. А М.Масон, посилаючись на отриману ним в процесі контактів з представниками українських міністерств закордонних справ і оборони інформацію щодо перебігу реформування Збройних Сил України, також вельми позитивно оцінив перспективи євроатлантичної інтеграції України, наголосивши, що в протилежному випадку Україна “може повернутися до свого старого кохання”, маючи на увазі Росію; а це не відповідало б інтересам Заходу. Розглядаючи проблему поліпшення євроатлантичних відносин, С.Лефевр де Лабуле та Ф.Айсбур, як й інші учасники засідання, відмічали, що значна частка вини за нинішній стан цих відносин лежить на самих європейцях, передусім французах. Для здійснення нового партнерства європейцям необхідно навчитися думати стратегічно, а не просто “реактивно” реагувати на рішення американців; вони також мають рахуватися з реальним матеріальним і військовим внеском США в європейську безпеку. Міжнародний тероризм, поширення зброї масового ураження, поряд з організованою злочинністю нині, за даними соціологічних опитувань, вийшли на перші місця серед загроз безпеці європейців. Тому тематика боротьби з тероризмом, запобігання поширенню зброї масового ураження (ЗМУ) стала останнім часом предметом постійного обговорення на парламентських форумах НАТО. Розкриваючи проблему протидії новим викликам, пов'язаним з розповсюдженням ЗМУ, Т.Дельпеш привернула увагу Комітету до недостатньої ефективності нині діючої системи міжнародного контролю за передачею компонентів такої зброї. Через це навіть держави-члени ЄС і НАТО досить часто стають джерелами походження відповідних матеріалів до небажаних країн. Наприклад, ядерний матеріал з Європи попадає до КНДР через Китай, а до Ірану –

через Росію. Доповідач наголосила на ролі РФ, яку відіграє ця країна у функціонуванні системи контролю: всього 40 % ЗМУ Росії нині надійно охороняються, з радянських часів не змінилася практика приховування даних про реальні запаси ядерної, хімічної та біологічної зброї. За таких умов ця зброя може стати легкою поживою терористичних угруповань [308].

Члени Постійної делегації Верховної Ради в Парламентській асамблеї НАТО вже навесні 2003 року наполягали на необхідності негайного подання заявки на вступ до Північноатлантичного альянсу. Таку заяву зробила група депутатів, які представляли фракції більшості та опозиції, після повернення із Праги, де наприкінці травня 2003 року відбулася Парламентська Асамблея НАТО. Раніше з цього приводу висловлювався секретар Ради національної безпеки та оборони Є. Марчук. Він був переконаний, що заявку на вступ до Північноатлантичного альянсу слід подавати після повного виконання Плану дій. Тобто, коли Україна виконає взяті на себе зобов'язання, буде відповідати всім стандартам НАТО. Заступник голови парламентського комітету з євроінтеграції О.Зарубінський (фракція НДП) не погоджувався з такою логікою. Він казав, хоч формальної процедури подання заявки не має, однак саме таким чином діяли нові члени НАТО . У них на виконання вимог пішло в середньому два роки. Г.Манчуленко з фракції „Наша Україна” також був переконаний у необхідності негайного подання заявки на вступ до НАТО. Він припускав, що відкладання Президентом цього рішення на невизначений час робиться на догоду Кремлю. На засіданні в Празі депутати підписали декларацію про координацію дій на шляху до НАТО із парламентами Грузії та Азербайджану. Українські парламентарі сподівалися, що ці три країни стануть членами альянсу з третьою хвилиною його розширення [309].

За період, що минув після проведення парламентських слухань з питань співробітництва України з НАТО Верховною Радою України було ухвалено низку документів, спрямованих на побудову конструктивних відносин з Північноатлантичним Альянсом. Йшлося, зокрема, про Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і штабом Верховного головнокомандувача об'єднаних збройних сил НАТО на Атлантиці та штабом Верховного головнокомандувачем об'єднаних збройних сил НАТО в Європі щодо забезпечення підтримки операцій НАТО з боку України (підписаний 9 липня 2002 р. та ратифікований 17 березня 2004 р. Верховною Радою України), Концепцію військового співробітництва Україна-НАТО, Меморандум про взаєморозуміння між Кабінетом Міністрів України і Верховним головнокомандуванням Об'єднаних Збройних Сил НАТО з питань трансформації та Верховним головнокомандуванням Об'єднаних Збройних Сил НАТО в Європі щодо використання стратегічної транспортної авіації України в операціях та навчаннях НАТО (підписаний 7 червня 2004 р. під час конференції Україна – НАТО високого рівня у Варшаві), Адміністративну Угоду між Міністерством оборони України та Штабом Верховного Головнокомандувача Об'єднаних Збройних Сил НАТО з питань трансформації щодо створення, фінансування та підтримки діяльності Бюро військової документації Україна-НАТО (підписана 3 серпня 2004 р.).

Певні позитивні зрушення відбулись у напрямі забезпечення цивільного контролю над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави.

Зокрема, 19 червня 2003 року Верховною Радою України було прийнято відповідний Закон. Але разом з тим залишалися актуальними питання дотримання прав військовослужбовців, призначення на керівні посади в т.зв. „силових” структурах цивільних службовців. Реалізовано рекомендації учасників парламентських слухань в частині активізації боротьби з тероризмом. Ще 17 січня 2002 року парламентом було ратифіковано Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом, 12 вересня 2002 року – Міжнародну конвенцію про боротьбу з фінансуванням тероризму, 20 березня 2003 року – схвалено Закон „Про боротьбу з тероризмом”, на розвиток положень якого Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2003 року було затверджено План заходів із забезпечення виконання Закону України „Про боротьбу з тероризмом” [310].

Водночас, слід зазначити, що всупереч Рекомендаціям учасників парламентських слухань ні Кабінетом Міністрів України, ні іншими суб’єктами права законодавчої ініціативи на розгляд парламенту не було внесено жодного передбаченого Рекомендаціями проекту нормативно-правових актів. Іншими словами, в цій частині Рекомендації виконано не було. Невирішеним залишалося питання відкриття веб-порталу „Співробітництво Україна – НАТО”. Так і не був оприлюднений повний текст Стратегії України щодо НАТО.

Отже, більшість Рекомендацій учасників парламентських слухань виконана не була. Заходи, вжиті Урядом з метою активізації діалогу Україна – НАТО були фактично зведені до надання згоди на використання авіації в операціях НАТО, участі України у міжнародних миротворчих операціях. Стратегічні заходи, спрямовані на інтеграцію України в Північноатлантичний альянс здійснювалися досить повільно. Зокрема, на початковому етапі реалізації перебував реформування Збройних Сил України, кардинального оновлення потребувала військова доктрина. Актуальними залишалися питання втілення в Україні принципів верховенства права, плюралістичної демократії, поваги до прав і свобод людини, забезпечення незалежності судової гілки влади. Варто відзначити, що парламент не вжив достатніх заходів для забезпечення реалізації Рекомендацій парламентських слухань. Так, з моменту проведення слухань у парламенті не заслуховувалась інформація Кабінету Міністрів про стан виконання рекомендацій. Непоміченою для широкого загалу була робота Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з моніторингу виконання Рекомендацій парламентських слухань „Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО” та Плану дій Україна-НАТО.

Таким чином, протягом досліджуваного періоду тривало поступове усвідомлення вищим законодавчим органом України того, що вступ до ЄС та НАТО - це питання не Президента, Кабінету Міністрів або Верховної Ради. Це питання українського народу та країни в цілому. Крім політичної волі, головними передумовами вступу України до ЄС та НАТО була відкритість цього процесу для суспільства, належний рівень інформаційно-просвітницької роботи, а також скоординована робота всіх інституцій громадянського суспільства - органів державної влади, неурядових громадських організацій, засобів масової інформації.

3.2 Центральні органи виконавчої влади – головні учасники просування держави шляхом європейської та євроатлантичної інтеграції

Центральні органи виконавчої влади за визначенням мали займати провідне місце в реалізації європейського та євроатлантичного покликання України. Отже міністерства і відомства безпосередньо виконували чисельні програми, плани і тому подібне щодо конкретного втілення політики європейської та євроатлантичної інтеграції держави.

Особливу місце серед державних органів в цих процесах традиційно займала Рада національної безпеки і оборони України. Її було створено Указом Президента України в липні 1992 року як консультативно-дорадчий орган у системі органів державної виконавчої влади при Президентові України. В такій якості вона проіснувала до 1994 року, коли знову ж таки Указом Президента України за нею було закріплено функції організаційно-координаційної діяльності. Надання координаційних повноважень паралельно із здійсненням заходів по адекватному інформаційному забезпеченню дали можливість Раді та її Апарату діяти значно результативніше, торкатися складних і масштабних питань державного життя. Разом з тим відчувалися і відповідні обмеження, оскільки статус Ради визначався на рівні президентських указів, тоді як фактично її діяльність впливала на дії Президента України, на діяльність уряду, силових структур тощо і об'єктивно потребувала закріплення на конституційному і законодавчому рівнях. Першою спробою адекватно визначити статус Ради національної безпеки та місце, яке вона посідає в системі державних органів України, було підписання в 1995 році Конституційного договору між Верховною Радою і Президентом України, в якому на Президента покладалися функції гаранта національної безпеки України і Голови Ради національної безпеки України. В Конституції України 1996 р. це питання вирішено значно глибше. По-перше, в ній, по суті, конституйоване новий державний орган – Раду національної безпеки і оборони України, що успадкував функції колишніх Ради оборони і Ради національної безпеки. По-друге, Конституція визначає основні завдання цього органу – координацію і контроль діяльності органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. По-третє, безпосередньо в тексті Конституції визначено принципові засади формування РНБОУ і, зрештою, Конституція містить пряму вказівку щодо розробки спеціального закону, який визначав би функції і повноваження Ради. Отже, на даний момент Рада національної безпеки і оборони України – це спеціалізований державний орган з конституційним статусом, який є органічною частиною системи президентської влади і покликаний забезпечити одну з найважливіших конституційних функцій Президента – гарантувати державну незалежність і національну безпеку держави. Завдання та принципи діяльності РНБОУ визначаються Законом України «Про Раду національної безпеки і оборони України» 1998 року і Концепцією (основи державної політики) національної безпеки України, затвердженою Верховною Радою в 1997 році. Закон розгорнуто визначав функції і компетенцію Ради в умовах як мирного, так і воєнного часу, її склад і структуру, порядок функціонування, повноваження її членів тощо. Концепція більш-менш чітко окреслює ті сфери життєдіяльності суспільства, що охоплюються політикою національної безпеки.

Зовнішні відносини – це традиційна складова політики національної безпеки. Рада національної безпеки і оборони України була причетною до визначення та впровадження заходів з упорядкування військово-технічного співробітництва України із зарубіжними країнами. Пропозиції Ради національної безпеки і оборони знайшли безпосереднє втілення в укладеній Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО, створенні Державної міжвідомчої комісії з питань співробітництва України з НАТО, Державних програм співробітництва з НАТО. Підготовлено ряд аналітично-концептуальних документів щодо взаємовідносин з Європейським Союзом та Західноєвропейським Союзом, які було покладено в основу відповідних розпоряджень і доручень Президента України [311]. В 2000 р. підготовлено та подано Президенту України та Верховній Раді України рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 червня 2000 року "Про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України у 2000 році в рамках військового співробітництва для участі у багатонаціональних миротворчих навчаннях "Кооператив Партнер-2000", "Щит миру-2000" і "Козацький степ" та відповідний законопроект. Співробітники Апарату РНБОУ взяли участь у підготовці матеріалів та проведенні у вересні 2000 року засідання Державної міжвідомчої комісії з питань співробітництва України з НАТО, Комітету з питань безпеки Українсько-американської міждержавної комісії, за їх результатами опрацьовано відповідне доручення Президента України. Підготовлено матеріали та взято участь у засіданні Спільної робочої групи Україна-НАТО високого рівня з питань військової реформи, за результатами якого подано матеріали до відповідного доручення Президента України. Важливим здобутком РНБОУ у 2002 році стала розробка основоположних документів у галузі національної безпеки та оборони, таких як нова редакція Концепції національної безпеки України, Стратегія співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Особлива увага була приділена налагодженню тісної взаємодії з Європейським Союзом та Організацією Північноатлантичного договору, зокрема в галузі безпеки та оборони, відновленню відносин стратегічного партнерства зі Сполученими Штатами Америки, стану і перспективам відносин з Російською Федерацією та країнами СНД [312]. Передумовою активізації відносин нашої держави з Північноатлантичним альянсом стала ініціатива Апарату РНБОУ щодо необхідності якісного поглиблення відносин з Альянсом. З цією метою були підготовлені проекти Указів Президента України „Про внесення змін до Указу Президента України від 27.01.2001 р. № 58 „Про Державну програму співробітництва України з НАТО на 2001-2004 роки” та „Про внесення змін до Указу від 25.01.2001 р. № 51 „Про національних координаторів співробітництва з НАТО”. Ці нормативно-правові акти привели структуру та завдання Державної програми співробітництва України з НАТО на 2001-2004 роки у відповідність до потреб нового етапу взаємодії нашої держави з НАТО. У 2002 році це співробітництво набуло якісно нового виміру. Цьому сприяла також необхідність визначення політико-правових засад та кінцевої мети курсу України на євроатлантичну інтеграцію, бачення нею моделі загальноєвропейської системи безпеки відповідно до нових умов та загроз національній безпеці після трагічних подій 11 вересня 2001 року у США. На виконання відповідних доручень Президента України Секретар РНБОУ та його заступники здійснили низку робочих зустрічей з представниками Альянсу з метою

роз'яснення їм позиції української держави щодо необхідності поглиблення відносин з НАТО з перспективою вступу до цієї організації, готовності української сторони пройти всі підготовчі етапи на шляху до членства. Зокрема, Є.Марчук та С.Пирожков взяли участь у конференції високого рівня в Берліні (березень 2002 року), організованій Аспенським інститутом для обговорення перспективи інтенсифікації відносин Україна – НАТО. У цьому ж контексті можливо оцінити і візит делегації національних координаторів співробітництва України з НАТО на чолі із Секретарем РНБОУ до Штаб-квартири Альянсу (квітень 2002 р.), в ході якого відбулись консультації стосовно конкретних кроків у напрямі реалізації вищезгаданої ініціативи української сторони. Логічним підсумком піврічної роботи органів державної влади щодо оцінки стратегічних інтересів нашої держави у сфері євроатлантичної інтеграції, а також результатів консультацій з представниками Альянсу стало рішення РНБОУ від 23 травня 2002 року про ухвалення Стратегії співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО). Цей документ, розроблений Апаратом РНБОУ спільно з Міністерством закордонних справ України і ухвалений на засіданні Ради, вперше визначив вступ до Північноатлантичного альянсу як кінцеву мету євроатлантичної інтеграційної політики нашої держави. У ході підготовки матеріалів до засідання РНБОУ Апаратом Ради був розроблений комплекс заходів з реформування внутрішньодержавних структур і підготовки нормативної бази щодо нового формату відносин з НАТО, відповідно до рішення РНБОУ від 23 травня 2002 року. Секретарем РНБОУ був започаткований постійний моніторинг та аналіз інформаційних повідомлень вітчизняних та закордонних засобів масової інформації, аналітичних центрів щодо наслідків рішення РНБОУ від 23 травня 2002 року та подальших кроків держави для поглиблення співробітництва з НАТО. Враховуючи зростаючу актуальність євроатлантичної проблематики, фахівцями Апарату спільно з Центром документації та інформації НАТО в Україні було виконано значний обсяг інформаційної та роз'яснювальної роботи серед громадськості щодо важливості травневого рішення РНБОУ та сучасної трансформації НАТО. Наслідком зусиль української сторони стало прийняття Північноатлантичною Радою (ПАР) рішення про проведення під час Празького саміту НАТО засідання Комісії Україна – НАТО та необхідність розробки Плану дій у сфері поглиблення відносин з Україною. У зв'язку з необхідністю посилення координації зусиль органів державної влади по здійсненню євроатлантичної інтеграційної політики, були підготовлені пропозиції щодо створення в Україні механізму реалізації політики євроатлантичної інтеграції, які знайшли втілення в Указах Президента України про створення Державної Ради з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України та Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції. За результатами засідання Комісії Україна – НАТО (9 липня 2002 р.) на рівні послів країн-членів НАТО було проведено чергове засідання Державної міжвідомчої комісії зі співробітництва України з НАТО (ДМК), в ході якого були обговорені питання підготовки до Празького засідання КУН, механізм взаємодії органів влади нашої держави із структурами Альянсу в процесі підготовки документів засідання КУН у Празі, а також деякі аспекти подальшого поглиблення відносин з цією міжнародною організацією в окремих галузях. Члени ДМК проаналізували стан співробітництва України з Альянсом у воєнній сфері, а також

розглянули проект Програми інформаційного забезпечення співробітництва України з НАТО. Протягом року було проведено низку дієвих заходів по налагодженню співпраці із засобами масової інформації, незалежними аналітичними інституціями та соціологічними центрами з питань євроатлантичної інтеграції. Зокрема, сформовано групу журналістів, які спеціалізуються на євроатлантичній тематиці, та забезпечено їх виїзд до штаб-квартири НАТО в Брюсселі. Крім того, з огляду на необхідність утвердження в суспільстві позитивного ставлення до євроатлантичного курсу України, Секретар РНБОУ взяв участь у численних офіційних заходах, міжнародних конференціях і семінарах, багаторазово виступав у пресі і на телебаченні з роз'ясненням позиції нашої держави щодо поглиблення співробітництва з НАТО. Найважливішим з цих заходів стали парламентські слухання з питань співробітництва і взаємовідносин України з НАТО, що відбулися у Верховній Раді 23 жовтня 2002 року. Зважаючи на неоднозначну оцінку закордонними та вітчизняними ЗМІ перспектив участі України у Празькому саміті НАТО на вищому рівні, на початку листопада минулого року Апаратом РНБОУ було узагальнено пропозиції членів Ради національної безпеки і оборони щодо формату участі України у цьому заході. На цій підставі було підготовлено рішення РНБОУ „Про позицію України щодо участі у заходах Празького саміту НАТО 21-22 листопада”, прийняте на засіданні РНБОУ, та відповідний проект Указу Президента України. Згідно з цим рішенням РНБОУ, Президент України взяв участь у засіданні Ради євроатлантичного партнерства (РСАП), що проводилося на рівні глав держав та урядів країн-учасниць програми „Партнерство заради миру”, а Міністр закордонних справ України взяв участь у засіданні Комісії Україна – НАТО. Основним підсумком засідання КУН стало схвалення Плану дій Україна – НАТО (ПД) та спільних заходів Цільового плану дій на 2003 рік (ЦПД). Перший з них визначав стратегічні й середньострокові цілі й пріоритети України на шляху євроатлантичної інтеграції, тоді як другий містив перелік конкретних заходів як внутрішнього характеру, так і спільних заходів Україна – НАТО, запланованих на 2003 рік для досягнення визначених у Плані дій цілей. Ефективне виконання цих заходів мало продемонструвати готовність України вийти на якісно новий рівень відносин з НАТО. Більшість внутрішніх заходів вже входили до існуючих державних програм і нормативно-правових актів України. З метою доведення до відома громадськості результатів Празького саміту НАТО та їх впливу на національну безпеку і оборону України Секретар РНБОУ взяв участь у семінарі „Україна у постпразькому безпековому просторі: шлях до євроатлантичного членства на прикладі держав Центральної та Східної Європи”, що відбувся у грудні 2002 року в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка під егідою Вашингтонського Центру стратегічних і міжнародних досліджень та Київського Центру європейських і міжнародних досліджень. Незважаючи на певні ускладнення зовнішньополітичної ситуації навколо нашої держави впродовж 2002-2003 років, співпраця Україна – НАТО була чи не найбільш інтенсивною і результативною порівняно з іншими напрямками зовнішньополітичної та військово-політичної діяльності держави [313].

Співробітництво з Північноатлантичним альянсом та налагодження взаємодії з європейськими структурами безпеки є одним із пріоритетних напрямів роботи Апарату РНБОУ. Рішення Празького саміту НАТО (листопад 2002 р.) та

впровадження в дію Цільового плану Україна — НАТО на 2003 рік зумовили необхідність пошуку та опрацювання нових підходів до визначення політико-правових засад євроатлантичного курсу нашої держави, а також цілей і програм співробітництва з Альянсом на сучасному етапі його еволюції. Першим кроком на шляху виконання цих завдань стало утворення Державної ради з питань європейської і євроатлантичної інтеграції та Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України. Враховуючи зміни у системі державного керівництва процесом євроатлантичної інтеграції України, були скореговані основні напрями діяльності Апарату РНБОУ у сфері практичного співробітництва України з НАТО. Заступник Секретаря РНБОУ брав участь у щомісячних засіданнях Національного центру з питань євроатлантичної інтеграції України, забезпечувалась необхідна інформаційно-аналітична підготовка. З метою виконання рішення Держради від 6 лютого 2003 року № 2 „Про схвалення Плану дій Україна — НАТО та затвердження Цільового плану Україна — НАТО на 2003 рік” запроваджено систему взаємодії з причетними до виконання Цільового плану владними структурами та постійного моніторингу його імплементації. Підготовлено інформаційно-аналітичний матеріал щодо співвідношення цілей і завдань Державної програми співробітництва України з НАТО на 2001—2004 роки та Плану дій Україна — НАТО і низку інформаційно-довідкових записок щодо поточного стану виконання Цільового плану на 2003 рік. Апаратом Ради були підготовлені матеріали до Міжнародної конференції з питань європейської безпеки (Мюнхен, 7—9 лютого 2003 р.), Міжнародної конференції „Імплементація державних рішень з проблем євроатлантичної інтеграції України” (Київ, 25 лютого 2003 р.), першого засідання Наукового комітету НАТО в Україні та Робочої групи Україна — НАТО з питань науки і захисту довкілля (Київ, 24 червня 2003 р.) та інших форумів.

Маючи на меті роз'яснити ставлення української держави щодо нових вимірів європейської безпеки та її здобутків на шляху до європейської інтеграції, заступник Секретаря РНБОУ виступив з доповідями та повідомленнями на чисельних міжнародних заходах, серед яких на особливу увагу заслуговують: конференція „Україна — НАТО: завдання та досягнення в галузі співробітництва та інтеграції” (Київ, 22 квітня 2003 р.), спільне засідання Політичного комітету та Міжпарламентської ради Україна — НАТО (Київ, 7 жовтня 2003 р.), засідання Круглого столу „Євроатлантичний поступ України: виклики та перспективи” за участю послів США, Італії, Франції, Туреччини (Київ, 7 листопада 2003 р.). На виконання доручень Президента України стосовно роз'яснення позиції нашої держави щодо поглиблення відносин з НАТО та підтвердження готовності її до виконання вимог, необхідних для здобуття членства в Альянсі, Секретарем РНБОУ і його заступниками було проведено ряд робочих зустрічей з представниками Альянсу. Досягненню зазначеної мети слугували й політичні консультації високого рівня Україна — НАТО за участю Секретаря РНБОУ (Вашингтон, 4—6 травня 2003 р.), засідання у форматі Політичного консультативного комітету НАТО (з Україною) за участю Заступника Секретаря РНБОУ (Брюссель, 15 квітня 2003 р.), спільне з Україною засідання Політичного комітету та Політико-військового консультативного комітету НАТО (Київ, 6 листопада 2003 р.). Відбувся також ряд робочих зустрічей з делегаціями Міжнародного секретаріату НАТО щодо проведення Оборонного огляду

в Україні [314]. Серед заходів у військово-політичній сфері слід окремо відзначити роботу Апарату Ради по забезпеченню діяльності Спільної робочої групи високого рівня Україна — НАТО з питань воєнної реформи (СРГ ВР). Четверте засідання цієї групи було проведено 30 жовтня 2003 року в Брюсселі під головуванням Заступника Секретаря РНБОУ С.Пирожкова та Помічника Генерального секретаря НАТО з питань оборонного планування та операцій Дж.Колстона. На засіданні було підбито підсумки діяльності СРГ ВР у 2003 році, погоджено основні напрями її роботи на наступний рік та обговорено питання співпраці й партнерства між Україною і НАТО у сфері реформування оборонного та безпекового сектору нашої держави. Ключовим моментом засідання став розгляд стану проведення в Україні Оборонного огляду та імплементації Національних цілей воєнної реформи, а також відповідних пропозицій Альянсу. Керівництво НАТО та представники делегацій країн-членів дали високу оцінку стану реалізації Україною заходів у сфері адаптації і реструктуризації її Збройних Сил та реформування безпекового сектору. При цьому наголошувалося, що проведення оборонної реформи в Україні та Оборонного огляду як одного з основних елементів співробітництва між Києвом і Брюсселем у цьому напрямі не тільки перейшло у практичну площину, а й стало одним з основних завдань нашої держави.

Щодо участі окремих міністерств та відомств в процесах європейської та євроатлантичної інтеграції України, то її можливо простежити на деяких конкретних прикладах. Йдеться передусім про такі центральні органи виконавчої влади, які в своїй діяльності найбільш вдало реалізовували державний на інтеграцію до ЄС та НАТО, а навпаки - чий внесок був доволі формальним.

За визначенням одна з провідних ролей в цій роботі мала належати Міністерству Оборони України. З моменту проголошення державної незалежності у зовнішньополітичних зусиллях України значне місце посіла структурно-функціональна оптимізація відносин з Організацією Північноатлантичного договору. Вже у січні 1992 року представник України взяв участь у зустрічі Робочої групи високого рівня Ради Північноатлантичного співробітництва. На початку лютого 1994 року Україна першою з країн СНД приєдналася до Рамкової угоди „Партнерство заради миру” (ПЗМ), а 25 травня передала керівництву НАТО свій Презентаційний документ з приводу власної участі у програмі ПЗМ. З березня 1994 року започатковуються безпосередні консультації України з НАТО за формулою „16 + 1”, за участю Міністра оборони України та начальника Генерального штабу Збройних Сил України. На початку грудня 1997 року під час засідання Військового комітету у форматі „16 + 1” за участю України на рівні начальників генеральних штабів було оголошено про призначення першого військового представника України у складі Місії України при НАТО — генерал-лейтенанта В.Куксенка. 5 грудня того ж року Указом Президента України заснована Місія України при НАТО.

Протягом 1990-х років співпраця відбувалася в трьох взаємопов'язаних напрямках: у вигляді багатостороннього форуму для консультацій і співробітництва з політичних питань та питань безпеки, яким була Рада Євроатлантичного партнерства; у площині більш спеціалізованого колективного партнерства у сфері оборони, військового співробітництва та операцій по підтриманню миру - поглибленої Програми ПЗМ; у формі особливого партнерства, регламентованого Хартією Україна -НАТО. Зокрема, участь України у ПЗМ передбачала певну сукупність сил і засобів.

Вона складалася з Групи офіцерів для тактичного і стратегічного командування, контролю та координації, групи офіцерів зв'язку, відряджених до Координаційного центру Партнерства (м. Монс, Бельгія) та штаб-квартири НАТО, групи військових спостерігачів та інших офіцерів, відряджених до штабів багатонаціональних миротворчих сил, 240-го окремого спеціальний батальйону Стабілізаційних сил SFOR (Боснія і Герцеговина), 12-й окремого аеромобільного батальйону у складі 545 чол., військово-транспортної авіаційної ескадрильї, ескадрильї транспортних вертольотів, 2 кораблів ВМС України, окремої мобільної механізованої бригади цивільної оборони, аварійно-рятувального батальйону, спеціальної частини цивільної оборони для ліквідації пожеж на нафтових і газових свердловинах, родовищах, трубопроводах, полігону „Широкий лан”, Яворівського полігону (Львівська обл.), Національного центру цивільної оборони.

В 1998 році Україна і НАТО домовилися зосередитися на якісних параметрах військової взаємодії сторін. Зокрема, простежується зменшення загальної кількості спільних заходів – з 157 у 1997 році до 99 — у 1998, в тому числі серед них 16 військових навчань в рамках ПЗМ та 6 багатонаціональних навчань „у дусі ПЗМ”. Кілька навчань, зокрема, „Щит миру-98” та „Сі бриз-98” були проведені на території України. Ще у травні 1996 року від імені Уряду Посол України у державах Бенілюксу Б.Тарасюк підписав угоди в рамках ПЗМ, за якими регулюється статус військовослужбовців Збройних Сил України при перебуванні на навчаннях та при виконанні інших заходів на території держав-членів НАТО або держав-членів ПЗМ і, навпаки, військовослужбовців інших держав, які беруть участь у навчаннях на території України. Але ратифіковані Верховною Радою вони лише 2 березня 2000 р., водночас з першим в історії засіданням Північноатлантичної Ради на рівні послів в Альянсі, яке відбулося поза межами країн-членів Організації (у столиці України) [315].

Важливим проявом посилення координуючих функцій у сфері партнерства і співробітництва України з НАТО було створення у травні 1996 року Міжвідомчої робочої групи з питань участі України у Програмі ПЗМ. На початку квітня 1997 року Президент України підписав Указ про створення Державної міжвідомчої комісії з питань співробітництва України з НАТО на чолі з Секретарем Ради національної безпеки і оборони В.Горбуліним. У серпні 1996 року було введено також посаду Головного координатора у співробітництві України з НАТО та Західноєвропейським Союзом у військовій галузі — радника-посланника Посольства України у Брюсселі. На неї було призначено першого Міністра оборони України К.Морозова. У Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО зазначено, що Комісія Україна-НАТО, скликання якої на рівні Північноатлантичної Ради планувався не менше двох разів на рік, передбачав взаємний контроль за виконанням положень документу [316]. Час підтвердив, що Комісія виявилася дієвим органом. Регулярні зустрічі у рамках Комісії Україна-НАТО міністрів оборони та закордонних справ України та держав НАТО дозволяли підтримувати високий рівень діалогу між сторонами та сприяли модернізації механізму відносин між Україною та НАТО, швидкому вирішенню проблем, що накопичилися у відносинах між обома сторонами. Безпосередньо питаннями співпраці з НАТО в Міністерстві Оборони України опікувався Департамент міжнародного співробітництва. Саме він забезпечував участь

Міністерства оборони України у підготовці міжнародних договорів України, укладання у встановленому порядку міжнародних договорів міжвідомчого характеру та контролює їх виконання; організовує військове співробітництво та приймає участь у військово-технічному співробітництві Міністерства оборони України в межах його компетенції з військовими органами інших держав.

Від початку налагодження співпраці України з НАТО неабияке значення мали питання кардинальної військової реформи. Головною метою Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України є створення за принципом оборонної достатності сучасної євроатлантичної моделі війська – оптимального за чисельністю, мобільного, добре озброєного, всебічно забезпеченого, яке спроможне було б виконати покладені на нього завдання у будь-яких умовах обстановки і в той же час не було занадто обтяжливі для держави [317]. Принциповою ознакою Державної програми було те, що вона не обмежувалася суто військовими аспектами. Значна увага у ній приділялася більш чіткому визначенню ролі та місця Збройних Сил у загальній системі держави та створенню реального механізму цивільного контролю.

У світлі стратегії України щодо НАТО плани заходів багатостороннього (в рамках ПЗМ) та двостороннього співробітництва держави з країнами-членами НАТО було переглянуто та спрямовано на досягнення Національних цілей воєнної реформи (НЦВР) і Цілей партнерства (ЦП). З 2003 р. зазначені цілі єдиним пакетом були включені до Державної програми реформування та розвитку Збройних сил України на період до 2005 року (розділ „Досягнення взаємосумісності між підрозділами Збройних сил України та ОЗС НАТО”), що створить необхідне законодавче підґрунтя для їх реалізації. Вони не тільки концентрують чітко визначені завдання оборонного реформування, а як документ, опрацьований спільно з фахівцями Альянсу, значно спрощують спрямування військового співробітництва з країнами-членами НАТО за визначеними напрямками, із яких пріоритетними були: створення ефективної системи цивільно-військових відносин; реформування процедур оборонного і фінансового планування; проведення заходів структурної реорганізації; адаптація до стандартів НАТО; соціальні аспекти воєнної реформи.

Український флот першим у збройних силах України розпочав реформу в своїх лавах. За 1994-2002 рр. ВМС України взяли участь у понад 20 навчаннях і почали працювати на маневрах за єдиними з НАТО документами. Експерти НАТО та представники військово-морських сил України розробили структуру головного командування українських ВМС, яка б відповідала стандартам Альянсу. За твердженням начальника відділення військово-політичних питань стратегічного командування НАТО в Атлантиці капітана 1-го рангу Т.Ернста, запропонована структура головного командування військово-морських сил України повністю відповідала вимогам сумісності зі структурою командування альянсу. В ній представлені усі відповідні підрозділи, оптимізований кількісний склад персоналу. У рамках програми створення нової структури головного командування ВМС України здійснювався пілотний проект, що мав на меті підготувати фахівців для управління процесом трансформації нової структури головного командування українського флоту. Сплановано було також програму підготовки, ресурсне забезпечення та заходи підтримки з боку НАТО. У вересні 2002 року представники стратегічного

командування об'єднаних збройних сил НАТО в Атлантиці розробили документ, в якому визначено завдання та структура військово-морських сил України, яка б відповідала стандартам НАТО з описом поточних бойових можливостей [318].

На базі Управління євроатлантичного співробітництва Генерального штабу Збройних Сил України було створено Бюро військової документації Україна-НАТО. Бюро представляло собою електронну бібліотеку із систематизованим набором військової документації щодо співробітництва України з НАТО. Бюро створено згідно з наказом начальника Генерального штабу Збройних Сил України О.Затинайка для ефективного використання нормативних і керівних документів НАТО в процесі імплементації Національних цілей військової реформи і визначених цілей партнерства. Начальник Управління євроатлантичного співробітництва координував діяльність Бюро з відповідними структурами НАТО. Програмний і технічний супровід локальної обчислювальної мережі Бюро військової документації та її підключення до інформаційної системи управління інформацією забезпечували фахівці Головного управління зв'язку [319].

Неодмінною умовою євроатлантичної інтеграції була реструктуризація й реформування армії, що потребувала певних бюджетних видатків. Зрештою, Україні щороку на це було треба витратити 2-2,5 % ВВП. Наразі витрачалося лише 1,25%. Так, протягом 1996-2000 р. обсяги фінансування по статті „Утримання Збройних Сил” щорічно складали більш 80% оборонного бюджету, а по статтях „Закупівля озброєнь і військової техніки” і „Науково-дослідні і дослідно-конструкторські роботи” – лише 9, 12% і 2,8%, відповідно [320].

В травні 2003 року представники країн Альянсу погодилися, що українське військове відомство не може самотужки впоратися з оборонною реформою, адже держава мусила виділити для цього більше коштів. Окрім того, гроші були потрібні для перепідготовки офіцерів, закриття військових баз, надання житла військовим тощо. Начальники генштабів країн НАТО запропонували, щоб Київ уникав повторів у різних програмах військового співробітництва з Альянсом і з його членами. Також пролунала пропозиція відправити до України фахівців з утилізації надлишків військової продукції - снарядів, патронів, ракет [321]. На початку листопада 2003 року відбулося засідання державної комісії з питань реформування та розвитку Збройних Сил України під головуванням Прем'єр-міністра В.Януковича було зазначено помилковість фінансування перш за все утримання, а не розвитку війська [322]. НАТО підтримувала реформу у Збройних силах України, зокрема, скорочення кількості військовослужбовців. Помічник Генерального секретаря Альянсу з питань оборонної політики і планування Дж.Колстон в жовтні 2003 року відзначив що, НАТО і надалі заохочуватиме Україну в її прагненні мати менші за кількістю, але більш мобільні й ефективні Збройні сили, готові виконувати миротворчі завдання [323].

Розширене засідання колегії Міністерства Оборони 11 листопада 2003 р. з врахуванням стандартів НАТО, вирішило суттєво скоротити кількість посад вищого офіцерського складу – до 0,12 відсотку від загальної чисельності армії, а співвідношення старших офіцерів до молодших довести до загальноновизнаних світових стандартів – 1 до 1,4 [324]. Українська армія упродовж двох років мала бути скороченою майже на половину згідно з планами реформування збройних сил. Але

такі глибокі зміни можуть відбутися лише, якщо на реформу вистачить грошей, яких традиційно бракувало. Через те військові розробили кілька варіантів проведення реформи в залежності від обсягів бюджетного фінансування [325].

В контексті оборонної реформи принципове значення мав ухвалений у Празі План дій Україна-НАТО. Але його значення набагато ширше. Метою цього плану було чітко визначення стратегічних цілей і пріоритетів України для досягнення її мети - повної інтеграції у євроатлантичні структури безпеки. У розділі „Воєнні питання та питання безпеки і оборони” зокрема передбачалося реформування Збройних сил України на добре підготовлені та оснащені, більш мобільні та сучасні збройні сили, здатні відповідати на загрози безпеці, боронити територію держави та робити внесок до миротворчих і гуманітарних місій під егідою міжнародних організацій; посилення цивільного контролю над Збройними силами України та іншими військовими формуваннями; зміцнення державних структур з тим, аби покращити реагування на виклики, пов'язані з невійськовими і асиметричними загрозами; посилення державної міжвідомчої координації з тим, аби поліпшити реагування на наслідки природних та антропогенних катастроф, зокрема тих, що пов'язані з терористичними актами; розвиток співробітництва з НАТО у всіх згаданих сферах з метою підвищення взаємосумісності ЗС України з силами НАТО, максимальне використання наявних спільних механізмів [326].

Найконкретнішою і за змістом, і за термінами виконання частиною Плану цілей був розділ, що стосувався проблем суто військової співпраці. Переважну частину заходів під егідою Міноборони було присвячено питанням поглиблення фахових контактів і створення нормативно-організаційного підґрунтя для поступового приведення інфраструктури Збройних сил України до стандартів НАТО. Принципово новим моментом у взаєминах України і НАТО було зростання уваги Альянсу до вітчизняного оборонно-промислового комплексу (ОПК). План дій висував вимоги реформування оборонної економіки, зокрема проведення реструктуризації ОПК, щоб він „цілком відповідав вимогам ринкової економіки й відкритої конкуренції як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні”. Для досягнення мети „реформування процесів виробництва, закупівель, фінансування й проведення тендерів в ОПК для відображення євроатлантичної орієнтації України та її мети перетворитися на державу з ефективно діючою ринковою економікою, зокрема й адаптацією ОПК України до стандартів НАТО”. Цільовим планом в цьому контексті було передбачено 12 заходів. Серед них одну половину присвячено проблемам утилізації застарілої або надлишкової військової техніки й боєприпасів, другу — синхронізації галузевих правових і технічних нормативів. Загалом, План дій “Україна — НАТО” і Цільові щорічні плани були сукупністю добровільно взятих нашою державою зобов'язань щодо здійснення політичних та економічних реформ. Аналіз змісту планів свідчив, що перспективи зближення і членства у Північноатлантичному альянсі — це практично на дві третини „домашня” проблема України. Зокрема, з-поміж 259 заходів Цільового плану на 2003 рік, 216 мали внутрішній характер. Мірилом послідовності вищого політичного керівництва України в обстоюванні ідеї євроатлантичної інтеграції мало стати реальне виконання урядом зобов'язань щодо досягнення політичних, соціально-економічних і гуманітарних “євростандартів”.

За декілька місяців 2003 року в багатьох важливих сферах було досягнуто вагомих результатів. Зокрема, розпочала роботу Державна рада України з питань європейської і євроатлантичної інтеграції, опрацьовані Національні цілі воєнної реформи, які мають бути включені до Державної програми реформування та розвитку ЗСУ під час її оновлення, проводяться консультації з НАТО щодо досвіду у галузі проведення оборонного огляду (візит помічника Генсекретаря НАТО Е. Баклі до Києва на початку лютого; „круглий стіл”, організований Атлантичною радою України за підтримки Посольства Польщі на тему “Досвід нових членів та кандидатів до НАТО щодо трансформації в сфері безпеки та оборони: можливості для України”), у рамках Військового комітету Україна — НАТО було підготовлено проект Концепції військового співробітництва Україна — НАТО [327].

Під час чергового засідання комісії Україна-НАТО на рівні міністрів оборони, яке відбулося в червні 2003 року було підбито перші підсумки виконання Україною Плану дій та Цільового плану на 2003 рік. Міністри країн-членів НАТО, що брали участь у зустрічі, привітали співпрацю України у створенні українсько-польського батальйону, а також рішення про надсилання стабілізаційного контингенту до Іраку. Допомогти виконати натовські вимоги Україні зголосилися кілька міністрів оборони країн-членів Альянсу, серед яких були Польща та Велика Британія. Ця допомога виявлятиметься в навчанні військових експертів, стандартизації та організації міжнародних конференцій. Речник НАТО Р.Пшель відзначив, що Україну вважають добрим кризовим менеджером, беручи до уваги активний і конкретний внесок України в ситуаціях, які вимагали кризового менеджменту: це Балкани, сили підтримки в Кувейті, спрямування стабілізаційних сил до Іраку [328].

В Цільовому плані дій України-НАТО на 2004 рік за рахунок виконання заходів щодо окремих цілей і більш зваженого підходу до процесу їх планування були конкретизовані і зведені до мінімуму терміни його виконання. За думкою В. Горбуліна за 2003 рік Україна „набагато далі просунулася” по шляху євроатлантичної інтеграції, ніж за останні 5 років, після підписання Хартії про співпрацю між Україною та НАТО. Активізація і поглиблення співпраці між Україною та НАТО свідчила про те, що воно було позбавлене декларативності і набувало рис практичної діяльності. Зокрема, це підтверджувалося діяльністю спільних робочих груп України і НАТО з питань військової реформи та у сфері озброєння [329].

Протягом періоду що досліджується, представники Збройних Сил України взяли участь у 164 спільних військових навчаннях, частина з яких була проведена на території України, у т.ч. на Яворівському навчальному центрі ПЗМ. Зокрема, у 2004 році було проведено 238 заходів в рамках програми ПЗМ (згідно з Індивідуальною програмою партнерства України з НАТО), серед яких 15 військових навчань.

З метою досягнення оперативної та технічної взаємосумісності визначених підрозділів ЗС України та сил держав-членів НАТО до 2006 року тривав третій етап Процесу планування і оцінки сил (ППОС) згідно з новим пакетом Цілей партнерства 2004-2006, погодженого 1 червня 2004 році на засіданні Політико-військового керівного комітету НАТО у форматі 26+1.

Напередодні Стамбульського саміту Україна висловила побажання взяти участь у військово-морській антитерористичній операції НАТО „Активні зусилля” („Active Endeavour”), яка полягала у щоденному патрулюванні кораблями країн-членів

Альянсу вод Середземномор'я з метою запобігання здійсненню терористичної діяльності в його акваторії.

Були визначені умови та формат залучення України до реалізації Празьких зобов'язань щодо спроможностей в галузях хімічного, біологічного, радіаційного та ядерного захисту, а також розробки і створення систем пошуку, детектування та знешкодження протипіхотних та морських мін.

В рамках співробітництва України з НАТО в сфері оборонної конверсії продовжувалася та розширювалася реалізація розпочатого разом з Директоратом НАТО з економічних питань безпеки та оборони спільного проекту з адаптації звільнених або спланованих на звільнення військовослужбовців в Україні. Проект передбачав мовну перепідготовку військовослужбовців, проходження ними курсів з бізнес- та спеціальних дисциплін, а також надання їм допомоги у подальшому працевлаштуванні у цивільному секторі української економіки.

Враховуючи тенденції розвитку Альянсу у контексті виконання рішень Стамбульського саміту НАТО, основну увагу в сфері співробітництва з НАТО було зосереджено на питаннях виконання таких зобов'язань у військовій сфері: імплементація результатів проведення Оборонного огляду в Україні, досягнення визначених Цілей партнерства та реалізація Концепції оперативних можливостей НАТО; завершення національних процедур щодо набуття чинності Меморандумом про взаєморозуміння між Урядом України та штабами Стратегічних командувань ОЗС НАТО щодо використання стратегічної транспортної авіації України в операціях та навчаннях НАТО; реалізація рішення України щодо залучення до операції НАТО „Активні зусилля” у плані підтримки Україною зусиль НАТО у Середземному морі та щодо плану участі в „BLACKSEAFOR” у Чорному морі; погодження з НАТО умов та формату участі України в Празьких зобов'язаннях щодо спроможностей, спрямованих на усунення недоліків у наявних технічних спроможностях Альянсу та підвищення рівню взаємосумісності підрозділів збройних сил держав-членів НАТО та країн-партнерів. У військово-технічній сфері робота проводилася по таких напрямках як узгодження з НАТО умов реалізації в Україні проекту у рамках Трастового фонду ПЗМ з утилізації надлишкових боєприпасів та стрілецької зброї й легкого озброєння [330].

Ще одним важливим завданням співпраці Україна-НАТО було удосконалення навчальних програм військової освіти. Мовна підготовка, яка наразі забезпечувала досить якісне навчання військовослужбовців, не охоплювала всіх аспектів. Освітні програми, зокрема, мали передбачати вивчення досвіду спільних миротворчих операцій для використання при підготовці миротворчого контингенту, вивчення досвіду планування та створення високопрофесійного резерву тощо. Вирішення цієї проблеми реалізовувалося впровадженням нових інформаційних технологій, за єдиною методологією – або через внесення відповідних коректив до діючих програм військових ВНЗ, або завдяки розробці та впровадженню до навчального процесу курсу навчання практичним діям посадових осіб відповідних ланок державного управління.

Кожен з етапів забезпечував впровадження окремих курсів, які призначені для використання на всіх етапах підготовки миротворчих контингентів і повинні

забезпечити як підготовку військовослужбовців для здійснення штабних і управлінських заходів, так і проведення спільних тактичних дій.

Природно, вивчення та засвоєння відповідних навчальних курсів потребувало відповідного рівня мовної підготовки. Відтак застосування новітніх технологій вивчення іноземних мов впроваджувалося на всіх стадіях військової освіти. В цьому контексті, на спеціальну увагу заслуговувала система вивчення мов на Курсах офіцерів багатонаціональних штабів Національної академії оборони України.

Реалізація освітніх аспектів Цільових щорічних планів Україна-НАТО в безпекових держструктурах надавала можливість підготувати громадську думку щодо завдань, форм та методів діяльності НАТО в системі колективної безпеки в об'єктивно-позитивному плані. За оприлюдненими даними Міністерства оборони України, за період з 1992 по липень 2004 року навчання за кордоном пройшли 1063 військовослужбовця Збройних Сил України, з них: фахову підготовку – 492 офіцери (за інтегрованої схемою підготовки – 33 офіцери); мовну підготовку – 571 офіцер. З них призначено на вищі посади – 408 офіцерів; взяли участь у миротворчих операціях – 201 офіцер; проходили військову службу у структурних підрозділах Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил та частинах безпосереднього підпорядкування – 61 офіцер [331]. Зазначені вище факти свідчать, що в Україні були певні здобутки та досвід вирішення проблем мовної та професійної підготовки військовослужбовців. Подальше розгортання системи інтегрованої освіти, участь у спільних миротворчих операціях військовослужбовців, активізувало процес адаптації Збройних Сил України, дедалі наблизивши їх до військових стандартів НАТО.

Безумовно, що кожна країна і народ повинні розвивати свій внутрішній потенціал, розраховувати на власні сили і здійснювати заходи для зменшення втрат від надзвичайних ситуацій. Однак, будучи однаково незахищеними від загрози катастроф, країни повинні прагнути до колективної безпеки. Необхідність в об'єднанні зусиль у справі попередження катастроф дуже насущна. Тому, що вони виникають, незважаючи на національні кордони і підкоряються тільки їм властивим законам. У цих умовах важливе значення набуває готовність національних і об'єднаних сил до гідних відповідей на небезпечні виклики сучасності, міжнародного тероризму і глобальних змін клімату тощо. Саме в цьому контексті доречно розглянути співпрацю Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (МНС) з Альянсом.

Співробітництво вітчизняної Цивільної оборони з НАТО розпочалося в 1992 році у формі участі або спільного проведення семінарів з питань готовності до дій у надзвичайних ситуацій в розвинутому індустріальному суспільстві. Цей процес значно поширився і набув планового характеру у 1994 році з підписанням Україною Рамкового документу Партнерства заради миру. Подальше юридичне підґрунтя такої співпраці склали Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору, Індивідуальна програма партнерства між Україною та НАТО, Меморандум про взаєморозуміння щодо планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру та готовності до катастроф між МНС та НАТО (16 грудня 1997 р.), Державна програма співробітництва України з НАТО на період до

2001 року, Державна програма співробітництва України з НАТО на період 2001-2004 роки. Зокрема Хартією про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору передбачалося проведення консультації між Україною та НАТО які включатимуть цивільне планування на випадок надзвичайних ситуацій та катастроф [332].

Пріоритетами МНС України у сфері міжнародного співробітництва були визначені створення договірно-правової бази з питань спільного попередження і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій на двосторонній і багатосторонній основах, відпрацювання спільних планів і механізмів реалізації домовленості про дії у випадку природних та техногенних катастроф, налагодження механізмів взаємодії зі структурами інших держав і міжнародних організацій, що відповідають за попередження і ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій, налагодження обміну інформацією і досвідом з відповідних проблем, вирішення інших завдань, спрямованих на реалізацію зовнішньополітичного курсу у сфері компетенції МНС. Серед ключових напрямків співробітництва можна назвати контакти і практичні програми взаємодії зі структурами Північноатлантичного Альянсу, Ради Європи і Європейської Комісії, Центральноевропейської Ініціативи, інших урядових і неурядових організацій, а також розвиток міжнародних зв'язків на двосторонній основі [333].

Налагоджені контакти з керівництвом Міжнародного секретаріату НАТО, використання механізмів співробітництва Україна - НАТО та створеного у 1998 році Євроатлантичного координаційного центру з реагування на катастрофи дозволили отримувати конкретну допомогу з боку країн - членів НАТО та держав партнерів під час ліквідації надзвичайних ситуацій та природних катастроф, зокрема, аварій на очисних спорудах у місті Харкові в 1995 році, проведення пошуково-рятувальних робіт у зв'язку із катастрофою літака ЯК-42 в районі міста Салоніки (Греція) у 1997 році, подолання наслідків катастрофічних паводків на Закарпатті у 1998 і наступних роках.

Державною Програмою співробітництва України з НАТО на період до 2001 року відповідальність за здійснення заходів співробітництва у галузі надзвичайних ситуацій цивільного характеру покладалася на Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. В якості мети цього співробітництва були зазначені залучення світового досвіду, фінансових і технологічних ресурсів для підвищення ефективності діяльності МНС, частин і підрозділів Військ цивільної оборони; використання національного потенціалу, сил і засобів МНС у пошуково-рятувальних операціях та інших міжнародних програмах; створення договірно-правової бази для розвитку співробітництва з НАТО, її державами-членами та країнами-партнерами щодо запобігання надзвичайним ситуаціям транскордонного і національного рівнів та реагування на такі ситуації; досягнення формуваннями МНС, призначеними для виконання завдань Програми ПЗМ, цілей сумісності та здатності діяти разом із силами НАТО і країн-партнерів з метою участі в пошуково-рятувальних та гуманітарних операціях. Механізм співробітництва МНС з НАТО у галузі надзвичайних ситуацій включав підготовку і виконання відповідної частини Програми індивідуального партнерства та Робочого плану імплементації Хартії,

встановлення прямих зв'язків з Директоратом НАТО з планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру, а також реалізацію положень Меморандуму про взаєморозуміння у галузі планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру та готовності до катастроф між МНС України і НАТО. Основними напрямками співробітництва були визначені планування у сфері управління ліквідацією наслідків катастроф, планування ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного характеру в сільському господарстві, забезпечення досягнення сумісності у процедурах і засобах здійснення пошуково-рятувальних робіт, планування цивільно-військового співробітництва під час надзвичайних ситуацій цивільного характеру, організація вивчення іноземних мов фахівцями та експертами МНС, залучення фахівців і експертів МНС до планування і проведення пошуково-рятувальних операцій НАТО; проведення в рамках Програми ПЗМ спільних навчань у галузі управління кризовими ситуаціями, залучення спеціалізованих аварійно-рятувальних підрозділів МНС для участі в операціях НАТО з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та надання гуманітарної допомоги, заснування спільної робочої групи Україна-НАТО з питань координації співробітництва у галузі планування діяльності цивільних служб у надзвичайних ситуаціях, встановлення прямого зв'язку між МНС і Головним комітетом НАТО з питань цивільного планування на випадок надзвичайних ситуацій, забезпечення оперативного зв'язку з метою постійного обміну інформацією з Євроатлантичним центром координації при надзвичайних ситуаціях НАТО [334].

Серед проведених заходів слід насамперед, відмітити міжнародне навчання " Закарпаття-2000", проведене в Ужгороді під егідою НАТО і Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій. У навчанні брали участь: Євроатлантичний центр з координації реагування на надзвичайні ситуації; Офіс з гуманітарних питань Організації Об'єднаних Націй; десять команд рятувальників від країн-учасниць: Білорусі, Молдови, Польщі, Румунії, Словаччини, Словенії, Угорщини, Хорватії, Швеції і України. Всього у навчанні брало участь 578 чоловік, у тому числі - 409 безпосередніх учасників і 169 почесних гостей та спостерігачів від 18 країн. [335].

Окремим розділом Державної програми співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001 - 2004 роки було передбачено співробітництво у невійськових галузях. Координацію співробітництва здійснював національний координатор з питань надзвичайних ситуацій цивільного характеру. Співробітництво з НАТО в даній галузі мало на меті: узагальнення світового досвіду та залучення фінансових і технічних ресурсів для підвищення ефективності захисту населення і території України від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру; створення необхідних передумов для участі сил і засобів МНС у пошуково-рятувальних, миротворчих та гуманітарних операціях та інших міжнародних акціях; досягнення формуваннями МНС, призначеними для виконання завдань Програми ПЗМ, цілей сумісності та здатності до взаємодії з силами НАТО і держав-партнерів в ході пошуково-рятувальних та гуманітарних операцій; удосконалення договірно-правової бази співробітництва з НАТО, її державами-членами та державами-партнерами щодо запобігання надзвичайним ситуаціям транскордонного і національного рівнів та реагування на такі ситуації.

МНС здійснювало співробітництво з НАТО в галузі надзвичайних ситуацій цивільного характеру шляхом реалізації положень Меморандуму про взаєморозуміння в галузі планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру [336].

Лише протягом 2002 року, згідно з пропозиціями до Робочого плану імплементації Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО відбулися засідання робочої групи з вивчення вразливості систем централізованого водопостачання у випадках надзвичайних ситуацій Комітету НАТО з планування сільського господарства і продовольства, міжнародні навчання з питань виявлення та попередження "ІМТЕХ-2002", навчання Євроатлантичного центру НАТО з координації та реагування на надзвичайні ситуації "Приборкання Дракону-2002", шосте засідання Спільної групи Україна - НАТО з планування при надзвичайних ситуаціях цивільного характеру.

Влітку 2004 року Міністерство з надзвичайних ситуацій України взяло участь у командно-штабних навчаннях з реагування на кризові ситуації „СМХ-2004”. Співробітництво Україна-НАТО у сфері захисту довкілля було спрямоване на проведення спільних наукових досліджень у пріоритетних напрямках, визначеними за результатами шостого засідання Спільної робочої групи Україна-НАТО з питань наукового співробітництва і охорони довкілля, яке відбулося в Україні у травні 2004 р. Зазначеними напрямками передбачалося проведення спільних наукових досліджень у сферах інформаційних технологій, клітинної біології та біотехнології, створення нових матеріалів, захисту довкілля. Про пріоритети наукового співробітництва України з НАТО українська делегація поінформувала учасників засідання Наукового комітету у форматі РСАП, яке відбулося у штаб-квартирі НАТО у жовтні 2004 р. У рамках програми Наукового комітету НАТО продовжувалося спільне провадження проекту “UNREN” щодо розширення можливостей інформаційної академічної мережі “Уран” та проекту створення малого генератору рентгенівського випромінювання. Продовжувалася також реалізація пілотного проекту “Оцінка ризиків, що виникли внаслідок Чорнобильської катастрофи: висновки на майбутнє” у рамках програми Комітету з викликів сучасному суспільству НАТО. Українські фахівці брали участь у конкурсах на заміщення посад експертів у складі дорадчих органів Наукового комітету НАТО. За результатами конкурсів двоє українських вчених запрошені до роботи у зазначених органах як експерти, а інформація щодо інших була внесена до спеціально створеної бази даних з метою можливого налагодження співпраці з ними у майбутньому [337].

Отже, серед країн - членів Ради Євроатлантичного партнерства Україна визнавалася одним з лідерів співробітництва з питань планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру. Співробітництво з Альянсом у зазначеній сфері дозволяло нашій країні отримувати технічну та методичну допомогу, здійснювати підготовку особового складу сил цивільної оборони, використовувати досвід країн - членів НАТО та держав - партнерів для підвищення готовності, удосконалення нормативно-правової бази у сфері захисту населення і територій.

Залишався недостатнім рівень парламентського контролю за безпековою та оборонною сферою України, зокрема затримка, всупереч Рекомендаціям Верховної Ради України, проведення парламентських слухань „Реформування та розвиток

правоохоронних органів і спецслужб України в контексті євроатлантичної інтеграції” розробки відповідних заходів Комітетом з питань національної безпеки і оборони [338]. Це можна віднести і до здійснення громадянського контролю за Міністерством України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи.

Втім, Україна робила все від неї залежне, щоб гарантовано захистити людей від руйнівних наслідків надзвичайних ситуацій. Але для нас і багатьох країн є дуже важливим, щоб запобіжні заходи мали як національний, так і міжнародний характер. Глибоко усвідомлюючи, що в обмеженому національному просторі неможливо вирішити всі проблеми цивільного захисту, наша країна будувала відкриті, партнерські взаємовідносини з усіма, хто був готовий до плідної співпраці на ниві благородної і гуманної місії. Сьогодні неможливо створити всеосяжну систему протидії в одній окремішій країні. Адже у жодній державі, незалежно від рівня її розвитку, не вистачить сил і ресурсів. Ось чому об'єднання зусиль - це невідворотна вимога часу і самого життя. В умовах обмеженості ресурсів, що є характерним не тільки для України, а є глобальною тенденцією, роль узгодженого, спільного реагування на надзвичайні ситуації, особливо на великомасштабні транскордонні, набувало особливого значення. Глобалізація та інші постіндустріальні реалії роблять сучасний світ усе тіснішим і взаємопов'язаним. Саме у цьому і була квінтесенція наших взаємостосунків з НАТО заради безпеки і благополуччя людей. Євроатлантична політика України мала довготривалий і системний характер, вона не могла бути здійснена водночас, будь-яким одноактним заходом, що завершується досягненням тієї чи іншої (навіть найбільш фундаментальної) мети, насамперед тому, що євроатлантичний простір має динамічний характер. Саме тому була потрібна буденна робота в усіх галузях життя.

Головною метою європейської та євроатлантичної інтеграції України до ЄС у галузі освіти була розбудова взаємовигідної співпраці з державами - членами ЄС та НАТО для створення в Україні життєздатної системи безперервного навчання і виховання, досягнення високих освітніх рівнів, забезпечення можливостей постійного духовного самовдосконалення особистості, формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації. В цьому контексті одним з найголовніших завдань освіти в Україні були відродження і подальша розбудова національної системи освіти з метою підготовки висококваліфікованих фахівців, рівень знань і вмінь яких повністю відповідав би вимогам ринкової економіки. З огляду на це поставало актуальне питання щодо комплексної наукової розробки і практичного забезпечення, по суті, нової системи підготовки фахівців нової генерації. Участь України в програмах ЄС, що впроваджувалися за участю Європейського фонду навчання, сприяла розвитку стандартів професійно-технічної освіти, обміну досвідом з європейськими країнами в цій галузі. Реалізація статті 59 УПС “Освіта та професійна підготовка” передбачала розвиток співробітництва України з ЄС в освітній галузі з метою підвищення рівня вищої освіти та професійної кваліфікації в Україні як у державному, так і в приватному секторах. Основними напрямками співробітництва в цій сфері були: удосконалення системи вищої освіти та системи підготовки спеціалістів в Україні згідно з сучасними вимогами, включаючи систему сертифікації вищих навчальних закладів і дипломів про вищу освіту; співробітництво

навчальних закладів, підприємств та фірм; навчання та стажування студентів, вчителів, випускників, адміністраторів, молодих вчених і дослідників; підтримка реформ у сфері професійно-технічної освіти; інтеграція України у європейський освітній простір; співробітництво з освітніми закладами держав - членів ЄС та НАТО. Серед заходів варто назвати підтримку вивчення європейських мов та опанування європейської культури з використанням у навчальному процесі сучасних передових методик; розробку системи та механізму незалежного тестування громадян України з іноземних мов, налагодження зв'язків з освітніми закладами, міжнародними організаціями та державними органами управління освітою держав - членів ЄС та НАТО, участь у європейських програмах у галузі освіти та професійної підготовки, розробку програм підготовки та перепідготовки кадрів для освітньої сфери, державних службовців та спеціалістів різних наукових напрямів, створення умов для випуску та розповсюдження підручників і навчальних посібників спільними авторськими колективами науковців з України та держав ЄС і НАТО для навчальних закладів усіх рівнів, забезпечення взаємного визнання документів про освіту та вчені звання, наукові ступені, що видаються в Україні, сприяння включенню українських освітніх закладів до міжнародної комерційної та інноваційної діяльності у сфері освіти, розширення можливостей академічних стажувань учнів, студентів, аспірантів і науково-педагогічних працівників на міждержавному, міжурядовому, міжвідомчому та місцевих рівнях, надання допомоги зарубіжним країнам у вивченні української мови, літератури, культури та історії України, виконання соціальних програм для молоді та програм у галузі зайнятості, реалізація комплексної програм розв'язання проблем інвалідності, профілактики ВІЛ-СНІДу та наркоманії, сприяння розвитку молодіжної міжнародної діяльності та молодіжного туризму, участь у європейських програмах у галузі роботи з молоддю та входженню України в міжнародний волонтерський рух,

Культурно-освітня інтеграція була однією з пріоритетних складових процесу входження України до європейського та євроатлантичного співтовариства. На цьому спеціально наголошується в Стратегії інтеграції України до ЄС, Програмі інтеграції України до ЄС, Стратегії України щодо Організації Північноатлантичного договору (НАТО), Плані дій Україна-НАТО, Цільових планах Україна-НАТО та інших нормативних документах [339].

Активну участь у реалізації даної мети мали взяти участь всі навчальні заклади України. Одним з найважливіших її напрямів є формування позитивної громадської думки щодо євроатлантичного вибору України шляхом поширення знань про європейські держави, культуру, історію, економіку Європи. Значні можливості для цього має система загальноосвітніх закладів. Громадська думка в Україні щодо оцінок Північноатлантичного альянсу, і навіть Європейського Союзу, істотно відрізнялася від аналогічних показників у країнах Центрально-Східної Європи, Балтії та навіть Грузії. Невипадково в Україні з 2004 було започатковано виконання Державної програму інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції на 2004 - 2007 роки, яка передбачала, зокрема підвищення рівня інформованості громадян України про євроатлантичні інтеграційні процеси, НАТО, його розвиток, переваги членства в цій організації, напрями, стан та перспективи співробітництва України з НАТО, підвищення рівня обізнаності молоді щодо євроатлантичної

інтеграції України, забезпечення підтримки державної політики євроатлантичної інтеграції громадянами України.

Слід відзначити, що процеси, спрямовані на європейську та євроатлантичну інтеграцію у колишніх постсоціалістичних країнах Європи, поступово змінювали масові налаштування громадян України, змінювали стратегічне бачення системи національних інтересів і цінностей, спонукали до необхідності перегляду існуючої системи національної безпеки і входження до нових колективних безпекових систем на трансатлантичних теренах. Отже, перед Україною поставало серйозне завдання - досягти відповідних змін у громадській свідомості та організувати всебічну підготовку кадрів, здатних до кваліфікованої професійної діяльності, пов'язаної з євроінтеграційним поступом України. В Україні також діяла Державна програма підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції на 2004-2007 рр., головною метою якої визначено забезпечення потреб органів державної влади та органів місцевого самоврядування у фахівцях з високим рівнем професіоналізму, здатних компетентно і відповідально на державному, регіональному та місцевому рівнях виконувати завдання щодо реалізації стратегії інтеграції України до ЄС та НАТО.

Прикладом реалізації освітніх проектів може бути також проведення низки спеціальних навчальних заходів - Академій НАТО які організовувалися Центром інформації і документації НАТО в Києві спільно з українськими вищими навчальними закладами. Такі академії, зокрема, відбулися на базі Таврійського національного університету (Сімферополь, червень-липень 2004), Львівського національного університету імені Івана Франка (лютий 2003, 2004) У кожному заході брали участь від 60 до 100 студентів-міжнародників, політологів, молодих представників різних політичних партій, громадських організацій з усіх регіонів України. На сесіях Академій обговорювались ключові питання євроатлантичної та міжнародної безпеки. Завдяки відеозв'язку з штаб-квартирою НАТО у Брюсселі, учасники мали можливість поставити свої запитання безпосередньо натовським посадовцям в режимі on-line. Обговорення, як правило, стосувалося викликів в галузі безпеки у ХХІ столітті та ролі НАТО у протистоянні їм, процесів співпраці між Україною та НАТО, перспектив євроатлантичної інтеграції України в цілому [340].

Неможна не відзначити, що застосування системного підходу, як одного з найбільш привабливих і ефективних способів формування громадської думки щодо інтеграції України до ЄС та НАТО, надавало можливість вирішити питання політичної спрямованості європейського вибору України, що, в свою чергу, сприяло кардинальним політичним та економічним змінам в державі, забезпечувало створення та розвиток демократичного суспільства. Змістовне наповнення Державної програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції, всебічно деталізувалося в Розпорядженні Кабінету Міністрів України № 165-р від 24 березня 2004 р. «Деякі питання, пов'язані з виконанням Державної програми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки».

Проте в Україні бракувало спеціалістів з європейської проблематики. В рамках реалізації поставленої мети відбувалося запровадження нових спеціалізацій з питань

ЄС і НАТО в межах навчальних програм вищих навчальних закладів.

В академічних колах України йшлося про утворення та функціонування в нашій державі системи Європейських студій. При цьому існувало декілька поглядів щодо визначення терміну «Європейські студії» чи «Єврознавство». Деякі дослідники розглядали «Єврознавство» як окрему спеціальність, навчальні програми якої включають широке коло питань: економіка, політика, культура, мистецтво, мовознавство. Проте в умовах поглиблення спеціалізації системи вищої освіти цей підхід видавався дещо обмеженим. У більшості країн світу «Єврознавство» розглядалося як сукупність гуманітарних наук, а не окрема наука. Європейські студії являли собою узагальнену назву низки наук: мови, літератури, історії, філософії, економіки, права, політики. Тому доцільним було впровадження міждисциплінарного підходу до Європейських студій, який включав до себе утворення спеціалізацій з європейської проблематики з широкого кола спеціальностей: економіки, історії, політичних наук, права, мовознавства тощо [341]. На жаль, освітні програми більшості навчальних закладів України в досліджуваний період не відповідали реаліям сьогодення. Для порівняння хоч би кількісних показників зазначимо, що в США наразі діяло близько 200 науково-дослідних та освітніх центрів з європейських досліджень, у Великій Британії європейські студії викладалися майже в 90 вищих навчальних закладах.

Втім у тодішній соціально-економічній ситуації в нашій державі подібні паралелі могли видатися дещо некоректними. Однак досвід сусідньої Польщі, де в понад в 170 ВНЗ запроваджено спеціалізовані програми з європейської проблематики, свідчило про інше. Ми могли багато говорити про належність України до європейської спільноти, про пріоритетність європейського напрямку для наших національних інтересів. Але насправді не були готові до цього.

Одним з найбільш важливих та дієвих інструментів інтеграції України до європейської та євроатлантичної спільноти, включаючи й культурно-освітню інтеграцію, було співробітництво в рамках програми технічної допомоги Європейського Союзу новим незалежним державам (програма TACIS). Допомога Україні з боку ЄС складала приблизно 25% від загального обсягу ресурсу технічної допомоги, що надавалася нашій державі провідними міжнародними організаціями та країнами-донорами. Україна посідала друге після Росії місце як реципієнт фондів Європейської Комісії в рамках програми TACIS.

З метою реалізації положень УПС між Україною та ЄС у липні 2002 р. було укладено Угоду між Україною та ЄС про науково-технічне співробітництво. Реалізація цієї угоди передбачала визначення пріоритетних напрямків співробітництва у цій сфері та можливу участь українських освітянських й наукових інституцій у програмах ЄС. Україна брала участь, головним чином, у відкритих конкурсах ІНТАС та ІНКО-Копернікус, які фінансувалися за рахунок бюджету Рамкових програм. Приєднання України до 6-ої Рамкової програми ЄС з досліджень влітку 2003 року стало важливим кроком інтеграції України до єдиного європейського науково-освітнього простору.

Співробітництво України з Європейським Союзом в галузі освіти здійснювалося і в рамках Транс'європейської програми у сфері вищої освіти (Tempus), яка була схвалена Радою Міністрів Європейського Союзу 7 травня 1990 р. для

вдосконалення систем вищої освіти в країнах-партнерах ЄС. В основу програми покладено усвідомлення важливої ролі вищих навчальних закладів в процесі соціального, економічного та культурного розвитку, бо саме вони були джерелом спеціалізованих знань, людських ресурсів та центрами підготовки нової генерації політичних лідерів.

З 1993 року програма Темпус діяла в Україні. У процесі реалізації програми «Темпус-III» (2000-2004 рр.) ЄС інвестував у вітчизняну вищу освіту близько 35 млн. євро. Всього здійснено 136 проектів у понад 40 вищих навчальних закладах. У межах цієї програми існувало декілька проектів з європейських досліджень, зокрема, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Харківському національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут», Львівському національному університеті імені Івана Франка, Тернопільській академії народного господарства, Одеському економічному університеті, Запорізькому національному університеті тощо. Крім цього, у низці університетів України викладалися навчальні курси, пов'язані з європейською та євроатлантичною тематикою.

Структура навчальних програм та підхід до визначення терміну «Єврознавство» в кожному з навчальних закладів були різні. Відтак існувало завдання уніфікації методологічного підходу до його розуміння і змістовного наповнення [342].

Безумовно основним осередком європейських та євроатлантичних студій в Україні був Інститут міжнародних відносин Київського університету імені Тараса Шевченка (ІМВ). Проект ІМВ «Підготовка спеціалістів у сфері європейських досліджень» (базовою стала кафедра міжнародних відносин та зовнішньої політики) був підготовлений разом з вищими навчальними закладами-партнерами: Вільним університетом Брюсселя (Бельгія), Інститутом політичних досліджень університету м. Мюнстер (Німеччина) та Університетом м.Халл (Велика Британія) і започаткований в 1997 році. Метою проекту було проголошено підготовку фахівців з проблем європейської політики. Роком пізніше, 1 вересня 1998 р. на базі Інституту було відкрито дворічну магістратуру з нової для України спеціалізації – «Європейська політика». І після завершення проекту на відділенні «міжнародні відносини» продовжували готуватися нові навчальні курси, проводиться стажування українських магістрів, аспірантів та викладачів у вищих навчальних закладах в країнах ЄС.

В ІМВ приділялася спеціальна увага дослідженню та вивченню максимально широкого кола питань, пов'язаних з історією, становленням та функціонуванням НАТО, системи трансатлантичної безпеки, в цілому. Запроваджено спеціалізації «Європейська політика», «Міжнародні стратегії та безпека», «Європейське право», «Європейські комунікації», «Європейська економіка та інтеграція». Європейську та євроатлантичну проблематику розкривав на належному рівні цілий комплекс навчальних дисциплін. Серед них потрібно назвати такі як «Міжнародні відносини та зовнішня політика», «Політичні та правові системи в Європі», «Економіка країн Європи», «Сучасні європейські політичні теорії», «Зовнішня політика країн Європи», «Аналіз та прогнозування європейської політики», «Роль НАТО у сучасному світі», «Право Європейського Союзу», «Європейська політика та глобальний розвиток»,

«Міжнародна та європейська безпека», «Основи геополітики та геостратегії», «Національно-етнічні проблеми в Європі», «Проблеми конверсії в Європі», «Інституційне право ЄС», «Права людини та демократичні Інститути в Європі», «Європейська політика України», «Миротворча діяльність України», «Право міжнародної безпеки», «Конфліктологія та конфлікти в Європі», «Ядерна політика та проблеми нерозповсюдження ядерної зброї» [343].

Набувало першорядного значення висвітлення політичних та міжнародно-правових основ функціонування ЄС та НАТО, а відтак підготовка фахівців, які були б здатні надавати об'єктивну політико-юридичну оцінку діяльності ЄС та НАТО в світлі сучасного міжнародного права, робити юридичний аналіз відповідних документів і здійснювати міжнародно-правове оформлення напрямків співробітництва України з ЄС та НАТО. Цим фахівцям призначалася відповідальна роль. Вони мали оволодіти знаряддям оцінювання таких вкрай складних та етапних для сучасного світу процесів як розширення ЄС та НАТО, активна участь у відновленні та підтриманні міжнародного миру та безпеки, втручання у конфлікти «неміжнародного» характеру, використання потенціалу ЄС та НАТО для захисту прав людини від найтяжчих порушень і боротьби з міжнародним тероризмом.

Висвітлення матеріалу, безпосередньо пов'язаного з ЄС та НАТО, відбувалося в досить широкому контексті історії становлення та сучасних проблем функціонування системи міжнародних відносин, міжнародно-правових гарантій миру і безпеки, і тому розподіляється по навчальних курсах в залежності від їх безпосередньої специфіки й спрямованості. Окрема увага приділяється співробітництву України з ЄС та НАТО та його найближчим перспективам. Викладення лекційного матеріалу і проведення практичних занять відбувалося з урахуванням того, що студенти на час вивчення курсу вже є особистостями, що склалися, і мають певні власні погляди щодо ЄС та НАТО, їхньої ролі в міжнародних відносинах, їх співробітництва з Україною. Завданням навчання є руйнація стереотипів, які вже склалися, і формування натомість об'єктивної оцінки Європейської Унії та Альянсу на основі повного доступу до нормативних і фактичних матеріалів. Але руйнуватися стереотипи повинні були не директивними авторитарними настановами, а в процесі наукової дискусії, де наводяться аргументи обох сторін. Тому практичні заняття, присвячені ЄС та НАТО, відбувалися на засадах змагальності, критичного підходу. Студентам надавалася можливість висвітлення різноманітних поглядів, в тому числі протилежних. Та в будь-якому випадку вони були зобов'язані відстоювати свою точку зору, вибудовуючи її досконалу аргументацію. У такий спосіб набуті студентами глибокі теоретичні знання здобували перевірку практичним застосуванням.

Величезне значення для підтримки та розвитку вищої освіти в напрямку закріплення в її системі євроатлантичного компоненту, мала наукова програма НАТО. В Україні вона координуються Інформаційним центром НАТО, який було відкрито в 1997 році на базі Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Започаткована ще у 1958 р., від початку 90-х років наукова програма НАТО стала обслуговувати ширшу - у порівнянні з попередніми часами - науково-освітню спільноту, оскільки вчені з країн-партнерів НАТО дістали офіційне право також отримувати необхідну підтримку. 1999 рік став поворотним у розвитку натовської наукової програми, оскільки відтоді Наукова

програма НАТО, за винятком кількох стипендій, стала цілком присвячуватися підтриманню співробітництва між вченими країн-партнерів та країн-членів або фінансуванню науково-освітніх проектів, здійснюваних в країнах Центрально-Східної Європи та пострадянського простору.

Гранти розподілялися на індивідуальній основі після розгляду заяв, одержаних від вчених або науково-освітніх інституцій з країн-партнерів. Підтримка такого співробітництва здійснювалася через систему різних механізмів або видів діяльності, що мали на меті як створення тривалих зв'язків між дослідниками з різних країн, так і стимулювання співпраці, яка сприяє прогресові науки, покликаної зміцнювати загальну стабільність та мир.

Щороку в реалізації Наукової програми брали участь близько 13 тис. вчених, в тому числі з України - як стипендіати чи учасники наукових зустрічей та семінарів, як консультанти або члени різного роду комісій. Лише за 2000-2004 рр. в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка було захищено 8 кандидатських дисертацій з євроатлантичної проблематики, підготовлено й видано 8 монографій та 9 підручників і посібників, присвячених діяльності НАТО та актуальним питанням євроатлантичної безпеки.

Нарешті, про ще один вкрай важливий напрямок нашої діяльності в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України. Процес об'єднання Європи, його поширення на Схід супроводжується формуванням спільного науково-освітнього простору та, що немаловажне, розробкою єдиних критеріїв і стандартів у цій сфері в масштабах усього континенту. Цей процес дістав назву «болонського» від назви університету в італійському місті Болонья, де в червні 1999 року було започатковано такі ініціативи і підписано відповідну Болонську декларацію.

Наразі маємо визнати, що приєднанню України до болонського процесу та інтеграції системи вищої освіти України до «Європи Знань» (як це зветься в Європейському Союзі) фактично не мало альтернативи. Вхідження у Болонський простір був для українського суспільства важливим та необхідним через потребу вирішення проблеми визнання українських дипломів за кордоном, підвищення ефективності та якості освіти та, відповідно, конкурентноздатності українських ВНЗ та їхніх випускників на європейському й світовому ринках праці. У внутрішньосупільних процесах ці зміни сприяли розвитку громадянського суспільства, формуванню громадянської культури та відповідальності, поглибленню демократичних трансформацій. Успішні кроки України у цій сфері співробітництва та інтеграції з НАТО та ЄС позитивно впливали на прискорення процесів співробітництва в інших сферах, сприяли зміні ставлення євроатлантичних та європейських інтеграційних структур до України, подоланню існуючих стереотипів [344].

Однак, невизначеність перспектив та принципів взаємовідносин України та Євросоюзу та НАТО була одним з об'єктивних обмежень інтеграції української системи вищої освіти. Можливий вихід із цієї ситуації бачиться у т.зв. «м'якому підході», за якого за основу буде прийнятий принцип різношвидкісного руху - приєднання до окремих компонентів «болонської системи» по мірі готовності до цього української вищої освіти. Перехід української вищої освіти на «європейські рейки» вбачався цілком можливим у 2010 р. Водночас українській вищій освіті було

необхідно подолати ще чимало труднощів та перешкод на шляху до європейського освітнього простору.

Ще однією сферою діяльності виконавчої влади, де плідно розвивалися євроінтеграційні процеси був вітчизняний агропромисловий комплекс (АПК). Для економіки України агропромисловий комплекс - надзвичайно важлива ланка, що значною мірою визначає соціально-економічний стан суспільства та продовольчу безпеку держави. В агропромисловому комплексі була зайнята п'ята частина працівників усіх галузей, зосереджена майже чверть виробничих фондів і вироблялося близько 70% товарів народного споживання. Найбільше багатство країни - земельний фонд, який становить 41,9 млн. га сільськогосподарських угідь, з них -33,1 млн. га орні землі. Створений виробничий потенціал дозволяв забезпечити населення продовольством, а переробну промисловість - сировиною й експортувати значні обсяги продукції. До агропромислового комплексу в Україні традиційно відносять власне сільське господарство, а також - харчову, м'ясо-молочну, борошномельну-круп'яну, комбікормову, мікробіологічну промисловості і, крім того, відповідні обслуговуючі підрозділи машинобудування, виробництво мінеральних добрив і хімікатів, сільське будівництво і допоміжні галузі, що забезпечували спорудження об'єктів, транспортування, зберігання і реалізацію сільськогосподарської продукції. Ситуація в українському АПК задавалося, з одного боку, серією кроків по намаганню реформувати галузь, здійснених, передусім, в 2000-2001 рр. та суттєво доповнена прийняттям в жовтні 2001 р. Земельного кодексу. Загалом, на місце аграрного сектору у вітчизняній соціально-економічній системі впливала низка наступних характеристик: це хронічно збиткова галузь; АПК – один із основних елементів сировинної структури української економіки; в АПК підтримується можливо найбільший в країні рівень державного патерналізму; глибина реформ в АПК та їх результати не дозволяють поки подолати інерційний (пост-колгоспний) вектор видозмін у галузі. Сільське господарство при цьому являло собою одну із головних сфер поглинання гігантських за вітчизняними параметрами державних кредитів. Весь період зростала кредитна заборгованість підприємств галузі не тільки перед державною, але й перед комерційними структурами. В основі некредитоспроможності аграріїв за визнаною оцінкою – диспаритет цін на промислову та сільськогосподарську продукції. Від диспаритету цін за даними Інституту аграрної економіки УААН, втрати аграрного сектора протягом 1992-2001 рр., склали понад 95 млрд. гривень. Проте, не дивлячись на передбачене Кодексом право приватної власності на землю, цей документ навряд чи можна вважати революційним. Новий Земельний кодекс містив багато половинчастих положень і компромісів. Декларуючи право приватної власності на землю, Кодекс встановлював п'ятирічний мораторій на операції з купівлі та продажу земель. Згідно з кодексом з 2005 до 2010 року дозволявся продаж не більше 100 га сільськогосподарських земель на одну людину. Крім того, згідно цього документу встановлювався 20-річний мораторій на продаж землі іноземцям. Вважалося, що ці реформаторські кроки, попри їх половинчастість і непослідовність, починали приносити перші результати. За офіційною інформацією в 2002 р. спостерігалось зростання виробництва сільськогосподарської продукції на 1,9% у порівнянні з попереднім роком. Поступово зростала інвестиційна привабливість українського сільського господарства. У 2002 р.

іноземні інвестиції в галузь склали 11,9 млн. доларів, що в п'ять разів перевищувало показники 2001 р. Деформована структура АПК не відповідала потенційним можливостям України і вимагала докорінної перебудови організаційно-економічного механізму, виходячи з наступних чинників: обсяги і структура виробництва сільськогосподарської продукції повинні визначатись потребами внутрішнього і зовнішнього ринків і територіально розміщатись у відповідності із законами економії суспільної праці; співвідношення ВП рослинництва (60,5%) і тваринництва (39,5%), окрім інших показників (поголів'я, продуктивність) вказувало на порушення пропорцій розвитку галузей рослинництва і тваринництва, значного спаду виробництва продукції тваринництва; в аграрній сфері домінуючою є приватна форма власності, на основі якої існували різні форми господарювання [345].

Затяжний характер політичних дискусій навколо аграрної реформи в першій половині та середині 90-х років минулого століття головним чином зумовив те, що аграрний сектор, маючи чи не найбільші потенційні можливості серед інших галузей народного господарства України стати лідером економічних реформ та потужним і конкурентоспроможним постачальником продукції не тільки на вітчизняному, а й світових ринках, практично останнім вступив у ринкову економіку. Причому, жорстке регламентування переходу діяльності сільськогосподарських товаровиробників на ринкові умови на початковому етапі трансформації української економіки, покладене в основу державної політики щодо аграрного сектора, не забезпечувало належного ефекту. В цих умовах обсяги виробництва валової продукції сільського господарства з 1990 року стали систематично знижуватись і в 1999р. склали 48,5% рівня 1990 року, а тваринництва - всього 44,2%. До критичних меж зменшено поголів'я худоби і птиці. Більшість господарств стали збитковими і в цілому по країні рентабельним залишилось лише виробництво зерна та соняшнику. Майже на третину зменшилось споживання основних продуктів харчування на душу населення, що свідчило про загрозу продовольчій безпеці держави. За роки економічної кризи через різке зниження платоспроможності сільськогосподарських товаровиробників їхня фондозабезпеченість зменшилась у 4,5 рази. Щорічне зношення основних засобів, насамперед технічних, у 10 разів перевищувало їх оновлення. Навантаження на зернозбиральний комбайн у 1,4 рази більше, ніж у Росії, і в 4 рази - ніж у розвинених країнах Західної Європи. Наслідком цього були втрати до 25% вирощеного врожаю. Освоєно спільне виробництво з Польщею комбайнів "Обрій" на заводі ім. Малишева, з Росією "Дон-1500" на ВО "Південний машинобудівний завод" та Німеччиною "Домінатор-Мега-204" на Павлоградському заводі. Проте через недостатнє фінансування на доробку конструкцій цих комбайнів, організацію їх серійного виробництва, відсутність обігових коштів у машинобудівних підприємств та низьку платоспроможність сільгосптоваровиробників промисловість може випустити щорічно не більше 1 тис. комбайнів, хоча потреба для оновлення їх парку складала не менше 10 тисяч [346].

Агропромисловий комплекс України мав стійкі та стабільні передумови для досягнення високої ефективності іноземних інвестицій. Такими передумовами були родючі ґрунти, достатньо розвинута транспортна інфраструктура, географічне розташування, сприятливі для сільського господарства кліматичні умови, наявність кваліфікованої робочої сили. В інвестуванні агропромислового комплексу України

провідну роль відігравали США та країни Європейського Союзу - ФРН, Нідерланди, Велика Британія, Швеція та інші. Приклади спільного господарювання значної кількості західних інвесторів в Україні підтверджують можливість ефективної роботи на українському ринку. Серед іноземних фірм-інвесторів агропромислового комплексу, які успішно займалися підприємництвом в Україні, - „Монсанто”, „Каргіл”, „Кейс” (США), „Даймлер-Бенц”, „Райффайзен”, „Янке” (ФРН), „Ілта Холдинг С. А.” (Швейцарія) та багато інших. За станом на 1 липня 2000 року, починаючи з 1992 року, в агропромисловий комплекс було залучено близько 821,3 млн. дол. США, що становило 22,8 % від загального обсягу прямих іноземних інвестицій в українську економіку. Прямі іноземні інвестиції зарубіжних країн залучалися у більше ніж 500 підприємств харчової промисловості на суму 727,9 млн. дол. США. У сільське господарство було вкладено прямих іноземних інвестицій за цей період значно менше - тільки 130 сільськогосподарських підприємств отримали лише 69,5 млн. дол. США (1,9% до загального обсягу). У підприємства борошномельно-круп'яної і комбікормової промисловості залучено понад 23,9 млн. дол. США (0,6% до загального обсягу). Найбільший інтерес у іноземних інвесторів щодо напрямків вкладення капіталу, як і раніше, викликають харчова та переробна промисловості, що залишалися найбільш інвестиційно привабливими галузями АПК. Яскравим прикладом вдалого інвестування в АПК може слугувати відкриття компанією „Каргіл” в Донецькій області високотехнологічного заводу по виробництву соняшникової олії потужністю 1000 тонн насіння соняшника на добу. Обсяг інвестицій компанії в цей проект становить близько 50 млн. дол. США. Завдяки реалізації інвестиційних проектів в Донецькій області виробництво олії не тільки протягом одного року збільшилося в 5 разів, а й перевищило докризовий 1990 рік в 1,4 рази. Кондитерська галузь теж збільшила виробництво відносно 1990 року на 12 % [347]. Відома кондитерська корпорація «Рошен» не тільки сміливо виходила зі своєю продукцією на ринки Європейського Союзу, а розміщувала власне виробництво на території країн-членів ЄС. В 2004 році була придбана Клайпедська кондитерська фабрика [348]. В тютюнову галузь інвестовано 170 млн. дол. і створено 6 спільних підприємств з німецькою фірмою „Реємства” та американськими „Філіп Морріс” і „Рейнольдс”. На базі Каховської харчосмакової фабрики Херсонської області було створено спільне українсько-шведське підприємство „Чумак”, що спеціалізувалося на виробництві гострих соусів типу „Кетчуп”. Створено спільне українсько-болгарське підприємство ВАТ „Роси Буковини” (м. Чернівці), де було організовано випуск мінеральної води і безалкогольних напоїв та інші. Німецька фірма „Вільд” на умовах товарного лізингу поставила Київському заводу по виробництву безалкогольних напоїв „Росинка” лінію розливу і фасування безалкогольних напоїв та мінеральної води. В агропромисловому комплексі Дніпропетровської області на території АТЗТ „Агро-Союз” Синельниківського району відкрито перший в Україні митно-ліцензійний склад, який призначений для карантинного відстою худоби провідних світових виробників завезеної по імпорту з подальшим митним оформленням та реалізацією [349].

За допомогою німецьких кредитів придбано і змонтовано технологічне обладнання фірми „Хуппманн” на Донецькому пивоварному заводі, Миколаївському пивзаводі „Янтар” та Харківському пивзаводі „Рогань”. Активно працює на

українському ринку німецька фірма “Шенк-Фільтербау”. Фільтрувальне та стабілізуюче обладнання цієї фірми змонтовано на Сімферопольському пивзаводі “Крим” та Луганському пивзаводі. Миргородський завод мінеральних вод активно співпрацював з фірмою “KNS”, яка надала кредит на суму 11 млн. німецьких марок для придбання сучасного високоефективного технологічного обладнання, в тому числі 3 млн. німецьких марок на умовах лізингу. Продукція цього заводу знайшла визнання на закордонних ринках збуту. Ужгородський маргариновий завод разом з фірмою “Вальтер-Рау” створив спільне підприємство. При цьому німецька сторона вклала 1,5 млн. німецьких марок для придбання обладнання по виробництву наливного маргарину. З метою стабілізації виробництва та введення нових технологій на підприємствах кондитерської промисловості за рахунок кредитів впроваджено ряд нових видів прогресивного обладнання. Так, впроваджені та освоєні лінії по виробництву карамелі фірми “Кльокнер” на Одеській кондитерській фабриці та Львівській фірмі “Світоч”, шоколаду та шоколадних виробів фірми “Біндлер” на Одеській кондитерській фабриці, шоколадних виробів фірми “Крафт Якобз Сушад” на Тростянецькій шоколадній фабриці (Сумська область). На українському ринку успішно реалізовували інвестиційні проекти фірми “Вільд”, “Хуппманн”, “KNS”, “Авентіс Кроп Саєнс”, “Массей Фергюсон”, “Райфайзен Україна”, “Нетафім”, “Айк”, “Ревахо”, “Сімекс-Канада” (нині – “Сімекс-Альянс”) та інші. Високих економічних показників досягли на орендованих землях спільне українсько-французьке підприємство “Дако” (Черкаська область), українсько-німецька агрофірма “Славутич” (Київська область), спільне українсько-угорсько-англійське підприємство “Нібулон” (Миколаївська область), спільне українсько-австрійсько-німецьке підприємство “Укрінтерцукор” та інші. Разом з цим деякі потенційні іноземні інвестори все ще утримувалися від інвестування АПК України, мотивуючи це нестабільністю законодавства в нашій державі, надмірним податковим тиском, неготовністю більшості потенційних українських партнерів дотримуватися договірних зобов’язань, нечіткою роботою судової системи тощо.

Додатковим заходом щодо створення сприятливого інвестиційного клімату в Україні та активізації підприємницької діяльності на регіональному рівні стало створення спеціальних (вільних) економічних зон, а також впровадження спеціального пільгового режиму інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку. Зокрема, у спеціальних (вільних) економічних зонах та на територіях пріоритетного розвитку встановлюються пільгові митні правила, податкові й інші вигідні умови для здійснення економічної діяльності. В основному ці пільги стосуються звільнення від сплати мита і податку з додаткової вартості при ввозі устаткування й інших товарів, необхідних для реалізації інвестиційного проекту на зазначених територіях, зменшення суми податку з прибутку, звільнення від деяких інших обов’язкових платежів [350].

За прогнозними оцінками загальна потреба в інвестиціях у сільське господарство та інші галузі агропромислового комплексу перевищувала суму, еквівалентну 35 млрд. доларів США. Світовий досвід доводив, що іноземний капітал у формі інвестицій надходить перш за все у ті країни, де створена стабільна та ефективна законодавча база щодо режиму залучення та використання іноземних інвестицій. За даними Головного Управління статистики Польщі, у 1997 році в

економіку Польщі було інвестовано 2,7 мільярди доларів, у 1998 – вже 5 мільярдів, а в 1999 році – році вступу Польщі до НАТО – вже 8 мільярдів доларів США. Щодо Чехії й Угорщини цифри ще більш вражаючі. За даними Статистичного офісу Чехії та Центрального статистичного офісу Угорщини, у 1997 році прямі іноземні інвестиції в економіку цих країн становили відповідно 4 і 6,2 мільярди, у 1998 – 9,8 і 10, 2 мільярди, у 1999 році – 12,8 і 14,5 мільярдів доларів США. Стрибок іноземних інвестицій внаслідок вступу до НАТО теоретично можливо буде чекати й в Україні. Безпека й економічне процвітання прямо пов'язані між собою. Інвестори бажали мати справу лише з тими країнами, щодо стабільності і політичного майбутнього яких у них не виникає серйозних сумнівів. Членство в Альянсі могло б змінити стереотип сприйняття України в очах західних інвесторів, які бачили її як пострадянську країну з відповідним „багажем” – корупцією, злочинністю та політичною нестабільністю [351].

Проте, в досліджуваний період мали місце приклади ефективного інвестування з боку ЄС в АПК України. Європейський Союз профінансував проект щодо розвитку когенераційних установок у харчовій промисловості України. Реалізація проекту здійснювалася Консорціумом у складі чотирьох європейських компаній: двох з Фінляндії та по одній з Данії та Ірландії. Метою цього проекту було будівництво трьох пілотних когенераційних установок та демонстрація того, що малі когенераційні установки можуть покращити загальну ефективність та прибутковість обраних підприємств харчової переробки. Головним бенефіціаром проекту був державний департамент продовольства України. Зокрема, когенераційні установки були реалізовані на Вознесенському шкіряному об'єднанні, Рубіжанському картонно-тарному комбінаті, Пологівському олійноекстракційному заводі. Результати проекту були представлені на заключній конференції 1-3 жовтня 2003 року у Форосі [352]. Якщо в цілому галузь АПК визнавалася як стратегічно важлива, то її окремий сегмент, пов'язаний із виробництвом зернових, їх розподілом, реалізацією та, зрештою, забезпеченням попиту на хлібну продукцію, мав підстави вважатись “стратегічним у квадраті”. Забезпечення хлібом – один із двох класичних методів забезпечення мінімальних потреб мас і формування основ управління та маніпулювання ними. Забезпечення хлібом складало основу продовольчої проблеми і ще від брежнєвських часів до цього продукту сформовано сакральне ставлення. Відтак, забезпечення хлібом – процес особливої політичної важливості для влади. Індикатором справи виступають поточні ціни на хлібні продукти. Їх потенційне зростання завжди оцінювалось представниками владних еліт як виклик соціальній (і політичній) стабільності. Відтак цей сегмент галузі тривалий період зберігав надмірну зарегульованість. Тільки останніми роками почали формуватись контури власне ринкової інфраструктури, хоча цей процес ще далекий від зрілості. Ще одна обставина пояснювала високий ступень політизації ринку зерна в Україні. Саме ця продукція розглядалася політичними і галузевими елітами як показник експортного потенціалу галузі. В цей спосіб для обох елітних прошарків – ринок зерна ще й царина ідеологічного виправдання перетворень, що тривають в українському селі. Ситуація на зерновому ринку, яка створилася в 2003 році повною мірою підтвердила всі масштаби політичного навантаження на цей сегмент АПК. Експортна кампанія рельєфно окреслила особливо слабкі місця ринку – нерозвиненість портової

інфраструктури, проблеми логістики вантажів, монопольне становище залізничного транспорту і монопольне становище в цьому виді транспорту державної компанії “Укрзалізниця”, зародковий стан аграрних бірж тощо.

Проте, українське зерно таки зайняло другу серйозну позицію у структурі вітчизняного експорту після металургійної продукції. На ринку харчового зерна інтенсивність конкуренції української продукції з аналогічною російською визнається експертами як не дуже високою. Інакша справа – ринок фуражного зерна. Компетентні спостерігачі наголошують, що саме в цьому сегменті зернового ринку конкуренція між виробниками і трейдерами обох країн може набувати загострених форм [353].

Аграрний сектор в Україні був ретельно захищений протекціоністськими бар’єрами та отримував державні субсидії. Це створювало негативне тло для процедури вступу України в СОТ. Як відомо, приєднання до Світової Організації Торгівлі розглядається в Єврокомісіях, як попередня і необхідна умова подальшої участі в євроінтеграційних процесах. Як свідчив досвід переговорів про взаємний доступ на ринки з окремими державами-учасницями СОТ, саме питання умов функціонування аграрного виробництва і ринку сільськогосподарських продуктів є предметом найбільш гострих дискусій. Особливо це стосувалося держав, які самі є експортерами аграрної продукції. На думку експертів, найбільш підготовленими до роботи в умовах СОТ є підприємства харчової промисловості (кондитерської, пиво-безалкогольної, масложирової). Багато з цих підприємств уже нині працюють за нормами СОТ, перебуваючи у власності транснаціональних корпорацій. Втрати обсягу внутрішнього ринку вони зможуть компенсувати за рахунок нарощення експорту. Виграють підприємства із модернізованим виробництвом, залученими іноземними інвестиціями: “Світоч”, “АВК”, “Оболонь”, Roshen, Nemiroff та інші престижні бренди. Виробництво зерна також було високо конкурентною сферою, хоча модернізація виробництва тут відчутно затримувалася. Для цієї галузі доступ на зовнішні ринки більш важливий, аніж захист внутрішнього, тому вступ до СОТ відповідав потребам українських зерновиробників і зернотрейдерів. Більш проблемними виглядали перспективи тваринництва. На думку аналітиків, виробництво м’яса і молока в Україні було неефективним і розвивалося, в основному, завдяки протекціоністським заходам. Так, набув резонансу конфлікт навколо експорту курятини з США (т.зв. “ніжок Буша”), який віддзеркалив лобізм вітчизняних виробників курятини. Україна врешті видала американцям сертифікат, необхідний для експорту. Незважаючи на труднощі і можливі банкрутства неефективних тваринницьких підприємств, у перспективі, саме ці галузі можуть залучити істотні іноземні інвестиції і підвищити конкурентоздатність. Виробництво цукру було найбільш чутливою галуззю до інтеграції в СОТ. Зокрема, Австралія, переговори з якою тривали до 2006 року, вимагала від України забезпечити доступ на свій ринок австралійського тростяникового цукру. Українські виробники цукру застерігали, що у разі виконання даної вимоги вітчизняна цукровиробна промисловість збанкрутує. Дійсно, тростяниковий цукор є істотно дешевшим за буряковий. Україна, що традиційно є цукровиробною державою нині майже не експортує цей товар, оскільки він є неконкурентоспроможним через свою високу ціну. Перспектива зниження зовнішніх протекціоністських бар’єрів в контексті вступу до

СОТ мало що означатиме для цієї галузі. Отже, єдиним реальним ринком для вітчизняних цукровиробників залишався внутрішній. Галузь виробництва цукру таким чином була найбільш чутливою до перспективи вступу в СОТ: не маючи істотного експортного потенціалу, вона зацікавлена у збереженні внутрішнього протекціонізму [354]. За словами колишнього міністра АП С.Рижук на кінець періоду що досліджується, для вступу України в СОТ в сільському господарстві залишилися не узгодженими з учасниками організації рівень державної підтримки, рівень квот на імпорт морепродуктів із країн Балтії, імпорт м'яса з Канади й Австралії, а також деякі питання по імпорту в Україну цукру-сирцю тростинного.

Україна наполягала на державній підтримці галузі в обсязі 1 млрд. 366 млн. дол., на що учасники СОТ не погоджувалися. Серйозним випробуванням для окремих українських аграрних виробників мала стати певна лібералізація внутрішнього ринку сільськогосподарської сировини та продовольства [355]. Перетворення агропромислового комплексу у високоефективний, експорто-спроможний стабільний сектор економіки та забезпечення продовольчої безпеки держави було одним з пріоритетних напрямів дій Кабінету Міністрів в 2003 році. Зокрема, Уряд мав привести систему субсидування та підтримки сільськогосподарських товаровиробників у відповідність з нормами СОТ і забезпечити дотримання граничного рівня сукупної внутрішньої підтримки аграрного сектору [356]. Захист інтересів національних товаровиробників здійснювався шляхом, серед іншого, нарощування випуску продукції, що відповідав європейським стандартам [357].

Отже, аграрний сектор був одним з найбільш проблемних з погляду перспектив європейської інтеграції України. З боку ЄС висловлювалися побоювання щодо загроз західноєвропейському аграрному виробництву у разі інтеграції України до ЄС. Зі свого боку, українське аграрне лобі було потенційним виразником євроскептичних настроїв в українському суспільстві у разі можливого наближення України до членства в ЄС. Тобто, цілком можливе повторення “польського сценарію”, де саме аграрії виступали найбільш згуртованими євроскептиками. Водночас, навколо українського АПК формувалися і починали інституційно стверджуватись також й інші угруповання, інтереси яких відрізнялися від зазначених інтересів ядра групи. Ці інтереси були пов'язані з експорт-орієнтованим підприємництвом, з дрібним та середнім бізнесом, формами новітньої кооперації в галузі і загалом – ринковими підходами до аграрного бізнесу. Ця частина українського АПК значно сприятливіше ставилася до євроінтеграційних процесів та явищ.

Таким чином, стан і потенціал вітчизняного агропромислового комплексу в ще далекий від вимог європейської інтеграції України. Водночас, відбувалися значні позитивні зрушення в АПК, і перш за все, за допомогою країн Європейського Союзу шляхом інвестування. Щодо наслідків приєднання України до СОТ та просування до ЄС для вітчизняного агропромислового комплексу то вони не були однозначними.

Ще однією з суперечливих галузей європейської інтеграції України була енергетика. В цьому контексті слід вказати на основні завдання енергетичної політики ЄС. Серед них зокрема — підвищення енергетичної ефективності, створення стратегічних запасів нафти та нафтопродуктів (готовність до можливих

кризових ситуацій з їх постачанням), збереження доступу до вугільних резервів, підвищення частки використання відновлюваних джерел енергії, використання ядерної енергії за умови забезпечення максимальної безпеки експлуатації АЕС та переробки ядерних відходів (на рівні стандартів Євратому), зменшення відходів у виробництві енергії, формування внутрішнього енергетичного ринку на засадах конкуренції, а також відкриття його для зовнішніх постачальників і споживачів [358].

Забезпечення енергетичної безпеки країн ЄС потребувало надійної міжрегіональної транспортної мережі доставки енергоносіїв (значний дефіцит яких був наявним у країнах Євросоюзу) з відповідними гарантіями безпеки. Україна зі своєю розвинутою комунікаційною інфраструктурою мала вигідну позицію на шляху Азія — Європа, що дозволяло їй бути вагомим партнером міжрегіонального співробітництва. Існувала необхідність скористатися цією нагодою — пропонувати і відстоювати власні варіанти поглиблення інтеграційних процесів на основі поєднання інтересів країн-експортерів та країн-імпортерів. Водночас така позиція України потребувала від неї вирішення складних завдань у глобальному конкурентному середовищі, де мали свої інтереси такі світові гіганти, як США, РФ та ЄС. Тому зовнішня енергетична політика України, поряд з пріоритетом європейської інтеграції, була повинна мати дещо інші стратегічні напрями. Це передусім стосується взаємовідносин України зі своїм північним сусідом, Росією, яка почала відновлювати свою важливу роль на світовій арені [359]. Росія володіє значними запасами нафти та найбільшими у світі запасами природного газу і є провідним постачальником цих енергоресурсів на європейські та світові ринки. На такого важливого сусіда та його можливості зовнішньополітичного тиску необхідно зважати. Взаємовідносини України потребували поглиблення і вдосконалення (особливо у сфері енергетики) і мали стати невід'ємною частиною політики євроінтеграції.

Основні напрями енергетичної політики було викладено в Національній енергетичній програмі України до 2010 року, прийнятій Верховною Радою України 15 травня 1996 року. Але вони не відповідали реальному стану справ, у якому перебувала енергетична галузь України. Національна енергетична політика базувалася на таких основних принципах як формування економічно обґрунтованих енергетичних потреб з максимальним зниженням енергомісткості національного продукту, забезпечення надійної та техногенно і екологічно безпечної експлуатації енергетичних об'єктів, підвищення ефективності виробництва, передачі і розподілу електричної та теплової енергії, енергозбереження, зменшення залежності України від імпорту енергетичних продуктів та матеріалів, диверсифікація джерел їх постачання. Зазначені принципи добре узгоджуються з енергетичною політикою ЄС. Україна володіла значними обсягами твердого органічного палива. Проте обсяги його видобутку не повною мірою задовольняли потреби держави. Водночас Україна критично залежала від поставок природного газу та нафти. За останні 20 років видобуток нафти скоротився більше ніж на 55 відсотків. Видобуток газу та нафти в Україні забезпечував лише 20 відсотків власних потреб.

Стратегічним напрямом розвитку вугільного сектору було збільшення частки твердого палива в енергетичному балансі країни. Однак значною проблемою залишалася збитковість багатьох вугільних шахт та необхідність реформування вугільної промисловості.

Енергомісткість національного виробництва значно перевищувала показники, характерні для країн ЄС. Верховною Радою України 6 лютого 1998 року ратифіковано Договір до Енергетичної Хартії і протокол до Енергетичної Хартії з питань енергетичної ефективності та відповідних екологічних аспектів. Водночас слід визнати недостатність законодавчого врегулювання в енергетичній галузі.

Низка чинників в енергетичній сфері мала сприяти процесу інтеграції України до європейської спільноти. Серед них, зокрема, наявність розвинутого електроенергетичного комплексу з виробництва, передачі та постачання електроенергії, інтегрований в Об'єднаній енергетичній системі України. Україна володіла достатніми потужностями для забезпечення власних потреб та конкурентоспроможного експорту електроенергії, мала розвинуті електричні зв'язки з енергосистемами країн ЦСЄ (більшість високовольтних ліній проектувалась як інфраструктура колишньої єдиної енергетичної системи "Мир", до якої входили зазначені країни). Розвідано запаси природного газу, а також значні запаси кам'яного та бурого вугілля, які дадуть змогу у майбутньому збільшити частку власного палива в енергетичному балансі країни. Україна мала розвинуту мережу магістральних трубопроводів, яка є головним шляхом транзиту нафти і природного газу з Росії, Кавказу та Центральної Азії до країн ЄС.

Фактором, що сприяв інтеграції України до ЄС, було також реформування електроенергетичної галузі, розпочате в 1995 році. Основними елементами цього процесу є демонополізація, реструктуризація галузі, розвиток оптового ринку електроенергії, приватизація енергетичних компаній, впровадження прозорого механізму економічного регулювання в енергетиці. З 1998 року в Україні проводилося реформування газового сектору відповідно до плану, розробленого Кабінетом Міністрів України, основною метою якого було формування лібералізованого ринку природного газу. Проводилася структурна перебудова вугільної промисловості, скорочення державної підтримки вугледобувних підприємств з одночасним збільшенням бюджетного фінансування нових та реконструкції діючих підприємств галузі для компенсації потужностей з видобутку вугілля на підприємствах, що ліквідувалися.

Органом державного регулювання в електроенергетиці та нафтогазовому комплексі України була Національна комісія регулювання електроенергетики України (НКРЕ). Створення незалежних органів економічного регулювання в електроенергетиці та газовому секторі було одним з важливих елементів у процесі створення єдиних ринків електроенергії та газу держав ЄС. Відбувався активний процес створення органів регулювання в енергетиці в державах - членах ЄС та тодішніх кандидатах на вступ. У грудні 1999 року за організаційної та фінансової підтримки Національної асоціації органів регулювання США та USAID було створено Організацію регулювання енергетики країн Центральної та Східної

Європи, до якої увійшли органи регулювання 14 держав. НКРЕ України був одним із засновників і активних учасників Організації.

Втім, НКРЕ не мала можливості забезпечити рівень регулювання на енергетичних ринках України, який би відповідав вимогам законодавства ЄС, зокрема директив щодо створення єдиних ринків електроенергії та газу. У Комісії не було жодного спеціаліста з систематичною підготовкою з профільної дисципліни - економіки регулювання в галузях природних монополій, оскільки в Україні була відсутня система підготовки кадрів цього профілю. Щоб уникнути такої ситуації було організоване навчання та стажування керівників підрозділів та співробітників НКРЕ в країнах з ефективними системами регулювання, були започатковані при НКРЕ курси підвищення кваліфікації кількох рівнів (в тому числі мовної підготовки). Водночас слід зазначити, що фінансування навчання співробітників НКРЕ за кордоном було можливе в рамках програми партнерства з Енергетичною асоціацією США або за іншими програмами міжнародної допомоги Україні [360].

Головною проблемною сферою енергетичних інтересів України, Росії та ЄС, у контексті євроінтеграційних процесів в досліджуваний період, був нафтогазовий сектор. Спільні інтереси були також і в інших секторах енергетики. Серед невідкладних енергетичних проблеми, які необхідно було вирішувати Україні на шляху до енергетичних ринків Європи були такі, як майбутнє функціонування української газотранспортної системи (ГТС); шляхи ефективного використання нафтопрвідних систем України; паралельне функціонування електроенергетичних систем України і Росії, України і ЄС та транзит російської електроенергії на Захід; безпека та розвиток атомної енергетики: вибір типу майбутнього ядерного реактора (ЯР), проблеми ядерно-паливного циклу (ЯПЦ) та поводження з радіоактивними матеріалами (РАВ) і відпрацьованим ядерним паливом (ВЯП).

Більшу частину потреб ЄС у газі забезпечувала Росія, причому майже 90 % цього виду палива транспортувалося територією України. За своєю пропускною спроможністю, довжиною магістралей і складністю споруд газотранспортна система України займає важливе місце у світі. Від стабільної та безпечної роботи ГТС значною мірою залежала енергетична безпека як України, так і 18 європейських країн-споживачів російського газу. Незважаючи на стратегічну важливість газової галузі, вона не мала достатніх коштів для самостійної модернізації стрімкими темпами, як того потребував час. Слід зауважити, що рівень доходів від транзиту газу був достатнім для підтримання технічного стану ГТС на найвищому рівні. Але це було можливо за умови використання значної частини доходів для розвитку самої системи. Проте, існувала і необхідність поповнення за цей рахунок державного бюджету України [361]. Крім того, НАК «Нафтогаз України» одержував все більше прибутку від експлуатації підземних сховищ газу (ПСГ): Росія почала платити грошима за наповнення українських сховищ паливом, яке вона продавала у Європу. Україна була здатна розвивати власну газотранспортну систему. Про це свідчив факт введення в експлуатацію після реконструкції (згідно з європейськими стандартами якості) Долинської компресорної станції в Івано-Франківській області, що істотно підвищило надійність і стабільність постачання газу до Європи.

Альтернативою обхідних шляхів мала стати спільна з країнами Європейського Союзу експлуатація української ГТС. Тому подальшу долю газотранспортної системи України було доречно пов'язувати з функціонуванням міжнародного газотранспортного консорціуму. Міжнародний статус проекту дозволяв активніше залучати в газотранспортну систему додаткові обсяги газу, прискорити її модернізацію та розвиток з врахуванням потреб постачальників і споживачів палива, що підвищить надійність газопостачання в Україну і країни ЄС.

ЄС мотивував свою зацікавленість у газотранспортному консорціумі безпекою газопостачання, для чого було необхідне широкомасштабне інвестування з метою модернізації системи. Крім того, інтерес ЄС до створення консорціуму пояснювався його бажанням контролю тарифів, щоб не допустити збільшення витрат на транспортування, що збігалось з інтересами Росії. У національних інтересах України було нарощування обсягів транзиту газу своєю територією, мало збільшити надходження коштів від транзиту. Крім цього, з'являлася можливість інтенсивнішого інвестування в оновлення і розвиток ГТС, бо всі партнери мали зацікавленість в надійності транзиту та використанні трубопроводів на повну потужність. Хоча реалізація цього проекту дещо знижувала можливості України щодо опору тиску Росії, але дозволило б реалізувати управління зовнішньою залежністю на принципах формування ситуації взаємної залежності постачальника, транзитера та споживача газу. Доходи та втрати багато в чому залежатимуть від конкретних умов функціонування консорціуму та складу його учасників, що було предметом домовленостей між зацікавленими сторонами. Україна у цій ситуації не втратила контролю над своєю газотранспортною системою [362].

Більшість країн Європи залежала і від зовнішнього постачання нафти. Європа імпортувала 70 % від загальної потреби у нафті й була зацікавлена в подальшій диверсифікації джерел та шляхів надходження цього палива. Україна була значним споживачем нафти і одним із транспортерів її до ринків Європи. Основними стратегічними партнерами України у сфері постачання сировини нафти та її транзиту залишалися Росія і Казахстан. З урахуванням того, що казахська нафта постачається в режимі «заміщення» на російську та залізницею територією Росії, російський фактор у нафтопостачанні, як і у постачанні газу, мав значний вплив на зовнішню енергетичну політику України. Одним з важелів протидії такому впливу були насамперед альтернативні шляхи постачання енергоносіїв, зокрема євразійський нафтотранспортний коридор [363].

Географічне розташування України дозволяло задіяти різні джерела постачання та транзиту нафти. Важливою ланкою для цього була нафтотранспортна система України, сформована ще за часів СРСР, якою здійснювалося постачання та транзит російської нафти. Іншу схему нафтопостачання Україна одержала завдяки спорудженню нафтоперевалочного терміналу «Південний» та нафтопроводу Одеса — Броди. Це додатковий шлях для постачання і транзиту каспійської нафти, а в перспективі й для близькосхідної. Нафтопровід Одеса — Броди мав стратегічне значення для України. Він теоретично мав з'єднувати постачальників каспійської нафти із споживачами Західної Європи, що особливо важливо в умовах скорочення постачань нафти в

Європу з Північного моря та обмеження з боку Туреччини щодо проходу танкерів через протоку Босфор. Український маршрут мав стати комерційно вигідною та надійною альтернативою транспортування нафти через Босфор. Але в 2003-2004 рр. цей нафтопровід був об'єктом зіткнення світових інтересів, що поставило Україну перед вибором партнерів у подальшій його експлуатації з наданням пріоритету власним інтересам. Росія запропонувала українській стороні підписати довготермінову угоду з метою спільного використання нафтопроводу Одеса — Броди для перекачування російської нафти у зворотному напрямку. Ця ідея в Україні була сприйнята неоднозначно як серед фахівців, так і в вищих державних колах [364]. Прихильники реверсу цю пропозицію розглядали тільки як тимчасовий варіант у разі тривалої затримки з реалізацією основного варіанта. Вони переконані, що за умов невизначеності щодо термінів реалізації проекту Броди — Плоцьк та наповнення нафтопроводу каспійською товарною нафтою не можна відкидати будь-які економічно вигідні пропозиції. Проте максимальні дивіденди від використання нафтопроводу Україна могла одержати, лише транспортуючи, як і передбачалося, каспійську нафту, тобто за основним призначенням проекту. Поза сумнівом, Росія мала, поряд із економічними мотивами, ще й політичні, щоб зберегти своє стратегічне положення найважливішого постачальника нафти до ринків Європи та затвердити Чорноморсько-Азовський регіон як зону своїх стратегічних інтересів. Тим більше, що активізувалася діяльність російської нафтової компанії «ЛУКойл» навколо проекту постачання каспійської нафти в Європу за маршрутом Бургас — Александруполіс, що є альтернативним українському. Крім того, Росія заявила про наміри будівництва нафтопроводу територією Туреччини в обхід Босфору. Тому Україні було потрібно вирішувати спірні питання, поєднуючи економічну доцільність з інтересами національної безпеки й враховуючи її залежність від російських поставок нафти, яка ще залишається значною, та прискорити початок експлуатації трубопроводу Одеса — Броди у прямому напрямі. Проти планів реверсивного використання нафтопроводу активно виступали США і деякі їхні європейські партнери (Польща, Німеччина). На думку політиків цих країн, використання нафтопроводу у напрямку Броди-Одеса означало відмову України від стратегічної можливості заповнити нішу на міжнародному ринку транспортування нафти, знівельовало переваги нового нафтопроводу та посилило потребу в альтернативному обході Босфору [365].

Важливим чинником впливу на ефективність функціонування нафтотранспортної системи в умовах жорсткої конкуренції була політика транзитних тарифів. Визначення оптимальних тарифів разом з обсягами транзиту нафти та вчасне реагування на зміну умов на ринках транзиту мали б дозволити Україні повністю використати свої транзитні потужності, оптимізувати прибутки та зберегти свою важливу роль енерготранзитної держави. Україна мала досить потужну нафтопереробну промисловість. На початку XXI століття потужність НПЗ України складала 52 млн. т/рік, але їхнє фактичне завантаження у 2003 році становило близько 40 % [366].

Державна програма модернізації НПЗ відповідно до програми „Нафта і газ України 1992–2010 рр.” по суті не виконувалася. Тобто рівень вкладень російських

інвесторів, які не зацікавлені в інвестуванні з тривалим терміном окупності, був явно не достатнім [367].

Атомна енергетика як за обсягами виробництва, так і за часткою в загальній генерації електроенергії завжди відігравала важливу роль в енергозабезпеченні України й залишиться такою на наступні роки. Проте було варто враховувати фактор залежності і цього сектору енергетики від Росії [368]. У РФ, США, Японії країнах ЄС велася розробка ядерних реакторів нового покоління з природною безпекою. МАГАТЕ об'єднувала зусилля світової спільноти на цьому напрямі у рамках програми з інноваційних проектів ядерних реакторів і паливних циклів. Завданням України було підключення у співпраці з ЄС до цих проектів та майбутнє впровадження таких ядерних реакторів [369].

Україна належала до енергодефіцитних країн, оскільки за рахунок власних джерел паливно-енергетичних ресурсів вона задовольняла свої потреби лише на 47-49%. За рахунок власного видобутку покривалася 10-12% потреб у нафті та 20-25% — у природному газі. Тому ситуація на світовому ринку енергетичних ресурсів значною мірою впливала на енергетичну безпеку України. В умовах значної залежності від постачання енергоносіїв із РФ заходи щодо диверсифікації джерел надходження енергоносіїв, насамперед природного газу та нафти, розглядалися як ключовий елемент забезпечення національної безпеки держави і створення умов для сталої роботи та розвитку ПЕК [370].

Важливим елементом зовнішньоекономічної політики України був розвиток багатостороннього та двостороннього співробітництва в енергетичній галузі з країнами ЄС і створення передумов в енергетичній та екологічній сферах для набуття Україною повноправного членства в ЄС. Ряд енергетичних проектів в Україні виконувалося за підтримки ЄС за програмами INOGATE, ТРАСЕКА та ТАСІС. Наприклад, за програмами ТАСІС тільки на підвищення безпеки українських АЕС було виділено понад 110 млн. євро [371]. Підприємствами даних проектів в Україні виступали провідні міжнародні компанії. Інтеграція України до європейського економічного простору має забезпечуватися насамперед поступовим досягненням європейських стандартів, у тому числі енергоемності виробництва, ефективності енергоспоживання, енергоозброєності, і виконанням вимог ЄС у паливно-енергетичному комплексі та суміжних екологічних питаннях. Приведення законодавства України у галузі енергетики до стандартів ЄС передбачало зменшення впливу держави у даному секторі економіки, лібералізацію ринків енергоносіїв, залучення іноземного капіталу до ПЕК за рахунок створення прийняттого інвестиційного клімату, приватизацію більшості підприємств ПЕК, створення стратегічних запасів нафти (нафтопродуктів) тощо [372].

Отже, в досліджуваній період паливно-енергетичний комплекс України мав потужний потенціал для здійснення співробітництва з Європейським Союзом. Проте цей потенціал майже не використовувався завдяки критичній енергозалежності України від Росії, а також пануванню корупційних схем в вітчизняному бізнесі.

Доволі специфічною виглядала робота Міністерства внутрішніх справ України щодо європейської та євроатлантичної інтеграції. Цей орган виконавчої

влади особливу увагу приділяв вивченню досвіду держав-членів ЄС щодо співробітництва між правоохоронними органами та громадянським суспільством у боротьбі проти корупції, європейського досвіду функціонування інституту Омбудсмену тощо. Зокрема, 18 червня 2002 року в Брюсселі під час спільного засідання Підкомітету №4 з питань митниці, транскордонного співробітництва, боротьби з нелегальною міграцією, „відмиванням” грошей та наркобізнесом був затверджений План-графік імплементації положень Плану дій ЄС у сфері юстиції та внутрішніх справ в Україні. Він включав такі розділи як міграція та притулок, прикордонне співробітництво та візова політика, організована злочинність (в тому числі, боротьба проти тероризму, співробітництво в сфері судочинства, співробітництво в правоохоронній сфері), посилення ролі судової влади, верховенства закону та покращення управління [373]. Співпраця в правоохоронній сфері передбачала обмін технічною, оперативною та стратегічною інформацією між правоохоронними органами країн-членів ЄС та України в межах відповідного законодавства сторін в сфері організованої злочинності, беручи до уваги необхідність вжиття законодавчих та інших необхідних заходів з метою гарантування конфіденційності та захисту даних у сфері взаємного обміну даними, організацію семінарів та навчальних візитів до відповідних установ Держав-членів ЄС для навчання викладацького персоналу Навчального центру Академії при МВС України, розвиток співробітництва між Європолем та відповідними українськими органами відповідно до Конвенції про Європол та інших подібних рішень Європейської ради. [374]. Наприклад, лише протягом 2004 року понад 70 злочинців зазнали процедури екстрадиції. Серед них був виданий правоохоронними органами Греції 55-річний громадянин України С. (колишній працівник спецпідрозділу міліції), розшукуваний за підозрою у вчиненні вбивств на замовлення в складі організованої злочинної групи (вбивства А.Брагіна, В. Гетьмана, Є.Щербаня). Всього ж упродовж 2004 року співробітництво каналами Інтерполу з правоохоронними органами зарубіжних держав інтенсивно розвивалось і вдосконалювалось. Найбільш активна взаємодія відбувалась з правоохоронними органами країн ЄС та НАТО - Німеччини, Польщі, Словаччини, США, Туреччини, Угорщини, Франції, Чехії.

В травні 2004 року в Києві була проведена 33-я Європейська регіональна конференція Міжнародної організації кримінальної поліції, у якій брали участь керівники та представники правоохоронних органів 46 країн Європи, а також представники ООН, Європолу, ОБСЄ, Ради Європи, Єврокомісії, Центрально-Європейської Ініціативи. Під час конференції розглядалася низка питань щодо стратегії діяльності Інтерполу в Європі, удосконалення організації роботи окремих національних центральних бюро, банків даних Інтерполу, а також позитивний досвід правоохоронних органів країн-членів Інтерполу в боротьбі з тероризмом та його фінансуванням, торгівлею людьми, “відмиванням” грошей, злочинами проти інтелектуальної власності тощо. Проведення в Україні цієї регіональної конференції Інтерполу значною мірою сприяло покращенню організації міжнародного співробітництва правоохоронних органів України та інших держав Європи в боротьбі з міжнародною злочинністю, підвищенню іміджу нашої держави у світі, а також процесу інтеграції України до європейського

співтовариства [375].

Міністерство внутрішніх справ України здійснювало відповідну роботу із забезпечення виконання зобов'язань та реалізації прав, що містилися у міжнародних договорах, які спрямовані на подолання зростання організованої злочинності та корупції. Працівники Міністерства внутрішніх справ України брали участь у роботі міжнародних конференцій, семінарів та у зустрічах представників правоохоронних органів європейських держав, на яких обговорюються шляхи взаємодії та удосконалення боротьби з організованою злочинністю.

Водночас для подолання перешкод при адаптації законодавства ЄС було необхідно в національному законодавстві чітко визначити поняття "організована злочинність", "організована злочинна діяльність", "злочинна організація", "організована злочинна група", "корупція", "корупційні діяння" та інші.

Україна поглиблювала співробітництво з ЄС у сфері юстиції та внутрішніх справ, виконуючи положення УПС та використовуючи можливості поза межами цієї Угоди з урахуванням існуючих потреб та інтересів сторін у цій сфері. Залучення України до програм ЄС та тісне співробітництво у цій сфері було важливою передумовою створення в Європі простору безпеки та стабільності.

Україна отримала з боку ЄС допомогу у створенні єдиної інформаційної бази та поглиблення співробітництва у галузі підготовки кадрів та обміну досвідом, зокрема можливість укладення угод щодо обміну інформацією у галузі нелегальної міграції, порушень кримінального та митного законодавства, контрабанди, "відмивання" грошей, торгівлі людьми, зброєю та наркотиками, впроваджена єдина автоматизована інформаційна система контролю за правопорушеннями, зокрема транскордонними.

Боротьба з незаконним обігом наркотиків була пріоритетним напрямом співробітництва з ЄС, що передбачено статтею 79 УПС. На Міністерство внутрішніх справ України покладено обов'язки координації проведення з відповідними службами держав ЄС спеціальних скоординованих оперативно-розшукових заходів із запобігання надходженню наркотиків на внутрішній ринок, їх транзиту через територію країни. Так, з метою запобігання контрабанді наркотиків з 1997 року на кордонах України з Росією, Білорусією та Молдовою систематично проводиться міжнародна операція "Канал". Реалізація програм сприяння боротьбі з контрабандою наркотиків могла бути більш ефективною за умови створення на базі Міністерства внутрішніх справ України єдиного міжвідомчого банку даних про осіб, причетних до незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, відділ для якого вже створено у міністерстві, а також забезпечення спецпідрозділів органів внутрішніх справ по боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів необхідними технічними засобами контролю, що було можливим лише за фінансової, технічної та методичної допомоги з боку ЄС.

Статтями 4 і 5 Закону України "Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними" вперше в оперативно-розшуковій діяльності правоохоронних органів України були

передбачені такі методи, як оперативна закупка та контрольована поставка. З часу прийняття цього закону спільно із спецслужбами Німеччини проведено 5 контрольованих поставок наркотичних засобів в Україну. У сфері боротьби з “відмиванням” грошей, здобутих злочинним шляхом, пов’язаних з наркотиками, актуальними залишалися проблеми обмеження принципу банківської таємниці з метою отримання інформації від банківських установ, у тому числі з-за кордону, стосовно підозрілих фінансових операцій.

Взаємодія правоохоронних органів України і держав ЄС та НАТО відбувалася на підставі укладених двосторонніх і багатосторонніх угод, а також щорічних протоколів (програм) на їх виконання. Співробітництво здійснювалося у формі обміну делегаціями, участі у міжнародних конференціях, семінарах, проведення скоординованих оперативних заходів. З метою обміну досвідом працівники підрозділів боротьби з незаконним обігом наркотиків Міністерства внутрішніх справ України перебували у Франції, Німеччині, Швейцарії, Австрії, Угорщині, Румунії, Голландії тощо.

Одним з політичних критеріїв приєднання до ЄС та вступу до НАТО була вимога щодо наявності ефективної стабільної системи державного управління, орієнтованої на забезпечення добробуту громадян. В цьому контексті можна нагадати, що Концепція адміністративної реформи в Україні метою адміністративної реформи визначила саме створення ефективної системи державного управління, спрямованої на забезпечення прав та свобод людини. Для підвищення ефективності державного управління з організаційної точки зору, насамперед вимагалось впорядкування повноважень, організації та порядку діяльності органів виконавчої влади. Першочерговим завданням у даному напрямку залишалось забезпечення конституційного статусу Кабінету Міністрів України як вищого органу в системі органів виконавчої влади. Реалізація даного завдання мала дозволити забезпечити ефективну керованість формуванням та реалізацією державної політики. Концепцією адміністративної реформи в Україні, затвердженою Указом Президента України від 22 липня 1998 року № 810, було визначено основи здійснення реформування системи державного управління. Указом Президента України від 20 листопада 1998 року № 1284 було затверджено Першочергові заходи з проведення зазначеної реформи. З метою організаційного забезпечення проведення адміністративної реформи була створена Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи, утворено робочі групи з проведення реформи центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та державної служби.

Було упорядковано систему центральних органів виконавчої влади, до якої входять міністерства, державні комітети (державні служби) та центральні органи виконавчої влади із спеціальним статусом. При цьому міністерства було визначено головними (провідними) органами в системі центральних органів виконавчої влади у забезпеченні реалізації державної політики у визначених сферах діяльності. На міністрів покладено особисту відповідальність за розроблення і впровадження Програми діяльності Кабінету Міністрів України з відповідних питань, реалізацію державної політики у визначених сферах державного управління. На основі

зазначеної класифікації було проведено скорочення кількості центральних органів виконавчої влади з 90 до 47. Кабінету Міністрів України було надано право утворювати в складі центральних органів виконавчої влади урядові органи державного управління (департаменти, служби, інспекції) для здійснення управління окремими підгалуззями або сферами діяльності, а також контрольно-наглядових, регулятивних, дозвільно-реєстраційних функцій щодо фізичних і юридичних осіб. Затверджено Типове положення про ці органи.

З метою підвищення ефективності діяльності Кабінету Міністрів України та координації роботи центральних органів виконавчої влади у формуванні та реалізації державної політики утворено урядові комітети, які стали робочими органами Кабінету Міністрів України. Затверджено Загальне положення про Урядовий комітет, відповідно до якого на урядові комітети, зокрема, покладено розгляд, врегулювання розбіжностей та схвалення проектів нормативно-правових актів та інших документів, що подаються на розгляд Кабінету Міністрів України. Указами Президента України було запроваджено посаду Постійного представника Президента України в Кабінеті Міністрів України та затверджено Положення про нього.

Система підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців включала освітньо-професійні програми підготовки, перепідготовки і професійні програми підвищення кваліфікації державних службовців, додаткові програми функціональної спеціалізації “Державне управління”, акредитовані навчальні заклади, що реалізовували зазначені програми, та органи, що здійснювали управління підготовкою, перепідготовкою та підвищенням кваліфікації державних службовців.

До мережі навчальних закладів зазначеної системи належали: Українська Академія державного управління при Президентові України, до загальної структури якої входили 4 філіали та Інститут підвищення кваліфікації кадрів. Академія здійснювала підготовку магістрів державного управління та навчання державних службовців для роботи на посадах I-IV категорій. До цієї ж системи входили 55 вищих навчальних закладів, з яких 9 визначено для підготовки магістрів у галузі “Державне управління” за спеціальністю “Державна служба”. Ці навчальні заклади здійснювали підготовку магістрів державної служби для роботи на посадах державних службовців V-VII категорій за спеціалізаціями “Право”, “Економіка”, “Адміністративний менеджмент”, “Кадровий менеджмент”, “Соціальна сфера” тощо. В системі працювало 27 центрів підвищення кваліфікації державних службовців і керівників державних підприємств, установ і організацій, що діють в Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі, всіх областях України, а також 46 галузевих навчальних закладів післядипломної освіти, що здійснювали підвищення кваліфікації державних службовців, які займають посади V-VII категорій. В рамках Проекту “Інституційне удосконалення державної служби та організація професійного навчання державних службовців в Україні” за програмою Tacis, який було реалізовано Головним управлінням державної служби України протягом 1998 - 1999 років, закладено певний фундамент щодо поліпшення нормативно-правового забезпечення державної

служби, а також здійснено ряд заходів з вдосконалення системи підготовки та підвищення кваліфікації державних службовців з урахуванням вимог ЄС [376].

Проте, в цілому, в закладах підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації державних службовців практично не вивчалось законодавство ЄС відповідно до пріоритетних сфер, майже не використовуються позитивний досвід організації та функціонування систем державної служби в найбільш розвинутих європейських державах.

Проведення адміністративної реформи мало спільні точки дотику і з досягненням такого критерію НАТО як встановлення інституту демократичного цивільного контролю над сферами безпеки і оборони. Зокрема, дотримання в Міністерстві оборони вимоги щодо приналежності посади міністра оборони до числа “політичних” означало, що орган відповідальний за формування та реалізацію державної політики у сфері оборони також мав очолюватись цивільною особою. Проте, в досліджуваній період, лише нетривалий час, з серпня 1994 до липня 1996 року це міністерство дійсно очолювала цивільна особа – В.Шмаров.

Іншим інструментом, який сприятиме підконтрольності сфери безпеки та оборони було реформування засад організації та діяльності колегій міністерств. До складу колегій було включено не лише народних депутатів України, але й представників наукових установ, аналітичних центрів та громадських організацій. При цьому колегія міністерства отримала статус консультативно-дорадчого органу, а її засідання використовувались насамперед для інформаційного та аналітично-консультативного забезпечення міністра [377].

Законодавче регулювання адміністративної процедури сприяло посиленню можливостей окремих громадян та громад впливати на рішення, які стосуються їх прав та законних інтересів, у тому числі в сфері безпеки та оборони. Наприклад, перед початком будівництва військових об’єктів Міністерство оборони було зобов’язано консультуватись із зацікавленими особами та враховувати їхню думку при прийнятті рішення.

Тут варто звернути також увагу на впровадження якісно нового законодавства про доступ до інформації, яке б зробило більш відкритою систему державного управління загалом.

Отже, державними органами центральної виконавчої влади протягом 1992-2004 років було напрацьовані конкретні механізми налагодження інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур. Втім, не всі міністерства та відомства підходили до цієї справи ретельно та серйозно. На жаль, для більшості структур виконання відповідних розпоряджень Президента, Уряду, Парламенту мало суто формальний характер і мало ознаки відвертого оковамилювання.

3.3 Судова влада в реальному наповненні європейського та євроатлантичного покликання України

Спираючись на європейські цінності, Конституція України 1996 року встановила, що права і свободи людини і громадянина в Україні захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових осіб. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Реалізація зазначених прав можлива лише за умови функціонування в Україні ефективної, незалежної судової системи. Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише законові. Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється.

Повага до права та закону мала бути спільною рисою України і країн-членів європейських та євроатлантичних структур. Розпочате в Україні реформування судової системи й судочинства, спрямоване на створення такого суду, який би став гарантом захисту прав і свобод людини, викликало нагальну потребу в розвитку міжнародних зв'язків органів судової влади України з метою вивчення світового досвіду в сфері судочинства, поліпшення поінформованості суддів про роботу зарубіжних судових органів, міжнародних правових установ, підтримання відносин із ними, а найголовніше – підвищення рівня професійної кваліфікації суддів та працівників суду. Участь української судової влади в реальному наповненні європейського та євроатлантичного покликання передусім здійснювалося в площині співпраці з Радою Європи та Організацією з Безпеки та Співробітництва в Європі, а не безпосередньо з ЄС та НАТО. Це пояснюється наявністю певної спеціалізації в європейській та євроатлантичній спільноті. Рада Європи традиційно опікується правами людини та іншими гуманітарними питаннями, а ОБСЄ, в останній час, зосередило увагу на правовому і демократичному вимірі виборчих кампаній та виборів.

Головним завданням для України участі судової гілки влади в європейських інтеграційних процесах було забезпечення відповідно до вимог, визначених у Декларації, що прийнята Європейською Радою на Копенгагенському саміті у червні 1993 року.

В цьому контексті були проведені консультації з відповідними органами Європейської Комісії щодо відповідності проекту нової судової системи України, а також проектів окремих нормативно-правових актів стандартам та вимогам ЄС. Було вирішено питання щодо запровадження в Україні системи органів адміністративної юстиції, в тому числі адміністративних судів.

Реалізація заходів, спрямованих на забезпечення ефективної діяльності Верховного Суду України у міжнародній сфері, була покладена на створене у 1995 році управління міжнародно-правового співробітництва. В його обов'язки входило двостороннє співробітництво із судами загальної юрисдикції інших країн, обмін інформацією, досвідом, делегаціями та матеріалами правового характеру, підготовка спільно з іншими підрозділами, зацікавленими міністерствами та організаціями проектів договорів та угод про правову допомогу, участь у засіданнях Ради Європи в рамках її спільної з Європейською Комісією програми для України; участь у роботі міжнародних конференцій, семінарів, колоквиумів, “круглих столів” тощо.

За радянських часів така діяльність Верховного Суду УРСР була дуже обмеженою. Вивчення світового досвіду зводилося до закордонних відряджень тільки

керівника суду, а зв'язки – до співробітництва між радянськими республіками по профспілковій лінії. Тому доводилось одночасно і вчитися, і провадити конкретну роботу для розвитку міжнародних контактів Верховного Суду України. З перших кроків пріоритет надавався співробітництву з Радою Європи та її виконавчими органами. Так, ще до вступу України в цю міжнародну організацію, у травні 1994 р., в Києві було проведено перший спільний із Радою Європи міжнародний семінар “Роль судді в демократичному суспільстві”, у якому взяли участь судді Верховного та Вищого Арбітражного судів, голови обласних судів, представники Генеральної прокуратури, міністерств юстиції, закордонних, внутрішніх справ, спілок юристів і адвокатів України, наукових кіл. Рада Європи була представлена експертами – провідними юристами багатьох країн. Робота конференції була зосереджена на ролі судді в демократичному суспільстві, його незалежності при створенні та зміцненні судової влади як однієї зі складових державної влади в нашій країні. У наступні роки співробітництво з Радою Європи набирало темпів. У 1996 р. відбулося чотири навчальних закордонних візити й семінар у Львові “Незалежність суддів”, на якому були присутні близько 100 учасників. Протягом 1997 р. таких заходів було проведено вже відповідно 12 і 5. У 1998-2000 рр. Верховним Судом України та Радою Європи багато уваги приділялося ознайомленню українських суддів із статтями Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод і впровадженню її норм у життя шляхом проведення регіональних семінарів [378].

Втім, впровадження в життя здобутків відповідних заходів відбувалося частково і доволі повільно. Аргументом на користь просування вітчизняної судової системи до цивілізованих стандартів може бути наступний факт. Протягом 1998-2003 рр. загальна кількість справ в судах нашої країни збільшилась із 1 мільйона 600 тисяч до майже 6 мільйонів. У зв'язку з цим постала проблема вчасного розгляду справ та завантаженості суддів України, яких на кінець 2004 року у судах загальної юрисдикції працювало близько 7 тисяч. Така ситуація виникла тому, що відповідно до норм нового законодавства всі без винятку правовідносини можуть бути предметом розгляду в судах. Отож громадяни та юридичні особи стали частіше звертатися в судові органи [379].

Україна вживала заходів для виконання зобов'язань, взятих під час вступу до Ради Європи, і приєдналася до значної кількості міжнародно-правових документів; брала активну участь у діяльності основних органів Ради Європи – Комітеті Міністрів, Парламентській асамблеї, Конгресі місцевих та регіональних влад Європи з метою забезпечення реалізації власних інтересів під час розроблення проектів міжнародно-правових документів та пріоритетних напрямів діяльності Організації; була учасницею програм співробітництва Ради Європи з країнами ЦСЄ у правовій сфері, зокрема програм ADACS, спільних програм ЄС та Ради Європи щодо України і з питань боротьби з корупцією та організованою злочинністю у країнах з перехідною економікою. Слід враховувати, що підтримання нормальних відносин України з Радою Європи, дотримання загальноєвропейських норм та стандартів у сфері верховенства права, захисту прав людини та плюралістичної демократії, відповідність законодавства України загальноєвропейським принципам розглядається ЄС як один з первинних показників готовності країни виконувати вимоги ЄС.

Україна стала учасником основних конвенцій Ради Європи, виконала переважну більшість положень, передбачених Висновком № 190 (1995). Зокрема, прийнято Конституцію України, Закони України “Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим”, “Про вибори Президента України”, “Про вибори народних депутатів України”, “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”, “Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим”, рамковий документ щодо державної політики України в галузі прав людини – Засади державної політики України в галузі прав людини, затверджені Постановою Верховної Ради України від 17 червня 1999 року № 757 - XIV (відповідно до підпункту V пункту 11 Висновку № 190). В Україні було скасовано смертну кару.

Верховною Радою України ратифіковано Конвенцію про захист прав і основних свобод людини та відповідні протоколи до неї, Рамкову конвенцію Ради Європи про захист національних меншин, Європейську хартію місцевого самоврядування. Усього Україною було підписано 40 документів Ради Європи.

У жовтні 1998 року в Україні пройшла IV зустріч Голів Верховних судів країн Центральної та Східної Європи. Її темою було місце Верховних судів в здійсненні правосуддя. Під час обговорення проблем управління судами учасники прийшли до висновку про необхідність створення нових правил, які даватимуть суддям можливість більш ефективно справлятися з напливом справ, водночас зберігаючи повагу до основного права громадянина на справедливий судовий розгляд його справи незалежним та неупередженим судом відповідно до вимог Європейської конвенції [380].

Значною мірою розвитку демократичних засад та становленню судової системи як незалежної гілки влади в Україні сприяло співробітництво, започатковане у 2000 р. проектом „Зміцнення судової системи в Україні”. Протягом 2000—2002 рр. було створено нову концепцію навчання суддів України, впроваджено Національну програму підготовки та підвищення кваліфікації суддів України, розроблено навчальні програми і курси для суддів, які займаються цими питаннями, проведено семінари для суддів апеляційних і місцевих судів, виготовлено понад 2 тис. буклетів із практичними матеріалами, опубліковано статті на зазначену тематику. Активно впроваджувалися сучасні методики викладання, встановлювалися критерії добору слухачів на курси та розподілу на категорії, визначалися пріоритетні напрями навчання. Паралельно в рамках проекту розроблялися методичні курси для Центру Верховного Суду України по підвищенню кваліфікації суддів України, створювалася база даних проведених спільних заходів, накопичувалися методологічні та методичні матеріали, друкувалися навчальні буклети, видавалися книжки на допомогу в професійній підготовці суддів, було вдосконалено веб-сторінку Верховного Суду України. У рамках проекту судді України поглиблювали знання щодо застосування положень Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод як норм прямої дії. Після проведення консультацій в робочих групах судді, що брали активну участь у зазначених заходах, отримали професійні навички як судді-викладачі, які навчатимуть своїх колег. Такий навчальний процес і його модернізація були актуальними у світлі реформи судоустрою та нагальної потреби вивчення нового

законодавства [381].

Протягом 2003-2004 років значно розширилося співробітництво Верховного Суду України за програмами Ради Європи. В період реформування судової системи України підвищився інтерес різних інституцій Ради Європи до процесів, які відбуваються у вітчизняній судовій системі. Із робочими та офіційними візитами у Верховному Суді України перебували делегації експертів Ради Європи, що обговорювали питання реформування судоустрою в Україні, виконання нею обов'язків, взятих перед вступом до Ради Європи, а також проблеми незалежності судової влади, її прозорості та доступу громадян до правосуддя, інформованості суспільства щодо реформ у судочинстві, взаємовідносин судової влади з іншими державними інституціями й засобами масової інформації. Європейською комісією та Радою Європи на 2003 р. запропоновано проект „Європейська ініціатива за демократію та права людини”, що відповідала процесам демократизації, розумного управління і становлення верховенства права в Україні [382]. З метою підвищення кваліфікації працівників апарату судів згідно з нормами європейського та міжнародного права при Міністерстві юстиції України був створений Центр суддівських студій. В юридичних навчальних закладах, зокрема системи МВС розглядалося запровадження програм щодо вивчення законодавства з питань захисту прав людини і громадянина, устрою судової влади і здійснення правосуддя у державах - членах ЄС.

На базі Апеляційного суду Чернівецької області за сприяння Ради Європи, Верховного Суду України, Національного бюро у справах дотримання Конвенції (Міністерство юстиції України), Центру суддівських студій 27—28 січня 2003 р. відбувся семінар-практикум „Європейська Конвенція про захист прав і основних свобод людини та практика її застосування”. Із доповідями виступили судді Верховного Суду України П.Панталієнко („Конвенція і цивільне право”); С.Міщенко („Конвенція і кримінальний процес”); заступник голови Апеляційного суду Миколаївської області В. Паліюк („Природа Конвенції та забезпечення судами України права на справедливий судовий розгляд”). Після виступу організаторів і гостей під час дискусії та обміну думками учасники семінару обговорили широке коло питань, було висловлено багато слушних пропозицій і плідних ідей. Нагальність проведення подібних семінарів на рівні професійних правників, у тому числі суддів різних рівнів, залишалася поза сумнівом [383].

Особливо слід виокремити заходи в рамках четвертої спільної Програми Ради Європи та Європейської Комісії для зміцнення демократичної стабільності в Україні. Ця Програма розпочалася 2003 року з метою утвердження верховенства права в нашій країні. Заходи, здійснені в рамках Програми, значною мірою сприяли практичному ознайомленню вітчизняних фахівців, у тому числі й правників, з європейськими стандартами для реального їх застосування в Україні. До впровадження Програми були залучені державні структури України, зокрема: Верховний Суд, Міністерство закордонних справ, що було координатором всіх заходів, Міністерство юстиції, Генеральна прокуратура, інші міністерства та відомства, а також неурядові організації. Партнерські відносини з Радою Європи та Європейською Комісією зумовили подальшу інтеграцію зазначених інституцій у європейський правовий, політичний, культурний та комерційний простір. Четверта

Програма складалася з низки взаємопов'язаних чинників, від яких залежить розв'язання проблем України щодо реформування судово-правової системи, зміцнення захисту прав людини, прав національних меншин, забезпечення соціальних гарантій, свободи слова та інформації, поліпшення функціонування демократичних інститутів. Досягнення цієї мети забезпечувалося шляхом навчання й експертних порад таким цільовим групам українських фахівців: суддям і прокурорам, адвокатам, депутатам різних рівнів, персоналу державних органів влади й неурядових організацій, фахівцям підприємств, журналістам, політикам й іншим особам, які беруть участь у формуванні громадської думки. Проводилися засідання спільних робочих груп й круглі столи, семінари, а також експертні дослідження національного законодавства, за результатами яких надавалися поради щодо його практичного застосування. Одним із пріоритетних напрямів Програми було систематичне вивчення українськими суддями Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини. В рамках Програми відбулось 100 навчальних семінарів із питань застосування норм Конвенції в судовій практиці нашої країни [384].

Актуальним напрямом в контексті опанування європейських цінностей в Україні був діалог експертів Ради Європи та українських правників про безоплатну правову допомогу. В Україні назріла проблема безоплатної правової допомоги незабезпеченим і малозабезпеченим громадянам та підготовки відповідного закону. З цього приводу 26 червня 2003 р. у Верховному Суді України відбулась робоча зустріч вітчизняних правників з експертами Ради Європи. В ній від Європейського Союзу взяли участь директор Організації з питань правової допомоги Ірландії Ф.Бреді і голова Департаменту юридичних професій Міністерства юстиції Голландії Г. Шонмакерс. Як було констатовано, що правники України зацікавлені у розв'язанні зазначеної проблеми, над якою працюють, зокрема, і експерти Ради Європи. Адже усі без винятку нові кодекси – і вже чинні, і прийняті Верховною Радою України у першому чи другому читанні – спрямовані на захист фізичних та юридичних осіб у судах. Тому особливого значення набувала саме правова допомога. Вона гарантована статтею 59 Конституції. Причому у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Проте, у цивільних справах безоплатна допомога ніколи не надавалася. У кримінальних такі випадки були. Українські правники з цього приводу неодноразово зустрічалися із фахівцями Німеччини, Великої Британії, Франції, інших країн, де така правова допомога давно стала реалією і де-юре, і де-факто. В Україні для перетворення цього досвіду у практику було необхідно, згідно із Конституцією, прийняти закон про безоплатну правову допомогу. Водночас, безоплатна допомога не повинна лягати тягарем на всіх платників податків. Кошти можуть бути стягнені із організацій-відповідачів у судах та осіб, які відбувають покарання, за рахунок оплати їхньої роботи у місцях позбавлення волі [385].

Наприкінці періоду що досліджено не аби якої актуальності набуло питання щодо статусу суддів. Отже, 17 березня 2004 року у Верховному Суді України відбулася зустріч із делегацією Секретаріату Ради Європи на чолі з директором з питань стратегічного планування цієї інституції Ж.-Л. Лораном. Раду Європи на зустрічі також представляли: голова відділу моніторингу стратегічного планування Е. Држемчевські, директор Бюро інформації в Україні О.Павліченко, голова відділу з питань ЗМІ К.Пуарель, голова підрозділу І.Коеджиков та радник програми М.Джгенті

. Від Верховного Суду України в перемовинах взяли участь: заступник його Голови А. Ярема, голова Судової палати у господарських справах І.Шицький, судді О.Волков й В.Гуменюк, начальник відділу управління міжнародно-правового співробітництва Н. Напрієнко та інші офіційні особи. Місія делегації полягала в моніторингу та аналізі виконання зобов'язань, які взяла на себе Україна перед Радою Європи. В країнах-членах Ради Європи існує переконання, що суддя має обиратися на посаду пожиттєво, а будь-яке обмеження цього терміну є обмеженням свободи його діяльності та інституту судочинства взагалі. Справді, проблема статусу суддів в Україні виникала протягом років незалежності. Адже у свідомості багатьох представників державних органів, в тому числі й парламентарів, – застаріле ставлення до суду як до інституції, що належала певного часу до правоохоронних органів, і якою можна було керувати при вирішенні конкретних справ. Проте після набуття Україною незалежності й прийняття 1992 року Закону “Про статус суддів” відбулася різка зміна у ставленні до суддівського корпусу загалом й до кожного судді зокрема як до представника державної влади. Так, до недавнього часу були спроби змінити підходи до обрання суддівського корпусу, що напрацьовані протягом останніх років й виправдали себе на практиці: суддя, пропрацювавши 5 років й позитивно себе зарекомендувавши, обирається пожиттєво. Зміна зазначеного порядку могла б призвести до невизначеності статусу судді, який працював би, розмірковуючи: буде він обраний на наступний термін чи ні. При активній роботі керівництва Верховного Суду та Ради суддів України з парламентаріями вдалося переконати законодавців у тому, що судові органи – це окрема гілка влади, а суддя має обиратися на посаду безстроково [386].

Завдяки поглибленню співпраці з європейськими правничими інституціями набувало змістовного наповнення застосування норм так званої “живої системи права” у судочинстві. В цьому контексті Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини – є живим інструментом, живою системою. До такого образного і разом з тим юридично обґрунтованого визначення цього міжнародно-правового документа прийшли судді Європейського Суду з прав людини й інші правники держав, які ратифікували відповідну Конвенцію. Суть його полягала в тому, що прийнята 1950 року Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини (ЄКПЛ), пройшовши випробування часом, є одним із найефективніших міжнародних договірних механізмів у галузі права. Однак у світі протягом останніх десятиліть відбуваються блискавичні зміни. У сфері прав людини з'явилися нові обставини, які, природно, не могли спрогнозувати ні розробники Конвенції, ні правники, котрі застосовували її норми ще у 50-ті роки минулого століття. Проте положення цього правового документа – одного із найвпливовіших у нашу добу – залишаються ефективними для захисту прав людини. Тому Європейська конвенція з прав людини справді “жива система права”, її зміст, форма та принципи застосування зараз і у перспективі є життєздатними на теренах Європи. Саме про це йшлося у виступах суддів Європейського Суду на міжнародній конференції “Конвенція про захист прав і основних свобод людини в національній судовій практиці”, яка відбулася 18–19 листопада 2003 р. у санаторії “Конча-Заспа”. Організували її Рада Європи, Європейська Комісія, Верховний Суд України, Міністерство юстиції України та Центр суддівських студій. Проведення цього міжнародного форуму було пов'язане

з проектом “Підготовка суддів по європейській конвенції з прав людини”, За цим проектом, відповідно до Спільної програми співробітництва між Європейською Комісією, Радою Європи та Центром суддівських студій із сприяння та зміцнення демократичної стабільності й запобігання конфлікту в Україні передбачалося проведення 100 семінарів для 5000 суддів нашої країни [387].

Одним з важливих аспектів європейського напрямку діяльності судової гілки влади в Україні було вивчення звернень українських громадян до Європейського Суду з прав людини. За статистичними даними, лише в 2001 р. туди надійшло 2104 скарги наших співвітчизників, у 2002 р. – 2549. Всього до кінця 2004 року надіслано більше 8 тисяч скарг громадян України. Якщо порівняти ці дані зі статистикою щодо громадян-скаржників з держав, які ратифікували Конвенцію, то Україна за кількістю скарг до Європейського Суду не відрізнялася принципово від інших країн [388].

Втім, безумовно необхідно врахувати такий аспект. Коли Україна виявила намір підписати Європейську конвенцію про захист прав і основних свобод людини у 1992 р., чинною була конституція 1978 р. із змінами та доповненнями. Якщо порівняти два зазначені нормативно-правові акти, то в вітчизняному основному законі було сформовано 20 прав громадянина й 17 його обов’язків, у Європейській конвенції – 29 стандартів щодо прав людини. Отож конституція 1978 р. із змінами та доповненнями лише у двох випадках відповідала нормам Європейської конвенції про захист прав людини. Після вступу до Ради Європи наша країна взяла на себе 14 зобов’язань. Але виконала лише одне – прийнято Конституцію України 1996 року. Коли 1997 року була ратифікована Конвенція про захист прав і основних свобод людини, до Європейського Суду почали надходити скарги від наших співвітчизників. Перед суддями цієї установи постали проблеми: десятки законодавчих актів України не відповідали Конвенції, а то й суперечили їй. Перші скарги засвідчили, що українські судді не застосовують Конвенції. Практика роботи зі скаргами показала, що в Україні складався подвійний стандарт до застосування норм законодавства щодо прав людини. З одного боку, на основі того законодавства, що було раніше. З іншого – намагання застосувати норми Конвенції відповідно до методів європейської системи захисту прав людини і до правовідносин, які утворилися з проведенням судово-правової реформи в Україні. Цей етап був періодом певної розгубленості. Вона виявлялася в тому, що наша держава тоді була не готова до співробітництва з Радою Європи та Європейським Судом й надання їм відповідної інформації. Міністерству юстиції України до кінця 2004 року певною мірою вдалося вирішити зазначені проблеми. Однак залишалось неузгодженим законодавство України. Скарги наших співвітчизників свідчили, що причиною їхніх проблем є саме норми національного законодавства. Здебільшого від громадян України до Європейського Суду надходили скарги відповідно до статей Конвенції. А саме: нагальними були рішення Суду щодо скарг згідно зі ст. 3 “Заборона катувань”; багато скарг відповідно до ст. 2 “Право на життя”, пов’язаних із вбивством; також надходили скарги стосовно позбавлення свободи і недоторканості – ст. 5. Окрім того, актуальною в Україні була проблема стеження за громадянами та підслуховування інформації – ст. 10. Практика свідчить, що громадяни нашої країни можуть захищати свої права не гірше від інших європейців [389].

Загалом Європейський суд з прав людини до кінця 2004 року виніс 42 рішення, що стосувалися позовів українців, а 425 рішень українських судів були на початок 2005 року на комунікації. Проте Україна не витратила на той час всіх коштів (40 млн. грн.), передбачених на програні справи у Європейському суді з прав людини. Багато рішень Європейського суду, на думку заступника міністра юстиції В.Лутковської, є дуже корисними для України. Так, повчальною для нашої держави була справа журналіста газети „День” Т.Коробової, з якою судилися Н.Вітренко та П.Симоненко через не надто приємні слова, якими журналіст дозволяла собі їх називати. Європейський суд зобов'язав Україну виплатити 33 тис. євро за те, що її судові органи свого часу вирішили справу не на користь журналіста [390].

Одним із заходів цілеспрямованої допомоги Ради Європи вітчизняним правникам були візити українських суддів до Європейського суду з прав людини. Під час одного з таких візитів навесні 2004 року відбулися зустрічі та обговорення питань щодо діяльності Європейського суду з прав людини й процедур розгляду справ у ньому. Представники української делегації ознайомилися із справами вітчизняних заявників, що перебувають у провадженні цієї судової установи, обмінялися думками із зарубіжними колегами про статус суддів у національному законодавстві, практику застосування норм Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини при здійсненні правосуддя в Україні, роль судді у забезпеченні свободи слова тощо [391].

Певне місце в європейському та євроатлантичному співробітництві судової гілки влади займала співпраця Верховного Суду України з Організацією безпеки і співробітництва у Європі. Її було започатковано з 1999 року. У червні 1999 р. за фінансової підтримки ОБСЄ у Верховному Суді було проведено міжнародну конференцію з питань розгляду виборчих справ судами України, результатом якої стало більш глибоке розуміння українськими суддями засад виборчого законодавства. Проведення спільного проекту “Створення бази даних для Центру Верховного Суду України по підвищенню кваліфікації суддів України” дозволило передати в користування комп'ютери, розміщені у Верховному суді Автономної Республіки Крим (м. Сімферополь), Львівському та Харківському обласних судах. Відповідно до угоди від 16 травня 2000 р. між Верховним Судом України, ОБСЄ і фірмою-провайдером “Інфоком” Верховному Суду надавалися послуги по створенню Інтернет-мережі з підключенням до неї обласних судів. У 1999 р. в рамках адміністративної реформи, що відбувалася в Україні, ОБСЄ в особі Посла, Координатора проектів ОБСЄ в Україні П.Буркхарда запропонувала Верховному Суду проект “Створення модельних адміністративних судів в Україні”. Набутий у цих судах досвід поширювався в Україні шляхом проведення регіональних семінарів. Велику допомогу надавала ОБСЄ у придбанні правової літератури, випуску та розповсюдженні пріоритетних видань. Багато обговорювалися питання розвитку співробітництва в галузі кримінально-процесуального права України, а саме організації спільних міжнародних семінарів із питань, що стосуються суду присяжних, апеляції та прав людини. Допомога, що надавалася з боку ОБСЄ у справі вдосконалення законодавчої бази нашої країни, сприяючи її наближенню до європейських стандартів, мала шанс стати прикладом для наслідування. Значну підтримку надавав ОБСЄ у забезпеченні та підключенні цих судів до мережі Інтернет

та інформаційної системи «Законодавство».

Так, у Верховному Суді України 11 лютого 2003 р. в рамках спільного проекту „Створення модельних адміністративних судів в Україні” судді Верховного Суду України В.Л.Маринченко та І.Л.Самсін зустрілися із делегацією ОБСЄ на чолі з керівником програми Ф.Мільхом. Гостей було поінформовано про стан роботи над законопроектами, зроблено деякі висновки щодо змін у судочинстві, які, на думку присутніх, ще слід доопрацювати, підвищуючи роль апеляційної інстанції. Ф. Мільх погодився з тим, що спільні заходи мають спрямовуватися на покращання системи та процесу судочинства. З цією метою він запропонував провести спільний семінар у Києві для суддів, що займатимуться адміністративною юстицією, із залученням представників двох модельних адміністративних судів, які вже мають певний досвід здійснення адміністративного судочинства та знайомі із практикою його застосування в країнах Європи, а також міжнародних експертів у галузі адміністративної юстиції. Спільними зусиллями суддів Верховного Суду України та міжнародних експертів планувалося підготувати для суддів різних регіонів навчальні методичні матеріали, можливо, коментарі до Адміністративно-процесуального кодексу, в яких можна було б знайти роз’яснення щодо питань адміністративної юстиції. Суддям Верховного Суду України були передані в користування примірники книги С.Шевчука „Порівняльне прецедентне право”, виданої за фінансування Координатора проектів ОБСЄ. Автор особисто дав пояснення щодо критеріїв написання та наповнення книги

За майже шість років було проведено цілу низку заходів з надання допомоги в реформуванні судової системи України. За фінансової підтримки ОБСЄ проводилися семінари, на яких українські судді мали можливість більш детально вивчити проблемні питання застосування Цивільного та Господарського кодексів України, до апеляційних та місцевих судів було передано майже 5 тис. примірників юридичної літератури, придбано комп’ютерну, відео - та мноточувальну техніку. ОБСЄ була зацікавлена у продовженні й розвиткові співробітництва з усіма гілками державної влади України у таких напрямках як боротьба з тероризмом, проведення незалежної правової експертизи законопроектів і розроблення рекомендацій щодо них з метою наближення українського законодавства до сучасної європейської правової системи, переклад українською мовою рішень Європейського суду з прав людини, надання технічної допомоги [392].

З 1995 р. до 2005 р. у Верховному Суді України було організовано 225 зустрічей з міжнародними організаціями, представниками посольств, акредитованих в Україні. Близько 700 суддів і працівників Верховного Суду України, апеляційних та місцевих судів України взяли участь у закордонних відрядженнях із метою вивчення світового та європейського досвіду у сфері правосуддя [393].

Подібні проекти впроваджувалися і в інших сферах судочинства. Враховуючи позитивний досвід проведених проектів, міжнародні експерти виступили з пропозиціями щодо продовження співпраці із активним залученням міжнародної допомоги. У 2003 р. розпочався проект по розробленню навчальних курсів із підготовки викладачів господарського права та вивчення процесу судочинства в цій галузі [394].

Відносини України з країнами ЄС та НАТО з питань надання правової допомоги у цивільних та кримінальних справах реалізувалися шляхом застосування переважно двосторонніх договорів з цих питань. В досліджуваний період були складані списки нормативних актів ЄС, що регулюють сферу надання правової допомоги у цивільних та кримінальних справах, переклад їх назв, а також відібраних актів. Відбувалися консультації з органами Єврокомісії щодо повноти переліку нормативних актів ЄС, а також щодо доцільності та порядку адаптації положень цих актів у законодавстві України. Почалося вивчення досвіду іноземних держав у питаннях адаптації законодавства ЄС в галузі надання правової допомоги у цивільних та кримінальних справах.

В контексті боротьби з корупцією було звернено увагу на європейський досвід впровадження разом з нормативно-правовими актами відповідних кодексів етики, в яких враховувалися, зокрема, національні та культурні традиції. Використання досвіду європейських держав щодо подолання корупції проходило по таким напрямкам як забезпечення реальної, гарантованої незалежності судової та правоохоронної системи держави, поєднання правових реформ з іншими формами боротьби з корупцією - економічними, фінансовими, соціальними, організаційними, культурно-освітніми, підвищення ролі громадськості, її постійної поінформованості, проведення порівняльних крос-культурних кримінологічних досліджень організованої злочинності.

Отже, співробітництво з ЄС, НАТО, Радою Європи та ОБСЄ Україна розглядала як невід'ємну складову частину свого розвитку на шляху до такого суспільства, в якому людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Саме тому участь судової гілки влади України в інтеграційних процесах в зазначений період відбувалася головним чином шляхом опанування європейських і євроатлантичних цінностей щодо верховенства права та закону і покращення управління. Зокрема, ці зусилля стосувалися встановлення на конституційних засадах незалежної, компетентної та неупередженої судової влади, забезпеченої необхідними процедурними механізмами та гарантіями для виконання своєї ролі, запровадження механізму освіти українських суддів з наголосом на права людини, захист персональних даних, цивільне право, організацію та адміністрацію правосуддя, міжнародне право, забезпечення навчання суддів та міліції в сфері захисту прав людини, посилення незалежності та ефективності судової системи, посилення політики в сфері боротьби проти злочинності, корупції та організованої злочинності, підтримка українських реформ судів загальної юрисдикції, адміністративного судочинства та пенітенціарної системи відповідно до Конституції України та нового законодавства про судочинство, розробка процесу реформування, який відповідав би міжнародним стандартам, а також визначення технічних потреб судових органів для ведення сучасного судового процесу, створення системи двосторонніх контактів для обміну інформацією щодо судової системи, правових та адміністративних процедур та досвіду, надбаного державами-членами ЄС та НАТО, вивчення досвіду цих країн щодо співробітництва між правоохоронними органами та громадянським суспільством у боротьбі проти корупції, вивчення європейського досвіду функціонування інституту Омбудсмену

ТОЩО.

РОЗДІЛ 4

УКРАЇНСЬКІ РЕГІОНИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНІЙ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Інтеграція України до ЄС та до НАТО передбачала поєднання загальноєвропейського виміру співпраці з регіональною інтеграцією та поглибленням галузевого співробітництва України і ЄС. Враховуючи притаманну для держав європейської та євроатлантичної спільноти тенденцію перенесення частини державних владних повноважень з національного рівня на субнаціональний, регіональний аспект інтеграції України в європейські структури набував особливо важливого значення.

В Україні через нерівномірне розміщення продуктивних сил, що склалось унаслідок природних та історичних особливостей її розвитку, обсяг промислової продукції на душу населення відрізнявся по областях більш ніж у 10 разів (найбільший - у Дніпропетровській області, найнижчий - в Закарпатті) і становив на початку XXI століття: у Запорізькій, Донецькій і Дніпропетровській областях - понад 3 тис. грн.; у Полтавській - 2,5 тис. грн.; в Київській, Луганській, Миколаївській, Рівненській, Сумській, Харківській і Черкаській областях та у м. Києві - 1-1,7 тис. грн.; в Івано-Франківській, Вінницькій, Львівській, Хмельницькій, Чернігівській областях - 0,8-0,9 тис. грн.; у Житомирській, Волинській, Кіровоградській, Одеській, Тернопільській, Херсонській і Чернівецькій областях - 0,4-0,6 тис. грн.; а в Закарпатській області - лише 0,27 тис. грн. Середня заробітна платня відрізнялася за регіонами України майже в 2,5 рази (найвища - у м. Києві, найменша - в Тернопільській області) [395].

Основними нормативно-правовими документами, які визначали практику управління регіонами, були Конституція України та Закони України “Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про місцеві державні адміністрації”, які передбачали, з одного боку, принципи збереження України як унітарної держави, узгодження інтересів регіонів із загальнодержавними і міжрегіональними інтересами, з іншого, - можливості передачі регіонам широких повноважень у вирішенні проблем соціально-економічного розвитку. Територіальний устрій країни ґрунтувався на засадах єдності і цілісності державної території, поєднанні централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Децентралізація управління, як один з пріоритетів адміністративної реформи в Україні, передбачав підвищення ролі регіональних органів державної влади та місцевого самоврядування у здійсненні економічних та структурних реформ, диверсифікації економіки територій, в управлінні державним та комунальним майном, розвитку міжрегіонального та транскордонного співробітництва та інших сферах. Водночас посилювалася роль держави у спрямуванні і координації діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо забезпечення економічної безпеки держави, у фінансовій, соціальній, податковій, валютній політиці та інших сферах життєдіяльності

суспільства.

Інтеграція України до європейських та євроатлантичних структур була неможлива без вироблення та реалізації такої моделі управління регіонами, яка б відповідала принципам регіональної політики Європейського Союзу, сприяла б становленню нових форм співпраці між центром і регіонами, внутрішньому міжрегіональному співробітництву та міжнародній співпраці територій.

Основними принципами регіональної політики ЄС, що цілком прийнятні для умов України, були концентрація фінансових ресурсів у регіонах, які цього найбільше потребують, використання програмового підходу до розвитку регіонів замість проектного, партнерство і співробітництво різних суспільних секторів на рівнях управління від національного до місцевого, принципи додатковості фінансування та субсидіарності [396]. Гармонізація практики управління регіонами України з принципами ЄС передбачала, насамперед, чітке розмежування повноважень між центральними і місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування в ході адміністративної реформи, законодавче визначення принципів регіональної політики, державної підтримки регіонального розвитку, програм соціально-економічного розвитку регіонів та державних програм розвитку проблемних регіонів, створення системи моніторингу розвитку регіонів. Нова регіональна політика мала бути спрямована на адміністративно-економічну оптимізацію регіональної структури країни і відносин між центром і територіями з метою забезпечення збалансованого розвитку за рахунок максимально ефективного використання існуючих внутрішніх і залучення зовнішніх ресурсів.

Регіональне співробітництво передбачало встановлення і поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України та державами-членами Європейського Союзу з поступовим перенесенням основної ваги інтеграційного процесу з центральних органів виконавчої влади на регіони, до органів місцевого самоврядування, територіальних громад і, зрештою, якнайширшого залучення громадян України.

Відповідно до статті 70 “Регіональний розвиток” УПС сторони мали зміцнювати співробітництво в галузі регіонального розвитку та планування землекористування. З цією метою вони сприяли обміну інформацією між національними, регіональними та місцевими органами влади з питань регіональної політики планування землекористування та методики формування регіональної політики, яка приділяла особливу увагу розвитку несприятливих районів. Вони також сприяли налагодженню прямих зв'язків між відповідними районами та державними організаціями, які займалися питаннями планування регіонального розвитку, з метою, між іншим, обміну інформацією про шляхи і методи сприяння регіональному розвитку [397].

Здійсненню інтеграційних процесів сприяло також встановлення і поглиблення прямих контактів між окремими регіонами України та держав-членів і кандидатів у члени ЄС. У більшості областей України зростали товарообіг з державами - членами ЄС, обсяги інвестицій, реалізується значна кількість спільних проектів.

Одним з пріоритетних напрямів співробітництва для підтримки стабільності, економічного і соціального розвитку прикордонних областей, поліпшення прикордонного контролю і транзиту було транскордонне співробітництво. Програма Tacis з транскордонного співробітництва була заснована у 1996 році. Вона зосереджувалася на вдосконаленні правил перетинання кордонів і транзиту, підготовці проектів щодо технічного оснащення пунктів пропуску у прикордонних селищах Чоп і Ягодин на західному кордоні України, проектах розширення транскордонної діяльності, особливо на проектах стосовно довкілля, дрібномасштабних проектах.

Безпосередніми виконавцями державної політики щодо європейської та євроатлантичної інтеграції в регіонах були обласні державні адміністрації. В усіх регіонах України на початку 1993 року на базі відділів зовнішньоекономічних зв'язків були утворені управління зовнішніх економічних зв'язків обласних держадміністрацій. Згідно Постанови Кабміну від 18 травня 2000 року №821 в перелік управлінь було внесено нову позицію „управління зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності” [398]. Основними завданнями цих управлінь були такі, як забезпечення реалізації на території області державної політики у сфері зовнішніх зносин та зовнішньоекономічної діяльності, туризму і курортів, розвитку туристичної та курортно-рекреаційної індустрії; сприяння розвитку міжнародного співробітництва у галузі економіки, торгівлі, захисту прав людини, боротьби з тероризмом, екологічної безпеки, охорони здоров'я, науки, освіти, культури, туризму, фізкультури і спорту та інших сфер суспільного життя; сприяння активізації зовнішньоекономічних зв'язків та виходу на зовнішній ринок розташованих на території області підприємств, установ та організацій; здійснення заходів та сприяння створенню належних умов, спрямованих на розвиток та організацію міжрегіонального, прикордонного та берегового співробітництва у сфері зовнішньоекономічної діяльності; створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку внутрішнього, міжнародного та іноземного туризму, туристичної та курортно-рекреаційної індустрії, провадження екскурсійної діяльності на території області; забезпечення раціонального використання та збереження туристичних ресурсів, природного та історико-культурного середовища на території області тощо.

Управління відповідно до покладених на них завдань представляли інтереси обласної чи міської державної адміністрації у зносинах з відповідними органами адміністративно-територіальних утворень іноземних держав, дипломатичних установ, міжнародних організацій, сприяли проведенню та брали участь у переговорах з представниками ділових кіл, установ та організацій іноземних держав з питань розвитку зовнішньої торгівлі, аналізували результати зовнішньоекономічної діяльності в регіоні, вносили пропозиції щодо дотримання суб'єктами підприємницької діяльності вимог законодавства, правил міжнародної торгівлі, надавали їм консультації і методичну допомогу, здійснювали захист їх прав та інтересів, надавали допомогу в організації, участі та проведенні міжнародних торговельно-промислових і торговельних виставок, ярмарків та презентацій, сприяли проведенню переговорів з питань розвитку інвестиційної діяльності в регіоні, залученню іноземних інвестицій, створенню спільних підприємств (з іноземними

інвестиціями), визначали перспективні об'єкти та напрями інвестування, проводили державну реєстрацію іноземних інвестицій в регіоні, в межах делегованих головному управлінню повноважень здійснювали оформлення та видачу суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності регіону документів дозвільного характеру (карток реєстрації-обліку зовнішньоекономічних договорів (контрактів), експортно-імпортних ліцензій, разових (індивідуальних) ліцензій), сприяли удосконаленню ринкової інфраструктури туризму, розвитку ринкових відносин у цій галузі та конкуренції на ринку туристичних послуг, провадили інформаційну, рекламну та видавничу діяльність у галузі туризму і курортів, сприяли залученню інвестицій для розвитку туристичної індустрії, координували діяльність підприємств туристичної галузі з питань обслуговування туристів.

4.1 Центральна та Західна Україна в процесах європейської та євроатлантичної інтеграції України

Однією з форм співробітництва, що сприяла інтеграції України до Європейських структур було залучення деяких, переважно західних, областей України до співробітництва в рамках єврорегіонів. В період що досліджується шість областей України входили до складу трьох єврорегіонів: Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька (Карпатський єврорегіон, створений в лютому 1993 р. в межах якого існував еко-єврорегіон "Верхній Прут"), Волинська (Єврорегіон "Буг", створений в квітні 1993 р.), а також Одеська (єврорегіон "Нижній Дунай", створений в серпні 1998 р.). Основними пріоритетами напрямків міжрегіонального співробітництва тут були організація та координація дій, спрямованих на економічної, наукової, екологічної, культурної та освітньої співпраці регіонів України та країн-членів і кандидатів у члени ЄС, сприяння налагодженню контактів з міжнародними та європейськими інституціями. Транскордонне співробітництво, як один із засобів поживлення соціально-економічних процесів, вирішення існуючих екологічних проблем та попередження їх виникнення на прикордонних територіях потребував комплексного підходу із врахуванням передового, адаптованого до регіональних особливостей України європейського та світового досвіду. Необхідною умовою розв'язання екологічних проблем прикордонного співробітництва була розробка та впровадження економічних механізмів природокористування що мали бути приведені у відповідності до норм ЄС і принципів СОТ.

Постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2002 р. № 587 „Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів” була утворена Міжвідомча комісія з питань розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів і затверджена Програму розвитку єврорегіонів. Розробка цієї Програми була зумовлена поступовим наближенням кордону Європейського Союзу до території України, необхідністю виконання стратегічних завдань інтеграції України до ЄС, важливістю розвитку регіонального співробітництва. Україна завдяки вигідному геополітичному положенню мала великі потенційні можливості щодо його розвитку, оскільки 19 з 25 регіонів держави є прикордонними, а зовнішній кордон є найдовшим серед європейських країн. Підтримка транскордонного співробітництва прикордонних регіонів була інструментом соціально-економічного розвитку регіонів та пом'якшення територіальних диспропорцій. Транскордонне співробітництво полягало у будь-яких спільних діях, спрямованих на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними громадами або органами влади, які перебували під юрисдикцією двох і більше договірних сторін, та укладення з цією метою необхідних угод або домовленостей. Транскордонне співробітництво здійснювалося в межах компетенції територіальних громад або органів влади, визначеної внутрішнім законодавством. Створення єврорегіонів було однією з форм транскордонного співробітництва адміністративно-територіальних одиниць сусідніх держав відповідно до двосторонніх та/або багатосторонніх угод для розв'язання спільних проблем або вирішення тотожних завдань за узгодженими механізмами [399].

Правові засади розвитку єврорегіонів було закладено Європейською конвенцією про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади 1980 року [400]. Україна приєдналася до цієї Конвенції у 1993 році, Європейською хартією місцевого самоврядування [401], яка була ратифікована Верховною Радою України у 1997 році.

Основними напрямками співробітництва створених єврорегіонів були поєднання зусиль в економічній сфері, розбудові соціальної, інформаційної та виробничої інфраструктури, будівництві та модернізації інфраструктури кордону, розвитку транспортної мережі, науковій та культурній співпраці, охороні навколишнього природного середовища, обміні досвідом між відповідними органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, взаємній допомозі в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, боротьбі зі злочинністю і нелегальною міграцією тощо.

Основними завданнями щодо подальшого розвитку єврорегіонів були визначені такі: підтримка взаємовигідних зв'язків із сусідніми країнами, країнами-кандидатами та державами ЄС; здійснення заходів для поступового усунення перешкод (адміністративних, правових), що стримують розвиток транскордонної взаємодії; приведення українського законодавства з питань регіонального співробітництва у відповідність з міжнародними нормами. Програма розвитку єврорегіонів була розроблена з метою створення належних умов для активізації участі регіонів України у транскордонному співробітництві. Відповідно до визначеної мети основними напрямками Програми було визначено: розроблення і реалізацію регіональних та місцевих програм розвитку єврорегіонів; координацію виконання державних галузевих, регіональних та цільових програм, можливого в рамках єврорегіонів з метою ефективного використання ресурсів державного та місцевих бюджетів; удосконалення законодавства України у сфері транскордонного співробітництва та розвитку єврорегіонів; створення системи моніторингу, контролю, інформаційного забезпечення розвитку єврорегіонів; створення умов для розвитку транспортної, митної, прикордонної інфраструктури тощо.

Фінансування окремих регіональних проектів та програм співробітництва в рамках єврорегіонів здійснювалося за рахунок коштів місцевих бюджетів та інших джерел, не заборонених законодавством. Державна підтримка розвитку єврорегіонів здійснювалася шляхом надання правової, інформаційної, методичної та організаційної допомоги місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування щодо участі в транскордонному співробітництві та розвитку єврорегіонів; фінансування в установленому порядку відповідних заходів за рахунок коштів державного бюджету; участі у реалізації проектів, які підтримуються іноземними державами та міжнародними організаціями; сприяння в залученні міжнародної технічної допомоги та коштів спеціалізованих фондів міжнародних організацій.

Виконання Програми розвитку єврорегіонів давало змогу вивести транскордонне співробітництво на якісно новий рівень, сприяло інтеграції України до Європейського Союзу та розв'язанню нагальних соціально-економічних, екологічних, транспортно-комунікаційних, інших проблем розвитку прикордонних регіонів. В Розпорядженні Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2002 р. N 59-р були розглянуті питання розвитку транскордонного співробітництва у межах єврорегіону

„Верхній Прут”. Зокрема, була підтримана пропозиція щодо експериментального відпрацювання механізмів транскордонного співробітництва як елементів процесу європейської інтеграції і розбудови регіональної політики [402]. Було створено фонд розвитку Карпатського єврорегіону, кошти якого спрямовувалися на вирішення нагальних проблем прикордонних регіонів сусідніх країн.

Слід було враховувати, що створення єврорегіонів певні політичні сили окремих сусідніх країн намагалися використовувати для реалізації своїх планів. Так, на думку деяких румунських політиків, єврорегіони у майбутньому мають стати основою створення національно-територіальних румунських автономій з перспективою проведення референдумів про вихід зі складу України. Таким чином, у державній політиці розвитку співробітництва прикордонних регіонів України та сусідніх країн треба враховувати не лише економічні, а й політичні чинники, вимоги забезпечення національної безпеки, захисту територіальної цілісності України.

Сусідство з ЄС позначилося на соціально-економічній ситуації в західному прикордонні України, відкриваючи нові можливості для її поліпшення. На жаль, завдання раціонального використання цих можливостей не посіло належного місця в регіональній політиці України. Науковому обґрунтуванню і виробленню конкретних пропозицій щодо використання нових можливостей співробітництва була присвячена організована Національним інститутом проблем міжнародної безпеки, Інститутом міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка і Фондом Ф.Еберта (Регіональне представництво в Україні, Білорусі і Молдові) міжнародна конференція „Соціально-економічний розвиток західного прикордоння України в контексті сусідства з Європейським Союзом”, що відбулася 2 квітня 2004 року. На конференції було зазначено, що ініціатива сусідства мала на меті зменшити ризик загроз для розширеного ЄС і водночас використати обопільні вигоди з метою зміцнення як сфери національної безпеки, так і використання нових можливостей для розвитку транскордонного і регіонального співробітництва.

Один з основних принципів європейського регіоналізму — принцип субсидіарності — залишився за межами державної регіональної політики: більшість регіонів України були дотаційними. Закрити західний кордон України країні ЄС не в змозі, для цього необхідні величезні кошти. Та й можливість соціального вибуху в західному регіоні України в результаті такого закриття не можна відкидати. Населення західного прикордоння було змушене дедалі більше покладатися на себе стосовно поїздки за кордон, працевлаштування за кордоном тощо, ніж на загальнодержавні і регіональні управлінські структури [403]. Спеціальні преференції для прикордонних районів не можна було розглядати як радикальний засіб вирівнювання економічного розвитку регіонів. Закриття кордонів Європи, як доводить досвід Росії, применшує значущість демократичних цінностей серед населення — демократію неможливо вивчати через паркан [404].

Головною метою єврорегіонів було створення прозорих кордонів для вільного руху населення, товарів, послуг і капіталів. На жаль, існуючі сьогодні в західному прикордонні України єврорегіони в досліджуваний період не змогли реалізувати свій потенціал. Більше того, в їх розвитку мали місце несприятливі тенденції. Нав'язані місцевим мешканцям стереотипи про те, що відчутний вплив на поліпшення їх добробуту, стану справ на ринку праці і демографічної ситуації та ін. може справити

значний соціально-економічний ефект від налагодження в межах єврорегіонів прикордонного співробітництва, призводили до переоцінки ролі і значущості як цього співробітництва, так і інтеграції до європейських структур. В 1999 р. Інститутом стратегічних досліджень при Президенті України було проведено вибіркове соціологічне опитування „Прикордонне співробітництво і ринок праці в областях, що входять до єврорегіонів „Буг” і „Карпати”. При цьому переслідувалась наступна мета – пізнання стану і перспектив інтегрування України в європейські структури як на макрорівні (Європейський Союз), так і на мікрорівні (єврорегіони), визначення рушійних груп населення в цьому процесі [405]. Переважна більшість (90,2%) опитаних вважала, що Україна має належати до Європейського Союзу. Із вступом України до ЄС 86,6% респондентів пов’язували її господарські (економічні) надбання, 3,1% – політичні, 2,4% – культурні та 0,2% – інші. І лише 7,7% опитаних не очікували у зв’язку з цим взагалі ніяких надбань. Частка тих, хто не пов’язував жодних втрат із вступом України до Європейського Союзу, була істотно вищою (58%). З решти 42%, що розподіляються аналогічно до рангу надбань, 21,2% респондентів вбачали такий зв’язок з господарськими (економічними) втратами, 12,4% – з політичними, 4,8% – з культурними, 3,6% – з іншими. За критерієм доцільності для України серед варіантів інтеграційних процесів у рамках Європейського Союзу 42,7% опитаних обирали політичне й економічне об’єднання держав на добровільній основі, а 33,7% – тільки економічне. Частки прихильників більш глибокої (одна європейська держава з власною валютою та армією) і менш глибокої (самостійні держави, не пов’язані між собою жодною організацією) інтеграції були значно меншими (відповідно 16,6% і 7%). Серед шляхів інтегрування України в Європу одним з головних була інтенсифікація прикордонного співробітництва, використання вигод більш інтегрованих країн Центральної Європи для прискорення даного процесу. 92,7% респондентів вказало на позитивність створення єврорегіонів «Буг» і «Карпати». Разом з тим, існування останніх, на думку більше третини опитаних (35,5%), унеможлиблювалося рядом перешкод, насамперед економічних – 47,1%, а також історичних – 21,6%, політичних – 12,8%, культурних – 11,8%, національних – 6,8%. Порівняно з варіантом унеможливлення, в 1,46 рази більше респондентів визнавали наявність перешкод, що утруднюють, але не заперечують існування єврорегіонів «Буг» і «Карпати», а серед причин утруднень виділяли насамперед історичні, а також економічні фактори. Єврорегіони „Буг” і „Карпати” не стали визначальним чинником соціально-економічної ситуації на українській території, що до них входить. Для опису їх функціонування і розвитку 47,2% опитаних використовували визначення „те, чого не видно”, а 30,5% – „те, що з’являється рідко”. З розвитком єврорегіонів „Буг” і „Карпати” 60,5% респондентів пов’язували покращання співпраці країн, що беруть в них участь, у сфері туризму, 57,2% – культури, 48% – охорони навколишнього середовища. Внесок цієї форми інтенсифікації прикордонних зв’язків в економіку українського прикордоння, на думку опитаних, був істотно меншим. Так, з функціонуванням єврорегіонів „Буг” і „Карпати” покращання господарської ситуації в своєму районі пов’язували 20,1% респондентів, поліпшення власного фінансового становища – 11,8%, зменшення місцевого рівня злочинності – 5,3%. Передбачалося, що в майбутньому внесок єврорегіонів в санацію соціально-економічної ситуації в західному прикордонні України зростатиме. При цьому очікувалося, що найбільше

зростання спостерігатиметься в оздоровленні господарської ситуації в районах проживання респондентів (у 3,37 рази) та у покращанні власного фінансового становища останніх (в 4,69 рази). Перевищувала 80% частка тих, хто очікував в майбутньому завдяки створенню єврорегіонів „Буг” і „Карпати” покращання співпраці їх учасників у сфері туризму, культури, охорони навколишнього середовища. Пов’язані з цим надії на швидке оздоровлення місцевої соціально-економічної ситуації зумовили те, що більшість (56,5%) опитаних допускали можливість незалежного від держав-учасниць (тобто без їх консультацій) представлення на міжнародній арені даних єврорегіонів, хоча створення останніх базується на принципі непосягання регіональної влади на компетенцію центральної. Питання про регіони як „квазісуб’єкти” міжнародного права вже стояло на порядку денному. Це пов’язано з тим, що глобалізація економіки, інтеграційні економічні процеси в прикордонні потребують правового вираження. В цих умовах економічний район міг виступати як підсистема економіки не лише країни, а й світового господарства в цілому чи інтегрованої групи країн [406].

За надання єврорегіонам права бути представленим на міжнародній арені незалежно від держав-учасниць найчастіше виступала молодь. Із збільшенням віку опитаних зменшується частка прихильників цієї ідеї, яку підтримали 61,1% молодих людей, 56,7% – осіб середнього, і 51% – старшого віку. В Європі внаслідок кризи нації-держави, глобалізації економіки, інтеграційних процесів регіони як адміністративні, так і утворені в результаті транскордонного співробітництва дедалі настійливіше вимагали більшого самоврядування і самостійного виходу на міжнародну арену [407].

Проте, при усій важливості єврорегіонів не можна обмежувати ними регіональний вимір європейської та євроатлантичної інтеграції України. З урахуванням цих обставин міжрегіональне співробітництво було одним з важливих напрямків діяльності інших областей. За роки незалежності реформ соціально-економічна диференціація регіонів України істотно посилилась. Тому регіональна політика мала бути спрямована на згладжування нерівномірностей розвитку територій України і полягати в диференційованому підході держави до регіонів з різними соціально-економічними проблемами. Необхідно виділити не тільки точки росту, а й точки депресії, для яких держава створює відповідні умови розвитку. На жаль, у вітчизняній науковій літературі методологічно не було визначено, що таке депресивний регіон, виникала плутанина цього терміна з поняттям слаборозвинутого регіону. Слаборозвинутий регіон - територія з рівнем розвитку промислового виробництва значно нижчим, ніж в середньому по країні. До слаборозвинутих регіонів належали Полісся, Поділля, Закарпаття. Депресивний регіон - промислово розвинута територія, кризовий стан якої був виявом структурної кризи економіки та нерівномірності розвитку промислового виробництва за галузями та регіонами України. До таких територій можна віднести перш за все монофункціональні малі міста та промислові вузли, де були зосереджені підприємства ВПК, гірничодобувної, вугільної та хімічної промисловості, машинобудування. Зупинка одного чи двох основних виробництв призводила до повної деградації такого міста (чи селища) і його соціальної інфраструктури, браку робочих місць, відсутності джерел наповнення місцевого бюджету. Депресивний стан регіону характеризується неможливістю

нормального відтворення на цій території економічного, демографічного та інших процесів. Депресивні точки так чи інакше перетворювалися на центри політичних, соціальних напружень у державі. При розробці проблеми депресивних територій доцільно посилатись на досвід Європейського Союзу, де питанням регіональної політики приділяється значна увага з 50-х років ХХ століття. На початку 90-х у рамках структурної та регіональної політики ЄС виділено основні програмні завдання, спрямовані на покращення ситуації в регіонах: сприяння розвитку та структурному вирівнюванню відсталих регіонів; трансформація регіонів, що потерпають від промислового спаду; стимулювання розвитку та структурного вирівнювання сільських районів; стимулювання розвитку та структурного вирівнювання північних районів. Критеріями віднесення до депресивних регіонів були: вища за середню по країні норма безробіття; вища за середню по ЄС частка зайнятості у промисловості; динаміка спаду зайнятості в економіці.

В ЄС процедура надання фінансової підтримки регіонам базувалася на типологізації територій Європи. В рамках структурної та регіональної політики ЄС була проведена класифікація адміністративних одиниць за мезо, макро та мікро рівнями [408]. З метою порівняння регіонів і проведення статистичних досліджень у рамках Європейського союзу офіційно прийнято визначення NUTS - номенклатура територіальних статистичних одиниць. При цьому, виходячи з принципу компліментарності, менші статистичні одиниці входять як складові частини до більших. З метою підтримки депресивних регіонів Комісією ЄС виділені такі ініціативні проекти: Rechar II - перетворення регіонів, що постраждали від гірничодобувної галузі; Resider II - перетворення регіонів, що постраждали від металургії; Konver - економічна перебудова регіонів, що залежать від оборонного сектору; Urban - відбудова кризових зон у середніх і великих містах; Pesca - перетворення регіонів, що залежать від рибальства. Європейський досвід показав, що регіональна політика, яка базується на податкових пільгах і державних субсидіях, виявилась недостатньо ефективною. Більш доцільним вважалася спрямування коштів на реструктуризацію галузей і підприємств [409].

Процедура надання статусу депресивного регіону мала базуватись на затвердженій Урядом класифікації регіонів і територій України та методиці визначення кандидатів на отримання такого статусу. Кількісні критерії мали доповнюватись експертною оцінкою щодо неможливості зняття аномально високих депресивних напруг за рахунок внутрішніх ресурсів території, а також розробкою прогностичних сценаріїв розвитку соціально-економічної ситуації в регіоні при тому чи іншому варіанті подій. Об'єктом державної підтримки депресивних регіонів мали бути не місцеві органи влади, а підприємства та населення, що знаходяться на даній території. Така підтримка мала спрямовуватись на пом'якшення негативних соціальних процесів і прискорення структурної перебудови економіки регіону. Через загрозу розпорошення коштів, як це було на практиці, видавалося доцільним також надання регіонам конкретної адресної допомоги, в обхід місцевих органів влади більш високого рівня (обласних, районних) [410].

Досвід окремих регіонів Західної та Центральної України переконливо свідчив про реальні здобутки областей на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції. Основними торговельними партнерами Вінницької області були країни ЄС -

Німеччина, Бельгія, Австрія, Італія, Франція. Найбільший обсяг прямих інвестицій надходив з Австрії, Німеччини, Іспанії, Люксембургу, Нідерландів, Великої Британії. Особливий інтерес у інвесторів щодо вкладення капіталу в області викликали торгівля, харчова промисловість, промисловість будівельних матеріалів, будівництво, легка промисловість, машинобудування і металообробка. Між Свентокшитським воєводством (Республіка Польща) та Вінницькою областю було укладено Угоду про міжрегіональну співпрацю. Сторони взяли на себе зобов'язання сприяти реалізації розвитку своїх регіонів у таких галузях, як надання необхідної підтримки спільним підприємствам, господарським суб'єктам, обмін інформацією та також технологіями в галузі охорони навколишнього природного середовища, підтримка програм культурного обміну, співпраця та встановлення нових контактів між науковими, культурними та освітянськими закладами, підтримка співпраці між місцевими органами самоврядування, особливо в розвитку туризму, екології. В рамках програми Tacis на розвиток підприємницької діяльності в області було виділено грант в 50 тис. доларів США. Ці кошти для цільового використання було направлено п'яти районам області [411].

Найбільшими інвесторами у Волинській області були країни ЄС Швеція, Німеччина, Бельгія та Франція. Отримані валютні та матеріальні цінності дали змогу впровадити ряд проектів. Зокрема, групою польських фінансово-кредитних установ в м. Луцьку засновано перший у державі банк з стовідсотковим іноземним капіталом - Банк Депозитно-Кредитний Лтд (Україна), за участі компанії "СКФ" (Швеція) реалізовувалася масштабна інвестиційна програма на ВАТ "Луцький підшипниковий завод", було введено в експлуатацію високотехнологічну лінію з виробництва поліпропіленової плівки для потреб електротехнічної промисловості на СП "Теріхем" спільно з компаніями Словаччини та Фінляндії, вперше в Україні на базі лікарні залізничної станції "Ковель" за допомогою німецького благодійного фонду "Діти Чорнобиля" землі Нижня Саксонія організовано ортопедичну майстерню з протезування кінцівок для людей, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Для вирішення спільних завдань у вересні 1995 року було створено транскордонне об'єднання "Єврорегіон "Буг", до складу якого входили Волинська область, Люблінське воєводство Польщі і Брестська область Білорусі. Спільні дії сторін єврорегіону були сконцентровані на вирішенні таких завдань, як поглиблення економічної, наукової, культурної та освітньої взаємодії, реалізація єдиної транспортної політики щодо митних переходів та головних транспортних напрямків, будівництва автомагістралей та інших об'єктів дорожньої інфраструктури, ефективне використання природних ресурсів, поглиблення взаємодії в питаннях охорони довкілля, поширення технологічних інновацій і подальший розвиток інфраструктури, необхідної для запровадження цих інновацій, активізація бізнес-контактів, здійснення спільних проектів у тих галузях, які представляють обоюсторонній інтерес, формування однорідного соціально-економічного простору на основі поглиблення міжнародної кооперації між окремими підприємствами, розвиток спільної підприємницької діяльності, формування спільної банківської, транспортної та промислової інфраструктур, розбудова українсько-польського державного кордону та модернізація складово-транспортної мережі. У 1996 році в області розроблено і представлено на розгляд Європейської Комісії проект "Облаштування міжнародного автомобільного

пункту пропуску "Ягодин/Дорогуськ", фінансування якого здійснювалося через Програму прикордонного співробітництва Tacis ЄС. Однією з важливих сфер співпраці була екологія. Був впроваджений проект "Створення системи моніторингу на річках Західний Буг, Уж, Латориця". Його метою було проведення комплексного аналізу якості води прикордонних рік України за міжнародно визнаними методиками. Датське агентство з охорони навколишнього природного середовища виділило кошти на проведення заходів з ліквідації наслідків забруднення авіаційним паливом у районі авіаційно-технічної бази у місті Луцьку. Фонд "Європейська природна спадщина" (Німеччина) профінансував підготовку проекту "Проведення ренатуралізації частини водних угідь і боліт Шацького національного природного парку". Цим же фондом надано допомогу під час розроблення проекту розширення Шацького національного природного парку. Ділові, культурні та промоційні зв'язки налагоджено між містами Луцьком, Хелмом і Люблінном, Ковелем та Хелмом, Володимир-Волинським і Грубешовим, Володимир-Волинським районом і Грубешівським повітом. Кілька років взаємодіють міста Луцьк і Радом (Мазовецьке воєводство), Ольштин (Вармінсько-Мазурське воєводство), Маневицький район та місто Згеж Лодзького воєводства у харчовій та будівельній галузях, легкій промисловості. У червні 1998 року підписанням Угоди було покладено початок співробітництву на міжрегіональному рівні між Волинською областю та Вільнюським повітом Литовської Республіки. В області розроблено Регіональну програму практичної реалізації курсу України на інтеграцію до ЄС [412].

Внутрішнє забезпечення інтеграційних процесів в Житомирській області відбувалося через впровадження технічної допомоги з боку ЄС у рамках індикативної програми Tacis-Україна. Протягом 1996 - 1999 років у сфері системи соціального захисту зміцнене та модернізовано матеріально-технічну базу установ соціального захисту населення, завершено впровадження в області автоматизованої системи обробки пенсійної документації комп'ютерними технологіями, утворено обласний інформаційно-консультативний центр з соціальних питань, проведено курсову перепідготовку соціальних працівників усіх територіальних центрів області. На території області активно працювали інвестори Німеччини, Італії, Великої Британії. Привабливими для іноземних партнерів були хімічна промисловість, деревообробна галузь, виробництво скловиробів. Були укладені і плідно діяли угоди про співробітництво між Житомирською областю та Тарнувським воєводством, між міською радою м. Новограда-Волинського та м. Суомуссалмі (Фінляндія), м. Голечників (Литва) та м. Ломжого (Польща). Виконання зазначених угод сприяло обміну інформацією, досвідом, технологіями у галузі сільського господарства і переробки сільськогосподарської продукції та збереженню навколишнього природного середовища [413].

Найбільшими зовнішньоторговельними партнерами Закарпатської області були Німеччина, Австрія, Італія, Велика Британія. Основним принципом діяльності прикордонних регіонів у галузі транспортно-сервісної та експедиційно-складської діяльності регіонів ставала інтермодальність, тобто інтеграція вантажообігу залізничного та автомобільного транспорту. Цьому сприяло створення логістичних транспортно-складських комплексів Чопсько-Захоньського транспортного вузла з

щорічним визначенням обсягів обробки операторами України та Угорщини зовнішньоторговельних та транзитних вантажів, що прямують через пропускні пункти по коліях 1520 та 1435 мм, на міждержавному рівні. Передбачалася також організація з території Закарпатської області водного шляху в широтному напрямку Тиса - Дунай - Рейн, як комунікації, що забезпечує вихід на 7-й (Критський) міжнародний транспортний коридор (водний по Дунаю), з метою переключення частини експортно-імпортних вантажів із залізничного транспорту на більш дешевий водний. Під егідою асоціації "Карпатський єврорегіон" проводилися ярмарки, виставки. Впроваджуються у практику двосторонні угоди про ділове співробітництво. Паралельно з асоціацією "Карпатський Єврорегіон", завдяки підтримці Інституту досліджень "Схід-Захід" (м. Київ) у 1994 році було створено Фонд розвитку Карпатського єврорегіону (ФРКЄ). Як незалежна організація Фонд був зареєстрований у Словаччині, але діяв в межах всього Карпатського єврорегіону і надавав технічну та фінансову допомогу неурядовим організаціям, а також місцевим самоврядуванням в рамках Програми "малих грантів". Закарпатська облдержадміністрація працювала над реалізацією програми Tacis з "Підтримки місцевого розвитку та туризму в Карпатському регіоні". Мукачівська міська рада і Відомство федерального канцлера Австрії з 1996 року здійснювали спільну програму "Поліпшення водопостачання міста Мукачеве". Карпатський біосферний заповідник Рахівського району мав спільні з Швейцарією та Румунією проекти з питань вивчення стану та збереження біорізноманіття Карпатського регіону. В районі за фінансової підтримки Карпатського фонду був реалізований проект створення передумов для екологічно зорієнтованого сталого розвитку гірських населених пунктів Рахівського району Закарпатської області. Також плідною була реалізація проекту Tacis "Програма інформаційного центру" (інформування про аварійні ситуації в басейні року Дунай усіх придунайських країн). З січня 1999 року було розпочато проект Tacis "Програма охорони навколишнього природного середовища басейну Дунаю". Місто Ужгород тісно співпрацювало та підтримувало побратимські й партнерські зв'язки з м. Дармштадт (Німеччина), м. Бейкешчобо (Угорщина), м. Михайловце та м. Кошице (Словаччина). Співпраця охоплювала такі сфери суспільного життя, як обмін офіційними, освітніми, культурними, спортивними делегаціями, надання практичної допомоги у випадку надзвичайних ситуацій (наприклад, під час повені в листопаді 1998 року). Місто Мукачеве підтримувало партнерські зв'язки на рівні міст-побратимів згідно з відповідними договорами з містами Матесолко (Угорська Республіка), Міелец (Республіка Польща), Сента (СР Югославія). В Мукачеві здійснювалася спільна українсько-американська програма "Партнерство громад для поширення досвіду місцевого самоврядування". У рамках програми Tacis Ужгородська міськрада співпрацювала з муніципалітетом м. Горсенс (Данія) над проектом "Фокус на здоров'я міста" за програмою "Міста-побратими". Місто Рахів мало побратимські зв'язки з містами Свидником (Словаччина), Сегедом (Угорщина) та Будапештом (Угорщина). Міською радою Рахова спільно з органами місцевого самоврядування міст Кошице (Словаччина) та Горсенс (Данія) був розроблений та зреалізований проект партнерства із транскордонного співробітництва за програмою Tacis-PHARE [414].

Основними партнерами Івано-Франківської області у сфері міжнародного регіонального співробітництва були нові країни-члени ЄС - Польща, Румунія, Словаччина та Угорщина. Основними інвесторами були нерезиденти з Німеччини, Італії, Австрії, Великої Британії. Івано-Франківська область була також членом Асоціації "Карпатський єврорегіон". Івано-Франківською областю підписано ряд міжрегіональних угод в рамках співробітництва України з державами - членами ЄС та НАТО. Зокрема, це були Меморандум про партнерство і співробітництво між Івано-Франківським міськвиконкомом і мерією м.Аянж (Франція), Меморандум про співпрацю між Івано-Франківською областю та землею Тіроль (Австрія), Договір про принципи відносин і розвиток співробітництва між Кошицьким краєм (Словацька Республіка) і Івано-Франківською областю, угода між м.Надвірною Івано-Франківської області та м.Пруднік (Польща). В області впроваджувалися проекти в рамках програми Tacis. Серед них були проекти "Підтримка місцевого розвитку та туризму Карпатського Єврорегіону", "Сприяння культурному розвитку Коломийщини та Надвірнянщини, в рамках програми Tacis-"Бістро", "Створення центру підтримки малого та середнього бізнесу у Івано-Франківській області (Україна) та Марамуреському повіті (Румунія)". В рамках останнього проекту був створений інформаційно-консультативний центр проводив дослідження та аналіз регіональної економіки, професійні маркетингові дослідження, поширював інформацію про економічний потенціал прикордонних територій, забезпечував новостворені приватні підприємства інформацією про українські і світові ринки та шляхи залучення інвестицій, готував інформативні матеріали щодо підприємств регіону, надавав консультативні послуги підприємствам в процесі їх реструктуризації та приватизації, створення спільних підприємств; займався аудитом підприємств, підготовкою і супроводом інвестиційних проектів, навчанням і перепідготовкою керівників та фахівців малого та середнього бізнесу, розробкою програм щодо соціально-економічного розвитку територій [415].

Найбільші інвестиції вкладено в Київську область нерезидентами з Нідерландів, Великої Британії, Німеччини, Австрії. Значний інтерес щодо вкладення капіталу викликали у інвесторів такі галузі економіки, як харчова, внутрішня торгівля, машинобудування та металообробка, медична, сільське господарство, хімічна промисловість. Серед напрямів співпраці з державами - членами ЄС слід виділити такі, як допомога з боку ЄС у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (було створено робочу групу з представників міжнародних фінансових організацій та Європейської Комісії з метою поглиблення співробітництва в реформуванні ринку електроенергії та здійсненні моніторингу реформ, співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища, співробітництво у сфері підприємництва (завдяки програмі технічної допомоги ЄС Tacis та Українському союзу промисловців та підприємців, було створено Агентство з розвитку підприємництва Києва та Київської області) [416].

Основними діловими партнерами Кіровоградщини були Австрія, Німеччина, Туреччина, Угорщина. Найбільші обсяги інвестицій вкладені нерезидентами Греції, Італії, Нідерландів, Великої Британії, Німеччини. Позитивним прикладом регіонального співробітництва Кіровоградської області з новими державами ЄС був

Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат окислених руд у м. Долинська, який споруджувався за фінансовою участю Румунії, Болгарії і Словаччини. За фінансової підтримки фонду “Євразія” у Кіровограді було створено Центр соціального партнерства і розвитку малого бізнесу. Розпочало свою діяльність Кіровоградське агентство з розвитку підприємництва, створене у рамках проекту “Підтримка сектора малого та середнього бізнесу в Україні” програми Tacis. У Кіровоградському інституті комерції при сприянні Британського уряду був створений бізнес-консультаційний центр Knowledge Warehouse який проводив у життя програму розвитку бізнес-інкубатора [417].

Найбільшими інвесторами у Львівську область були Німеччина, Нідерланди, Велика Британія та Люксембург. Починаючи з 1998 року Львівська область здійснювала міжрегіональне співробітництво з федеральною землею Штірія (Австрія). З 1993 року Львівська область була активним учасником міжрегіональної асоціації “Карпатський Єврорегіон”. Діяльність “Карпатського Єврорегіону” повністю відповідала принципам Європейської Рамкової Конвенції з транскордонного співробітництва між адміністративно-територіальними одиницями та органами влади [418].

У Полтавщину значні інвестиції надходили з Великої Британії, Болгарії, Польщі у підприємства машинобудування та харчової промисловості. Успішно працював один з проектів ЄБРР (частка участі банку - 30 відсотків) АТ "Івеко -КрАЗ" (м. Кременчук). З листопада 1994 року області надавалась німецька консультативна допомога у рамках програми німецького Уряду “Трансформ”. В результаті в області було впроваджено 16 проектів у галузях сільського господарства, легкої, будівельної промисловості, торгівлі, підвищення кваліфікації у сфері економіки. Також в області здійснювалися проекти німецької консультативної допомоги. Було проведено економічний аналіз понад 30 полтавських підприємств. Одним з напрямів роботи було консультування з метою пом'якшення соціальних відносин під час приватизації та реструктуризації підприємств. У ході консультування створено та передано модельне рішення із створення Товариства зайнятості підприємств з метою пом'якшення заходів виробничої реструктуризації підприємства та пов'язане з цим необхідне скорочення персоналу. Через Німецько-Український фонд розпочало процес залучення кредитів для підприємств Полтавщини, що створювало сприятливі умови для малого та середнього бізнесу, розширенню сфери виробництва. Були відновлені контакти з м. Кошалін (Республіка Польща). Розпочався обмін комерційною інформацією, в тому числі через місцеві засоби масової інформації, налагоджена співпраця у переробній галузі, встановлені контактів між асоціаціями підприємців тощо. Успішно розвивалися побратимські стосунки між Полтавою та німецькими містами Фільдерштадтом, Остфільдерном, Лейфельден-Ехтердингеном [419].

Основним діловим партнером Рівненської області була Німеччина. Одним з джерел модернізації виробничої сфери та розвитку інфраструктури транспорту, зв'язку, сфери послуг було залучення іноземних інвестицій. Найбільші обсяги інвестицій вкладено нерезидентами з Великої Британії та Німеччини. Пріоритетними напрямками інвестиційної діяльності були впровадження енерго- та

ресурсозберігаючих технологій, комплексне використання природних сировинних ресурсів, освоєння випуску сучасних конкурентоспроможних товарів, які завозилися в область або виготовлялися у недостатній кількості, вирішення проблем екології і охорони здоров'я [420].

Основними торговими партнерами Сумщини були Німеччина, Велика Британія, Нідерланди та Бельгія. Розширювалося міжнародне співробітництво області у сфері охорони навколишнього природного середовища. Сумська область в 1996 році однією з перших в Україні стала членом Європейської спілки муніципалітетів та міст екологічно-орієнтованого розвитку. У тому ж році область стала членом міжнародної ради місцевих екологічних ініціатив. Кафедрою економіки та екології Сумського державного університету здійснено наукові розробки щодо охорони навколишнього природного середовища у рамках проекту за програмою Tacis. За цією ж програмою на ВАТ "Сумхімпром" було реалізовано проект з енергоменеджменту. На замовлення Уряду Фландрії (Бельгія), обласна державна адміністрація за участю науковців області здійснила проект з розроблення двох міжнародних підручників: "Економіка природокористування" і "Довкілля та здоров'я" [421].

Широко розвивається спільна підприємницька діяльність в Тернопільській області з партнерами держав - членів ЄС, зокрема, у формі створення спільних підприємств. Найбільшим партнером Тернопільської області серед держав ЄС були Німеччина та Польща. Тернопільська обласна державна адміністрація спільно з німецькими фірмами GTZ та "Сисека" здійснили проект "Розроблення концепцій регіонального розвитку в Тернопільській області". У 1998 році у Тернополі розпочало свою діяльність Агентство міського розвитку, створене в рамках спільного проекту громадського об'єднання "Нова хвиля", Ліги підприємців Тернопільщини і Тернопільської міської ради при фінансовій підтримці Фонду "Євразія". Основним завданням Агентства була реалізація на практиці ідеології партнерства між органами державної влади, недержавними організаціями, суб'єктами економічної діяльності, громадськістю міста. За ініціативою та безпосередньою участю Агентства в Тернополі впроваджувалися програми "Розвиток ділової активності в м. Тернополі" (мета програми - створення режиму найбільшого сприяння підвищенню ділової активності, розвитку підприємництва, забезпеченню організаційно-економічних умов всебічного використання потенціалу міста, розробленню стратегічного плану розвитку міста), "Регуляторна реформа на місцевому рівні" (мета програми - опрацювання шляхів послаблення регуляторного пресу на підприємницькі структури). Місто Тернопіль було обрано для започаткування ще одного проекту "Голос громадськості", розробленого Інститутом Світового банку спільно з Міжнародним центром перспективних досліджень та Канадського агентства міжнародного розвитку. Метою проекту було вивчення якості послуг, що надаються міською владою мешканцям міста, способи їх поліпшення. Для вирішення зазначеної проблеми було широко залучено громадськість, недержавні організації, структури державного управління тощо.

У рамках програми Tacis в області на базі бізнес-центру "Орієнтир" було створено Агентство з розвитку підприємництва, фондом "Євразія" у рамках програми "Малий бізнес у малих містах України" фінансувався проект створення та розвитку

діяльності бізнес-інкубаторів у трьох районних центрах області. Налагоджено співпрацю між Тернопільським міськвиконкомом та мерією міста Бранденбург (Німеччина) та регіональне співробітництво між Тернопільською областю та провінцією Штаейрська (Словенія). Тернопільською облдержадміністрацією були укладено угоди про співробітництво з Катовіцьким та Жешувським воєводствами Республіки Польща.

Тернопільська академія народного господарства підтримувала тісні партнерські контакти з Вищою школою Утрехту (Нідерланди), вела спільну підготовку фахівців вищої кваліфікації за програмою Вищої школи м. Утрехту. За ініціативою Тернопільської академії народного господарства проведено цикл міжнародних наукових конференцій в Криму (Ялта, Форос) під загальною темою: "Проблеми економічної інтеграції України в ЄС". Організатором конференції з боку ЄС був Університет імені Й.-В. Гете м. Франкфурт-на-Майні (Німеччина) [422].

У Хмельницької області найбільші обсяги іноземних капіталовкладень припадали на Німеччину та Велику Британію. Хмельницьку область було обрано однією із трьох областей України, де виконувався проект Світового банку "Розвиток приватного сектора". Разом з компанією Тейлор Нельсон СОФРЕС Консалтинг (Франція) були впроваджені проекти низьковитратної реструктуризації на трьох підприємствах м. Хмельницького. У рамках програми Tacis EDUK в області тривала реалізація проекту "Підтримка перепідготовки та працевлаштування колишніх офіцерів". При Технологічному університеті "Поділля" було створено Регіональний центр з перепідготовки та працевлаштування колишніх військовослужбовців, бізнес-інкубатор та навчально-тренувальна фірма. Фондом "Євразія" в рамках проекту "Малий бізнес у малих містах України" фінансується проект "Програма розвитку селянської общини" (Асоціація "Відродження Грицева" (Шепетівський р-н). Місто Хмельницький налагодило тісні зв'язки з містами Крамфорсом (Швеція), Енна (Італія), Бургос (Іспанія), Кардіпи (Греція) [423].

В Черкаській області підтримувалися тісні зв'язки з торговим радником посольства Австрії в Україні, постійно проводився обмін бізнес-інформацією. Проведено зустрічі з керівниками і представниками німецьких фірм "Гермед" та "Плюм Розе", австрійською фірмою "Бери-Ласка". На кінець 2004 року на Черкащині діяли 8 міжрегіональних та 19 партнерських угод. У рамках проекту TACIS „Тристороннє партнерство”, польською стороною розроблявся проект „План стратегічного розвитку Чигирини”. Впровадження цього проекту давало можливість залучити інвестиції в різні галузі промисловості міста, побудувати сучасні заклади туристичної інфраструктури та створити додаткові робочі місця. В регіоні було впроваджено навчальний модуль „Європейська та євроатлантична інтеграція України”, за участю представників Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції, проводилися семінари та "круглі столи". З метою залучення міжнародної технічної допомоги у розвиток регіону, в Черкаській області реалізовувався проект Комісії Європейського Союзу „Надання сприяння регіональному розвитку в Україні”, кошторисна вартість якого складала 3,8 млн. євро. Міжнародні контакти були дієвим фактором створення сприятливих умов для залучення в економіку області іноземних капіталовкладень. Черкаська область здійснювала зовнішньоторговельні операції з

усіма країнами Європейського Союзу, 30 відсотків експорту Черкащини припадало на країни ЄС. Серед таких держав найбільшими партнерами підприємств області були Німеччина, Велика Британія та Бельгія. Область брала активну участь у міжнародних виставках та форумах, зокрема Німеччини та Латвії [424].

У Чернівецькій області найбільші обсяги інвестицій було вкладено нерезидентами Італії, Великої Британії, Німеччини. У рамках співробітництва України з державами - членами ЄС було реалізовано австрійсько-українсько-румунський проект “ЕКОПРОФІТ” за програмою Тасіс з транскордонного співробітництва, було розроблено програму створення мережі моніторингу у верхній частині басейну річки Сірет для подання на розгляд Європейської Комісії. Українська сторона брала участь у створенні центру екологічного моніторингу у місті Бучеча за Румунською програмою PHARE. Проводилися спільні роботи з контролю за якістю води у прикордонних створах річок Сірет і Прут за участю управління екобезпеки Чернівецької області та агенції охорони навколишнього середовища Сучавського повіту Румунії. У рамках програми Тасіс був підготовлений проект “Транснаціональна екологічна мережа Карпат”. З метою сприяння розвитку туризму у Карпатському регіоні за допомогою навчальних програм, організаційної та консультативної підтримки, розроблення та впровадження стратегії маркетингу в Чернівецькій області також була зреалізована програма Тасіс “Підтримка місцевого розвитку та туризму Карпатського регіону – PRUK 9802”. Було здійснено реконструкцію водоканалізаційних мереж у районі зсуву в Чернівцях за програмою Тасіс. Місто Чернівці ефективно співпрацювало з містами Клагенфуртом (Австрія) та Аусбург (Німеччина) [425].

В інвестуванні Чернігівської області найбільша частка капіталу надходила Великої Британії, Бельгії, Нідерландів. Обласною організацією Спільки жінок України у рамках програми Тасіс було створено кредитну спілку для жінок, які займалися бізнесом. Підприємства області регулярно брали участь у виставках та ярмарках у Німеччині, Чехії, Угорщині. Місто Чернігів мав побратимські зв'язки з німецьким містом Меммінгеном [426].

Серед усіх регіонів Центру та Заходу України, безумовно, особливе, специфічне місце займала столиця держави – місто-герой Київ. Київ у досліджуваний період був не тільки найбільш розвиненим в економічному, а й політичному плані регіоном України. За висновками експертів Центру політичного маркетингу, відносно благополучна (порівняно з іншими регіонами) економічна ситуація в столиці України зумовлювалася в першу чергу дією таких чинників, як високий рівень ділової та інвестиційної активності, ефективна економічна політика київської міської влади, бурхливий розвиток приватизаційних процесів та швидке становлення ринкової інфраструктури столиці, зосередженість у місті висококваліфікованих фахівців, стрімкий розвиток високотехнологічного виробництва, відносно високі показники платоспроможності киян. Швидкі темпи економічного розвитку столиці значною мірою були пов'язані зі зростанням підприємницької активності населення, збільшенням кількості підприємців та підприємств малого та середнього бізнесу. Так, станом на січень 2003 року, за даними Науково-дослідного інституту соціально-економічних проблем міста (НДІСЕП), у Києві налічувалося понад 172 тис. суб'єктів

підприємницької діяльності, а крім того, зареєструвалося близько 67,3 тис. підприємців-фізичних осіб. У місті функціонувало 12 бірж, 80 комерційних банків, 103 страхові компанії, 260 інвестиційних компаній та фондів, 411 аудиторських фірм. У столиці України найактивніше розвивалися громадські й благодійні організації. На початок 2003 року тут діяло понад 3 тис. громадських організацій і близько тисячі благодійних фондів [427]. Втім, кількісні показники зростання другого та третього секторів не впливали автоматично збільшення прихильників європейської та євроатлантичної інтеграції. Розподіл відповідей киян на запитання “Як Ви вважаєте, чи треба Україні прагнути стати членом НАТО?” в 2002 році був таким: так – 33,3%, ні – 28,8%, важко відповісти – 37,9% [428].

Показовими були результати опитування що відбулося наприкінці 2003 року. Воно було проведене соціологічною службою УНІАН. Кожен десятий киянин (10,8%) після подій навколо Тузли став краще ставитися до НАТО, 8,5% - стали ставитися гірше. 31,8% киян вважали, що після вступу до НАТО військова безпека України істотно поліпшиться, 17,2% – вважали, що поліпшиться, але не істотно. 31,2% опитаних були переконані, що військова безпека України не зміниться, її неістотно погіршення очікували 3,7% опитаних, а 2,7% респондентів вважали, що після вступу до НАТО безпека України істотно погіршиться. Не змогли відповісти на це питання 13,5% киян [429]. Такі результати значною мірою були обумовлені специфічними рисами соціальної структури м. Києва. Серед них, передусім слід назвати високу концентрацію професійних висококваліфікованих кадрів: спеціалістів, інженерів, техніків і робітників, здатних опановувати найсучасніші технології. Загальна чисельність спеціалістів, які виконували науково-технічні роботи, становила близько 44,9 тис. чол., з них майже 2,8 тис. докторів і понад 9,6 тис. кандидатів наук. Крім того, більш ніж 13,4 тис. чол. науково-педагогічних працівників паралельно з педагогічною діяльністю виконували і науково-технічні роботи. Серед них 1,5 тис. докторів і 5,3 тис. кандидатів наук. Серед місцевих осередків політичних об'єднань найбільш впливовими були блок партій „Єдність”, блок Віктора Ющенка „Наша Україна”, Блок Юлії Тимошенко [430]. Саме ці політичні сили, принаймні, не заперечували європейської та євроатлантичної інтеграції України. Водночас, слід додати, що спираючись на наведені чинники кількість прибічників європейської та євроатлантичної інтеграції в столиці мав би бути більшим. Проте цього не було. Причин цього багато, але серед головних не стільки відсутність в населення об'єктивної та всебічної інформації про нинішні Європейський Союз та НАТО, скільки наявність упереджених, неправдивих відомостей щодо європейських та євроатлантичних структур. Як, доречи – і в усій Україні.

Таким чином, регіональний вимір європейської та євроатлантичної інтеграції в Центральній та Західній Україні свідчив про певну діяльність місцевих органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, бізнесових кіл, закладів освіти, партійних і громадських організацій, проте відсутня інформація, що така діяльність призводила у відповідний період до якісних змін у громадській думці щодо європейської та євроатлантичної інтеграції.

4.2. Південь і та Схід України в реалізації державної політики європейської та євроатлантичної інтеграції

Переважно не лише російськомовні, а й російсько орієнтовані південні та східні регіони України також були активними учасниками реалізації європейського та євроатлантичного покликання України. Більш того, деякі області проявили себе як справжні локомотиви кардинальної модернізації України.

Південний економічний регіон, до якого входили Миколаївська, Одеська та Херсонська області, заявив про себе як одна з провідних частин країни в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції. Площа району становить 86,4 тис. кв. км (14,3 % території країни). Істотні переваги економіко-географічного положення району визначалися близькістю моря, сусідством з вугільно-металургійними базами і наявністю судноплавних річок. Він посідав особливо важливе положення, бо це територія, через яку Україна здійснює експортно-імпортну діяльність з країнами Чорноморського і Середземноморського регіонів. Територією району течуть найбільші ріки України — Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дунай, які беруть участь в подальшому транспортуванні продукції територією України, а також зв'язують підприємства нашої країни з західними сусідами. Для цього створена міжнародна паромна переправа Іллічівськ — Варна (Болгарія). Загалом господарство Причорноморського економічного району давало 10,4 % національного доходу України. Промисловість виробляла 8,2 % валової продукції галузі, сільське господарство — 12,4 % валової продукції галузі. Транспорт і зв'язок забезпечував 21, 2 % валового продукту галузі, з них 15,8 % припадав на Одеську область [431].

Найбільш міцні і тривалі економічні відносини Херсонської області було встановлено з країнами ЄС та НАТО - Німеччиною, Грецією, Італією та Туреччиною. У рамках розвитку регіонального співробітництва підписано Угоду про співробітництво між Херсонською областю та провінцією Зонгулдак (Туреччина) та Договір про співробітництво між меріями м. Зонгулдака (Туреччина) та м. Херсона.

Регіональна влада намагалася стимулювати інвестиційну та інноваційну діяльність, спрямовану на збереження і розвиток науково-виробничого комплексу " Асканія-Нова" імені Ф.Е.Фальц-Фейна. Передусім йшлося про відпрацювання системи реабілітації степу, поглибленої переробки екологічно чистої продукції рослинництва та тваринництва, забезпечення раціонального природокористування, туристсько-рекреаційних послуг та соціально-економічного розвитку регіону [432].

Голова Херсонської облдержадміністрації та голова облради А.Юрченко в червні 2002 року відмітив, що в Україні закладено повноцінний правовий фундамент державності, який дасть змогу Україні посісти гідне місце серед розвинутих європейських демократій [433]. Вагомим показником, що свідчив про регіональні пріоритети, було отримання прямих іноземних інвестицій та напрями зовнішньоекономічної діяльності. За даними Херсонської облдержадміністрації лише в січні-квітні 2002 року іноземними інвесторами із Кіпру, Великої Британії, Німеччини (тобто країн-членів ЄС або кандидатів на вступ), було вкладено інвестицій на загальну суму понад 3 млн. дол. США. Іноземні інвестиції надходили у промисловість сільське господарство, будівництво та транспортні послуги. Основна частка інвестицій надходила у вигляді майна. Проте, слід зазначити, що в більшості випадків структура інвестицій складалася не на користь високотехнологічних

виробництв. Значні обсяги експортної продукції херсонських підприємств припадали на країни ЄС - Іспанію, Німеччину, Велику Британію. Основу товарної структури експорту склали продукція неорганічної хімії (32,8% до загального обсягу експорту області), обладнання та механічні пристрої (21,0%), зернові культури (18,7%), продукція суднобудування (9,8%), шкіросировина (4,2%), текстильний одяг (3,0%) [434].

Схожі показники мала і Миколаївська область. В її товарній структурі експорту переважали три товарні групи: продукція неорганічної хімії (44,1% до загального обсягу експорту області), механічне обладнання та пристрої (15,2%), зернові культури (12,4%). Також були помітними обсяги експорту масляного насіння (6,8%), шкірсировини (6,0%), текстильного одягу (3,5%). Майже 45% товарної структури імпорту склали руди. Водночас зменшився зовнішньоторговельний оборот товарами з країнами СНД майже на чверть. Традиційними залишалися зовнішньоекономічні зв'язки з Грецією, Німеччиною, Іспанією. Іноземні інвестиції надходили з 9 країн світу, причому лєвова частка їх - 12,5 млн. дол. США (або 96,6%) припадала на країни Європейської унії і лише 0,4 млн. дол. США (3,4%) - на країни СНД.

Половина обсягів надходження інвестицій були в обробку промисловість - 6,5 млн. дол. США, у тому числі у виробництво машин та устаткування - 5,7 млн. дол. США (43,9% всіх інвестицій по області), в харчову промисловість та перероблення сільськогосподарських продуктів - 0,6 млн. дол. США (4,9%). Активізації залучення іноземних інвестицій в народного господарства Миколаївщини сприяв початок діяльності з 1 січня 2001 року в м. Миколаєві вільної економічної зони "Миколаїв" Миколаївською облдержадміністрацією було ініційовано укладення рамкових угод про торговельно-економічне, науково-технічне та культурне співробітництво з містами Самсун (Туреччина), Лієпая та районом Курземе-Земгале (Латвія). Розпочалася співпраця міськвиконкому Миколаєва з меріями Трієста (Італія) та Гетеборга (Швеція). Суднобудівні підприємства Миколаївщини брали участь у міжнародних виставках "Європорт" (Нідерланди) та "Суднобудування" (Греція) [435].

З листопаду 2001 по листопад 2002 р. здійснювався проект SEPS415 Британської Ради в Україні по створенню і роботі мережі міських адміністрацій п'яти українських міст по досягненню сталого розвитку шляхом використання екологічного менеджменту та аудиту EMAS. До мережі крім Миколаєва входили Київ, Харків, Донецьк та Маріуполь. Провідна роль Миколаєва була визначена на підставі опанування принципів екологічного менеджменту в Миколаївському міському виконкомі, а також шляхом взаємодії з громадськістю і затвердженню міської екологічної політики. Ідея проекту складалася в тому, що кожне місто обирає для себе одну з сфер муніципальної діяльності, яка значним чином впливає на навколишнє середовище і використовує EMAS, удосконалює її на підставі системного підходу. Миколаїв обрав для себе землекористування. Обмін досвідом між містами сприяв досягненню в короткий термін максимальних результатів і мінімумом витрат. Іноземним партнером виступала британська фірма Global to Local Ltd, координатором проекту в Україні – радник Миколаївського міського голови, канд. техн. наук Ю.Кербунов [436].

Саме в Південному економічному регіоні бере свій початок стратегічний нафтопровід "Одеса-Броди". Безумовно, він потенціально був одним з найбільш перспективних і конкурентоспроможних проєктів транспортування каспійської нафти до Європи. Тим більше, що якість каспійської нафти вище ніж російської. Але насправді важливе тут було питання незалежності України, бажання стати повноправною європейською нацією, привабливою і важливою для держав-членів європейських і атлантичних структур [437].

Завдяки спільним діям Одеської облдержадміністрації та торговельно-промислової палати м. Антверпен (Бельгія) було розпочато спільний проєкт з просування продукції Одеського регіону з високим ступенем переробки на ринки Європейського Союзу. У червні 1999 року в Одесі було проведено засідання Міжнародного трейд-клубу в Україні за участю високопоставлених представників 28 торговельно-економічних місій іноземних держав, які акредитовані в Україні.

З жовтня 1994 року Одеська область стала дійсним членом міжнародної європейської організації Робоча Співдружність Придунайських країн (вона об'єднувала 36 регіонів з 10 Придунайських країн). Головною метою зазначеної організації було сприяння співробітництву членів - регіонів з різних напрямів розвитку Дунайського простору в інтересах його населення, сприяння мирному співробітництву в Європі.

Виконуючи домовленості, досягнуті під час зустрічі президентів України, Румунії та Молдови (липень 1997 року), а також Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями, 14 серпня 1998 року в м. Галаці (Румунія) на зустрічі керівників прикордонних регіонів України (Одеська область), Республіки Молдови (райони Вулканешти, Кагул, Кантемір) і Румунії (повіти Бреїла, Галац, Тульча) було підписано документи про формування та діяльність єврорегіону "Нижній Дунай" - нового структурного прикордонного утворення, яке повинно сприяти розвитку співробітництва. У рамках єврорегіону "Нижній Дунай" було сформовано дев'ять комісій за сферами діяльності з регіонального розвитку; економіки, торгівлі і туризму; гармонізації нормативних документів, що належали до місцевої компетенції; транспорту і комунікацій; демографії; навколишнього середовища; освіти, науки, досліджень, культури, охорони здоров'я і спорту; фінансового аудиту; ліквідації наслідків стихійних лих та боротьби з організованою злочинністю. Представники Одеської області очолювали п'ять комісій.

У 1997 році започатковано співробітництво в галузі сільського господарства з областю Емілія-Романія (Італія), а також з грецькою областю Фтіотіда щодо проведення міжнародних промислових виставок [438].

Важливе місце займала регіональна співпраця з Північноатлантичним альянсом. Група американських науковців відвідала в Миколаївську область, де в червні 2000 року мала місце епідемія токсодермії, джерело якої не було виявлено. Американці прибули до України без спеціального обладнання, сподіваючись на матеріали зібрані українською стороною. Вони дослідили дві основні версії виникнення захворювання: зараження залишками ракетного палива та отруєння нітратами, які в цьому регіоні перевищують норму в 2-3 рази. Допомогу в з'ясуванні запропонувало також і НАТО.

Науковий департамент Альянсу надав Україні власну базу даних та послуги експертів [439].

Південний регіон вже давно став місцем проведення чисельних військових маневрів країн – членів НАТО та партнерів. Наприклад, під час літніх навчань “Кооператив-партнер – 2003” в акваторії Чорного моря та на полігонах "Чабанка" і "Широкий Лан" було задіяне понад 40 одиниць різноманітної військової техніки [440].

Інститут Євроатлантичного співробітництва, спільно з Представництвом Фонду ім. Конрада Аденауера в Україні, Миколаївською обласною державною адміністрацією, Центром соціально – економічного розвитку Українського Причорномор'я 27 березня 2003 року провів у Миколаєві круглий стіл "Україна у Євроатлантичному просторі: досвід та перспективи". Його проведення надало можливість проаналізувати переваги та недоліки від європейської та євроатлантичної інтеграції. Круглий стіл у Миколаєві став 15-м регіональним заходом Інституту Євроатлантичного співробітництва протягом 2002 – 2003 рр. З метою підвищити обізнаність громадян Миколаївщини про діяльність ЄС та НАТО до архіву Миколаївської Центральної міської бібліотеки ім. М.Л.Кропивницького було передано книги та інформаційні матеріали з євроатлантичної тематики. У круглому столі взяли участь представники регіональної політичної еліти, представники неурядових організацій, викладачі та студенти вищих навчальних закладів Миколаєва, журналісти області. Було обговорено такі питання, як стан і перспективи розвитку відносин між Україною та ЄС: політичні та економічні наслідки для України, стан відносин Україна – НАТО та перспективи інтеграції України до Альянсу, вплив відносин України та ЄС на соціально–економічну ситуацію на Миколаївщині, роль ЗМІ та громадських організацій в процесі формування громадської думки в Україні щодо ЄС та НАТО [441].

Розширення ЄС та НАТО надавало певні переваги українським суб`єктам господарчої діяльності. Наприклад, вступ країн Балтії дещо знизив рівень жорсткої конкуренції з Клайпедським чи Лієпайським портами, тому, що вони були змушені працювати за європейськими тарифними ставками [442].

Миколаївський міський голова В.Чайка 5 липня 2002 року приймав делегацію консульства Румунії в м. Одесі. Він розповів про приватизацію заводу "Океан" голландським концерном "Damen Shipyards Group". У Румунії цей світовий лідер суднобудування теж придбав суднобудівний завод кілька років тому, при цьому останній зараз уже успішно виходить на європейський ринок. Миколаївські корабелі їздили до румунського міста Галець для того щоб отримати знання і запозичити досвід. Румунський консул К.Георгаш виявив надзвичайну зацікавленість економічним і культурним спілкуванням між двома країнами. У першу чергу він запропонував миколаївцям обрати в Румунії місто-побратим. Миколаївський мер, зі свого боку, запропонував культурний обмін художніми і музичними колективами, а також обмін з освітньою метою між учнями вищих і середніх навчальних закладів [443].

Проте, не дивлячись на певні позитивні приклади, громадська думка і цьому регіоні була далека від сприйняття європейської, а тим більше, євроатлантичної інтеграції. Так, за опитуванням Фонду “Демократичні ініціативи” наприкінці 2002 року в Південному регіоні прибічники того, що Україна має прагнути вступити до

НАТО складала 33,9%, противники 47,9%, таких, хто не визначився - 18,2%. [444]. Проте, ставлення до Європейського Союзу, принаймні в Миколаєві, було більш позитивним. Серед причин, через які миколаївці прихильно ставляться до вступу України до ЄС (51%) найбільшу вагу мають такі: перспективи вільного пересування людей за кордон (40%), сподівання на підвищення життєвого рівня людей (33%) та надія, що це сприятиме руху країни у напрямку "сучасної європейської цивілізації" (25%) Європейський Союз сприймається насамперед, у обивательському розумінні, через безпосередні контакти наших співгромадян із конкретними країнами-членами ЄС, які дають уявлення про добробут, захищеність, реальну свободу – пересування, бодай (у тім числі – поміж країнами, навіть і не членами, але які перебувають у сфері європейського впливу, як от Туреччина). І цієї інформації, разом з інформацією, почерпнутою з преси, достатньо для прийняття рішення позитивного. Врешті-решт європейські товари в побуті, у рекламі на вулицях міст, були важливим чинником впливу на свідомість [445].

Потужні кроки щодо втілення державної політики європейської та євроатлантичної інтеграції були зроблені найпотужнішими регіонами Сходу України . Дніпропетровською облдержадміністрацією підписано та реалізовувалися домовленості з окремими регіонами держав - членів ЄС з питань регіонального співробітництва. Зокрема, з землею Бранденбург (Німеччина, 1993 р.), землею Саар (Німеччина, 1994 р.), Департаментом Рони (Франція, 1995 р.), землею Північний Рейн-Вестфалія (Німеччина, 1996 р.). Окремо, слід зазначити участь в співробітництві бізнесову громадськість. Так, в 1998 була укладена угода між Дніпропетровським обласним союзом промисловців та підприємців і фінансово-промисловим концерном "Гала-Капітал" з Європейською Конфедерацією малих і середніх підприємств та Союзом малих і середніх підприємств Німеччини [446].

У період 1995 - 1999 років було надано значну технічну допомогу Запорізькій області з боку Уряду Німеччини. Більше сорока проектів у рамках програми "ТРАНСФОРМ" було спрямовано на підтримку розвитку малих і середніх підприємств різних форм власності, проведення приватизації, реструктуризації машинобудівного комплексу області. Було створено модельний навчальний та технологічний центри з метою надання допомоги молоді у профорієнтації. Банк даних міського кадастру, започаткований німецькими фахівцями, дав змогу займатися розробкою сучасних рішень у галузі планування та господарського використання усіх майнових споруд, які входять до складу підприємства. Було укладено також Генеральну угоду між ЄБРР та Запорізькою областю про підтримку проекту "Програми інвестицій та розвитку системи водопостачання та очищення води в м. Запоріжжі". На міжрегіональному рівні розвивалося співробітництво Запорізької області з Бургаською областю (Республіка Болгарія), побратимські відносини між Запоріжжям та Бельфором (Франція), Бірмінгемом (Велика Британія), Лахті (Фінляндія), Лінцем (Австрія), Оберхаузенем (Німеччина) [447].

Одним з головних торгових партнерів Харківської області була Німеччина. ФРН була провідним постачальником в Харківську область електротехнічного та транспортного обладнання, машин та механізмів, товарів народного споживання, продукції харчової та фармацевтичної галузей. Здійснювалася низка коопераційних

проектів з Німеччиною. Зокрема, в галузі енергетичного машинобудування – між ВАТ “Турбоатом” і “СІМЕНС” та “МАН-Енергія”, в галузі сільськогосподарського машинобудування між Харківським тракторним заводом і фірмою ДОЙТЦ, між корпорацією “Українські мотори” та фірмою МАН, між ВО «Завод імені Малишева» і фірмами Кляйне Ландтехнік та КРОНЕ, в галузі приладобудування та засобів зв’язку – між Харківтелеком і Дойче Телеком, в галузі енергетики – між заводом “Електроважмаш”, ЦКБ “Енерго” та фірмою “Сіменс”; між концерном “Котлопромінвест” і фірмою “Шталь Індустрі”, в галузі охорони навколишнього середовища між фірмою “Умвельттехнік” і Європейським банком реконструкції та розвитку. Крім того було впроваджено кілька українсько-німецьких проектів з різних секторів економіки: проект Харківського авторемонтного заводу спільно з “Євробус-Мерседес-Бенц”, проект Харківського заводу тракторних та самохідних шасі спільно з фірмою СІСТРА енергетичних установок на базі однойменних тракторів; створення найбільшого в Україні виробництва памперсів та засобів жіночої гігієни спільно з німецькою компанією “Неопластик”, створення спільної українсько-німецької страхової компанії “Інтерриск”, спільних українсько-німецьких підприємств ТММ, МАКС, Мікро-Сервіс, оновлення вагонного парку та засобів автоматизованого управління рухомим складом метрополітену за рахунок німецьких поставок.

У травні 1999 року з ініціативи Бюро Делегата німецької економіки, а також при сприянні Федерального Міністерства економіки і технологій Німеччини, в харківському Інституті Монокристалів було проведено Міжнародний контрактний семінар “Дослідницька кооперація”. З українського боку в ньому взяли участь близько 100 представників харківських підприємств, понад 30 представників німецьких компаній, а також потенційні партнери з Росії, Білорусі, Грузії, Узбекистану. Організатором семінару виступив Центр розвитку малого бізнесу “Харківські технології”. Розширювалося регіональне співробітництво у сфері охорони навколишнього природного середовища, зокрема у листопаді 1999 року у м. Харкові за дорученням ЄБРР перебувала група експертів з метою вивчення можливості реалізації у м. Харкові інвестиційного проекту розвитку системи управління роботою з побутовими відходами [448].

Безумовно, що задекларований європейський і євроатлантичний курс мав постійно знаходити підтвердження у внутрішній політиці держави. Саме “європейськість” вимагає більшої уваги до ролі і місця регіонів в усіх сферах життя держави. Донбас заявив про себе як певний загальнодержавний локомотив виходу України з десятиліття кризи і руйнації. Саме в контексті цього регіональна наповненість просування України до європейських і євроатлантичних структур заслуговує на ретельну увагу. Ще понад вісімдесят років тому один з лідерів більшовицької Росії Л.Троцький зауважував, що у Донецькому басейні - ключ до підняття господарства всієї країни [449].

Для Луганської області держави - члени ЄС стали головними діловими партнерами. Найбільший за обсягом товарообіг був з Німеччиною, Італією, Францією. В області здійснювалася низка проектів, що фінансувалися ЄС. Передусім це був проект Tacis EDUC 96.01 “Підтримка у рішенні питань, пов’язаних з наслідками реструктуризації вугільної промисловості у Донбасі”. У рамках цього проекту працювала програма надання підтримки малому та середньому бізнесу і зниження

соціальної напруженості у результаті реструктуризації вугільної промисловості в Луганському регіоні. Між Луганською торгово-промисловою палатою і Польсько-литовською торгово-промисловою палатою у Варшаві з 1999 р. діяла спеціальна угода. Розширювалися партнерські стосунки між Луганською областю та графством Рінгкобінг (Данія). Основними аспектами співробітництва були розвиток взаємовигідної торгівлі, створення спільних підприємств, вивчення можливостей для інвестування в текстильній, металообробній, харчовій промисловості. В 1999 році було укладено Угоду між Старобільським районом Луганської області та Каменногурьським повітом Дольшленського воєводства Республіки Польща [450]. Вагомим показником, що свідчить про регіональні пріоритети отримання прямих іноземних інвестицій. За даними Луганського обласного управління статистики, із країн СНД і Балтії в 2002 році надійшло лише 2,1% від загального обсягу, з інших країн світу – 2 млн. 526 тис. дол. або 97,9% від всього об'єму інвестицій. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій в цю область на 1 жовтня 2002 року склав 42 млн. дол. США. Інвестиції надійшли з 28 країн світу, найбільший обсяг (біля 70%) внесений нерезидентами припадав на країни ЄС, або на держави-претенденти на вступ до ЄС. (Іспанія – 23% від загального обсягу, Угорщина – 14,3%, Нідерланди – майже 12%, Велика Британія – 9,1%, Кіпр – 6,4%) [451]. Проте, слід зазначити, що в більшості випадків структура інвестицій складається не на користь високотехнологічних виробництв. Вісім інвестиційних проектів за участю країн ЄС реалізовані в Антрацитівському районі Луганської області в рамках програми розвитку території зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності. За даними Головного управління економіки Луганської облдержадміністрації, ці проекти реалізовувалися в агропромисловому комплексі та вугільній промисловості. На думку місцевої влади, найбільш важливим для економіки району був інвестиційний проект спільного українсько-австрійського підприємства «Плутон», спрямований на будівництво шахти «Петровеньковська». Цей проект вартістю 12 млн. дол. США передбачав створення 220 нових робочих місць. У стадії доробки знаходився інвестиційний проект спільного українсько-словацького товариства з обмеженою відповідальністю „А-плюс-лтд” - „Забезпечення екологічної безпеки підземного видобутку вугілля і його витяг з породних відвалів і іловідстойників” [452].

Співробітництво Донецької області з іноземними партнерами державами-членами ЄС та НАТО в різних сферах значно поширилось в умовах реалізації Закону України "Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області". Радою з питань спеціальних економічних зон та спеціального режиму інвестиційної діяльності в Донецькій області за станом на 2000 рік з моменту запровадження пільгового режиму інвестування схвалено для реалізації на територіях пріоритетного розвитку 71 інвестиційний проект на загальну суму 586,1 млн. доларів США, в тому числі 16 проектів за участю іноземних інвесторів держав - членів ЄС (Великої Британії, Німеччини, Бельгії, Італії, Греції). Крім того, на загальних засадах залучено 259,4 млн. доларів США іноземних інвестицій.

В області здійснювався ряд проектів, що фінансувалися ЄС за програмою Tacis та Британським урядовим фондом "Ноу-Хау". Зокрема, в Донецьку було відкрито консалтинговий центр вугільної промисловості з метою передачі "ноу-хау" у сфері

управління та розвитку вугільних підприємств, а Маріуполі відкрито бізнес-центр, який надавав інформаційно-консультаційну допомогу підприємцям.

Були укладені і діяли міжрегіональні угоди Донецької області з регіоном Тампере (Фінляндія), з Адміністрацією Катовицького воєводства Польщі, Загальними Зборами області Комаром-Естергом Угорщини (1996 р.). Діяли договори про співробітництво між містом Донецьком та містами Нарвою (Естонія, 1996 р.), Вільнюсом (Литва 1996 р.), Шеффлдом, Велика Британія, 1956 р.), Шарлеруа (Бельгія, 1985 р.), Бохумом (Німеччина, 1987 р.), Таранто (Італія, 1985 р.), Комп'єном (Франція, 1997 р.) і Труа (Франція, 1998 р.); між Маріуполем та Пореем та островом Калімпус (Греція, 1998 р.); між Артемівськом та Мостом (Чеська республіка), Хайнувкой (Польща) та Слобозією (Румунія); між Горлівкою та Барнслі (Велика Британія, 1987 р.); між Макіївкою та Битумом (Польща, 1998 р.), між Торезом та містами Салломін і Авьон (Франція, 1974 р.) [453].

В січні 2003 року в Брюсселі відбувся широкомасштабний бізнес-семинар „Інвестиційні можливості Донецького регіону”, а у Європарламенту пройшла презентація Донеччини. Європейські політики, депутати, дипломати, бізнесмени і вчені знайомилися з промисловим потенціалом регіону. Проведенню презентації сприяв депутат від Європарламенту від Великої Британії, член парламентського комітету зі співробітництва з Україною Р.Гудвіл, завдяки якому донецьким підприємцям і бізнесменам дозволили використовувати приміщення Європарламенту для розповіді про свою діяльність. Р.Гудвіл відзначав, що більшість людей на Заході знають, що Україна робить сільськогосподарські продукти, у той час як Донецька область є найбільшим виробником вугілля, сталі і машин. Донецька делегація відвідала бельгійське місто-побратим Донецька Шарлеруа [454]. В представницькій делегації Донбасу були керівники бізнесових і підприємницьких структур, промислових підприємств, відомих далеко за межами регіону. Зокрема, до складу делегації ввійшли представники таких підприємств, як «Азовмаш», «Азовсталь», «Істіл-Україна», «Донецьк-телеком», Азовське морське пароплавство, спільне українсько-канадське підприємство "Ліберті". Інтерес до співробітництва з підприємствами нашої області виявили близько 100 іноземних компаній. Тільки з керівництвом маріупольського комбінату "Азовсталь" з метою налагодження ділових відносин зустрічалися більше ста представників різних фірм. Тим часом бельгійське металургійне підприємство, де побував генеральний директор "Азовстали" А.Білий, випускає щорічно ті ж п'ять мільйонів тонн металу, що і маріупольці, з тією лише різницею, що в них задіяне п'ять тисяч робітників, а в нас - двадцять п'ять [455]. В складі представницької делегації Донбасу був директор Донецької дирекції «Укртелеком» В.Тесля, який визначив напрями співпраці щодо інформатизації донецького регіону [456]. Між торгово-промисловими палатами Донецька, Бельгії і Люксембургу була підписана угода про співробітництво. Делегацію Євросоюзу запросили відвідати у вересні 2003 року Донецьку область [457]. Проте, цього візиту на підставі низки чинників, не відбулося. Результатам поїздки делегації Донецької області до Брюссельської штаб-квартири Євросоюзу був присвячений спеціальний випуск громадського науково-виробничого журналу „ВСЄ” [458].

Особливе місце в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України займав донецький регіональний вимір співпраці з Північноатлантичним альянсом.

Близько 14,5 тисячі доларів США виділив науковий комітет НАТО для того, що б з'ясувати, який був „внесок” Донбасу в забруднення навколишнього середовища ртуттю, миш'яком і іншими токсичними елементами, які попадали до атмосфери в результаті спалювання кам'яного вугілля. Спалювання вугілля (останніх за 20 років розробки в Донбасі добуто більш 8 млрд. т) у промислових і побутових цілях призвело до тотального забруднення ґрунтів регіону, підземних вод і повітря. Не секрет, що деякі фахівці вважали Донбас вимираючим краєм, у якому різко скорочується населення багато в чому через несприятливої екологічної ситуації. Безумовно, що Північноатлантичний альянс грошей на вітер не кидав і у шахтарському краї побачив реальну погрозу чистому повітрю світового простору. В 2001 році в Донецьк прибули фахівці Геологічної служби США Р.Фінкельман і А. Колкер. Протягом десяти днів вони разом з співробітниками кафедри корисних копалин і екологічної геології Донецького державного технічного університету відвідали шахти ім. Засядько, ім. Горького, „Глибокої”. На них вчені провели необхідні польові роботи і зробили проби вугілля. Потім ці проби були відправлені на дослідження в лабораторії Денвера (США) для всебічного аналізу змісту в них шкідливих для організму людини речовин [459]. З 2001р. при підтримці НАТО розроблявся пілотний проект із питань готовності до повеней на регіональному рівні і реагування на природні катастрофи в Україні, що в останні роки страждає від повеней, зсувів і селєвих потоків. Метою проекту було створення ефективної системи прогнозування, оповіщення і реагування, щоб забезпечити захист населення від стихійних лих. На реалізацію аналітичного етапу проекту було витрачено майже 200 тис. дол. США. Ці кошти були виділені з бюджету НАТО та надані країнами-донорами, що входять до складу Ради Євроатлантичного партнерства. Втілення пілотного проекту тривало майже 2 роки [460].

В Донецьку 10 липня 2002 року відбулося засідання „круглого столу” "Регіональний вимір відносин України з НАТО" за участю генерального секретаря НАТО лорда Дж.Робертсона. У ньому взяли участь також інші члени делегації Північноатлантичної ради, секретар Ради національної безпеки і оборони України Є. Марчук, голова Донецької облдержадміністрації В.Янукович, донецький міський голова О.Лук'янченко, депутати обласної ради, представники державної комісії з питань оборонно-промислового комплексу, політичних партій і суспільних організацій, військові, промисловці і бізнесмени, науковці і журналісти. У своєму виступі Дж.Робертсон відзначив, що оскільки Україна є особливим партнером НАТО, а Донецька область - лідером української економіки і політики, вона ще скаже своє слово. Генсек НАТО відзначив також внесок України в боротьбу з міжнародним тероризмом і виразив надію, що мешканці Донбасу ще побачать, що співдружність з Альянсом може принести практичну користь народу України. В той же день делегація Північноатлантичного альянсу побувала на Донецьком казенному хімічному заводі, де ознайомила з процесом утилізації протипіхотних мін [461]. На цьому підприємстві всього мало бути утилізовано 404 тисячі мін, що надійшли до Донецьку з різних баз і складів України. Завод був готовий до виконання подібних замовлень і з інших країн світу. Проект здійснювався в рамках підписаною Україною Оттавської конвенції. Замовником виступав NAMSA - структурний підрозділ НАТО, а вартість проекту складала понад 600 тисяч доларів США [462].

Плідні наукові контакти з НАТО розпочалися в Донецькому регіоні ще в 1995 році з проведення конференції з питань безпеки. В її роботі взяв участь відповідальний працівник Департаменту преси та інформації НАТО М.Карновале. В 1999 році Донецьк відвідав координатор співпраці НАТО з країнами Центрально-Східної Європи Дж.Лаф. В свою чергу, лише з історичного факультету Донецького національного університету протягом 1998-2004 рр. більше 10 викладачів і студентів відвідали Штаб-квартиру НАТО в Брюсселі та Штаб Верховного головнокомандувача сил НАТО в Європі в Монсі (SHAPE). В цьому контексті логічним було створення в грудні 1999 року Донецької філії Північноатлантичної ради України на чолі з професором О.Крапівіним. Також, не випадковим було відкриття в жовтні 2005 року в Донецькому національному університеті Науково-інформаційного Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці. Цей Центр був створений за підтримки Департаменту публічної дипломатії Штаб-квартири НАТО в Брюсселі [463].

Наприкінці 2002 року на Луганщині відбулися громадські читання на тему „Україна і Європейське співтовариство: реалії і перспективи”. Метою цих читань було пояснити, дати поняття і розширити знання населення про європейську інтеграцію і її значення для України. На жаль, тільки три області України, у тому числі і Луганська, заявили про самостійне проведення читань, запропонованих Міністерством освіти і науки з дорученням Президента країни і Кабінету міністрів. Східноукраїнський національний університет ім. Даля пропонував провести кілька значних заходів. Серед них регіональна студентська конференція на тему «Луганщина на шляху європейської інтеграції: проблеми і перспективи». Конференція відбулася за підтримки представництва Європейської Комісії в Україні. Відбулися також дискусія-семінар на тему співробітництва між Україною, ЄС і НАТО та конкурс „Що я знаю про Європейський Союз?” [464]. Важливим напрямком регіонального співробітництва стали зв'язки з новими країнами-членами НАТО та ЄС. Організацією співробітництва з Польщею активно переймалося Агентство регіонального розвитку “Донбас” на чолі з В.Ковалем. З 2001р. в Донецькій області почав діяти проект “РАУСІ-00-0327-032” “Розбудова стратегій місцевого розвитку в Україні на основі польського досвіду”. Метою проекту була розбудова стратегічних підходів у місцевому соціально-економічному розвитку територій та зміцнення ролі органів місцевого самоврядування в Донецькому регіоні на основі досвіду та експертної допомоги польських партнерів. У роботі брали участь заступники міських голів, начальники міських управлінь економіки з Донецька, Маріуполя, Краматорська, Макіївки, Єнакієвого. З 2 по 7 квітня 2001р. в Донецьку було проведено тренінг “Методологія створення стратегії місцевого розвитку” для представників органів місцевої влади та при підтримці облдержадміністрації. Тренінг проводили експерти Агентства комунального розвитку Варшави (Польща). Організовано круглі столи “Громадський діалог: підготовка регіональних та місцевих планів стратегічного розвитку” в Краматорську, Єнакієвому, Маріуполі та Макіївці. Наступним кроком стало проведення семінару зі створення стратегій місцевого розвитку для посадових осіб, які приймають рішення в регіоні. В семінарі взяли участь 30 посадовців з облдержадміністрації та міст області. Агентство також провело тренінг “Методологія створення стратегії влади Донецької області”. Його темою були стратегічні концепції

в побудові конкретних напрямків в планах місцевого розвитку, створення діючих систем надання та отримання інформації, особливо при визначенні конкретних проблем міста. Агентство пропонувало владі спільно розглядати питання політики уряду України стосовно малого та середнього бізнесу, діяльності регіональної влади з підтримки стратегій регіонального розвитку, інструментів розвитку підприємництва в старопромислових регіонах, інкубатора підприємництва [465].

Проте, не дивлячись на певні позитивні приклади, не можна було сказати, що в регіоні європейська, а тим більше євроатлантична політика України мала суттєву підтримку. Хоча голова українського уряду, колишній керівник Донецької облдержадміністрації В.Янукович, наприкінці 2002 року зазначив, що його урядова команда прийшла не заради влади, але заради втілення амбіційного плану: домогтися того, щоб Україна стала нормальною європейською державою... [466]. Нова стратегія економічного та соціального розвитку передбачала формування інституційного середовища, яке б стимулювало, з одного боку, підприємницьку активність, економічне зростання на основі структурно-інноваційних перетворень, утвердження сучасної соціальної інфраструктури, механізмів соціально-ринкової економіки, а з іншого - подолання нагромадження суперечностей між економікою та суспільством. Йшлося про здійснення послідовної політики глибокої демократизації економічних процесів, утвердження повноцінних інститутів ринкової економіки та громадянського суспільства. Участь в цих процесах регіонів держави була запорукою реальності поступового просування України до всіх європейських та євроатлантичних структур і заслуговує на подальше наукове вивчення.

З одного боку, не можна не погодитися з колишнім Міністром закордонних справ України А.Зленком, що зовнішня політика повинна народжуватися саме в регіонах, а не "доноситися" до них [467]. Але погляди зросійщеного сходу та півдня держави явно десонували з проголошеним керівництвом України європейським та євроатлантичним вибором. Особливо це було помітно на рівні масової свідомості. Традиційно говорять про те, що на Донеччині, як і раніше, зберігається радянське сприйняття, в якому НАТО розглядається як агресивний військово-політичний блок. Але це дуже спрощене розуміння. Існують і більш глибокі чинники. За даними Донецького інформаційно-аналітичного Центру десять років тому, в 1996 році в Донецькій області 14% поділяли думку щодо необхідності військово-політичного союзу з Альянсом. В 2006 році таких набралось лише 2% [468]. Безумовно, що вагомим чинником, що сприяв такий зміні були дві останні виборчі компанії в яких антинатовська тема була чи не домінуючою. Найголовніший, на наш погляд чинник несприйняття НАТО в регіоні — це майже цілковита відсутність української ідентичності в більшості наших співгромадян, які проживають на південному сході. Вони не почуваються представниками української політичної нації. Серед вагомих чинників такої ситуації можна назвати відповідне виховання і відсутність активної позиції регіональної влади та органів місцевого самоврядування протягом 15 років незалежності. Адже зараз вже можна говорити про те, що виросло покоління, представники якого на момент отримання Україною незалежності були ще дітьми. Але навіть у цієї молоді здебільшого відсутня ідентифікація себе як українців. До того ж фактично весь південно-східний регіон України знаходиться в інформаційному просторі Росії. Відомо, що її інформаційний простір останнім часом

стає чимраз більш антиукраїнським. Звісно, людям, які одержують інформацію саме від Росії, важко стати політичними українцями. Слід додати, що місцеві телеканали, скоріше займають проросійську, ніж проукраїнську позицію. Не можна забувати й про те, що вступ України до Північноатлантичного альянсу — це питання геополітики. У Росії, як у політичних елітах, так і в масовій свідомості, існує думка про те, що жодної України немає і не було, що українці все одно в результаті приповзуть по допомогу до «старшого брата». Якщо Україна вступить до НАТО, то це стане своєрідною «точкою неповернення», й означатиме, що ми ніколи більше не станемо частиною Росії. І що довше триватиме ця невизначеність влади, то більше опозиція матиме шансів спровокувати громадянський конфлікт [469].

Підтвердженням таких підходів можуть бути результати соціологічного дослідження в якому автор брав безпосередню участь. Це дослідження громадської думки було проведене за грантом НАТІР співробітниками кафедр міжнародних відносин і зовнішньої політики та політології історичного факультету Донецького національного університету (доцентами В.П.Кіпенем, Ю.Т.Теміровим, І.Я.Тодоровим) в 2000-2001 рр. Партнерами в реалізації проекту були Донецький інформаційно-аналітичний центр, Львівська лабораторія соціальних досліджень та Центр східних студій Варшави. Були проведені опитування представників регіональних еліт та пересічених мешканців Донецької і Львівської областей (міське і сільське населення) [470]. Далі використані результати цього дослідження (у Додатках містяться повні данні за цим проектом).

Думка населення Донецького і Львівського регіонів з питань зовнішньополітичної діяльності дозволяли судити про ступінь і глибину його знайомства з цією стороною життя держави, підтримці або не підтримці дій своєї країни на міжнародній арені. Зовнішньополітичні проблеми і проблеми політики взагалі викликали інтерес біля половини донбасівців (43%) і більш половини галичан (55%), що підтверджувало стале уявлення про більшу політизованість заходу країни. Ступінь інтересу до політики в Донецькому регіоні принципово залежав від політичних орієнтацій. Більш половини респондентів, що ідентифікували свої погляди як ліві, тут дуже або в значній мірі цікавилися політикою. Роль зовнішньої міжнародної обстановки в забезпеченні успішного розвитку країни приблизно однакове число респондентів масового опитування в обох регіонах вважали важливою (від 41% у Донецькій області до 48% - у Львівській), або визнавали рівнозначність внутрішніх і зовнішніх чинників (відповідно - 26% і 27%).

Успішність реалізації національних інтересів залежало від обраних пріоритетів в зовнішній політиці. Концептуальним критерієм оцінки населенням зовнішньополітичного курсу України було ставлення до перспектив участі держави у військово-політичних блоках і структурах безпеки. Нейтралітет, в якості пріоритету в проведенні зовнішньополітичного курсу переважав у відповідях приблизно рівного числа опитаних в обох регіонах (21% - Донбас і 22% - Галичина). Очікувано, що у визначенні інших пріоритетів було прослідковано істотну різницю між сходом і заходом країни. В Донецькій області 59% називали в якості пріоритету - розвиток переважно економічного співробітництва з Росією (у Львівській таких лише 12%), проте на Львівщині була першість за розвитком переважно економічного співробітництва з Західної Європою з перспективою вступу до Європейського Союзу

- 58% (в Донеччині - всього 17%). В Галичині перевага західним орієнтаціям звучала чітко і рельєфно: 21% назвали пріоритетом розвиток військово-політичних відносин з Заходом із перспективою вступу в НАТО (в Донбасі така чітко виражена політична позиція зовсім не популярна - 3%). Показово, однак, що і військово-політичне співробітництво з Росією в якості пріоритету, не тільки майже не названо львів'янами (3%), але в Донбасі зібрало тільки 17% прихильників.

Ностальгію за Радянським Союзом чітко було можливо прослідкувати тільки в Донецькій області (такий пріоритет, як відтворення союзу схожого зі СРСР тут назвали 21% опитаних, а у Львівській - всього 2%). Безумовно, що респонденти відбивали настрої властиві українському суспільству на сході та півдні країни. Про необхідність поглиблення відносин з країнами - колишніми республіками СРСР згадували також переважно в Донбасі - 31% (в Галичині - 4%). Важливість пріоритетності відносин з країнами Центрально-Східної Європи простежувалося більше на Львівщині - 17% (на Донеччині - 9%). Проведений аналіз розуміння пріоритетів у зовнішній політиці України на сході і заході країни свідчив про істотні розходження в їхньому визначенні, що, проте, не виключало і схожих підходів по ключових питаннях. Отже, дані, отримані в Донбасі, не свідчили про підтримку більшістю опитаних офіційних позицій про європейський вибір держави. Проросійські і навіть прорадянські орієнтації зберігали тут значну питому вагу серед більшості пересичених громадян. Це ставило перед владою та прозахідною елітою складне завдання національної консолідації на євроатлантичному підґрунті. Від успішності його реалізації залежало якою буде Україна, могутньою чи бідною, стабільною чи нестабільною, і взагалі, чи буде Україна? Найгостріше це проявилось восени 2004, після другого туру президентських виборів.

Серед еліт обох регіонів в розумінні національних інтересів пріоритети належали створенню сприятливих зовнішніх умов для формування незалежної, демократичної й економічно сильної держави європейського типу (Донеччина - 84%, Львівщина - 72%), забезпеченню енергійної інтеграції в систему світових економічних і європейських політичних інститутів (відповідно - 64% і 74%), розширенню гарантій безпеки і територіальної цілісності (52% та 48%), розширення зв'язку з закордонними українцями (61% і 39% - очевидно, що в Галичині рівень таких зв'язків більшість задовольняє). У Львівському регіоні, крім зазначених відповідей більш половини опитаних амбіційно вказали на мету - домогтися стабільного і серйозного геополітичного місця в Європі в якості регіонального лідера (70%, в Донбасі - тільки 40%) і поглиблення партнерських відношень із НАТО з метою подальшого вступу (62%, в Донбасі - 22%). Приблизно в рівній пропорції були названі варіанти - не йти на зближення з заходом, що не готовий сприймати Україну в якості рівноправного партнера (по 10%). Нарощування власної військової потуги називали в Донбасі і Галичині (відповідно - 10% і 16%), також як і отримання твердих гарантій від НАТО щодо української безпеки (38% і 48%), використання протиріч Росії і Заходу в інтересах України (22% і 36%). Лише незначна частина еліти Донецького регіону назвали в якості інтересів спільне з Росією протистояння тиску Заходу (15%) і створення з країнами СНД єдиного політичного, економічного, оборонного й інформаційного простору (10%). Таким чином, з більшості позицій у визначенні національних інтересів України думки еліт Донецького і Львівського

регіонів збігалися або майже збігалися, тоді, як позиції мас істотно розходилися.

Визначення стратегічних партнерів України, незважаючи на офіційне проголошення такими на початку XXI століття 19 держав, у представників регіональних еліт викликало певні труднощі. Майже половина з них не визначилися. погодилися з тим, що партнери все ж таки є, ледве більше половини (52% - в Донбасі і 55% - в Галичині). Серед них - головними партнерами в Донбасі більшість назвали Росію - 85% (в Галичині - 10%), а в Галичині - Польщу - 76% (в Донбасі - майже третина 31%). Також в обох регіонах значна кількість регіональної еліти назвали партнером США (відповідно - 27% і 48%).

Схожість у позитивних підходах до конкретних подій і процесів респондентами Донбасу та Галичини була чітко помітна в оцінці участі України в миротворчих акціях (70% і 54%), закриття Чорнобильської АЕС (54% і 65%), відмови від ядерної зброї (60% і 45%).

І навпаки, протилежність позицій була відслідкована стосовно таких принципових питань, як позитивне ставлення до договору про дружбу і співробітництво з Російською Федерацією (91% і 41%) та до Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО (22% і 60%).

Заслугове на увагу оцінка населенням східного і західного регіонів характеру зовнішньополітичного курсу України. В Донбасі відносна більшість вважала, що українська зовнішня політика є прозахідною (44%), в Галичині ж, що - проросійською (35%). Правда, на Львівщині ще більше опитаних переконані, що міжнародна політика України залишалася невизначеною - 37%. На Донеччині цю позицію підтримувало приблизно така ж частина опитаних (38%).

Не викликає сумніву положення про те, що ефективна зовнішня політика будь-якої держави, у тому числі України, залежить від всебічного врахування інтересів окремих регіонів країни. Колишній Міністр закордонних справ держави України А. Зленко був впевнений, що дипломат не може ефективно відстоювати національні інтереси на міжнародній арені, якщо не знає, які очікування пов'язують з його роботою вдома, якщо не відчуває ритму, яким живе країна [471]. Традиційне незадоволення ступенем врахування регіональних інтересів центром було відстежено як в Донецькій, так і в Львівській областях. Тільки 1% в Донеччині і 0,5% в Галичині вважали, що Київ цілком враховує інтереси відповідного регіону в проведенні зовнішньополітичного курсу. Серед тих, хто переконаний, що в більшості випадків має місце таке врахування в Донецькій області - 8%, а у Львівській - 9%. В обох регіонах відносна більшість вважало, що центр щось враховує, а щось, ні - по 35%. Достатньо багато респондентів поділяло позицію про те, що регіональні інтереси переважно не враховуються (відповідно - 33% і 29%), або цілком не враховуються (21% і 17%). Варто також відзначити, що дане питання викликало труднощі майже у 10% львів'ян і тільки 2% донеччан.

Розходження в регіональних підходах мали продовження у визначенні наявності і напрямків зовнішніх погроз. Наявність зовнішніх ворогів для України в Донеччині та Галичині оцінювали діаметрально протилежно: 66% донеччан вважали, що зовнішніх погроз не було, або скоріше не було і, навпроти, більшість львів'ян були переконані, що погрози серйозні і, щонайменше, існують в реальності - 57%. Серйозні розбіжності підходів щодо наявності погроз як таких, мали місце в

конкретних визначеннях небезпечних напрямків. З 28% донецьких і 57% львівських респондентів назвали такі найбільші загрози: Росія (усього 6% - у Донбасі і 81% - у Галичині), США (38% і 9%), МВФ (43% і 9%), НАТО (30% і 8%), Туреччина (4% і 2%), Польща (2% і 5%). Протилежна оцінка погроз з боку нашого північно-східного сусіда практично не вплинула на оцінку можливого прагнення Росії відновити в найближчому майбутньому свій вплив у Східній Європі. З різним ступенем переконаності так вважали 65% донеччан і 76% львів'ян. До речі, результати опитувань, проведених у Польщі свідчили також, що більшість поляків (60%) були переконані, що Росія буде намагатися підсилити свій вплив в нашому регіоні [472].

Розходження в регіональних підходах мали місце у визначенні напрямків погроз національної безпеки і з боку еліт. Майже 60% донецької еліти вважали, що зовнішніх погроз немає або скоріше немає і навпроти більшість львівської переконані, що погрози існують - 92%. Проте, при настільки серйозних розбіжностях щодо наявності погроз як таких, прослідковано і загальні підходи в конкретних визначеннях небезпечних напрямків. З 40% донецької і майже 92% львівської еліт, що визнавали наявність зовнішніх погроз, найбільшими носіями в обох регіонах були названі: Росія (46% - у Донбасі і 92% - у Галичині), а також міжнародні кримінальні структури (42% і 71% - відповідно). Серед інших погроз у двох регіонах називалися транснаціональні корпорації (19% і 33%), міжнародний тероризм (19% і 15%), нелегальна еміграція (12% і 33%), США (23% і 12%), Румунія (7% і 23%), МВФ (31% і 8%). Ніхто в Галичині не назвав серед ворогів - НАТО, а серед донбаської еліти - тільки 4 представника вважали Північноатлантичний Альянс ворогом. Впадає в око значні розбіжності в оцінці погроз із боку Росії і НАТО елітами і масами Донецької області. Джерела погрози розглядалися в обох регіонах як: носії економічного тиску (78% у Донбасі і 83% - у Галичині); територіальних претензій (відповідно - 41% і 66%); контролю за зовнішньою політикою (41% і 63%); втручання у внутрішні справи (26% і 61%).

Визнання наявності або відсутності зовнішніх погроз вказало на необхідність оцінити чинники, що негативно впливали на стан української національної безпеки. Тут удалося досягти більшого консенсусу еліт. Представники обох регіонів як негативний та значущий чинник називали низьку ефективність військової організації (в Донбасі - 76%, в Галичині - 82%). Наявність іноземних баз і формувань на території України негативно оцінили більшість як галицької еліти (62%) так і донецької (61%). Відсутність стратегії і цілісної політики в сфері національної безпеки як значимий негативний чинник також назвали більшість представників еліт в обох регіонах (відповідно 70% і 90%). Також більшість була переконана, що негативно на зовнішню політику впливало невикористання можливостей багатовекторності. (64% і 56%). Донеччани і львів'яни, підтверджували, що значним шкідливим чинником, що впливало на національну безпеку були експансіоністські устремління певних політичних кіл Росії (в Донбасі - 58%, в Галичині - 88%). Значно збігалися точки зору представників еліт двох регіонів і у визначенні негативного чинника потенційних територіальних претензій і можливість перетворення України в „буферну зону” (відповідно 65% і 79%). Рівна кількість представників еліт на сході і заході були згодні, що українську безпеку не зміцнювала незавершеність інтеграції в існуючі системи колективної безпеки (по 79%). Існувала також єдність стосовно

визначення економічної залежності від міжнародних фінансових інституцій в якості чинника небезпеки (96% - у донецької еліти і 86% - львівської). Водночас, мали місце і істотні розходження в чинниках, що загрожували національній безпеці. В Донбасі еліта фактично не надавала принципового значення поширенню з-за кордону ідеологічно-пропагандистських заходів антидержавної спрямованості - 71%. Геополітичне становище України, її розташування на перехресті світових шляхів, в епіцентрі зовнішньополітичних впливів, противаг і суперечностей обумовлювало пильну увагу до неї з боку багатьох держав, надавало чимало переваг і водночас багато що ускладнювало. Донецька регіональна еліта, безумовно, недооцінювала негативного впливу російських медій.

Отже, в досліджуваній час зберігалися, а іноді, і поглиблювалися істотні регіональні розходження громадської думки стосовно зовнішньополітичних питань. Хоча і існували певні точки дотику (особливо в поглядах еліт). Співпадання масових поглядів, на жаль, здебільше, носили негативістський характер. Реалізація курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію не могло бути легким і безпроблемним процесом. Вона вимагала від усіх органів державної влади та пересічених громадян значної психологічної переорієнтації. Всі наші зрушення у розвитку відносин з НАТО та ЄС - результат кропіткої роботи відповідних структур перш за все центральної виконавчої, а також законодавчої гілок влади. Попри всі особливості регіонального сприйняття, владі було надзвичайно важливо не втрачати з поля зору європейські і євроатлантичні орієнтири. Адже європейська і євроатлантична інтеграція потрібна українському суспільству незалежно від суб'єктивного ставлення до неї з боку мешканців різних регіонів. Бо саме це було основою для побудови демократичного суспільства і успішного забезпечення економічних реформ. Розуміння цієї істини всіма патріотичними силами України було однією з найважливіших передумов прогресу нашої держави. Не викликало сумнівів, що задекларований європейський і євроатлантичний курс мав постійно знаходити наповнення у внутрішній політиці держави. Адекватне розуміння "європейськості" вимагало приділяти більше уваги ролі і місцю регіонів в усіх сферах життя держави.

Таким чином, європейська та євроатлантична інтеграція України була неможлива без всебічної участі усіх регіонів держави, докорінної зміни ставлення населення до майбутнього вступу до НАТО та ЄС. Прагнучи досягти своєї стратегічної мети, Україна зобов'язалася привести своє внутрішнє законодавство у відповідність до правил і процедур, прийнятих на євроатлантичному просторі, всебічно опановувати та розповсюджувати євроатлантичні цінності. В тому числі, втілювати в життя принципи зміцнення ринкової економіки, захист економічних свобод, забезпечення стабільності та добробуту через економічну свободу, соціальну справедливість та відповідальне ставлення до навколишнього середовища. Однак, розгляд втілення державної політики щодо європейської та євроатлантичної інтеграції на регіональному рівні наочно засвідчує, що ця політика залишалася осторонь переважної більшості громадян. Без засвоєння українцями тих цінностей європейської культури та цивілізації, які визначають політичний та економічний лад сучасної європейської та євроатлантичної спільноти вільних націй, годі вважати, що європейська інтеграція матиме позитивні наслідки для нас. Сухі рядки Указів Президента про європейську інтеграцію та Угод ЄС та НАТО зможуть набути

реальних обрисів лише завдяки засвоєння та використання ними тих „правил гри”, за якими живуть європейці. Впровадження західноєвропейських принципів життя – процес не з легких. Але альтернативи йому немає, якщо ми хочемо, нарешті, гідно жити. Для інтеграції до Європи необхідна наявність чіткої регіональної політики, громадянського суспільства, дієвого місцевого самоврядування.

РОЗДІЛ 5

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТА ЄВРОАТЛАНТИЧНІ МОТИВИ В ПРОГРАМНИХ ЗАСАДАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА НЕДЕРЖАВНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Той чи інший зовнішньополітичний вибір не є ізольованою характеристикою окремої держави чи спільноти. Вивчаючи його підґрунтя, маємо взяти до уваги все, що віддзеркалює стиль і спосіб життя - вони залежать від світосприймання і в свою чергу впливають на нього. Визначене владою протягом останніх років спрямування політики України на повномасштабну інтеграцію в європейські і євроатлантичні структури викликане необхідністю рахуватися з існуючими об'єктивними реаліями європейської та світової політики, продиктоване національними інтересами України. З моменту набуття незалежності наша країна розпочала формувати суверенний зовнішньополітичний курс, в основу якого було покладене прагнення зміцнити національну безпеку держави та відігравати більш активну роль у спільноті європейських держав.

Продекларувавши свій європейський вибір через, головним чином, органи виконавчої влади, було потрібно наповнювати його конкретними справами. Україна не вирішувала великих геополітичних завдань як, скажімо, США, ЄС або та ж Росія. Ми були переважно не суб'єктом, а об'єктом великих рішень, які визначали світовий устрій. За таких умов і наявності стратегічного партнерства необхідно було йти на певні компроміси, враховуючи чужу думку при формування власної зовнішньої політики. Україна мала лише один вектор, європейський, євроатлантичний і багато партнерів. Політичні партії та громадські організації були тим реальним механізмом завдяки якому українські громадяни отримували певні важелі впливу на зовнішньополітичний курс держави. В цьому контексті заслуговує на увагу діяльність відповідних структур в напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції.

5.1 Європейський та євроатлантичний вибір в програмах та діяльності українських політичних партій та політичних лідерів

Задекларованість пріоритетності європейського та євроатлантичного вектору зовнішньої політики зовсім не значила, що її поділяла абсолютна більшість політичних сил в країні. Скоріше, навпаки. Про це свідчили програмні документи чисельних українських партій [473].

Парламентські вибори традиційно особливо рельєфно продемонстрували зовнішньополітичні уподобання більшості суб'єктів політичного процесу. Результати усіх українських виборів 1991-2004 років були настільки ж суперечливими, наскільки суперечливою залишалася ситуація в Україні й українському суспільстві, де постійно йшла боротьба двох тенденцій: демократичної та авторитарної. Звичайно, Україна, будучи географічно розташованою в центрі Європи, мала повне право на талан усієї Європи. Але однієї географічної приналежності для цього було замало. Та інституційована Європа, до якої Україна прагнула, мала свої цінності та свої правила гри, які треба приймати, законодавчо та культурно утверджувати. З огляду на реальні

труднощі, які мусили подолати, досить сміливими виглядали ті цілком конкретні терміни, що їх призначали наші політики для інтеграції України в європейську та євроатлантичну спільноту держав [474].

Ф.Фукуяма, говорячи про пострадянські держави, зазначав: “...У цих країнах встановилася вже не планова і ще не ринкова економіка... Різниця у посткомуністичному розвитку між Польщею, Угорщиною та Чехією, з одного боку, а також Росією та Україною, з іншого, полягає якнайменше у повній відсутності громадянського суспільства в останніх” [475]. Але констатує відставання України в питаннях розвитку економіки, створення громадянського суспільства, входження до СОТ тощо, не можна ігнорувати різницю стартових умов, історичної спадщини, характеру і стану „людського капіталу”. Критикуючи Україну за низькі темпи ринкових перетворень, за повільний розвиток демократії, за відсутність громадянського суспільства, наші західні партнери повинні були усвідомлювати наявність об’єктивних обставин, а не дорікати нам у небажанні або супротивні, не карати, а допомагати. Як помітив один із найвідоміших українців, громадянин Канади, доктор Б.Гаврилишин: „Для України двері до Євросоюзу зачинені, втім, не замкнені. Ми могли б їх профорсувати. На нас не чекають, нас ніби й не хочуть, але це нам потрібно і, я думаю, цього можна досягти” [476]. Високий рівень освіченості нашого народу, його працьовитість, його спрага до заможності — це теж об’єктивність, вагомі чинники того, що відставання можна і треба подолати.

Розглядаючи питання європейської та євроатлантичної спрямованості у партійних програмах, безумовно треба мати на увазі, що рівень впливовості вітчизняних політичних партій (як провладних, так і опозиційних) на зовнішню політику і на зовнішньополітичний курс протягом всього періоду, що досліджено, був незначним. Лише деякі із партійних структур були відносно впливовими у зовнішньополітичному контексті. Серед них слід вказати, перш за все, на ті, що мали парламентське представництво. Практично непомітним був вплив партій, що входили до антипрезидентських опозицій.

Протягом 1990-х років питання європейської та євроатлантичної інтеграції як в партійних програмах, так і практичній діяльності абсолютної більшості політичних партій були практично непомітні. Лише під час парламентської виборчої кампанії 1998 року певні політичні сили які декларували такий вибір. Передусім, це був Народний рух України на чолі з В.Чорноволом. В його перевиборчій програмі було визначено, що зовнішня політика України базуватиметься на принципах економічної, політичної, військової інтеграції в Європу [477]. Виборчий блок «Європейський вибір України» за визначенням мав констатувати, що європеїзація України – це модернізація усіх сфер суспільного життя. Тут чітко відстежувалася безальтернативність європейського покликання: «вибір у нас невеликий: або злиденне минуле, або європейське майбутнє» [478]. Втім, навіть ці політичні сили не визначали чіткий напрям європейської та євроатлантичної інтеграції – вступ до ЄС та НАТО. Абсолютна більшість учасників парламентських перегонів 1998 року не відрізнялася оригінальністю і конкретикою щодо векторів зовнішньої політики. Здебільшого мали місце згадки про стратегічне партнерство, союз з Росією та іншими країнами СНД. Проте партії лівого спектру не соромилися вказувати, проти чого вони виступали. Зокрема, в програмі блоку Соціалістичної та Селянської партій «За правду

, за народ, за Україну» було однозначно вказано про неприпустимість «перетворення Україна в колонію, придаток НАТО» [479]. Прогресивно-соціалістична партія на чолі з Н.Вітренко обмежилася вимогою скасування Хартії про особливе партнерство з НАТО [480].

З початку XXI століття, як вже зазначалося, питання зовнішньої політики, геополітичного вибору актуалізувалися і стали предметом гострої внутрішньополітичної боротьби. В цьому сенсі показовими були парламентські вибори 2002 року. Праві та правоцентристські партії та блоки в переважній більшості визначали свою відданість європейській та євроатлантичній інтеграції України. Водночас, у переможця передвиборчих перегонів блока Віктора Ющенка “Наша Україна” в програмі ці проблеми майже не згадувалися. Йшлося лише про те, що Україна віддавна і природним чином належить до європейської спільноти націй, тому потрібне наповнення існуючого стану речей конкретним і продуктивним змістом.

Інтеграція до європейських та загальносвітових структур була одним із потужних продуктивних факторів динамізації економічного розвитку України, а загострення міжнародних реалій останнього часу робило інтеграційні процеси, особливо у формуванні колективних систем безпеки, настійною вимогою часу [481]. Така певна скромність може бути пояснена стійким прозахідним іміджем “Нашої України”. До того ж, партії що увійшли до цього блоку завжди і безумовно підтримували доцільність євроатлантичного вибору України. Так, Народний рух України (Г.Удовенка) вважав, що „Україні, за великим рахунком, не потрібно членство в СНД. Приєднання до „слов'янського союзу”, який створюють Росія і Білорусь — тим паче; це — шлях до відтворення Російської імперії та, не виключено, й Радянського Союзу. Україні більш ніж потрібно вступати до Європейського Союзу. Для нас це один з шляхів українського відродження. На жаль, поки що Україна у формуванні власної зовнішньої політики ще не цілком самостійна. Але іншого шляху, як досягнення повної самодостатності, в Україні просто нема, що обумовлено не тільки географічним розташуванням, але й історичним досвідом. Найбільше впливають на формування української зовнішньої політики Росія та США. Але якщо недоліки впливу США випливають з недостатнього розуміння України та „генетичної” інертності і непатріотичності багатьох представників керівних кіл України, то вплив Росії має відверто антиукраїнський характер, і метою його є нищення державності України. Політика військового нейтралітету України практично себе вичерпала. Потрібна якісна активізація в цій сфері. Національним інтересам України відповідає військова співпраця з НАТО, а в перспективі — входження до складу Альянсу; орієнтовно — протягом 10 наступних років” [482].

Український народний рух (Костенка) – Українська народна партія, також підтверджувала, що „інтеграція України в європейські та євроатлантичні політичні та економічні структури — принципова позиція, яку послідовно одстоює Рух з 1989 року. Україна традиційно (з X ст.) була європейською державою. Вступ до ЄС — це передусім досягнення високих показників економічного розвитку та життєвих стандартів. А вступ до НАТО дозволить Україні, як членові системи колективної безпеки, вийти на більш високий рівень обороноздатності та суттєво скоротити витрати на оборону, вивільнивши значні бюджетні кошти на соціальні потреби. Так, в багатьох моментах Україна не може конкурувати з іншими розвинутими країнами як

повноправний член організації. Тому, йдучи до цього, ми повинні створити умови, коли повноправне членство в цій організації даватиме нам більше економічних переваг, ніж економічних втрат»[483]. Слід підкреслити, що ще до розколу НРУ член цієї фракції В.Кириленко 1998 року вніс на розгляд парламенту законопроект, який передбачав вступ України до НАТО.

В програмі партії “Реформи і порядок”, ще однієї складової частини “Нашої України” йшлося про необхідність отримання статусу асоційованого члена Європейського Союзу і співпраця з організаціями країн Східної та Центральної Європи [484].

Серед усіх учасників виборчих перегонів питання європейської інтеграції найбільш ємно та емоційно були висвітлені в передвиборчій платформі Соціал-демократичної партії. „Ми стоїмо на пероні глухого провінційного полустанку і дивимося, як нас неспинно минають останні вагони яскраво освітленого святкового поїзду під назвою “Європа”. Ми привітно махаємо, але ніхто і не думає зупинитися і чіпляти старий і брудний вагон “Україна”... Ми, українські соціал-демократи, пропонуємо перестати дурити самих себе балачками про позаблоковість та багатополарність і почати будувати Україну яку приймуть до Європейського Союзу. Головними елементами реалізації програми інтеграції політичної системи України до Євросоюзу стануть санація та модернізація. Першочерговими заходами санації є: розслідування під контролем громадськості злочинів вищих посадовців; ліквідація партій - філій олігархічних угруповань; санація політичного істеблішменту, створення системи антикорупційної фільтрації; бюджетна дисципліна, суспільний контроль за видатками. Єдиним шляхом інтеграції українського суспільства в систему Європейського співтовариства є трансформація головного регулятора міжлюдських відносин – системи цінностей” [485].

Партія “Яблуко” достатньо відверто вважала, що Україні однозначно варто орієнтуватися на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. Ідеологи партії «Яблуко» виклали своє бачення зовнішньополітичної лінії України в параграфі під назвою „Світове лідерство”: „Ціль нашої політики — розквітаюча Україна, світовий лідер в області економіки, екології, науки і культури... Ми хотіли б жити в такій країні, що протистоятиме глобальним викликам, стане прикладом для усього людства. Тільки йдучи цим шляхом, Україна здатна буде повернути собі головні позиції у світі”[486]. Однак, подібно до деяких пропрезидентських і навіть лівих сил, “яблучники” вважали, що "Обличчям до Європи" не повинно означати спиною до Росії. Тобто, інтеграція має бути спільною з Російською Федерацією. Правда, в самій передвиборчій платформі партії про це не йшлося – М.Бродський з колегами обмежився емоційними віршами Василя Симоненка [487].

В передвиборній програмі представника непримиренної опозиції - «Виборчого блоку Юлії Тимошенко» в зовнішньополітичному розділі не було згадок про європейський та євроатлантичний вибір. Вказано лише на головний конфлікт: між потужними потенційними можливостями України та її низьким статусом на міжнародній арені. Пропонувалося визначити чіткі національні пріоритети України і зняти принизливе питання: з ким ми? „Зовнішня політика має здійснюватися в ім'я своєї нації, на основі мирних рівноправних стосунків з усіма державами, з якими Україна має спільні інтереси. Інтеграція без урахування національних інтересів

називається зрадою або підкоренням. Тому будь-який інтеграційний процес має виходити з економічних та зовнішньополітичних інтересів держави” [488].

Ще один, вельми специфічний представник непримиренної опозиції – Українська національна асамблея зберігала свою оригінальність. Зокрема, вказувалося на те, що „світ стоїть на порозі глобальних змін, які призведуть до створення надзвичайно розвиненої людської цивілізації. Українська нація повинна першою здійснити перехід до цивілізації вищого рівня. Її призначення - бути носієм високої духовності, передового мислення і способу життя, планетарним духовним центром і забезпечити реальний суверенітет і підвищення міжнародної конкурентоспроможності України”. Однак, УНА не заперечувала того, що „Україна повинна вести збалансовану і послідовну зовнішню політику, спрямовану на прискорену та ефективну інтеграцію України у світові та європейські політичні і економічні структури. В той же час, геополітична перспектива України полягає в тому, щоб стати самостійним і авторитетним геостратегічним центром. Україна перейме на себе роль всесвітнього миротворця. На противагу існуючій у світі концепції протистояння цивілізацій, Україна запровадить концепцію діалогу цивілізацій, стане місцем і центром такого діалогу” [489].

Також амбітність відрізняла передвиборчу платформу Всеукраїнської партії „Нова сила”. Так, „відмова від зброї масового знищення продемонструвала, що Ми, українці, є носіями ідеології XXI століття – ідеології мирного діалогу цивілізацій на противагу примітивному силовому захопленню ринків та сфер впливу” [490].

Блок політичних партій „Новий Світ” виступав проти будь-яких форм смертельно небезпечного для нас союзу з Росією, „слов`янського” союзу та інших об`єднань та за вихід України зі складу СНД, але про євроатлантичну альтернативу в програмі згадки не було [491]. Ще один нечисельний опозиційний блок з оригінальною назвою „Проти всіх” автаркічно виступав проти принизливої залежності України від сходу і заходу [492].

Природно, що найбільш послідовно європейський вибір України декларували пропрезидентські партії і блоки, але при цьому вони майже не згадували про євроатлантичну інтеграцію, тобто, про вступ до НАТО. Це є зрозумілим, бо завдання приєднання до НАТО було сформульовано вже після виборів – 23 травня 2002 року. Зокрема, в платформі блоку “За єдину Україну” було сформульоване завдання сприяння комплексній євроінтеграції нашої держави та відродження України як житниці Європи. Констатувалося також, що „Україна – європейська країна за геополітичним розташуванням і культурними традиціями. Її майбутнє нерозривно пов’язано з Європою. Потенціал українського народу може розкритися тільки через творче освоєння цінностей європейської культури і світової цивілізації” [493]. Партії що увійшли до блоку також достатньо відверті в своїх програмних засадах. Так, Аграрна партія України вважала, що „Україні не варто приєднуватись до „слов`янського” союзу, який створюють Росія та Білорусь. Наша стратегічна мета — це рівноправне членство у Європейському Союзі”. Водночас, аграрники вважали, що „Україні і надалі треба дотримуватися військового нейтралітету, нема потреби вступати до складу НАТО, але співпраця України з НАТО відповідає її національним інтересам” [494]. Народно-демократична партія також пріоритетним для України вважала курс на інтеграцію в європейське співтовариство. „Європейський вибір

України — це не тільки географічна належність, а й зміна вектора розвитку, який передбачає поступову інтеграцію в європейський простір не тільки в політичному, а й економічному та цивілізаційному аспектах. Тому стратегічна мета — перетворення України на постіндустріальну державу, що забезпечує середньоєвропейські стандарти життя в економічному, інформаційному, освітньому, екологічному сенсі” [495].

Здоровий глузд і логіка світового розвитку, за програмою Партії регіонів, підказували, що „Україні не минути інтеграційних процесів, які активно протікають у всьому світі. Отже, інтегруватися чи не інтегруватися — не питання. Тобто нам, безумовно, потрібно інтегруватися у світовий ринок, у міжнародне співтовариство, в Європу, СНД — всюди, де є український інтерес. Інтегруватися заради того, щоб пильнувати і одстоювати цей інтерес на всіх рівнях і у всіх сферах. А він є і на Заході, і на Сході...” [496]. Партія Трудова Україна одним з першочергових завдань для України вважала розвиток стосунків з ЄС, формування умов для вступу в цю організацію, тобто поступове приведення законодавства, технологічних і екологічних стандартів України у відповідність з критеріями ЄС [497].

В передвиборній програмі Соціал-демократичної партії України (об`єднаної) йшлося про завдання зміцнення суверенітету держави і активну участь у міжнародному розподілі праці, входження України у світові та європейські міжнародні організації. Щодо безпекової політики, то була передбачена необхідність створення системи загальноєвропейської колективної безпеки за участю країн Західної, Центральної, Східної Європи та Росії. Об`єднані соціал-демократи виступали тоді за збереження „позаблокового статусу України”, який не виключав, а передбачав співробітництво з НАТО — найбільшою міжнародною організацією, рубежі якої сьогодні впритул наблизилися до кордонів України. Європейський вибір України не підлягав обговоренню або перегляду. „Політична мета розвитку України — стати повноправним членом співтовариства європейських держав” [498]. Партійна програма СДПУ(о) чітко декларувала «Україну в Європі», водночас оголошуючи спротив політиці „ізоляціонізму та ідеології національної винятковості”. Трохи далі в програмі була присутня ідея перетворення «Західноєвропейського Союзу на Загальноєвропейський Союз», але Україна згадувалася лише в контексті східноєвропейської інтеграції. По тому наголошувалося на важливості балто-чорноморської взаємодії (з Білоруссю, Литвою, Латвією, Естонією) та співпраці з країнами Дунайського басейну. Нарешті, наостанок зазначалося, що „особливою турботою української зовнішньої політики мусить стати врегулювання відносин і вирішення спільних проблем з Росією”. Партійна програма СДПУ(о) найповніше представляла необхідний легальний, публічний „джентльменський набір” вимог до зовнішньополітичного курсу „центристської” політичної партії в Україні. Ця модель, близька до ідеал-типової, передбачала орієнтацію на ЄС, країни ЦСЄ, чорноморсько-балтійські (можна додати Болгарію, Туреччину), особливий наголос на відносини з Росією (варіант — СНД). Характерним місцем цієї моделі була всеїдність, за якою не завжди проглядався зв’язок між зовнішньополітичною доктриною і реальними механізмами розвитку суспільства [499].

Ще одна центристська, близька до президентського оточення, партія “Демократичний Союз” підкреслювала, що „розвиток світових відносин визначається

сьогодні інтеграцією”. Тому вона вітала розширення відносин з ЄС як магістральну лінію зовнішньої політики [500]. Проте, згадок про євроатлантичну інтеграцію не було, попри те що очолював ДС на той момент відвертий прибічник курсу до НАТО В.Горбулін.

Відносно пропрезидентський виборчий блок “Єдність” ґрунтувався на розумінні України, як „сучасної волелюбної і миролюбної європейської держави” [501]. Партія Зелених України зберігала природну оригінальність, а саме в програмі йшлося про економічну доцільність приєднання до Європейського Союзу, повноправне членство в спільному європейському домі, але проти приєднання до військових блоків [502]. Швидко створені перед виборами “молодіжні проекти” - “Команда Озимого Покоління” та партія „Нова генерація України” не могли обійти питання європейської та євроатлантичної інтеграції. Але розкриття їх було занадто формалізованим, як наприклад, гасла на кшталт “Європейський поступ у економічній та соціальній політиці!”, або “Європейський поступ у науці і культурі”[503]. Дуже формально торкалася проблеми Ліберальна партія України (оновлена) і зовсім не згадували такі учасники виборчого процесу, як Всеукраїнське політичне об’єднання “Жінки за майбутнє”, Всеукраїнське об’єднання християн, Всеукраїнська партія трудящих, Партія Реабілітації Тяжкохворих України, партії “Християнський рух» і нарешті Української морської партії. До речі, остання, виходячи з назви, мала б бути прибічницею атлантизму [504].

Підтриманий тодішньою владою виборчий блок “Народний рух України”, хоч і знаходився в опозиції до “справжніх” рухів, зберіг традиційну прихильність трансатлантичній інтеграції. „Вирішальним для реалізації гарантій безпеки держави і громадян повинна стати інтеграція України в європейські політичні та економічні структури, і на це повинні бути направлені основні зусилля державних і суспільних інституцій, які опікуються цією сферою. Щоб забезпечити інтереси національної безпеки України у стосунках із сусідніми країнами Європи, необхідно продемонструвати наш європейський вибір і добитися реального співробітництва і впливу в регіональних міжнародних організаціях, сприяти їх роботі. Необхідно заявити про свою готовність в майбутньому вступити в НАТО і рішенням Верховної Ради заявити про вихід із СНД і Міжпарламентської асамблеї” [505].

Для цієї групи партій і блоків правила виробились такі, що стратегічні елементи публічної політичної діяльності — ідеологія і програма — не видавалися необхідними для успіху у цій грі. Партії цього типу переважно вели боротьбу за чудодійний адміністративний ресурс, який мав забезпечувати бажані електоральні успіхи. Це змагання не за голоси виборців, їх свідому реакцію на запропоновані переваги претендентів на владу, а, швидше, за чисельність електорату — цифру, завірену в документах та уповноважених інстанціях. Втім, внутрішня конкуренція серед „центристських” партій не дозволяла покладатись на один лише адмінресурс, але зобов’язала по можливості використовувати публічний вплив на електоральні маси. Практично кожна поважна партійна структура зафіксувала в своїй програмі положення про зовнішню політику. Серед центристів наймоднішим штампом, що кочував по програмах їх партій, була необхідність слідувати принципам вже немодної тоді багатовекторності. „Нашою державою має проводитися багатовекторна зовнішня політика” — записано в програмі НДП. Програма

„Демсоюзу” обіцяла: „Партія здійснюватиме багатовекторну зовнішню політику на засадах нейтралітету, позаблоковості”. Приміром, фахівці Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова зазначали: „Розширення ЄС супроводжується поглибленням співпраці Євросоюзу з Росією, що зумовлює важливість "східного вектора" для євроінтеграції України... Це означає, зокрема, необхідність поглиблення економічного співробітництва з Росією... Саме в такому контексті слід розглядати поширену зараз у певних політичних колах України тезу „До Європи разом з Росією”. Водночас механізми та стратегічні цілі співпраці України й Росії з ЄС суттєво відрізнялися: Росія офіційно не заявляла про намір вступу до ЄС, тоді як Україна проголосила інтеграцію до Союзу головним пріоритетом зовнішньої політики. Вищенаведена теза свідчила про бажання деяких українських політиків і політологів використати Росію в ролі стимулятора й посилювача активізації руху України до ЄС. Однак, як це не пригодно, але на цьому шляху не варто забувати про російські інтереси і політику. Очевидно, що політичні лінії Росії стосовно як України, так і Європи не були колінеарними. Про це свідчив хоча б той факт, що зазначеному вище українському гаслу не було адекватного російського відповідника на кшталт: „Зближуватися з Європою разом з Україною”. Думається, що інтерференція інтересів у трикутнику Україна - РФ - ЄС створювала набагато складнішу і, головне, непрямолінійну картину, як це видавалося на перший погляд, коли ми зверталися до тези „До Європи разом з Росією” [506].

Посилення позицій Росії як євроатлантичного партнера неминуче збільшувало її вагу і як партнера ЄС. Тому можливості РФ маніпулювати відносинами з Україною на європейській політичній, економічній та інших аренах значною мірою зростали, натомість потенціал України як гравця залишався незмінним. Отже, можна дійти висновку, що зміни в геополітичному середовищі, які відбулися після терористичних актів 11 вересня у США, лише загострили проблеми у відносинах України з ЄС.

Партії лівої орієнтації та відверто імперські проросійські сили не могли підтримувати європейський та євроатлантичний вибір України за визначенням. В передвиборних програмах Комуністичної партії України та Комуністичної партії України (оновленої) чітко окреслена необхідність розширення співробітництва з країнами СНД. Росія і Білорусія – названі нашими економічними партнерами, політичними союзниками і історичними побратимами і „саме в союзі з ними має бути і Україна” [507].

Передвиборча програма Комуністичної партії робітників і селян взагалі містила в собі детально розроблений план ліквідації української державності: “2003–2005 р. – Об’єднання в Союз слов’янських держав; 2005-2015 р. - Усунення експлуатації людини людиною. Відродження СРСР” [508].

Прогресивно-соціалістична партія або "Блок Наталії Вітренко" у зовнішній політиці пропонувала негайно розірвати стосунки з Міжнародним валютним фондом, утворити міждержавний союз “Україна-Беларусь-Росія” і створити систему колективної безпеки, але ще не була однозначно хворобливо зацикленою виключно на темі НАТО [509].

Селянська партія України основою зовнішньої політики вважала „відновлення слов’янської єдності, союз з братніми російським і білоруським народами, єдиний

економічний простір з Росією і Білорусією для захисту від економічної експансії Заходу” [510]. Соціалістична партія України наполягала на зберіганні позаблокового статусу нашої держави, підтримувала взаємовигідне широкомасштабне співробітництво України з усіма країнами, за пріоритетні відносини з Росією, Білоруссю та іншими сусідами, за консолідацію і захист слов'янства. Щодо НАТО, то СПУ вважала помилковим навіть розширення альянсу на Схід [511].

Серед усіх учасників перегонів лівого спрямування певною поміркованістю відрізнялася платформа партії Всеукраїнського об'єднання лівих „Справедливість” В питаннях міжнародної політики “Справедливість” також виступала прибічницею тісних стосунків з нашими природними історичними союзниками-сусідами: Росією, Білоруссю, Молдовою, але й не забувала про інтеграцію до Європи, яка може відбуватися тільки спільно з східноєвропейськими сусідами під гаслом: „Разом до Європи!” [512].

Антиєвропейська, антиатлантична риторика особливо була притаманна проросійським виборчим об'єднанням. Так в передвиборній програмі виборчого блоку „ЗУБР” (За Україну, Білорусію, Росію) прямо йшлося про впровадження в галузі економіки і управління - досвіду президента В.В.Путіна щодо підвищення керованості державою, в соціальній політиці - впровадження досвіду президента О.Г. Лукашенка по захисту соціальних прав громадян, забезпеченню добробуту та захищеності кожної людини, а також по-путінськи жорстка боротьба с тероризмом, злочинністю та корупцією[513].

Схожа позиція виборчого блоку політичних партій “Руський блок”. Блок вважав, що „гарантії економічного виживання України – у союзі з Росією. Необхідно прийняти однозначне рішення і приступити до послідовного створення єдиного економічного, інформаційного і культурного простору України, Росії і Білорусі на основі тісного міждержавного союзу”. Водночас, цей блок декларував проти штучного протиставлення європейського вибору України вектору її зближення з Росією. Російська Федерація, як і Україна, є органічною складовою частиною Європи, повноправним членом Ради Європи, інших загальноєвропейських структур безпеки і співробітництва. Однак, Руський Блок виступав за негайне згортання військово-політичного співробітництва з НАТО. Ніяких проявів щодо інтеграції та зовнішньої політики взагалі не було в передвиборній програмі народної партії вкладників та соціального захисту [514]. До речі, про “впливовість” двох останніх блоків свідчить те що за них проголосувало в 2002 році лише 303098 виборців чи 1,16% з тих хто взяв участь в виборах [515].

Таким чином, „штатними” програмними прихильниками стратегічної орієнтації на Росію залишалися політичні партії лівого спрямування (КПУ, ПСПУ, СПУ, СелПУ, „Справедливість” та інші, дрібніші). Публічні проросійські симпатії у вигляді ностальгійних неорадянських проєктів (інтеграція до союзу Росії і Білорусі, тісніша співпраця з СНД) поряд із підтримкою антизахідних позицій російської владної еліти — один із ключових стовпів, на яких тримався образ вітчизняної лівиці. В ній у парадоксальний спосіб співіснували інтонації антиглобалізму, посткомуністичного консерватизму та провінційної версії комплексу великодержавності. Синдром „молодшого брата” найочевидніше виявлявся в публічній діяльності КПУ. Натомість, ця особливість не тільки і вже не стільки була ментальною прикметою лідерів

пострадянських „комі”, скільки данина настроям лівого електорату. Постійно наголошуючи на проросійській орієнтації, комуністи досягали відчутної підтримки з боку значної частини російського культурного сегменту українського суспільства. В поєднанні із постійним педалюванням соціальних проблем такого типу діяльність дозволяла комуністам і лівим у цілому претендувати протягом періоду що досліджено, на потужну електоральну підтримку. Втім знаходилися й охочі позбавити лівих монополії на використання проросійських настроїв у електоральних цілях.

Реінтеграція у новий союз, як і стереотип розколу українського суспільства на дві половини, не мали до 2004 року під собою реального підґрунтя. Проблема тут справді була, проте лежала вона не у сфері приєднання до Росії, а зовсім в іншій площині, і мала не глобальний, а конкретний характер. Мовні питання, родинні зв'язки, прикордонний безлад тощо вимагали уважного підходу і делікатного розв'язання, Якщо цими питаннями не займатися, то згодом з місцевих вони переростали у загальнодержавні. Об'єктивно, щодо нашого приєднання до Росії, то його не може бути передусім з двох причин: Росія „не потягне” економічно таку територію, а наша політична еліта, в тому число й комуністи, ніколи не погодиться, щоб ними знову керували з Москви [516].

Як би не відбувалась еволюція українського політичного життя, партійні еліти так чи інакше збільшували свій владний потенціал. Передвиборна ситуація створила природну необхідність залучення цих еліт до процесу обговорення, визначення і подальшої реалізації стратегічних національних інтересів України на міжнародній арені.

КПУ, СПУ, Аграрна партія, НДП, "Трудова Україна", СДПУ(О) висловилися за те, щоб Україна залишилася у складі Співдружності незалежних держав. " Батьківщина", Партія Зелених, НРУ, УНР — за вихід з СНД. Блок Віктора Ющенка, ПРП, "Демократичний Союз", "ЯБЛУКО" вважали, що зі Співдружністю Україна може попрощатися, але не зараз.

Більшість партій, крім КПУ та СДПУ(О), висловилися проти приєднання України до „слов`янського” союзу, що створювався Росією та Білоруссю. Окрім КПУ, близьких до неї лівих і проросійських сил та Партії Зелених, всі партії виступали за вступ України до Євросоюзу. За винятком СДПУ(О), НДП та Аграрної партії, більшість партій вважали, що зовнішня політика України формується не зовсім самостійно, а партії "Батьківщина", КПУ, СПУ, Партія Зелених вважали, що зовнішня політика України не є самостійною. Окрім ПРП та НРУ, більшість партій були впевнені в тому, що Україні треба й надалі дотримуватися так званого нейтралітету. Більшість партій вважали, що співпраця з НАТО відповідає національним інтересам України, але за вступ до Альянсу висловилися лише 4 партії. Результати виборів засвідчили, що понад 67% громадян проголосували за партії і блоки що декларували європейський вибір України [517]. Однак, виходячи зі слабкої обізнаності виборців з програмними засадами учасників перегонів значення такого результату не слід перебільшувати.

За думкою тодішнього міністра закордонних справ України А.Зленка, „Україна внесла в європейську безпеку навіть більший внесок, чим деякі держави, представлені в НАТО зараз. Ми будуємо Україну як демократичну і відкриту державу. Можливо,

ми просуваємося цим шляхом не так швидко, як хотілося б нашим партнерам, але демократія, відкритість, дотримання прав людини були і залишаються основними постулатами твердження України як європейської держави. Слід мати на увазі, що Україна - це східний форпост Європи. А безпека Європи - це і безпека США. Так було за часів „холодної війни”, так залишається і тепер” [518].

Велике значення для українського політичного життя завжди мала особистість. Тому в цьому контексті, варто звернути увагу на те, як віддзеркалювалася європейська та євроатлантична інтеграція під час президентських перегонів, зокрема останніх. Президентські вибори і, особливо, події листопада-грудня 2004 року стали справжнім іспитом для українського суспільства. Суспільства, яке сповідує ідеали демократії, справедливості, європейські та євроатлантичні ідеали і цінності. Цей іспит український народ витримав. В Україні відбулася надзвичайно важлива історична подія - Помаранчева революція, яка отримала таку назву не лише в Україні, а в усьому світі. „Помаранчева революція стала фактором, який засвідчив появу в Україні громадянського суспільства, існування якого так довго ставили під сумнів. Помаранчева революція привела до феномену, якого багато років прагнули демократичні сили – появи української політичної нації” [519].

Саме в цьому контексті, доречне звертання до зовні суто формального боку передвиборчої боротьби: програм кандидатів у Президенти. Хоча в президентських перегонах взяла участь рекордна кількість кандидатів, безумовно слід мати на увазі, що більшість з них мали фактичний статус так званих технічних кандидатів задля забезпечення більш потужного адміністративного впливу. Водночас, звертання до передвиборчих програм має не лише суто академічне значення, бо всі кандидати певною мірою репрезентували строкатий характер українського суспільства, зокрема щодо визначення зовнішньополітичних пріоритетів. Той чи інший зовнішньополітичний вибір віддзеркалював стиль і спосіб життя - вони залежали від світосприймання і в свою чергу впливали на нього.

Безумовно, що лєвова частка програм була присвячена оцінці та перспективам внутрішньополітичного розвитку. Проте більшість кандидатів не обійшли увагою і зовнішньополітичні орієнтири.

Слід зазначити, що передвиборчі програми багатьох учасників президентських перегонів принципово відрізнялися від їхніх передвиборчих гасел і практичних кроків. Принцип послідовності розгляду програм будується у відповідності за кількістю поданих голосів на виборах 31 жовтня 2004 року [520].

Кандидат у Президенти України В.Ющенко в своїй передвиборчій програмі не дуже конкретно торкався зовнішньополітичних проблем. Він вказував на необхідність проводити зовнішню політику в інтересах народу України. „Зовнішня політика України буде чесною, прозорою і послідовною, економічно вигідною. Ми будемо оцінювати її успіхи не за кількістю візитів, заяв і декларацій. Головне для нас - це обсяги залучених в Україну інвестицій, просування вітчизняних товарів на міжнародні ринки, захист прав громадян України за кордоном. Наші партнери, як на Сході, так і на Заході побачать іншу Україну - міцну, надійну, яка дотримується зобов'язань і водночас здатна захистити свої національні інтереси” [521]. В.Ющенко, не акцентуючи увагу на деталях, в своїй програмі підкреслив, що бачить Україну справедливою і заможною європейською державою. Вірогідно, лише розуміння

складності цього шляху і, можливо, якісь міркування, пов'язані з електоральними перспективами (інакше кажучи, бажання не розлякати потенційних виборців), змусило лідера найбільшої парламентської фракції "Наша Україна" і водночас кандидата в Президенти України Віктора Ющенка в спеціальному розділі передвиборної програми просто „забути” і про ЄС, і про СЕП, і про НАТО, і про Ірак. Партнерство і покладання в якості наріжного каменя економічних інтересів України - це рецепт успіху в зовнішній політиці від банкіра, який в інших місцях програми досить точно (навіть подекуди із цифрами) формулював свої принципи [522].

В.Янукович в своїй програмі констатував, що „Україна визнана міжнародною спільнотою. У цьому - заслуга кожного з нас” [523]. Зовнішня політика, участь України у світових та регіональних інтеграційних процесах, євроінтеграційний поступ, співробітництво з Російською Федерацією та іншими державами, які є нашими традиційними партнерами, будуть поглиблені, підпорядковані національним інтересам, зміцненню нашої держави [524]. В.Янукович начебто не відмовлявся від євроінтеграції, хоча шляхи в цьому процесі визначав доволі специфічні: заявляв про „побудову Європи в Україні”, стверджував про рух до інтеграції з Росією до ЄС одночасно... Щоб не лякати західну громадськість, В.Янукович казав, що необхідний прагматичний підхід до неминучої і бажаної для України інтеграції з Європою. „При розгляді питання про членство України в ЄС необхідно брати до уваги економічне співробітництво України з Росією. Наш сусід - це наш друг, а також найбільший торговий партнер”. Водночас, В.Янукович вірив, що поступове входження в Євросоюз приведе до взаємовигідної співпраці і процвітання України і всіх наших торгових партнерів. Україна, на його думку, уважно спостерігатиме за тим, як членство в Євросоюзі впливає на економіку його нових членів, перш ніж буде реально прийняте остаточне рішення про вступ в ЄС. Але, в передвиборчих штабах кандидата від влади на слово „євроінтеграція” було взагалі впроваджено «табу». Вживання цього терміну могло коштувати працівникам цих штабів як мінімум, кар'єри. Натомість, почала набувати реальної наповненості участь України в СЕП. На початку жовтня 2004 року В.Янукович заявив про небажаність і неможливість вступу нашої держави в Північноатлантичний альянс, а також про впровадження подвійного громадянства з Росією та необхідність надання російській мові статусу другої державної [525].

Ветеран передвиборчих перегонів, лідер соціалістів О.Мороз послідовно виступав за позаблоковий статус України, здійснення проукраїнського зовнішньополітичного курсу та розвиток рівноправних взаємовигідних стосунків із сусідами, найперше - Росією та Європейським Союзом. Його метою було визначено добробут кожної сім'ї, сильна, демократична, суверенна держава. Саме таким О. Мороз бачив демократичний соціалізм і європейський вибір України [526].

Лідер КПУ П.Симоненко, спираючись на програмні положення своєї партії твердив, зовнішня політика має проводитися в ім'я людини. В основі цієї політики були визначені нейтралітет України із захистом збереження позаблокового статусу України, неприпустимість вступу її до НАТО; захист своїх зовнішніх інтересів, співробітництво з міжнародними союзами і об'єднаннями держав з метою розвитку взаємовигідних відносин Лідер Компартії черговий раз підтвердив, що він визначився раз і назавжди: Україні під його керівництвом буде потрібно налагодження

довгострокових торгівельних зв'язків з Росією, Білоруссю, Молдовою та іншими країнами СНД, забезпечення повномасштабного функціонування угод в рамках Єдиного економічного простору, подальше поглиблення взаємовигідної інтеграції. Петро Симоненко був єдиним серед українських політиків, хто розцінив рішення уряду про пряме використання нафтопроводу Одеса-Броди як таке, що „шкодить національним інтересам України” [527]. Зайве казати, що лідер комуністів називав вступ України до НАТО „неприпустимим”, прагнув зберегти так званий позаблоковий статус України (слід нагадати, що „позаблоковості” насправді не існує: в Конституції про це згадки немає, а Декларація про Державний суверенітет 1990 року не набувала конституційного характеру).

Також досвідчений кандидат у Президенти Н.Вітренко з сумом вважала, що після розвалу Радянського Союзу Україна не увійшла до союзу з Росією та Білоруссю, але уклала чисельні договори з МВФ, Світовим Банком, НАТО та Євросоюзом. Саме Вітренко обіцяла входження України до міждержавного об'єднання Росії і Білорусі та боротьбу проти втягування України до НАТО [528].

Відносно багато уваги зовнішньополітичним орієнтирам приділив А.Кінах. Він виступав за проукраїнський вибір у зовнішній політиці як необхідну передумову міжнародного економічного і політичного співробітництва, вільного доступу громадян до європейського та світового ринків. Намагання вступити в Євросоюз не повинні, на його думку, розглядатися як заперечення добросусідських відносин з Росією, іншими країнами СНД. „Україна має бути і буде країною з розвинутою конкурентоздатною економікою та високими європейськими стандартами якості життя. Країною, в якій держава слугує людині, де соціальні права надійно захищені, а економічні свободи дозволяють громадянам чесно працювати, заробляти без остраху і обмежень. Вже в найближчому майбутньому наша держава мала повернутися у цивілізований світ та посісти місце серед дійсно потужних, економічно передових і впливових країн світу”. А.Кінах бачив за свою мету - виконання стратегічного завдання, саме - входження України до кола розвинутих держав світу. В зв'язку з цим він передбачав, що щорічні темпи зростання валового внутрішнього продукту в Україні мають бути щонайменше - 12% та у будь-якому разі вдвічі вищі ніж у країнах Євросоюзу [529].

О.Яковенко переконував, що наші відносини з іншими державами повинні будуватися на принципах рівноправності, взаємоповаги, співробітництва, взаємної вигоди. Він не заперечував, що ми підємо до Європу, але на рівних правах. Клінічне розуміння зовнішніх перспектив притаманне програмі О.Яковенка: „Ми приречені бути в єдиному Союзі з нашими братами колишнього СРСР. Будемо відверті, ми ще живемо за рахунок єдиного економічного простору, створеного нашими батьками. Я не дозволю втягнути Україну у будь-яку війну або в НАТО - це наш громадянський обов'язок” [530].

Емоційно кандидат в президенти, теперішній київський міський голова Л. Черновецький виходив з тієї аксіоми, що Україна, завдяки Богові та Матінці Природі, є потенційно багатою європейською країною [531].

Не відрізнялася особливою оригінальністю програма і колишнього київського міського голови О.Омельченка. „Україна - миролюбна держава, здатна самостійно відстояти свою незалежність, єдність нації та територіальну цілісність. Ми за

міжнародні відносини, що ґрунтуються на політиці миру” [532].

Системний екстремал Д.Корчинський залишався вірний собі і вказав, що „наш сьогоднішній стан не відповідає нашій величі, оскільки ми досі не отямили від понесених втрат. Бо українцям довелося у цьому столітті (в ХХІ!? – І.Т.) знищити дві імперії - німецьку ми знищили героїзмом, радянську - саботажем. Ми чекаємо подяки , захвату, грошей, почесного місця на ринках і безвізового режиму для всіх громадян України. Європа зобов'язана визволенням від фашизму, насамперед, нам, в другу чергу - росіянам і іншим народам Радянського Союзу”[533]. Д.Корчинський гнівно звинувачував в бідуванні наших ветеранів уряди європейських країн.

В передвиборчій програмі А.Чорновола амбітне зазначено, що „громадяни України повинні жити у правовій, упевненій у собі країні, яку б поважали у світі. Треба досягнути того, щоб українські дипломати ставили конкретні та прямі запитання дипломатам інших країн і вимагати від країн, у першу чергу Росії та США, дотримання зобов'язань, які вони взяли перед Україною, а у випадку відмови звертатися до міжнародних інстанцій з вимогою примусити ці країни виконувати свої зобов'язання” [534].

М.Грабар, чи не єдиний серед кандидатів у президенти, відверто вказував на розбудову України, як сучасної європейської держави, партнерські стосунки із країнами Західної Європи та США, вступ України до НАТО та Євросоюзу [535].

Значна самовпевненість була притаманна і передвиборчій програмі Ю.Збітнєва. За його думкою, „нова епоха вимагає повної культури, яка базується на духовних та історичних цінностях, і повинна сприяти всебічному моральному та інтелектуальному розвитку особистості. Напевно це є те, що нині відрізняє нас від Західної цивілізації. І своїм прикладом ми повинні показати Європі шлях духовного відродження. У найближчі 3 роки ми маємо вирішити зі своїми сусідами проблеми, що стосуються наших спільних з ними кордонів шляхом делімітації та демаркації. З метою зміцнення гривні, та у зв'язку девальвацією долара, внаслідок кризи світового фінансового господарства, виробити адекватні захисні механізми, де першим завданням має бути переформатування резервів Національного банку та негайне виведення гривні із зони залежності від американського долара. В перспективі гривня мала б стати валютою в міждержавних розрахунках з країнами ЄСП”. Щодо стосунків з Північноатлантичним альянсом, то Ю.Збітнєв вважав, що дотримуючись конституційних норм треба провести у 2005 році Всеукраїнський референдум з питань вступу України до НАТО та відновлення ядерного статусу держави. [536].

Окремий розділ присвячений зовнішній політиці в програмі С. Комісаренка. Проте він був не дуже конкретним. Кандидат зокрема, вважав, що „зовнішню політику України визначають інтереси народу України та її геополітичне положення. На Заході та Півдні - ми є сусідами НАТО та ЄС, із Півночі та Сходу - Росії і Білорусі. Суть міжнародної політики України - розумне маневрування та нейтралітет, які відповідають стратегічним інтересам країни, спрямовані на підтримання добро сусідніх стосунків з Росією та Європою, а також із США, на забезпечення миру, законності та порядку на планеті, на плідну співпрацю із найвпливовішими міжнародними організаціями. Вхідження України до військових блоків та економічних союзів має бути стратегічно обґрунтованим та вивіреним і підпорядкованим виключно національним інтересам. Доцільно приймати такі

рішення шляхом національного референдуму. Україна може і повинна ініціювати пропозиції по урегулюванню деяких міжнародних конфліктів, здійснювати посередництво на переговорах конфліктуючих сторін”. Водночас С.Комісаренко вказував на такий важливий момент, як узгодження українського законодавства і практики його застосування у відповідності до європейських стандартів [537].

Такий досвідчений кандидат у Президенти О.Ржавський відзначився також доволі оригінальними пропозиціями. „Україна не має ядерної зброї.. Ненажерлива і беззуба армія нам не потрібна. Україна відмовляється від армії і стає світовим центром мирних, духовних та екологічних ініціатив”. Суто риторичний характер має його запитання: „Що для Вас важливіше: вступ до ЄС, ЄП, НАТО і т. ін. чи здоров'я і безпека Вашої родини?” [538].

Не менш амбітно визначався М.Рогожинський. „Суспільний устрій України буде базуватися на основі української національної ідеї. Ми знаємо, як зробити наше життя гідним Людини, таким, щоби український паспорт поважали у всьому світі. Треба забезпечити проведення активної зовнішньої політики України, принциповою основою якої є захист національних економічних інтересів і національної безпеки. Геополітична перспектива України полягає в тому, щоб стати самостійним і авторитетним економічним геостратегічним центром” [539].

В.Нечипорук відкидав будь яку західну орієнтацію і наголошував на необхідності створення разом із Росією та Білорусією єдиної системи зовнішньої оборони і безпеки, і на підставі цього «утвердження могутньої, процвітаючої української нації й держави» [540].

Програма О.Базилюка мала певні ознаки ксенофобії, бо експлуатувала ідею етнічного підґрунтя. На його думку, об'єднуюча ідея в Україні - це слов'янська ідея, її сила полягала в тому, що більшість громадян країни – слов'яни. О.Базилюк доречно вказував, що слов'янський світ у цілому нараховував понад 300 мільйонів чоловік, які проживали у 12 слов'янських державах. Втім він забував, що слов'янські Польща, Чеська республіка, Болгарія, Словацька республіка, Словенія – вже є членами НАТО, а Хорватія, Македонія, Боснія та Герцеговина мають бажання приєднатися до Альянсу. Патологічний анти-американізм та хворобливе слов'янофільство традиційно відзначало програми О.Базилюка. Він виходив з усвідомлення того, що головну небезпеку світові сьогодні несе прагнення США і НАТО до світового панування. Геополітичні відносини з Заходом потрібно будувати через структури слов'янського союзу, СНД і широкої коаліції антинатовських держав (Китай, Індія й ін.) [541].

„Штатний” націоналіст Р.Козак виступав за впровадження системи державного протекціонізму на товари, які виробляються вітчизняною промисловістю, захист внутрішнього ринку для власного виробника. „Укладення угод з іноземними державами, з яких на Україну ввозиться значна частина товарної маси, яка створює відповідний валютний дисбаланс в торгівельних відносинах з цими країнами, на предмет експорту еквівалентної в грошовому вираженні кількості товарів в ці країни” [542].

Практично повністю були відсутні будь які програмні положення щодо зовнішньої політики в програмах М.Бродського, В.Волги, Б.Бойка, І.Душина, В. Кривобокова [543].

Отже, аналіз програм на посаду Президента України на виборах 2004 року засвідчив суттєве зниження уваги до зовнішньої політики в цілому, та до європейської і євроатлантичної інтеграції, зокрема. За думкою С.Конончук, відсутність у передвиборних програмах ключових кандидатів на пост Президента України, таких як В.Ющенко і В.Янукович, положень, котрі засвідчували би намір претендентів привести Україну до членства в Євросоюзі, стало найяскравішою ознакою „зміни віх” в українській політиці. Досить симптоматично, що перед парламентськими виборами 2002 року ситуація була протилежною: лідери більшості партій і блоків (окрім лівих) основними своїми програмними „принадами” вважали саме тезу про вступ України до ЄС, що отримало образне вираження в ідеї „повернення в лоно європейської цивілізації” [544].

Проте, це стає зрозумілим в контексті всіх зовнішньополітичних кроків на протязі 2004 року. Цей рік, за думкою Б.Тарасюка, був позначений відмовою від курсу на Європейський Союз, НАТО і дискредитацією цього курсу як всередині країни, так і за її межами. Серед головних негативів можливо відзначити включення і термінове виключення з воєнної доктрини мети вступу до ЄС і НАТО, неприєднання до Світової Організації Торгівлі, ненадання Україні на Стамбульському саміті Плану дій щодо набуття членства в НАТО, ратифікація, всупереч експертним оцінкам, угоди про Єдиний економічний простір, рішення про реверсне використання нафтопроводу Одеса-Броди, ненадання з боку ЄС статусу країни з ринковою економікою. Основна риса 2004 зовнішньополітичного року - справжня європейська інтеграція була остаточно замінена фасадною євроінтеграційною риторикою, яка зрештою привела до дискредитації цього курсу.

Якщо проаналізувати кількісний вимір візитів тодішнього Президента України Л.Кучми, то 50% візитів припадало на РФ, 27% – на країни СНД. Отже, РФ і СНД разом давали 77% візитів. Натомість країни Європейського Союзу – 22%. В цьому виявлялися справжні пріоритети Президента Л.Кучми у відносинах з зовнішнім світом. „Під час президентства Кучми зовнішньополітичні європейські та євроатлантичні пріоритети України були більш декларативними, внутрішня ж політика суперечила європейським цінностям і стандартам” [545].

Передвиборні програми вкотре засвідчили зорієнтованість політиків виключно як на хибно зрозумілі інтереси виборців, так і непрогнозованість українського зовнішньополітичного курсу (він чомусь виглядає не як державний, а як чергова забаганка керівництва держави) [546]. Власне, ніхто й не сумнівався в тім, що в ході передвиборної кампанії кандидати не спроможуться виробити зовнішньополітичних концепцій і що не відбудеться реального громадського обговорення основ внутрішньої та зовнішньої політики України.

Отже, українські політичні партії, їхні лідери поступово усвідомлювали зростання значення зовнішньополітичних орієнтирів для подальшого прогресивного розвитку держави. Певна частина партій та політиків ставали на платформу європейської та євроатлантичної інтеграції. Проте, для значної частини такий вибір носив кон`юктурний характер. З іншого боку, деякі політичні сили, стоячи на європейських та євроатлантичних позиціях в угоду необізнаному електорату приховували свої пріоритети.

5.2 Реалізація недержавними громадськими організаціями європейського та євроатлантичного покликання України

Серед великої кількості українських недержавних громадських організацій (НГО) передусім варто зупинитися на тих, чиї статутні положення та практична діяльність була безпосередньо спрямована на європейську та євроатлантичну інтеграцію України. При тому слід зазначити, що саме НГО почали активну роботу саме в цьому напрямі набагато раніше і працювали набагато ефективніше за політичні партії.

Однією з перших громадських організацій, чия діяльність цілком була спрямована саме на євроатлантичну інтеграцію України була Атлантична Рада України (АРУ). Вона була створена 4 січня 1995 року і зареєстрована Міністерством Юстиції України 14 квітня 1995 року в якості міжнародного громадського об'єднання. Ця реєстрація включала в себе визнання всеукраїнського статусу АРУ, відповідності її Статуту вимогам законодавства України згідно з доданою документацією щодо створення регіональних відділень. 7 жовтня 1995 року на Генеральній Асамблеї Асоціації Атлантичного Договору (ГА ААД) Атлантична Рада України була прийнята і затверджена як Асоційований член ААД з відповідними атрибутами членства (прапор України постав серед прапорів 35 інших Асоціацій-членів під час Генеральної Асамблеї ААД, визнання Асоціації в якості неурядової організації, чия діяльність пов'язана, зокрема, з НАТО, відповідна символіка, участь представників АРУ в роботі Комітетів ААД та у заходах її регіональних організацій). Атлантична Рада України була створена, визнана і реалізовувала себе як міжнародне об'єднання передусім завдяки підтримці й співпраці з Асоціацією за Євроатлантичне співробітництво (Москва), Атлантичними Радами США та Канади. Доречі, Асоціація Атлантичного Договору була єдиною міжнародною неурядовою організацією з питань міжнародних відносин і безпеки. Її щорічні Генеральні Асамблеї відбуваються під патронатом Генерального Секретаря НАТО та Президентів і Урядів країн, в яких вони проходять. Відповідно до критеріїв ААД та прийнятих АРУ зобов'язань, які витікали із членства в ААД, вона була неурядовою громадською, некомерційною організацією, мала всеукраїнський статус представництва, оскільки спиралася на мережу регіональних відділень і представництв (статус яких було затверджено протоколами про створення регіональних відділень), які мають особисте або колективне членство і підтримували діяльність АРУ згідно зі Статутом Атлантичної Ради України. Вимоги відповідних державних структур (Мініюсту, Податкової інспекції тощо) стосовно неурядового, некомерційного статусу і представницького характеру АРУ було враховано на Спеціальному засіданні Координаційної Дорадчої Ради (КДР) АРУ під головуванням директора Національного інституту міжнародної безпеки С.Пірожкова і члена Правління НДП В.Ємельянова, утвореної згідно зі Статутом АРУ з представників зацікавлених відомств, НГО різних регіонів України, і затвердженої Міністерством юстиції України в грудні 1999 року.

Від початку діяльності АРУ в значній мірі сприяв Голова Співки юристів України В.Сумін. Відповідність діяльності АРУ вимогам законодавства була Україною перевірена Мініюстом України в 1999 році. Значну підтримку надали тодішній

начальник Генштабу Збройних Сил України В.Шкідченко та заступник Міністра оборони В.Банних. З АРУ співпрацювали або брали участь в окремих заходах Л. Кравчук, В.Горбулін, С.Гавриш, О.Чалий, Є.Бершеда, В.Ігнащенко, В.Василенко, С. Комісаренко та інші представники виконавчої та законодавчої влади. АРУ надавала в ААД і поширювала серед членів Асоціації щорічний звіт про діяльність та план заходів на поточний рік.

Членство в ААД згідно з вимогами її Статуту, здійснювалося і підтверджувалося відповідністю певним критеріям. Зокрема, йшлося про участь в спільних заходах, надання звіту про діяльність АРУ та щорічних внесків до Генасамблеї ААД. Участь в Генасамблеї ААД мало за мету співпрацю представників виконавчих структур національних Асоціацій. Незважаючи на певні фінансові проблеми, участь АРУ в діяльності ААД зростала. Так, якщо в 1996 році в Генасамблеї ААД взяв участь один представник АРУ, то в 1997 році - 4, в 1998 році - 4, в 1999 році - 3, у 2000 році - 4 представники, що було найвищим рівнем представництва серед країн СНД а також багатьох країн ЦСЄ, де участь в ГА ААД беруть лише керівники національних Асоціацій. Завдяки активній участі в інституційній діяльності ААД Атлантична Рада України була одним з неформальних лідерів та представником інтересів Асоціацій країн колишнього СРСР. До складу делегації АРУ щорічно запрошувалися представники уряду України, парламентарі. За ініціативою АРУ до участі в зустрічі ААД в Афінах (1999 рік) з нагоди 50-річчя НАТО були запрошені заступник Міністра закордонних справ Є.Бершеда, заступник начальника управління МЗС І.Долгов. У 2000 році в роботі ГА ААД у Будапешті брали участь В.Горбулін, В.Кремінь. В якості доповідача в засіданні Політичного Комітету ААД Атлантичною Радою України було запрошено заступника Міністра закордонних справ І.Харченка. АРУ забезпечила включення в порядок денний Генасамблеї ААД 2001 року питання про співпрацю Заходу з Україною. В попередньому варіанті розглядалися лише взаємостосунки Заходу з Росією. У складі делегацій України на Генасамблеях ААД виступали Посли та працівники Посольств України в країнах проведення ГА ААД. За окремою програмою відбувалися зустрічі Комітету ААД з освіти, в засіданні якого в Лондоні (1999) брали участь Ю.Коваль, Д. Бородінов (Військовий інститут КНУ ім. Т. Шевченка). В складі делегації АРУ в Атлантичній конференції 1997 р. у Варшаві та інших заходах в Києві брали участь А. Фіалко, Р.Іщенко (Адміністрація Президента України), В.Василенко (МЗС), В. Черноусенко, І.Заєць (Верховна Рада України). Делегація України на конференції „Беларусь-Польща-Україна в розбудові регіональної безпеки” включала таких учасників: Р.Ященко, П.Жовніренко, В.Браун, Е. Афонін та інших.

На початок 2002 року у складі АРУ було 20 народних депутатів України, 35 представників структур виконавчої влади, понад 50 представники неурядових організацій та центрів, незалежні експерти (серед яких - 9 іноземних). АРУ співпрацювала в сфері міжнародних відносин та безпеки з більш ніж 40 організаціями ААД, міжнародними і регіональними, державними і неурядовими центрами. Тривав процес утворення регіональної мережі АРУ, започаткований в період її реєстрації в 1995 році.

Відділення АРУ діяли в таких регіональних центрах України як Одеса (на базі Одеського національного університету імені В.Мечнікова), Коломия (на базі

організації "Україна в НАТО", голова - Ю. Романюк), Львів (на базі Національного університету Львівська політехніка, голова - ректор університету Ю.Рудавський), Черкаси (координатор - А.Демченко), Ужгород (на базі відділення Національного Інституту стратегічних досліджень, голова - зав. відділенням С.Мітряєва), Дніпропетровськ (на базі відділення НІСД, керівник - зав. відділенням А.Шевцов), Донецьк (на базі історичного факультету Донецького національного університету, голова - зав. кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики О.Крапівін), Херсон (на базі Державного технічного університету, голова - зав. кафедрою В.Коробов), Вінниця (на базі Державного технічного університету, голова - ректор ДТУ Б.Мокін), Чернівці (на базі Чернівецького національного університету, голова - С.Троян), Сімферополь (на базі громадських організацій Криму, голова - начальник управління Держкомнац АРК В.Павлов), Рівне (на базі Європейського молодіжного центру, голова - В.Гомоль), Харків (на базі Економічної Академії, голова - Є.Прохач), Тернопіль (на базі Тернопільської Академії народного господарства), Луцьк (на базі Біотехнологічного університету). Більшість відділень здійснювали цілеспрямовану діяльність і брали участь в заходах АРУ в Києві та інших регіонах, за кордоном. Процес створення регіональної мережі проходив також за рахунок вступу колективних членів, яких налічувалося понад 10.

Робота з молодими політиками та міжнародниками була окремим напрямом в діяльності АРУ. В зустрічі Асоціації молодих політичних лідерів в Норвегії (1999) брали участь В.Пекарчук (Дипломатична Академія), С.Марусенко ("Укрімпекс"). У 1996 році представники АРУ з Києва та регіонів взяли участь в польсько-українському форумі (110 осіб, серед них - 7 студентів Інституту Міжнародних Відносин та Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка). У 1997 році на Першій конференції представників молодіжних організацій АРУ (Лівадійський Палац, Ялта) було створено Молодіжний Форум АРУ. Активним ядром його стали студенти Інституту Міжнародних Відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Два студенти цього інституту взяли участь у молодіжному семінарі в Данії в 1997 році і у 1998 році - в Португалії. В грудні 1999 року – 11 студентів взяли участь у Польсько-Українській конференції у Варшаві. АРУ в 1999 році надала підтримку студентській Асоціації юристів Інституту Міжнародних Відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка в організації та проведенні конференції з питань НАТО. За підтримки Посольств Нідерландів та США створено технічну базу для інформаційної діяльності АРУ. На безкоштовній основі здійснено доступ до Internet. Понад 50 студентів Інституту Міжнародних Відносин та Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка співпрацювали з АРУ в підготовці та поширенні інформаційних матеріалів, організації та проведенні громадських опитувань, семінарів, конференцій в Києві, в Криму. Викладачі Інституту Міжнародних Відносин та Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка брали участь в міжнародних спільних заходах АРУ з Національними Асоціаціями ААД (Мінськ - 1998 рік, з Атлантичним клубом Польщі - грудень 1999 року, в Києві та Варшаві). За участю представників задіяних закладів та регіонів у березні 1998 року було здійснено інформаційний візит до штаб-квартири НАТО в Брюсселі. Було організовано спільні

заходи з Центром інформації та документації НАТО в Києві, відкриттю якого саме в приміщенні Інституту Міжнародних Відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка сприяла також і АРУ.

Атлантичною Радою України було ініційовано створення Центру інформації Європейського Союзу в Інституті Міжнародних Відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, налагоджено контакти з Англomовним Союзом Великої Британії. Матеріали, одержувані в рамках цієї співпраці, передані на кафедру іноземних мов. АРУ здійснила поповнення фондів бібліотеки інституту з питань міжнародних відносин за рахунок власних матеріалів і надходжень з іноземних дипломатичних представництв в Україні, закордонних інституцій. Створена і постійно діяла виставка літератури, документів та фотоматеріалів, пов'язаних зі спільними заходами. Здійснювалося зібрання та поширення матеріалів міжнародних конференцій, семінарів, спеціальних видань НГО, доповідей та публікацій.

Було організовано випуск "Євро-Атлантичного вісника", інформаційних видань (листів) з міжнародних питань та питань діяльності Атлантичних Асоціацій, матеріалів ААД тощо. З метою реалізації головної мети АРУ, пов'язаної з поширенням інформації та розуміння процесів поступової інтеграції та співпраці України з європейськими та євроатлантичними структурами, Атлантичною Радою України за підтримки Інституту Міжнародних Відносин та Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка щомісячно проводились зустрічі експертів з актуальних питань міжнародних відносин за участю представників МЗС та МО України, РНБОУ, Адміністрації Президента, депутатів Верховної Ради України, неурядових організацій, дослідницьких центрів, викладачів, студентів, журналістів. Було організовано більше 150 зустрічей, деякі з яких були підтримані Фондом Еберта, що надало змогу запросити регіональних учасників, здійснити поширення матеріалів, забезпечити харчування, іноді - використання технічних засобів. Як правило, співпраця і підтримка НАТО а також Посольствами і Фондами обмежувалася лише кількома спільними заходами і реалізовувалася на партнерських засадах, що обмежувало підтримку лише вищеназваними витратами. В рамках конференцій та семінарів відбувалися зустрічі в Євро-Атлантичному клубі з представниками усіх цільових груп - представниками НАТО, ЄС, Посольств в Україні. Спільні проекти АРУ здійснювалися з Атлантичними Радами США, Польщі, Туреччини, Росії та іншими. Але, незважаючи на відсутність фінансування, саме за підтримки та участі керівництва, викладачів та студентів Інституту Міжнародних Відносин та Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка, було забезпечено інституційну діяльність АРУ. З 2002 року значну активність почали проявляти студенти і викладачі кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету. АРУ стала постійною та надійною базою для проходження практик студентами цього закладу. Атлантична Рада України поступово перетворилася в Асоціацію з фіксованим особистим та колективним членством. Створено Координаційну Раду, до якої входили (або співпрацювали з нею) представники основних цільових груп в сфері міжнародних відносин - зокрема зацікавлених структур виконавчої влади, Адміністрації Президента (А.Фіалко), РНБОУ (О.Белов, С.Пірожков, Ю.Шаліт). До заходів АРУ рішенням на рівні заступника Міністра закордонних справ України І.Харченко були

задіяні Управління Євроатлантичного співробітництва, на рівні заступника Міністра економіки В.Ігнащенко Управління Європейської інтеграції та Управління співпраці з ЄС і НАТО Міністерства. Здійснювалася співпраця з метою ширшого залучення до заходів АРУ та реалізації окремої програми сприяння військової реформи за підтримки Начальника Генштабу Міністерства оборони України Генерал-полковника В.Шкідченко та заступника Міністра оборони Генерал-полковника В. Банних [547].

Ще одна всеукраїнська громадська організація схожого спрямування „Демократична дія” була створена в 1998 році. Метою організації було сприяння розвитку демократичних перетворень та позитивних змін в суспільстві, розвиток ринкової економіки, сприяння інтеграції України у світове співтовариство, співпраця з міжнародними організаціями, формування громадської думки щодо побудови правової держави, зміцнення конституційних свобод та гарантій, досягнення соціальної справедливості та соціального партнерства, національної та громадянської злагоди. „Демократична дія” проводила теоретичні та науково-практичні конференції і семінари, сприяла створенню та розповсюдженню друкованої продукції інформаційно-аналітичного змісту, проводила незалежні громадські соціологічні опитування та дослідження, встановлювала і підтримує міжнародні контакти. НГО " Демократична дія" співпрацювала з Центром інформації та документації НАТО в Україні, Міжнародним республіканським інститутом та Національним демократичним інститутом (США), McNamara Fellowship Program (World Bank), програмою MATRA (Нідерланди), посольствами Польщі, Угорщини та Туреччини в Україні. Діяльність „Демократичної дії” була спрямована на поширення в Україні інформації щодо євроатлантичних структур та західних демократій. Основний вектор спрямованості активності - це регіони України. „Демократична дія” проводила круглі столи, семінари, конференції за участю представників штаб-квартири НАТО в усіх обласних центрах України та місті Севастополі. В заходах брали участь представники Центру інформації та документації НАТО в Україні, Міністерства оборони України, Міністерства закордонних справ України, Міністерства науки та освіти України, представники Національного Центру з питань євроатлантичної інтеграції України та департаментів Штаб-квартири НАТО в Брюсселі, відомі політики та громадські діячі. „Демократична дія” багато уваги приділяла темам національної безпеки України, а також інтеграції України в структури європейської та світової безпеки. Співпраця з країнами НАТО у військовій сфері сприяла і політичній та економічній співпраці, що в цілому збільшувало демократизацію суспільства. Важливими для „Демократичної дії” були теми економічного розвитку України, прав людини, протидії корупції, пошук національної української культурної ідентичності [548].

Серед тих громадських організацій особливо переймалися питаннями європейської та євроатлантичної інтеграції України також доречно згадати Інститут трансформації суспільства на чолі з О.Соскіним та Інститут євроатлантичної інтеграції на чолі з Б.Тарасюком [549] Втім, не можна не згадати певну політичну заангажованість цих інституцій, бо О.Соскін був Головою Української національно-консервативної партії, а Б.Тарасюк – Головою Народного руху України.

Принципове значення для консолідації громадянського суспільства на тлі євроатлантичної інтеграції мала спільна заява низки українських громадських організацій 20 червня 2003 року. Зокрема, вони спиралися на принципову підтримку

Стратегії України щодо НАТО та нагальну потребу об'єднання зусиль неурядових та урядових організацій і установ, засобів масової інформації для підвищення рівня інформованості громадськості України щодо євроатлантичної інтеграції нашої держави. Вони створили Громадську лігу „Україна – НАТО” та заснували Громадський інформаційний центр „Україна – НАТО” Цілями створення цих інституцій були визначені підвищення рівня обізнаності громадськості з діяльністю НАТО через співробітництво України з НАТО у сфері інформації, включаючи співпрацю з Центром інформації і документації НАТО в Україні; координація діяльності та об'єднання зусиль громадських організацій України, їх інтелектуальних, організаційних, технологічних та комунікаційних ресурсів, зокрема в інформаційній, дослідницькій та освітніх сферах, з метою підвищення рівня інформованості громадськості України про співробітництво нашої держави з НАТО; сприяння регулярному обміну досвідом та інформацією між громадськими організаціями у сфері співробітництва України з НАТО, створення та розширення інформаційної мережі з урахуванням існуючих структур та проектів; об'єднання зусиль громадських організацій та органів державної влади України щодо спільної реалізації державної політики у сфері співробітництва України з євроатлантичними структурами в контексті виконання Плану дій та щорічних цільових планів Україна – НАТО; подальший розвиток інформаційного та гуманітарного співробітництва України з НАТО; запровадження ефективних форм співпраці громадських організацій України з Центром інформації та документації НАТО в Україні, дипломатичними місіями країн-членів НАТО, іншими міжнародними організаціями, а також Національним Центром з питань євроатлантичної інтеграції України, Державним комітетом телебачення і радіомовлення України, Верховною Радою України, іншими органами державної влади України, відповідальними за розвиток євроатлантичної інтеграції України; сприяння міжнародному співробітництву та покращанню міжнародного іміджу України, зокрема у сфері взаємовідносин Україна – НАТО шляхом популяризації євроінтеграційної активності України на загальнонаціональному та міжнародному рівнях [550].

Прикладом громадської організації яка присвятила себе передусім питанням європейської інтеграції України може бути Фонд „Європа ХХІ” – це неурядова, неприбуткова, позапартійна дослідницька організація. Вона була заснована у грудні 1998 року з метою надання інтелектуального сприяння процесам інтеграції України до Європейського Союзу як способу забезпечення розвитку України як європейської демократії. Засновники організації - українські і британські фахівці, які мали значний досвід розробки і реалізації проектів, керівництва дослідницькою роботою неурядових організацій. Вважаючи інтеграцію до європейських і євроатлантичних структур першочерговим внутрішньополітичним питанням для України, Фонд "Європа ХХІ" зосереджував свої зусилля на проведенні досліджень політичних процесів та розвитку громадянського суспільства в Україні і в Європі загалом, організуючі конференції та інші публічні заходи, створюючи інформаційні ресурси та беручи участь у розробці і реалізації спільних українських і міжнародних проектів у галузі європейської інтеграції. Фонд „Європа ХХІ” вважав безумовним пріоритетом поширення в Україні інформації про ЄС та питання європейської інтеграції та залучення громадянського суспільства до обговорення цих питань. Фонд „Європа

XXI” прагнув активної і відкритої співпраці з урядом, парламентом, місцевими органами влади, сприяючи виробленню ефективної інтеграційної політики на національному і місцевому рівнях і створюючи у суспільстві попит на інформацію та участь України у європейських інтеграційних процесах. Серед проектів Фонду „Європа XXI” були програми з розвитку НГО, політичних партій та виборчих технологій; програми з питань європейської інтеграції для журналістів; серія „круглих столів” для українських та іноземних політиків, фахівців у галузі зовнішньої політики та міжнародних відносин і журналістів, серія міжнародних конференцій для українських і західних урядовців і дослідників про розвиток відносин України і західних демократій (спільно з Wilton Park, Великобританія); проведення багатосторонніх фокус-груп з фахівцями, що працюють у галузі європейської інтеграції в країнах Центральної та Східної Європи і ЄС, участь у створенні мереж НГО-бізнес (спільно з Координаційно-експертним центром об'єднань підприємців України); інформаційно-просвітницька програма з питань європейської інтеграції для журналістів (за підтримки Міністерства закордонних справ і Співдружності Великої Британії), дослідження і публікації про роль журналістів у просуванні демократії і ринкової економіки та ідей європейської інтеграції в Україні (спільно з Делегацією Європейської Комісії в Україні), проекти „Розбудова аналітичної спроможності політичних партій” (за підтримки Вестмінстерського фонду демократії), „Громадянське суспільство: крок за кроком” (фінансоване Національним фондом підтримки демократії), „Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві” (за підтримки Фонду проектів у галузі прав людини Міністерства закордонних справ і Співдружності Великої Британії). Фонд „Європа XXI” був активним учасником низки громадських ініціатив і форумів громадських організацій, серед яких - Всеукраїнський громадський моніторинговий комітет, що діяв з 2002 року і за підтримки міжнародного фонду ”Відродження”, I та II Форумів НГО, коаліції „Твій голос” та Громадянської ініціативи „Демократична ліга”. До складу останньої входило 13 громадських організацій - Асоціація „Спільний простір”, Комітет Виборців України, Творчий Центр Каунтерпарт, Фонд Демократичних Ініціатив, Комітет Рівність Можливостей, Фонд Європа XXI, Лабораторія F4, Незалежна Асоціація Телерадіомовників, Інститут Громадянського Суспільства, Лабораторія Законодавчих Ініціатив, Школа Політичної Аналітики, Український Незалежний Центр Політичних Досліджень.

Фонд „Європа XXI” був членом Громадської експертної ради при міністерстві закордонних справ України, Громадської ради при Комітеті ВР України з питань свободи слова, Контактної групи НГО по співпраці з місією Світового Банку в Україні та Координаційно-експертного центру об'єднань підприємців України [551].

Слід також звернути увагу на певні особливості діяльності регіональних НГО. В Донбасі, на відміну від західних регіонів України, в яких на підставі територіальної близькості до Європейського Союзу та НАТО, громадські організації беруть участь в транскордонній співпраці НГО, не можливо задіяти опрацьовані механізми співробітництва. Втім, і тут вдалося накопичити корисний досвід взаємодії громадськості. Зокрема, використовуючи німецькі та французькі нароби і поєднуючи їх з сучасними засобами управління, польські експерти розробили низку спільних українсько-польських проектів для вирішення дилем реструктуризації та

розвитку промислових районів України. Об'єктами проектів було обрано найбільш потужні промислові регіони України та Польщі, а саме Донецький регіон та Верхня Сілезія. Головною метою таких двосторонніх проектів була необхідність обміну інформацією про конкретні проблеми, та їхнє організаційне, юридичне, технічне вирішення. Реалізація запланованих дій стала можливою за великою зацікавленістю і фінансовою допомогою зі сторони Фонду ім. Стефана Баторія (Польща), Міжнародного фонду “Відродження”, а також німецького Фонду ім. Фрідріха Еберта. Керівну і координуючу роль в двосторонніх проектах з польського боку виконували Агентство регіонального розвитку Верхньої Сілезії (м. Катовіце), Фонд Економічної освіти (м. Варшава), Економічна Академія ім.Карела Адамецького (м. Катовіце), Агентство комунального розвитку Варшави, Фонд соціальних та економічних ініціатив (м. Варшава), Фонд розвитку міста Кнурів. Українську сторону в проектах представляло переважно Агентство регіонального розвитку “Донбас”, яке було створено в квітні 1997 року В.Ковалем за підтримкою Міжнародного фонду “Відродження” і Фонду ім. Стефана Баторія. Мета цього агентства визначалася в сприянні розвитку ринкових реформ, розробці стратегій регіонального і місцевого розвитку, практичному втіленні конкретних проектів структурної перебудови в Донбасі та підтримці дій, що спрямовані на ліквідацію негативних соціальних наслідків адаптації регіону до ринкової економіки. Першим кроком на шляху обраних учасниками спільних українсько-польських проектів напрямків співпраці стала розробка стратегії локального розвитку міст Донбасу. З цією метою польський Фонд економічної освіти розробив Метод Активного Планування стратегій (МАПС), який з великим успіхом застосовувався в проектах локального розвитку в Польщі (в тому числі - у Верхній Сілезії) та інших країнах.

МАПС ґрунтувався на використанні техніки стратегічних семінарів, які забезпечували систематичною роботою групу, до складу якої входили опоненти і місцеві експерти, а також експерти, запрошені ззовні. Результатом серії семінарів була комплексна розробка проекту стратегії розвитку міста або громади [552]. Вперше МАПС було апробовано впродовж 1997-1998 років під час реалізації українсько-польського проекту “Майбутнє старих промислових регіонів на прикладі Донецького регіону (Україна) та Верхньої Сілезії (Польща): шанси та перешкоди”. Проект був розроблений з метою вивчення регіональних особливостей та визначення соціально-економічних проблем Донбаського регіону та Верхньої Сілезії, й здійснення аналітичних порівняльних досліджень регіонів-учасників [553].

У проекті взяли участь три міста Донбасу (Донецьк, Макіївка, Стаханов) та два міста Верхньої Сілезії – Миколув і Битом. Одним із засобів передачі сілезького досвіду партнерам з Донбасу і була організація в рамках проекту семінарів із застосуванням саме МАПС. Учасники семінарів представляли як місцеві органи влади та самоврядування, так і бізнесові структури (приватні фірми, державні підприємства). Були також залучені представники науки та неурядових організацій. Таким чином, Фонд економічної освіти одержав змогу представити в Донбасі новий метод створення стратегії розвитку, оснований на локальному консенсусі. Водночас польські учасники виклали свої пропозиції, зауваження і продемонстрували власний досвід рішення питань, що обговорювалися.

Аналізуючи проблеми, що виникли, учасники семінарів односпайно дійшли до висновку, що Донбас знаходився в кризовому стані. Втім, слід відзначити, що незважаючи на ідентичність проблем в трьох вищезгаданих містах, шляхи вирішення цих проблем в них істотно відрізнялися. Так, наприклад, в Стаханові чітко простежувалася вимога залучення до процесу державної влади та міського самоврядування, в двох інших містах перевага залишалася на боці підприємницьких інституцій.

Протягом 1998-1999 рр. тривала розробка проекту “Майбутнє старих промислових регіонів Європи”. Його метою було налагодження двосторонніх контактів між регіонами, досягнення комбінації відповідних знань та досвіду реструктуризації соціальної й економічної сфер регіонів-партнерів. Крім того, проект передбачав розвиток інституцій та технологій підтримки малого бізнесу, а також встановлення міцної, постійно діючої транс’європейської мережі співробітництва. Результатом вищезгаданого українсько-польського проекту став спільний висновок експертів обох сторін щодо подолання негативних соціальних тенденцій реструктуризації.

У травні 2000 року з метою обміну досвідом та налагодження партнерських стосунків між учбовими закладами Сілезії і Донбасу було започатковано проект “Розвиток ринків бізнес-освіти в старих промислових регіонах Польщі і України”. Вказані проекти на перший план ставили соціально-економічну співпрацю, залишаючи осторонь політичне співробітництво та взаємодію між політичними інституціями обох держав саме на регіональному рівні. З метою більш ефективного здійснення громадської та економічної політики в регіоні в 2001-2002 рр. на теренах Донбасу був реалізований українсько-польський проект “Розбудова стратегій локального розвитку в Україні з використанням польського досвіду”. Даний проект передбачав зміцнення ролі органів місцевого самоврядування в Донбаському регіоні, проведення спеціальної та методичної роботи з органами місцевої влади, створення довготермінових проектів регіонального та місцевого планування, розробку механізмів розв’язання локальних проблем за допомогою використання досвіду інших країн, зокрема Польщі [554]. Це перший проект, який зосереджував увагу на політичній співпраці між нашими державами, ставив на перше місце обмін політичним досвідом, сприяв укріпленню міждержавних політичних зв’язків на рівні окремих регіонів.

Слід додати, що жодного проекту не було фінансовано українською стороною. Фінансування здійснюється, в основному, польськими, американськими та німецькими фондами. Це наводило на думку, що українська сторона менш за все зацікавлена в здійсненні цих проектів. Втім, можливо це було проявом притаманного українській ментальності бажанню отримати щось безкоштовно. Крім того, до недоліків здійснених досліджень слід віднести те, що деякі висновки, зроблені польськими експертами, мали поверховий характер й не враховували української специфіки.

Проте, не незважаючи на певні негативні аспекти, важливим ефектом започаткованої співпраці була активна участь в вищезгаданих проектах представників місцевого самоврядування та громадських організацій з Верхньої Сілезії і Донбасу.

Іншим цікавим результатом плідної співпраці в рамках проектів стало, на погляд автора, використання в Донбасі результатів роботи, досвіду та інструментарію програмування регіонального розвитку, впровадженого в промислові райони Німеччини та Франції і з успіхом ужитого в Верхній Сілезії. Подібні міжрегіональні проекти підтверджували думку багатьох українських і польських експертів про те, що взаємна, безпосередня передача досвіду з регіону в регіон може прискорити процеси структурних змін.

Таким чином, досягненні під час реалізації спільних громадських українсько-польських проектів результати та домовленості дали початок розробки довгострокової програми міжрегіональної співпраці за участю двох важливих “старих” європейських промислових регіонів – Верхньої Сілезії та Донецького регіону та зробили певний внесок в справу розвитку міждержавних зв’язків двох держав на регіональному рівні.

Вагомих результатів в україно-польському співробітництві в контексті європейської інтеграції на регіональному громадському рівні досяг Донецький молодіжний дебатний центр на чолі з В.Дьомкіною. Зокрема, влітку 2004 року понад 150 осіб, представників органів місцевого самоврядування та державних адміністрацій Донецької, Харківської та Сумської областей разом з українськими та польськими експертами-фахівцями з питань Європейської інтеграції обговорювали перспективи і реалії вступу України до ЄС. Під час цих регіональних форумів були напрацьовані рекомендації до місцевих програм соціально-економічного розвитку міст Донецького, Харківського та Сумського регіонів, що сприяли досягненню високих європейських стандартів рівня життя. Форуми відбувалися в рамках проекту „Роль органів місцевої влади в процесі європейської інтеграції. Польський досвід”, який фінансувався Польсько-Американсько-Українською Ініціативою про Співпрацю (ПАУСІ) за організаційної підтримки відповідних служби Донецької, Харківської та Сумської облдержадміністрацій. У роботі форумів прийняли участь фахівці з питань ЄС, представники сусідньої Польщі, яка успішно проводила реформи в соціальній сфері і нещодавно приєдналась до Європейського Союзу. До експертної роботи були залучені керівник відділу європейської інтеграції виконавчого комітету Гданську М. Русек, спеціаліст з питань європейської інтеграції та розробки проектів в сфері соціального забезпечення Г.Шестер, працівник місцевого самоврядування з міста Гдиня Б.Батошевич та українські спеціалісти з питань європейської інтеграції України, науковці з Донецького національного університету В.Кіпень, Ю.Теміров, І. Тодоров. Серед питань, що були найбільш проблемними для України і обговорювались під час форумів були такі як: працевлаштування осіб з обмеженими можливостями, соціальна робота та супровід людей похилого віку, робота з проблемними сім’ями в яких виховуються діти та захист прав дитини, роль неурядових організацій та громадськості в процесі планування та реалізації соціальних місцевих та регіональних програм. Актуальною для представників місцевої влади була також сесія присвячена розробці проектів, спрямованих на вирішення соціальних проблем та пошуку фінансування для їх реалізації з Європейських фондів. Тож під час форумів було не тільки теоретично визначено, що необхідно зробити, а й розпочато роботу з покращення функціонування соціальної сфери з урахуванням Європейських стандартів [555].

Певну роль в організації регіонального україно-польського співробітництва на громадському рівні відігравали також етнічні поляки – мешканці Донбасу. Польська громада Донеччини об'єднана в Товариство польської культури Донбасу (ТПКД) (входила до Федерації польських організацій в Україні) та Товариство польської культури м. Краматорська. Ініціатором створення в 1999 р. Товариства польської культури Донбасу був шахтар з Макіївки Р.Зелінські. Значну підтримку в створенні ТПКД надала Донецька облдержадміністрація. У своїй діяльності основні зусилля організація зосереджує зокрема на відродженні польської культури, мови, традицій і звичаїв у Донецькому регіоні, здійсненні контактів з державними і громадськими організаціями Польщі тощо [556]. На окрему увагу заслуговує діяльність товариства щодо впровадження вивчення польської мови до вищих навчальних закладів Донбасу. З такою пропозицією ТПКД неодноразово виступало на міжнародних семінарах, конференціях та нарадах “круглого столу” в облдержадміністрації, підкреслюючи, що саме через знання студентською молоддю польської мови та культури можливо поживити стратегічне партнерство між Польщею та Україною на регіональному рівні. З цією метою в 2000 р. в Донецькій державній академії управління за ініціативою ректора С.Поважного вперше в Україні було впроваджено викладання польської мови як обов'язкової іноземної. В тому ж році, згідно з умовами співпраці з ТПКД, польська мова почала викладатися в Українському гуманітарному колегіумі Києво-Могилянської академії м. Донецька. Відповідну угоду було підписано з ректором Донецького національного технічного університету О.Мінаєвим про запровадження там подібного навчального курсу. Відкрито школи польської мови при каплицях, зокрема каплиці Св. Юзефа в Макіївці, існували курси польської мови в донецькому Палаці культури ім. Горького, в офісі Головного управління ТПКД в Донецьку [557]. Завдяки діяльності товариства в регіоні діяли двомовні польсько-українські засоби масової інформації. В жовтні 2000 р. стало можливим спільне видання ТПКД та редакції обласної газети “Донеччина” безкоштовної газети “Поляки Донбасу” (“Polacy Donbasu”) – першої в Україні із синхронними текстами українською та польською мовами. Газета знайшла велику підтримку і схвалення, як далекоглядна і перспективна, з боку уряду України, керівництва Донецької облдержадміністрації, громадських організацій, а також Сенату Республіки Польщі та низки польських міністерств. В жовтні 2001 р. було укладено угоду про співпрацю з Донецькою державною обласною телерадіокомпанією. В результаті виконання цієї угоди була започаткована радіопрограма “Польська хвиля Донбасу” та телевізійна програма “TV поляків Донбасу”. Це сприяло зміцненню контактів Донецького регіону з Польщею, формуванню об'єктивної громадської думки щодо існування польської спільноти в регіоні, інформуванню про польські успіхи на шляху приєднання до європейських та євроатлантичних інтеграційних структур та ознайомленню поляків з найпотужнішим регіоном України. Велику підтримку ТПКД отримувало з боку польського уряду, Сейму та Сенату РП, співтовариства “Спільнота Польська”, Фонду “Допомога полякам на Сході” тощо [558].

Менш помітною та вдалою була діяльність Товариства польської культури міста Краматорська, яке було створено у 1999 р. Ця організація не зосереджувала своєї уваги на політичних чи економічних взаєминах, ставлячи на перший план культурне порозуміння між нашими народами. Від початку свого існування вона

підтримувала тісні контакти з місцевими органами влади, а також з громадськими організаціями України та Польщі. Зусилля товариства зосереджені на діяльності в Краматорську суботньої школи по вивченню польської мови. Але робота товариства ускладнюється браком коштів, майже повністю відсутньою матеріальною базою та недостатньою інформованістю населення про його діяльність [559].

Отже, неурядові громадські організації України протягом останніх років зробили помітний внесок в реальне наповнення подальшого розвитку, взаємодії та співробітництва в європейській та євроатлантичній інтеграції на громадському рівні. Основним напрямом цього співробітництва стало творче запозичення досвіду сусідів у приєднанні до Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного Договору

Таким чином, недержавний вимір втілення європейського та євроатлантичного покликання України в період що досліджується набув чіткого виразу. На користь цього свідчили програмні положення і практична діяльність значної частини українських політичних партій та громадських організацій. Проте, недовершеність розбудови громадянського суспільства в Україні не дала змоги суттєво використати цей компонент задля реалізації державної політики спрямованої на всебічну інтеграцію України до усіх європейських та євроатлантичних структур.

ВИСНОВКИ

Європейське та євроатлантичне покликання для України було і залишається стратегічним напрямом і магістральним шляхом вирішення внутрішніх і зовнішньополітичних, економічних і соціокультурних проблем суспільного розвитку, ствердження її в світі як незалежної, потужної, авторитетної і конкурентоспроможної держави. По суті – це єдино можливий засіб ефективної модернізації українського суспільства і країни. Цей вибір обумовлений історичними, геополітичними, географічними, соціокультурними і ментальними характеристиками, продиктований потребами розгортання загальної динаміки посттоталітарного і постіндустріального розвитку, глобалізації та євроінтеграційних процесів, з якими людство вступило у XXI століття.

Ми виходимо з постулату первинності внутрішньої політики по відношенню до зовнішньої. Аналіз історичного поступу вказує на те, що зовнішня політика України на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти пережила декілька етапів.

Перший етап – становлення України як незалежного суб'єкта міжнародних відносин. Цей період проходив під знаком вирішення важких проблем, успадкованих від СРСР (на жаль, не всі ці проблеми вдалося ефективно вирішити). Йшлося про облаштування державного кордону, розв'язання спірних питань із Росією, територіальні претензії з боку країн-сусідів, ядерне роззброєння тощо.

Другий етап, на нашу думку, розпочався у 1998 році. Саме тоді президент Леонід Кучма проголосив членство в Європейському Союзі стратегічною метою України. Почалася реалізація Хартії про особливе партнерство з Організацією Північно-Атлантичного договору. Перші кроки України на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції вказували на те, що не все задумане вдалося реалізувати, і не завжди по вині України. В цьому сенсі було дуже важливо не зосереджуватися на емоційних оцінках минулих негараздів, а з урахуванням власних помилок вибудувати нову тактику міжнародної співпраці.

Третій етап формально був визначений затвердженням на законодавчому рівні - в Законі України „Про основи національної безпеки” від 18 червня 2003 року, стратегічної мети України – повноправного членства в Європейській Унії та Північноатлантичному Альянсі. Проте, до закінчення терміну президентства Л.Кучми , все це залишалось благим побажанням, а фактично постійно робилися кроки в протилежному напрямі. Хоча, необхідно визнати, що саме тоді було закладено інституціональне підґрунтя в реалізації Україною її європейського та євроатлантичного покликання.

З 2005 року, на нашому шляху до європейської та євроатлантичної спільноти починається новий, четвертий етап [560].

Реалізація європейського та євроатлантичного вибору вимагала вирішення таких головних проблем: інтеграція України у світову торговельну систему, насамперед шляхом забезпечення приєднання до Світової організації торгівлі; повномасштабна імплементація Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС; всебічна реалізація Плану дій Україна - НАТО.

В результаті проведеного аналізу політики європейської та євроатлантичної інтеграції України встановлено, що з моменту здобуття незалежності України стратегічний курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію і прагнення стати у майбутньому повноправним членом Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору був і мав залишатися головним зовнішньополітичним пріоритетом України. Європейська та євроатлантична інтеграція і внутрішня модернізація для України стали синонімами, тому цьому завданню свідомо підпорядковувався весь внутрішній розвиток країни.

З'ясовано, що офіційний Київ розглядав європейську та євроатлантичну інтеграцію як можливість створення вільної ринкової економіки, розбудови демократичної, правової, соціальної, розвинутої держави, побудованої на засадах загальних європейських та євроатлантичних цінностей.

Встановлено, що європейська та євроатлантична інтеграція для України мала бути не самоціллю, а засобом побудови демократичного та правового суспільства.

Першочерговим ставало досягнення сумісності цінностей, норм та принципів внутрішнього політичного та соціального життя України з нормами та принципами країн Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного Договору. У цьому зв'язку можна говорити про: демократизацію процесу прийняття державних рішень (через перенавчання кадрів, створення умов для ефективної діяльності ЗМІ та недержавних інституцій з питань контролю процесу прийняття та впровадження рішень); досягнення загальнонаціонального політичного консенсусу щодо основних напрямів європейської та євроатлантичної політики України; створення механізмів громадянського контролю за державними інституціями; проведення для учнів шкіл, студентів, громадськості широкої навчальної кампанії, націленої на пояснення переваг та необхідності інтеграції у європейську та євроатлантичну спільноту; організацію скоординованої довготермінової «рекламної єврокампанії», яка, вміло використовуючи закони пропаганди та впливу на масову аудиторію, мала б на меті призвичаїти суспільство до вигідності та необхідності інтеграції України в ЄС та НАТО.

Забезпечення національного суверенітету Української держави було головним питанням її національної безпеки. Ціннісний аспект був особливо важливим при виробленні політики по створенню інтегрованої системи безпеки з перспективою формування єдиного цивілізаційного простору, оскільки він суттєво впливав на трансформацію політичної та адміністративної культури пострадянського простору. У цьому контексті акцентування уваги західними політиками саме на нормативних аспектах означало сприйняття партнерів як потенційних союзників і членів однієї цивілізаційної групи.

Західноєвропейські країни давно декларували теоретичне визнання можливості повноцінної інтеграції нашої держави в Євросоюз. Однак у досліджуваний період східноєвропейського інтеграційного процесу вступав в дію і виходив на перший план економічний чинник. Незважаючи на всі європейські декларації про підтримку прагнень України інтегруватися в Європу, реалії лишалися. Водночас, слід мати на увазі наявність в політиці Європейського Союзу могутнього суб'єктивного фактору. Коли виникає політична доречність, то чудові Копенгагенські критерії можуть бути тимчасово забуті.

Окреслене співробітництво формувало новий стиль життя людини-працівника і громадянина – *європейський*. В її межах долається “соціалістична розбещеність” організатора виробництва і його безпосереднього виконавця; дотримання технологічної дисципліни стає правилом повсякденної виробничої діяльності; в свідомості і поведінці людей утверджуються норми екологічно безпечного способу життя, незаперечного дотримання прав і свобод людини і громадянина, національних меншин і людей з особливими потребами; толерантність утверджується як норма міжлюдського та міждержавного спілкування; формується нове покоління людей, адаптованих до європейської спільноти, до європейського стилю життя загалом.

Аналіз європейського досвіду переконує, що вибір інтеграційних пріоритетів не має бути альтернативним, оскільки участь в одному інтеграційному об’єднанні не виключає можливості участі в іншому. Проте, участь в різних об’єднаннях не повинна була будуватися на різних цінностях.

Комплексний, всебічний аналіз предмета дослідження дозволив отримати достовірні результати та дійти таких висновків:

- Україна має глибокі історичні та геополітичні підстави, певне ідеологічне та психологічне обґрунтування для здобуття повноправного членства в Європейській Унії та Організації Північноатлантичного Договору.
- Протягом останніх півтора десятка років Україною був накопичений вагомий досвід розробки і здійснення різноманітних юридичних та політичних засад співпраці з ЄС і НАТО. Був законодавчо закріплений саме такий стратегічний зовнішньополітичний пріоритет.
- Процес співробітництва України з Європейським Союзом набув стратегічного характеру. Відносини України з Європейським Союзом були провідним чинником української зовнішньополітичної стратегії і головним вектором національної зовнішньої політики, важливою ланкою всієї сучасної системи міжнародних відносин. Проте, залишилася невирішеною низка проблем, зокрема щодо адаптації українського законодавства до права ЄС.
- Співпраця з Організацією Північноатлантичного Договору поступово набувала рис особливого партнерства. Для європейського співтовариства поряд із Європейським Союзом НАТО залишається основною інституцією побудови нової політичної Європи. Відтак, євроінтеграційний шлях України до членства в ЄС лежав через вступ до НАТО. Це на практиці підтвердили всі країни Центрально-Східної Європи, які спочатку стали членами Північноатлантичного Альянсу, а потім – Європейського Союзу.
- Діяльність центральних органів законодавчої, виконавчої і судової влади України у напрямку європейської та євроатлантичної інтеграції засвідчила, що крім політичної волі, головними передумовами вступу України до ЄС та НАТО була відкритість цього процесу для суспільства, належний рівень інформаційно-просвітницької роботи, а також скоординовані дії всіх органів державної влади. Були напрацьовані конкретні механізми налагодження інтеграції України до європейських та євроатлантичних структур.
- Досвід регіонального співробітництва доводить, що європейська та євроатлантична інтеграція України неможлива без всебічної участі всіх регіонів

держави, докорінної зміни у ставленні населення до майбутнього вступу до НАТО та ЄС. Розгляд втілення державної політики щодо європейської та євроатлантичної інтеграції на регіональному рівні наочно засвідчив, що ця політика залишилася осторонь переважної більшості громадян.

- Українські політичні партії поступово усвідомлювали зростання значення зовнішньополітичних орієнтирів для подальшого прогресивного розвитку держави. Певна частина партій та політиків стали на платформу європейської та євроатлантичної інтеграції. Проте, для значної частини такий вибір носив кон'юктурний характер. З іншого боку, деякі політичні сили, стоячи на європейських та євроатлантичних позиціях, на угоду електорату приховували свої пріоритети.
- Недержавний вимір втілення європейського та євроатлантичного покликання України набув чіткого виразу. На користь цього свідчили програмні положення і практична діяльність значної частини українських неурядових громадських організацій. Проте, недовершеність розбудови громадянського суспільства в Україні не дала змоги суттєво використати цей компонент задля реалізації державної політики, спрямованої на всебічну інтеграцію України до усіх європейських та євроатлантичних структур
- Громадська думка щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України трансформувалася в бік сприйняття більшістю населення доречності вступу до Європейського Союзу. Утім, зберігалися, а іноді, поглиблювалися істотні регіональні розходження громадської думки стосовно зовнішньополітичних питань, особливо щодо інтеграції в НАТО.
- Україна розглядала європейську та євроатлантичну інтеграцію як можливість створення вільної ринкової економіки, розбудови демократичної, правової, соціальної, розвинутої держави, побудованої на засадах загальних європейських та євроатлантичних цінностей. Інтеграція до ЄС та НАТО не була самоціллю, а засобом всебічної модернізації та побудови демократичного та правового суспільства.

Історичне минуле України, аналіз пошуку зовнішньополітичних орієнтирів незалежної держави, стратегії внутрішньо-економічного та політичного розвитку доводять, що європейська та євроатлантична інтеграція України в досліджуваний період стала стратегічним напрямом і магістральним шляхом вирішення внутрішніх і зовнішньополітичних, економічних і соціокультурних проблем суспільного розвитку, ствердження її у світі, як незалежної, потужної, авторитетної і конкурентоспроможної держави.

Першочерговим завданням в досліджуваний період ставало досягнення сумісності цінностей, норм та принципів внутрішнього політичного та соціального життя України з нормами та принципами країн Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного Договору. У цьому зв'язку можна говорити про: демократизацію процесу прийняття державних рішень (через перенавчання кадрів, створення умов для ефективної діяльності ЗМІ та недержавних інституцій з питань контролю процесу прийняття та впровадження рішень); досягнення загальнонаціонального політичного консенсусу щодо основних напрямів

європейської та євроатлантичної політики України; створення механізмів громадянського контролю за державними інституціями; проведення для учнів шкіл, студентів, громадськості широкої навчальної кампанії, націленої на пояснення переваг та необхідності інтеграції у європейську та євроатлантичну спільноту; організацію скоординованої довготермінової «рекламної єврокампанії», яка, вміло використовуючи закони пропаганди та впливу на масову аудиторію, мала б на меті призвичаїти суспільство до вигідності та необхідності інтеграції України в ЄС та НАТО.

Європейська та євроатлантична інтеграція для України не була самоціллю, а засобом побудови демократичного та правового суспільства. До переваг, які отримує Україна в результаті співробітництва з ЄС та НАТО, можна передусім, віднести: залучення фінансових ресурсів, розширення ринку збуту українських товарів; техніко-технологічне оновлення виробництва; більш інтенсивне використання потенціалу України як транзитної держави; освоєння європейського досвіду функціонування механізмів до ринкової економіки; раціональний розподіл ресурсів; прозорі механізми господарювання; стабілізація і поступове підвищення добробуту населення; демократичні перетворення.

Достовірність результатів і вірогідність висновків підтверджуються можливістю їх практичного використання:

- отримані висновки щодо необхідності цілеспрямованої та координованої європейської та євроатлантичної політики знаходять підтвердження при розробці нових навчальних курсів, підручників;
- спецкурс за темою дослідження сприяє виробленню у студентів розуміння інституціонального приєднання України до європейських та євроатлантичних структур як передумови ефективної модернізації України;
- висновки дослідження можуть бути використані при виконанні Державних програм підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України; інформування громадськості з питань європейської інтеграції України, інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України.

СПИСОК ПОСИЛАНЬ

- 1 Глобальні трансформації та стратегії розвитку / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко Д.Г. – К.: ВПОЛ, 1998. - 367 с.; Білорус О.Г. Глобалізація і безпека розвитку. К.: ВПОЛ, 2001. – 733 с.; Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє. - К.: Основи, 1999. - 220 с.; Гальчинський А.С. Україна на перехресті геополітичних інтересів . – К.: Знання України, 2002. - 180 с.; Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. Аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. - К.: Знання, 2002. - 580 с.; Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) / НАН України; Інститут історії України; Л.Ю.Беренштейн, П.П. Панченко, О.П.Рєєнт П. та ін. — К., 1999. — 255 с.; Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. — К., 1996. — 793 с.; Павловський М.А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ: Економіка, політологія, соціологія. - К.: Техніка, 2001. - 309 с.; Україна в процесах міжнародної інтеграції / За ред. В.Р.Сіденка. - Х.: Форт, 2003. - 280 с.; Удовик С. Л. Государственность Украины: Истоки и перспективы. - К.: Ваклер, 1999. - 208 с.; Україна: проблеми самоорганізації / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. - К.: Промінь, 2003. Т. 1 – 384 с., Т. 2 - 464 с.; Український соціум / За ред. В.С. Крисаченка. - К.: Знання України, 2005. - 792 с.; Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Під ред. В.М.Литвина. - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. - 704 с.; Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. /НАН України. Ін-т історії. - К., 2001. - Вип. 4. 379 с.; Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; В.Ф. Солдатенко, Т.А. Бевз, Бойко О.Д. та ін. — К.: Парламентське видавництво, 2007. — 574 с.; Хроніки современной Украины. - К.: Основные ценности, 2001.- Т.1.: 1993-1994. 172 с.; Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі ХХІ століття. - К.: Дух і Літера, 2003. - 578 с. та інші.
- 2 Сприяння сталому економічному зростанню в Україні: Пер. /За ред.: Штефана фон Крамона-Таубаделя, І. Акімової. - К.: Альфа-Принт, 2001. - 344 с.; Ломанн М. Україна: новий європейський сусід. Нотатки про історію та сучасність / В. Климченко (пер.). — К., 2003. — 136 с.; Реформи на Україні: ідеї та заходи /За ред.: Я. Ширмера, Д.Снелбекера. - К.: Альтерпрес, 2000. - 220 с.; Економіка перехідного періоду (уроки для України) / Дж. Сакс, О.Пивоварський. – К.: Основи, 1996. – 346 с.; Common Country Assessment for Ukraine / United Nations Country Team. - Kyiv: UN in Ukraine, 2004. - 124 p. та інші
- 3 Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995. / Н. Михальченко, В. Андрущенко. - К.: Украинский центр духовной культуры, 1996. - 512 с.; Михальченко М.І.Соціально-політична ситуація в Україні після референдуму квітня 2000 р.: соціологічний аналіз системних змін//Соціологічна наука і освіта в Україні.- 2000.-Вип.1 .-С.145-150; Михальченко Н.И. Лимитроф Европы: случайность или судьба Украины? // Украина в современном геополитическом пространстве.-2000.- №5(10) .-С.6-10; Михальченко М.І. Україна: ідеологічна або безідеологічна держава? //Соціологічна наука і освіта в Україні. - 2003. - Вип.2. - С.194-200; Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи К.: Знання, 2004. -

488 с.; Україна доби межичасся: Близк та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук / Худож. оформл. І.Бабика. - Дрогобич: Від. фірма "Відродження", 1998. - 288 с.

4 Несук М. Десять років української незалежності: справа історичних аналогій // Наукова думка. – Київ, 2003. - № 3 – С.21-24; Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. К.: "Знання", 2002. - 348 с.; Падалка С.С. Україна 60-90-х років ХХ ст.: (Державність в іст. площині тоталітаризму, незалежності). - К., 2000. - 390 с.; Реєнт О. Перечитуючи написане / Ін-т історії України НАН України. - К., 2005. - 256 с.; Україна на зламі історичних епох. (Державотворчий процес 1985-1999 рр.) / Ю.М. Алексеев, А.Г. Слюсаренко, С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 2000. – 399 с.; Горелов М.Є. Передвісники незалежної України: Історичні розвідки. — К.: Либідь, 1996.-156 с.; Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / П.П.Панченко та ін. – К., 1997. – 348 с.; Україна: утвердження незалежності держави(1991-2001). – К., 2001 – 703 с.; Україна: хроніка ХХ століття: Дов. вид. Роки 1991 - 1995 / Ін-т історії України НАН України. - К., 2005. - 451 с.; Україна: хроніка ХХ століття: Дов. вид. Роки 1996 - 2000 / Ін-т історії України НАН України. - К., 2005. - 434 с.; Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. За ред. Л.Зашкільняка. - Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с. та ін.

5 Історія України / О.П. Реєнт, О.В. Малій. - К.: Фаренгейт, 2003. – 312 с.; Історія України: Навч. -метод. по-сіб. / В.Ф. Солдатенко, О.М. Любовець. - К.: КУТЕП, 2003. - 114 с.; Історія України ХХ — початку ХХІ століття: Навч. посіб. Рекомендовано МОН / П.П. Панченко, Н.П. Барановська, П.П. Падалка. та ін.; За заг. ред. В.А. Смолія. — К.Знання, 2004. — 582 с.; История Украины. Учебное пособие для абитуриентов. Часть первая. / П.В. Добров, І.М. Грідіна І.М., І.Я. Годоров та ін. – Донецьк: Юго-Восток, 2004. – 192 с.; Історія України та її державності: Навч. посіб. / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. - Л.: Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2005. - 384 с.; Котова Н. Історія України: Навч. посіб. - Х.: Одісей, 2005. - 416 с.; Політична історія України ХХ століття / В.Ф. Верстюк, В.К. Солдатенков. - К.: Генеза, 2003. - 488 с. та ін.

6 Грицак Я. Страсті за націоналізмом. К.: Критика, 2004. – 343 с.?

7 Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 р.). Т. 14 / НАН України; Ін-т історії. - К.: Альтернатива, 2000. - 360 с. - (Україна крізь віки); Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / НАН України; Ін-т історії. - К.: Наук. думка, 2001. - 558 с.; Литвин В.М. Україна: хроніка поступу: (1991-2000). - К.: Альтернатива, 2000. - 516 с.; Литвин В.М. Україна: ХХ століття. У 2-х книгах. Кн. 1 / В. Литвин, В. Смолій, М. Шпаковатий. - К.: Альтернатива, 2002. - 1000 с.; Литвин В.М. Україна: ХХ століття. У 2-х книгах. Кн. 2 / В. Литвин, В. Смолій, М. Шпаковатий. - К.: Альтернатива, 2002. - 880 с.; Литвин В. Вимір історією: Інтерв'ю. Виступи. Статті / За ред. В. Смолія. - К.: Альтернатива, 2002. - 632 с.; Литвин В. Україна: поступ історії / В.Литвин, В.Смолій, М.Шпаковатий. - К.: Альтернативи, 2003. - 320 с.; Литвин В.М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. - К.: Абрис, 1994. - 495 с.; Литвин В.М. Ідея землі – базова основа української національної ідеї. – К., 2004. – 45 с.; Литвин В.М. Тисяча років сусідства і взаємодії / НАН України; Ін-т історії. - К., 2002. - 132 с. та ін.

8 Александрова Т.Л. Випускники Київського університету ім. Тараса Шевченка на дипломатичній роботі: традиції і сьогодення // Дип. акад. України. Наук. вісн. - К., 1998. - Вип. 1. - С. 96-98; Андрущенко Т.В. Європейська політика України: проблеми формування та реалізації (політологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. політ. Наук / Інститут вищої освіти АПН України. — Х., 2003. — 18 с. ; Білоусов М. Формування принципів зовнішньої політики незалежної України // Вісник міжнародних відносин. — 1993. — №1. — С.27-33.; Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944 – 1996): Навч. посібник. – К.: Освіта, 1998. – 46с.; Вплив українських гілок влади на формування зовнішньополітичного курсу держави та перспективу відносин з ЄС. / Міжнародний огляд. – К.: Інститут зовнішньої політики Дипломатичної академії при МЗС України, 2007. – 44 с.; Гайдуков Л.Ф. Україна в історії міжнародних відносин // Політика і час. – 1996. – №11. – С.61-68; Зовнішня політика України – 2006.: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред. Г.М. Перепелиці. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 272 с.; Зовнішня політика України. Хрестоматія. Частина перша. Правові засади зовнішньої політики. Україна в багатосторонньому співробітництві / І.Я. Тодоров, П.В. Добров, Ю.Т. Теміров, І.М. Грідіна – Донецьк. – 2002. – 487 с.; Зовнішня політика – важливий фактор розбудови сучасної української держави: Навч. Посібник / В.А. Шахов, В.І. Касьян. – Рівне:РДТУ, 1999.–177 с.; Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991 - 2003: Анотована історична хроніка міжнародних відносин. - К.: Генеза, 2004. - 614 с.; Зовнішня політика України в умовах нового формату влади // Універсам. – 2006. - № 11-12 – С.14; Мороз О., Мороз Ю. Про перспективні напрями зовнішньої політики України // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 9. С. 60-67; Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. - К.: Альтернативи, 2001. - 736 с.; Сагайдак О. Зовнішня політика незалежної України у 90 -ті роки: спроба концептуального аналізу // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2003. – Вип. 10 -С. 24-31; Сивак О.В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990 – 1999 рр.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2000. – 20 с.; Табачник Д. Історія української дипломатії в особах: Навч. посіб. - К.: Либідь, 2004. – 640 с.; Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. Монографія. - Донецьк, 2006. – 268 с.; Україна в європейських міжнародних відносинах: Наук. зб. / НАН України; Інститут історії України / С.В. Віднянський (відп.ред.). — К., 1998. — 526 с.; Україна в історії міжнародних відносин. З давніх часів до сьогодення / В. Кондратюк, І. Верхоляк, О. Омельченко. – Львів: Вид-во “Світ”, 1995. – 262с.; Україна дипломатична. Науковий щорічник. Упор.: Л. Губерський, П. Кривонос, М. Кулініч та ін. – К., 2005. – 807 с.; Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Т. 2. М - Я / Редкол.: Л.В. Губерський та ін. - К.: Знання, 2004. - 812 с.; Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Т. 1. А - Л / Редкол.: Л.В. Губерський та ін. - К.: Знання, 2004. - 760 с.; Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика і безпека України. Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури: Моногр. – К.: НІПМБ, 2004. – 352 с. та ін.

9 Антонюк Н. Європейська політична інтеграція: проблеми і перспективи// Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 5. С. 9-16; Борко Ю.А. От европейской идеи – к единой Европе. – М.: Издательский Дом

“Деловая литература”, 2003. – 464 с.; Будзінський Т.В. Міждержавні та наднаціональні тенденції в Європейському Союзі (Процедурний аспект) // Схід (Донецьк). - 2000. - № 3. - С.59-63; Вінникова Н.А. Інституційний вимір зовнішньої політики Європейського Союзу (політологічний аспект): Автореф. дис... канд. політ. наук / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна — Х., 2007. — 16 с.; Вradій О.С. Інституціональний вимір формування єдиної політичної системи Європейського Союзу: Автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин — К., 2006. — 18 с.; Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. Ever closer Union: An Introduction to European Integration / Пер. з англ. М. Марченко. - К.: "К.І.С.", 2006. - 696 с.; Довгань В.М. Правовий статус Європейського Парламенту в системі органів Європейського Союзу: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2006. — 18 с.; **Європейская интеграция, большая гуманистическая Европа и культура / МГУ им.М.В.Ломоносова, Учеб.-науч. центр пробл. интеграции и систем. анализа ЕС. Под ред. Глухарева Л.И. – М.: УРСС, 1998. – 318 с.**; Европейский Союз на пороге XXI века. – М., 2001. - 342 с. Європейський Союз: політика, економіка, право / За ред. д-ра іст. н. Н.Антонюк. – Львів, 2005. - 496 с.; Камінський Є. На терезах європейської стабільності // Політика і час.- 1996.-№ 2. С. 32-38; Копійка В.В. “Agenda- 2000” та проблема внутрішнього реформування ЄС // Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка. Міжнародні відносини. - 2003. - Вип.25. – С. 56-63; Кредісов О.А. Розвиток європейської інтеграції в умовах глобалізації світової економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1999. — 20 с.; Кресін О.В. Конституція об’єднаної Європи / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. - К.: Юрид. думка, 2005. - 116 с.; **Мінгазутдінов І.О.** Проблема трансформації ЄС у другій половині 90-х років. // Питання нової та новітньої історії. Випуск 43. К., 1997 С. 43-49; Полтораков О.Ю. Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі: Автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин — К., 2004. — 16 с.; **Посельський В. Європейський союз: інституційні основи європейської інтеграції. — К.: Смолоскип, 2002. — 168 с.**; Семенюк О.Л. Спільна політика Європейського Союзу у сфері безпеки та оборони в умовах його розширення: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2007. — 20 с.; Терницький В.М. Наднаціональні інституції Європейського Союзу в теоріях інтеграції: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. — 20 с.; Творення політики в Європейському Союзі / В. Андрійчук, В. Волес. - К.: Основи, 2004. - 871 с.; Шнирков О.І. Конкурентна політика Європейського Союзу: Монографія. – К.: Вид.-поліграфіч. центр “Київський університет”, 2003. – 347 с.; **Democracy in the European Union : integration through deliberation? / edited by Erik Oddvar Eriksen and John Erik Fossum. - London ; New York : Routledge, 2000. - 310 p.**; **Economic integration and multinational investment behavior : European and East Asian experiences / edited by Pierre-Bruno Ruffini. -Cheltenham, UK ; Northampton, MA: Edward Elgar, 2004. - 457 p.**; **Economics of European integration / edited by Tibor Palnkai. - Budapest, 2003. - 459 p.**; **European political parties between cooperation and integration / Karl Magnus Johansson, Peter Zervakis (eds.). - Baden-Baden : Nomos,**

2002. - 239 p.; European spatial planning / edited by Andreas Faludi. - Cambridge, Mass. : Lincoln Institute of Land Policy, 2002. - 235 p.; Integration, growth and cohesion in an enlarged European Union / edited by John Bradley, George Petrakos and Iulia Traistaru. - New York : Springer, 2005. - 348 p.; The origins and development of European integration : a reader and commentary / edited by Peter M. R. Stirk and David Weigall. - London; New York: Pinter, 1999. - 336 p.; The Politics of Europeanization / edited by Kevin Featherstone and Claudio M. Radaelli. - Oxford; New York: Oxford University Press, 2003. - 351 p. та ін.

10 Буренко Н.М. Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 26 с.; Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу: Монографія. — К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2002. — 253 с.; Копійка В.В. Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу: Автореф. дис... д-ра політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 49 с.; Ніщський договір та розширення ЄС / С.В. Шевчук, І.В. Кравчук. - К.: Вид-во Логос, 2001. - 196 с.; Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія. — К.: НІДС, 2003. — 432 с.; Driven to change: the European Union's enlargement viewed from the East / edited by Antoaneta L. Dimitrova. - Manchester; New York: Manchester University Press, 2004. - 212 p. та ін.

11 Адарчев О.В. Западноевропейский союз в системе европейской безопасности. — М.: Изд-во Акад. ГШ ВС РФ, 1998. — 99 с.; Бакланов А. Средиземноморские диалоги НАТО // Международная жизнь. - 2000. - № 2. - С. 39-44 ; Волощук П. НАТО та євробезпека // Підтекст.-1997.-№ 5 – 6. С. 29-33; Делінський О.А. Європейська система безпеки: міжнародно-правові аспекти становлення і розвитку: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Харк. нац. юрид. акад. ім. Я.Мудрого. — Харків, 2003. — 20 с.; Заворітня Г.П. Становлення Спільної політики безпеки та оборони ЄС: трансатлантичне співробітництво чи суперництво? // Вісник Львівського національного університету. Серія міжнародні відносини. — 2003. — Вип. 10. — С. 26-33 ; Демчук П.О. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції. — К.: ППП, 2004. — 251 с.; Манжола В.А. Ядерное оружие Франции и вопросы европейской безопасности. - К.: Вища шк., 1989. - 167 с.; Полторацький О.С. Роль НАТО у формуванні сучасної системи міжнародної безпеки: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2003. — 18 с.; Ржевська В.С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки: Автореф. дис. ... канд. юрид. Наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. — К., 2003. — 22 с.; Соколенко В. Цивілізований експансіонізм атлантизму // Междунар. жизнь.- 1999.- № 5.- С.21-30; Томашевич О. Програми партнерства НАТО наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 20 с.; Федуняк С.Г. Європейські виміри безпеки на пострадянському просторі. Формування інтегрованої системи Заходу і Нових незалежних держав. — Чернівці: Рута, 2005. — 336 с.; Europe today. National politics, European integration, and European security / edited by Ronald Tiersky. - Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 1999. - 492 p.; European security integration : implications for non-

alignment and alliances / Mathias Jopp and Hanna Ojanen (eds.). - Helsinki, Finland : Ulkopoliittinen instituutti; Bonn, Germany: Institut für Europäische Politik; Paris: WEU Institute for Security Studies, [1999]. - 235 p.; European Union foreign and security policy : towards a neighbourhood strategy / edited by Roland Dannreuther. - London; New York: Routledge, 2004. - 226 p. та ін.

12 Грицяк І.А. Право та інституції Європейського Союзу: Навч. посіб. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. - К.: К.І.С., 2006. - 300 с.; Каблова Л.В. Правовые аспекты европейской интеграции: Проблемы коммунитаризации в региональных составляющих Европейского Союза. – Н.Новгород: ИФ ИСИ ННГУ, 2000. – 102 с.; Москаленко О.М. Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Інститут законодавства Верховної Ради України. — К., 2006. — 17 с.; Свобода П. Вступ до європейського права. - Переклад з чеської О. Андрійчука. - К.: "К.І.С.", 2006. - 280 с.; Хорольський Р. Б. Правові засоби вирішення міжнародних спорів у рамках Європейського Союзу. Монограф. – Харків, 2001.– 210 с.; European business law : legal and economic analyses on integration and harmonization / edited by Richard M. Vuxbaum ... [et al.] ; associate editor, Marina Hertig. - Berlin; New York: W. de Gruyter, 1991. - 413 p. та ін.

13 Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В. Бурдяк, Н. Ротар / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці : Рута, 2004. — 328 с.; Boundaries and minorities in Western Europe / edited by Bruna De Marchi, Anna Maria Boileau. -Milano, Italy : Franco Angeli, 1982. - 286 p.; Collective memory and European identity: the effects of integration and enlargement / edited by Klaus Eder and Willfried Spohn. - Aldershot, Hants, England; Burlington, VT: Ashgate Pub., 2005 . - 228 p.; Ideology and national identity in post-communist foreign policies / editor, Rick Fawn. 1st ed. - London; Portland, Or.: Frank Cass Publishers, 2003. - 241 p.; The challenges of pluriculturalism in Europe / Susanne Baier-Allen, Ljubomir Cucic (eds.). - Baden-Baden: Nomos, 2000. - 212 p. та ін.

14 Алієв М.М. Створення системи європейських і євразійських транспортних коридорів у контексті політики розширення ЄС на схід (1991-2004 рр.): Автореф. дис ... канд. політ. наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2006. — 20 с.; Гузенко І.Ю. Проблеми науково-технічної інтеграції в Європейському Союзі в умовах глобалізації економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук. – К.: ІСЕМВ НАНУ, 2001. – 18 с.; Краєвська О.А. Концептуальні засади та інституційні механізми політики Європейського Союзу у сфері туризму: Автореф. дис... канд. політ. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2007. — 19 с.; Макаренко Є. А. Європейська інформаційна політика / Л.В. Губерський (наук.ред.), Г.Г. Почепцов (наук.ред.). — К. : НВЦ "Наша культура і наука", 2000. — 368 с.; Машлыкин В. Г. Европейская информационная сеть по международным отношениям: Доклады ИЕ РАН, N Ю. – М., 1994. - 46 с. та ін.

http://eu-directory.ea-ua.info/index.php?act=show&doc_id=79&id=4715 Бураковський І. Євро: інституційний механізм та перші результати функціонування // ЄВРО. Економічний вимір інтеграції. Аналітичний щоквартальник. - 2003. - № 2. – С. 19-24; Ковбасюк Ю. Європейський банк реконструкції та розвитку: аспекти діяльності. — К. : Видавництво УАДУ, 2002. — 268 с.; European monetary union and capital markets / edited by J. Jay Choi, Jeffrey M. Wrase. - Amsterdam ; New York : JAI, 2001. - 275 p.;

European states and the Euro : Europeanization, variation, and convergence / edited by Kenneth Dyson. - New York : Oxford University Press, 2002. - 418 p.; The euro : European integration theory and economic and monetary union / edited by Amy Verdun. - Lanham, Md. : Rowman & Littlefield Publishers, 2002. - 282 p. та ін.

16 Соціальна політика стран ЕС: Приоритети, механізми совершенствования: Реф. бюл. / Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ; Отв. ред. Иванов Г.И. – М.: Изд-во РАГС, 1999. – 161 с.; Шнирков О. ЄС та соціально-економічне зближення в Європі // ЄВРО. Економічний вимір інтеграції. Аналітичний щоквартальник. - 2003. - № 2. – С. 7-14; EU committees : social regulation, law and politics / edited by Christian Joerges and Ellen Vos. - Oxford; Portland, Or.: Hart Pub., 1999. - 410 p.; Migration and the externalities of European integration / edited by Sandra Lavenex and Emek M. Uzarer. - Lanham, Md.: Lexington Books, 2002. - 232 p. та ін.

17 Бусыгина И.М. Региональная политика ЕС: итоги 40-летней деятельности. Опыт для России // Сорок лет Римским договорам /Под ред. Лешукова И.Е., Кузнецова Б.В., Кутейникова А.Е. – СПб., 1998. – С.33-38; Региональная интеграция и Европа. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 200 с.; Ткачук М. Європейський регіоналізм в умовах глобальної інтеграції // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 3. С. 58-67; European integration and local government / edited by M.J.F. Goldsmith and K.K. Klausen. - Cheltenham, UK; Brookfield, US : Edward Elgar, c1997. - 266 p.; Federalism doomed?: European federalism between integration and separation / edited by Andreas Heinemann-Gruder. - New York: Berghahn Books, 2002. - 272 p.; Regionalism, multilateralism, and economic integration: the recent experience / edited by Gary P. Sampson and Stephen Woolcock. - Tokyo; New York: United Nations University Press, 2003. - 364 p. та ін..

18 Василенко С.Д. Європейський процес і Україна. – Одеса, 1996. - 136 с.; Братко-Кутинський О. Феномен України. К.: Вечірній Київ», 1996. – 304 с.; Вовк С.М. Від Праукраїни до Русі-України. – Чернівці: Прут, 2003. – 212 с.; Геополітичне майбутнє України. Міжнародна науково-практична конференція. – К., 1998. – 175 с.; Нова Україна і нова Європа час зближення. – Львів: ДЛУ, 1997. – 235 с.; Палій О. Ключ до історії України. – К.: Дніпро, 2005. – 136 с.; Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. - К.: Критика, 2000. - 303 с.; Шпак В.Т. Україна: від російського комунізму - до європейської цивілізації. – Черкаси: Брама, 2002. – 1999 с.; Ярчук О. Україна в геополітиці минулого // Визвол. шлях. - 2001. - № 6. - С. 30-39 та ін.

19 Костомаров М. Две русских народности // Основа. - 1861. -Кн.3. -С. 77-78.

20 Драгоманов М.П. Неправда — не просвіта // Літературно-публіцистичні тичні праці: У 2 т. — К., 1970. — Т.2. — С.393-400; Драгоманов М. Вибране: ..мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні /Упоряд. та авт. іст. - біогр. нарису Р.С.Міщук; Прим. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. - К.: Либідь, 1991. - 688 с.

21 Грушевський М. Історія України-Русі. -Т9. -Ч.2. - К., 1931. - С. 1507.

22 Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – 410 с.; Рудницький С. Політична географія України. – Львів, 1998. – 280 с.; Рудницький С. Коротка географія України. – Львів, 1910. – 152 с.

23 Михновський М. Profession de foi молодих українців // Правда. — 1894. — Т. 17; Самостійна Україна та ін. твори // Політологія: Хрестоматія. — Львів, 1995;

Націоналізм — всесвітня сила // Націоналізм; Антологія. — К.: Смолоскіп, 2000. — С. 756-788.

24 Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів : про ідею і організацію українського монархізму, писані 1919-1926 р. — 1926. — 126 с.; Липинський В. Покликання "варягів", чи організація хліборобів? : кілька уваг з приводу статті Е.Х. Чикаленка : "Де вихід?" - 2-е видання. 1954. — 87 с.

25 Донцов Д. Хрестом і мечем : твори. Б/м— 1967. — 114 с.; Донцов Д. Росія чи Європа? Б/м - 1955. - 210 с.

26 Вернадський В.И. Українське питання і російська громадскість.- К.: Вітчизна. -1988. - № 6.- С. ?????

27 Липа Ю. Призначення України. — Львів: Просвіта, 1992. — 272 с.?.; Липа Ю.І. Розподіл Росії. - Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. - 148 с.

28 Хвильовий М. Камо Грядеши. — Харків: "Книгоспілка", 1925. — 93 с.; Думки проти течії. — Харків: ДВУ, 1926 — 125 с.

29 Єфремов С.О. Історія українського письменства / Худож. оформл. В.М. Штогриня. — К, 1995. — 688 с.; Єфремов С. Статті. Наукові розвідки. Монографії. — К.: Наукова думка, 2002. — 760 с.

30 Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. — К.: Газета «Рада», 1997. — С. 476.

31 Юренко О. Микита Шаповал — хто він? // Нова політика. — 2002. - № 2. — С. 54.

32 Абдульдин Б. Глобалізація, інтеграція и пути преодоления конфликтности. - К.: Знання, 2000. - 56 с.; Булгаков В.А. Концептуальні засадивизначення геополітичних пріоритетів України. Автореф. канд.політ.наук. - К., 2002. — 18 с.; Кулініч М.А. Україна у новому геополітичному просторі: проблеми регіональної та субрегіональної безпеки. — К.: НІСД, 1994. — 29 с.; Курочкин О.В. Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята. — К.: Бібліотека українця, 2004. — 248 с.; Лещенко Л.О. Національні інтереси України та її зовнішньополітична стратегія // Політика і час. — 1993. — №7. — С.12-17; Лотоцький С. Україна в світовому геополітичному просторі. — Львів, ЛНУ, 2002. — 192 с.; Організаційно-правові засади забезпечення національної безпеки України: Навч. Посіб. / Г.П. Ситник, Г.П. Олуйко. — Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2005. — 236 с.; Панченко Ж.О. Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. — 19 с.; Пендюра М. М. Національна безпека України в контексті сучасних європейських геополітичних трансформацій: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2006. — 19 с.; Пирожков С. Актуальні проблеми реформування сфери безпеки і оборони України // Універсам. — 2005. - № 7-10. С. 12-13; Українська національна ідея і християнство / О.П. Реєнт, О.П. Лисенко.- К.: Богдана, 1997.- 124 с.; Ситник П.К. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні: Моногр. / - К.: НІСД, 2004. - 226 с.; Ситник Г.П. Державне управління національною безпекою України: Моногр. — К.: Вид-во НАДУ, 2004. — 408 с.; Україна: на межі цивілізації / В.М. Ткаченко, О.П. Реєнт — К., 1995; Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; І.Ф. Курас, В.Ф. Солдатенко. - К., 2001.

– ? с.; Структура геополітичних інтересів України / О.Л. Валецький, М.М. Гончар – К.: НІСД, 1995. – 99 с.; Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / За ред. Б. Парахонського. – К.: НІСД, 1999. – 192 с.; Україна і світ: проблеми міжнародного співробітництва і колективної безпеки. – К.: Атлантична Рада України, 1999. – 192 с.; Чекаленко Л.Д. Зовнішньополітичні механізми забезпечення національної безпеки України: Автореф. дис... д-ра політ. наук / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин — К., 2007. — 34 с.; Шипілова Л.М. Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України: Автореф. дис... канд. політ. наук / Рада національної безпеки і оборони України; Інститут проблем національної безпеки — К., 2007. — 20 с.; Яхно О.М. Україна в сучасному геополітичному просторі (політико-медійний аспект): Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. — 20 с.; Ukraine: Strategic Priorities: Analytical Estimations 2004 / Under the editorship of A.S.Galchynsky; National Institute for Strategic Studies. - Kyiv: NISS, 2004. - 344 p. та ін.

33 Вдовенко В.М. Політика нейтралітету і позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки. Автореф. дис... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2006. — 22 с.; Крючков Г.К. Похищение Украины: Вступление в НАТО угрожает нашей независимости. – К.: Оріяни, 2006. – 112 с.; Ліпкан В.А. Теоретико-методологічні засади управління у сфері національної безпеки України: Моногр. – К.: НАВС України, 2005. – 350 с.; Ліпкан В.А Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: Моногр.. – К.: Текст, 2003. – 600 с.; Ліпкан В.А Тероризм і національна безпека України. – К.: Знання, 2000. – 184 с.

34 Ліпкан В.І. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення. – К.: «Текст», 2003. – С. 57, 62.

35 Андрущенко (Гринько) С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі: Монографія. – К.: Логос, 2005. – С. 270.

36 Актуальні проблеми забезпечення національної безпеки України: Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 6 груд. 2005 р.) / Редкол.: О.М. Джужа та ін. – К.: ТЕКСТ, 2005. – 2006 с.; Актуальні проблеми реалізації Україною стратегічного курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію: Громадська думка та експертні оцінки: Наук.-інформ. зб. / За заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: Євроатлантикінформ, 2005. – Вип. 12. – 254 с.; Актуальні проблеми формування і реалізації військово-технічної політики України в контексті європейської і євроатлантичної інтеграції: Наук.-інформ. зб. / За заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: Євроатлантикінформ, 2005. – Вип. 6. – 236 с.; Бадзьо Д. Глобалізація та її наслідки для України // Політика і час. 2001. - № 7. С. 43-47; Базив Д.П. Геополитическая стратегия Украины – К.: Ин-т государства и права, 2000.- 192 с.; Бех В. Імператив концепції національної безпеки у ХХІ столітті // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С.3–13; Бідзюра І. Деякі аспекти захисту національних інтересів України // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 145–156; Білоусов Л., Левченко О. Безпека в Європі: центрально-європейський компонент // Політична думка. - 1994. - № 2 – С. 27-33; Бондарева В., Шепетов М. Геополитические и институциональные проблемы расширения Евросоюза на Восток // Підтекст. - 1997. - № 46. – С.24-26; Василенко С.Д. Українська геополітика:

традиції і сучасні реалії в контексті європейського процесу // Трибуна.-1999.- № 11-12 . - С.19-21; Гуцуляк О. Українська цивілізація: Геополітичний зміст // Голос нації. – 1996. - № 3 – 4. – С. 17-21; Дзьобань О.П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: Моногр. – Х.: НАУ ім. М.Є.Жуковського "ХАІ", 2004. – 292 с.; Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. К.: Наукова думка, 1992. – 126 с.; Сучасна українська геополітика / В.В. Мадісон, В.А. Шахов. – К.: Либідь, 2003- 173 с.; Мінгазутдінов І.О. Україна в системі європейської безпеки // Актуал. пробл. міжнар. відносин. Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 57 (ч. 1). – С. 67–75; Національна безпека України: стан, кризові явища та шляхи їх подолання: Міжнар. наук.-практ. конф., Київ 7–8 груд. 2005 р. / Редкол.: С .А.Єрохін, С.І.Пирожков, В.А.Гошовська та ін. – К.: 2005. – 400 с.; Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації / О.Г. Данільян, О.Г. Дзьобань, М.І. Панов. – Х.: Фоліо, 2002. – 285 с.; Організаційно-правові основи стратегії національної й воєнної безпеки України: практичні аспекти державного управління / М.І.Шпура, І.В.Романов, Ф.В.Саганюк та ін. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2006. – 238 с.; Павличко Д.В. Українська національна ідея. Статті, Виступи, інтерв'ю, документи. – К.: Генеза, 2004. – 771 с.; Римаренко Ю.І. Національний розвій України. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.; Розумний М. Національна ідея: Етапи розвитку // Наука і суспільство. – 1996. - № 1 – 2. – С. 23-27; Рудич Ф. Україна в геополітичному контексті // Віче. – 1998. – №11. – С. 3-19; Сиволюб Ю.В., Солдатенко В.Ф. Передумови і зародження української національної ідеї // Український історичний журнал. — 1994. — № 2—3; Українська ідея: Іс-тор. Нарис / В.Ф. Солдатенко, В.П. Крижанівський, Ю.А. Левенець. - К.: Наук. думка, 1995 - ? с.; Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. Г.Перепелиці. – К.: НІСД, 2002. – 864 с.; Тодоров І.Я. Історичні та геополітичні передумови європейського вибору України. // Вступ до міжнародних відносин. Наукові праці Донецького національного університету. Серія Міжнародні відносини. Вип 2. – Донецьк, 2002. – С. 41-53; Тодоров І.Я. Геополитический выбор Украины в контексте последствий распада СССР. // Распад СССР: 10 лет спустя. – М., 2002. – С. 232-235; Тодоров І.Я. Трансатлантичне покликання слов'янства // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця. – Вип. 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя . – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 360-363; Тодоров І.Я. Національна ідея в контексті європейського покликання України // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецький державний інститут штучного інтелекту. – 2004. - № 1. - С. 308-313; Україна в геополітичному інтер'єрі кінця ХХ сторіччя (матеріали дискусії) // Політична думка. - 1994. - № 3. С. 23-36; Україна шукає свою ідентичність. Зб.статей. – К.: ВБФ поступ, 2004. – 132 с.; Хилько М.М. Філософсько-світоглядні підвалини української геополітичної думки: Автореф. дис... канд. філос. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 16 с.; Шаблінський І. Розуміння сили в контексті національної безпеки // Національна безпека. – 2005. – № 4. – С.107–115; Яхно О.М. Україна в сучасному геополітичному просторі (політико-медійний аспект): Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. — 20 с. та ін.

- 37 Гаджиев К. С. Геополитика. - М.: Международные отношения, 1997. – 383 с.
- 38 Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. - М.: Арктогея, 1997. - 608 с.; Дугин А. Евразийский путь как Национальная Идея. - М.: Арктогея-Центр, 2002. - 144 с.
- 39 Кара-Мурза С. Евроцентризм как скрытая идеология перестройки. М: СИМС, 1996. – 178 с.; Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. М.: Алгоритм, 2000. – 385 с.
- 40 Нартов М.А. Геополитика: Учеб. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ, 2003. - 439 с.
- 41 Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование в эпоху стратегической нестабильности. - М.: Алгоритм, 2000. – 352 с.; Ильин В.В., Панарин А.С. Философия политики.- М., 1994. - С. 110-163.
- 42 Тихонравов Ю.В. Геополитика. - М.: Бизнес-школа Интел-синтез, 1998. – 366 с.
- 43 Возжеников А.В. Парадигма национальной безопасности реформирующейся России: Монография. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: ЭДАСПАК, 2000. - 360 с.; Гобозов И. А. Философия политики. - М.: ТЕИС, 1998. - 154 с.; Караганов С.А. Геополитические перемены в Европе, политика Запада и альтернативы для России. – М., 1995. – 186 с.; Мошес А. Политика Запада в отношении Украины // Мировая экономика и международные отношения.- 1996. - № 2. – С. 48-54 та ін.
- 44 Василенко И.А. Политическая глобалистика: Учеб. пособие для студентов вузов.- М.: Логос, 2000.- 358 с.
- 45 Бабурин С.Н. Российский путь: Становление российской геополитики кануна XXI века: Статьи, выступления, интервью 1990-1995 гг.. — М., 1995. — 224 с.; Бабурин С. Н. Территория государства: Правовые и геополитические проблемы. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1997. — 480 с.
- 46 Жириновский В.В. ЛДПР и военная политика России. — М., 1995. — 16 с.; Жириновский В.В. Плевок на Запад / Либерально- демократическая партия России. — М., 1995. — 64с.; ЛДПР. Политическая азбука / Либерально-демократическая партия России / В. Жириновский (ред.). — М.: Издание Либерально-демократической партии России, 2001. — 96 с.
- 47 Зюганов Г.А. Держава. - М.: Информпечать, 1994. – 192 с.; Зюганов Г.А. Постигание России / А.К. Фролов (ред.). — М.: Мысль, 2000. — 511 с.; Зюганов Г.А. . На рубеже тысячелетий: Судьба России в современном мире. — М.: Мысль, 2001. — 574 с.
- 48 Явлинский Г.А. Экономика России: наследство и возможности. — М.: ЭПИцентр, 1995. — 144 с.
- 49 Kjellen, Rudolf. Die politische Probleme des Weltkrieges.–Leipzig und Berlin. 8. Aufl.— 1918; Mackinder, Halford John. The Geographical Pivot of History // Geographical Journal. -1904.—N.XXIII.—P.435; Meyer H.C. Mitteleuropa in German Thought and Action 1915-1945.—The Hague.—1955.—P.287; Mommsen W.J. Max Weber und die deutsche Politik 1890—1920.—Тьbingen.—1974; Sherman W. Garnet. Keystone in the Arch. Ukraine in the Emerging Security Environment of Central and Eastern Europe // Internet, <http://www.carnegie.ru>; Sherman W. Garnet. Keystone in the Arch. Ukraine in the

Emerging Security Environment of Central and Eastern Europe // Internet, <http://www.carnegie.ru>; Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World System (Studies on Modern Capitalism). Cambridge UP. 1991.

50 Бжезинский З. Преждевременное партнерство // Полис. 1994. № 1. - С. 58; Бжезинський З. Вирішальна роль України на пострадянському просторі // Політика і час. 1997. - № 9. - С. 24-28; Бжезинський З. Україна й Польща в контексті європейської інтеграції // Стратегічна панорама. - 1998. - № 3-4 - С.14-17; Бжезинский З. Выбор: Мировое господство или глобальное лидерство. - М.: Международные отношения, 2004. - 288 с.; Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. - М.: Международные отношения, 2005. - 256 с.

51 Fukuyama F. The End of History? // The National Interest. Vol. 16. - 1989. - P. 3-13; Фукуяма Ф. Великий разрыв. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. - 474 с.

52 Huntington S. The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs Vol. 72. - 1993. - P. 22-48; Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. - М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. - 603 с.

53 Вебстер Н.Х. Всемирная революция: Заговор против цивилизации. - К.: Серж, 2001. - 292 с.; Дейвіс Н. Європа: Історія. - Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. - К.: Основи, 2000. - 146 с.; Кандель П. Расширение ЕС и НАТО и его последствия для Востока Европы // Вестник Московского ун-та. Социология и политология. - 1996. - № 4 - С. 38-46; Киви Б. Гигабайты власти. Информационные технологии между свободой и тоталитаризмом. - М.: Бестселлер, 2004. - 352 с.; Киссинджер Г. Дипломатия. - М.: Международные отношения, 1997. - 790 с.; Левандовський В. Україна та Росія: спроба цивілізаційного аналізу // Політологічні читання.—1992.—№4.—С. 165-170; Стратегия стабильного мира. Навстречу Евроатлантическому сообществу безопасности / Д. Гудби, П. Бувальда, Д. Тренин. - М.: Междунар. отношения, 2003. - 208 с.; Шерр Дж. Шенгенська угода, розширення ЄС та європейська безпека // Національна безпека і оборона. - 2000. - № 9 - С. 67-74; Шнайдер-Детерс В. Європейська перспектива України: повноправне членство чи добросусідство? // Політична думка. - 2000. - № 2. - С. 54-63; Штейнменц К. ЕС и НАТО: различные цели, скорость и пространство интеграции // Актуал. пробл. міжнар. відносин: Зб. наук. пр. - К., 2004. - Вип. 47 (ч. 11). - С.75-79; Sherr J. Transforming the Security Sector in Ukraine: What are the Constraints? What is Possible? James Sherr, April 2004, Conflict Studies Research Centre, Defence Academy of the United Kingdom; Sherr J. Ukraine's Defence Reform: An Update, July 2002, Conflict Studies Research Centre, Defence Academy of the United Kingdom та ін.

54 Балтажи М.Ф. Шлях до об'єднаної Європи пролягає через Центральну Європу // Стратегічна панорама. - 1999. - № 1-2. - С.49-56; Будкін В., Сіденко В. Україна та ЄС: лібералізація співробітництва // Політична думка. - 1995. - № 2-3. - С. 38-47; Вакулич В.М. Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом: Автореф. дис...канд. політ. наук / Нац. акад. наук України. - К., 2001.- 15 с.; Василенко С.Д. Європейський процес і Україна. - О.: Ісц Політехнічний університет, 1996. - 136 с.; Гудима Б. Дорогою до спільного дому. Стосунки між Україною та ЄС у світлі набуття чинності Угодою про партнерство та співробітництво між Україною

та ЄС // Політика і час - 1998. - № 5. – С.12-17; Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми: Монографія / За ред. В.П.Горбатенка; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. - К.: ТОВ "Юридична думка", 2005. - 332 с.; Ковальова О.О. Стратегія євроінтеграції як реалізація європейського вибору України. – К., 2003. – 340 с.; Костюк С.М. Стан і перспективи співпраці України з Європейським Союзом: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці, 2004. – 19 с.; Крушинський В. Розширення Європейського Союзу і проблема участі України в інтеграційних процесах // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2003. – Вип. 10. С. 45-54; Ляшенко О.О. Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.). Автореф. дис. ... канд.іст. наук. – К., 2002 – 16 с.; Матвеев С. “Європейський вибір України: хроніка подій” // Політика і час. - 2001. - №10; Международное сотрудничество: европейская и евроатлантическая интеграция: Учебное пособие / В.И.Дубницкий, В.Ю.Королев, В.Ю.Паршакова, О.А.Зеркаль, Е.В.Беликова, И.В.Михайлик, С.А.Тарасюк. / Под общ. Ред.. проф.. проф.. В.И.Дубницкого. – Донецк: ООО «Юго-Восток, ЛТД», 2007. – 436 с.; Надтока Г.М. Перспективи євроінтеграції України: порівняльний аналіз розвитку країн-сусідів ЄС. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/may/007.htm>. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України. 26.06. 2007; Пристайко О.Є. Політика Європейського Союзу стосовно України: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 21 с.; Проблеми та перспективи інтеграції України до ЄС. Заочний круглий стіл // Національна безпека і оборона. - 2000. - № 9. С.3-34; Снігир О.В. Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка "об'єкт суб'єктивних" відносин: Автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / Національний ін-т стратегічних досліджень; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки — К., 2004. — 16 с.; Солоненко І. Державна політика європейської інтеграції України в контексті відносин з Європейським Союзом (основні тенденції 2002 року)// Управління сучасним містом, 2003. - № 1-3 (9). С. 13-17; Сушко О. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами. – К.: Євро Регіо Україна, 2004. – 94 с.?.; Тодоров І.Я. Україна та Європейська інтеграція: проблеми і перспективи.//Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2001. - № 1. – С. 255-261; Тодоров І.Я. Розширення ЄС та Україна: проблеми та можливості їхнього вирішення//Історичні і політологічні дослідження. – 2002. - № 2 (10). – С. 218-226; Тодоров І.Я. Міжнародно-правове співробітництво України з країнами Євросоюзу та НАТО: кількісний вимір // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – Донецьк, 2004 - № 2 (20). – С.161-166; Тодоров І.Я. Європейське покликання України в контексті глобалізації // Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин. - 2004. - Вип. 12. - С. 20-27; Тодоров І.Я. Українська геостратегія в контексті європейського і євроатлантичного покликання // Міжнародна науково-практична конференція „Глобалізація та Україна”. Матеріали конференції. Україна, Донецьк, 7-8 квітня 2004 року. – Донецьк, 2004. – С. 146-153; Тодоров І.Я. Європейська перспектива - українське покликання // Донецький Вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 5. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2004. – С. 53-67

; Тодоров І.Я. Європейський вибір України у вимірі глобалізації // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: гуманітарні науки. Випуск 86. – Донецьк, ДонНТУ, 2005. – С. 176-181 та ін.

55 Губський Б. Євроатлантична інтеграція України. - К.: ЛОГОС, 2003.- 328 с.

56 Україна на шляху до Європи / Л. Хоффман, Ф. Мьоллерс Ф.. – К.: „Фенікс”, 2001. – 343 с.

57 Більш ніж сусіди. Розширений Європейський Союз та Україна – нові відносини. Аналітичний звіт. Варшава, 2004. – 106 с.

58 Бабкіна О. Проблеми міжнародної та європейської безпеки на початку ХХІ ст. // Освіта і управління. – 2005. – Т.8. - № 1. – С.20–25; Безпека та стабільність країн постсоціалістичної Європи в контексті розширення НАТО: ілюзії та реалії: Матеріали міжнар. наук. семінару, Чернівці, / О.В. Добржанський (ред. кол.). — Чернівці : Золоті литаври, 2003. — 129 с.; Бойко М. Особливості становлення та розвитку двосторонніх взаємин Україна-НАТО. // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2004. – Вип. 14. - С. 10-17; Вагапов В.Б., Дорошенко М.П., Кононенко К. А. Україна – НАТО: на порозі якісних змін у взаємовідносинах // Наука і оборона. – 2002. – № 3. – С.3–9; Варга Д., Надь Л. Зв'язки України з НАТО: погляд з Угорщини // Національна безпека і оборона. - 2000. - № 8. С. 29-35; Відносини Україна – НАТО: економічні аспекти / За ред.. О. Соскіна– К.: ІТС, 2003. – 120 с.; Військово-технічна політика країн-членів НАТО: організаційні аспекти співробітництва України з Альянсом: Наук.-інформ. зб. / За заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: Євроатлантикінформ, 2005. – Вип. 10. – 229 с.; Герасимчук Л. Життя без НАТО: / НАТО для України // Мир денег. – 2006. – № 6. – С.48–51; Гречанінов В. Регіональні аспекти реалізації Україною зовнішньополітичного курсу на євроатлантичну інтеграцію // Економічний часопис. – 2006. - № 7-8. – С. 15-16; Демократичні трансформації в процесі підготовки до членства в НАТО. Досвід країн-кандидатів для України: Аналітична доповідь / Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України / О. Сушко (ред.). — К., 2002. — 53 с.; Демократичний контроль над системою національної безпеки та збройними силами: поширення цінностей НАТО в євроатлантичному просторі / Матеріали міжнародного семінару. – Сімферополь, Доля, 2003. – 2003. – 320 с.; Джердж С. Зманіпульований негатив щодо НАТО в Україні: хто за лаштунками? // Економічний часопис. – 2006. - № 7-8. С. 13-14; Євроатлантична інтеграція України: військово-політичні аспекти: Моногр. / Т. Брежнева, О. Їжак, А. Шевцов. – Д.: Пороги, 2003. – 160 с.; Жеребецький Є. Рівноправні відносини з Росією можливі лише під парасолькою НАТО // Чорноморсько-каспійський Регіон. – 2006. - № 1. – С. 29-33; Каспрук В. Раніше Україна і НАТО будували гарні собори, тепер їх необхідно заповнити людьми, які вірують // Надзвичайна ситуація. – 2005. – № 5. – С.56–60; Каспрук В. Як хто ставиться до НАТО: уявлення, стереотипи, позиції // Надзвичайна ситуація. – 2004. – № 10. – С.26–41; Козакевич Є. Розширення НАТО та європейська політика України // Політична думка. – 1999. – №1-2. – С. 87-102; Кокошинський О. Подолання старих і нових міфів щодо НАТО - актуальне зовнішньополітичне завдання України // Економічний часопис. – 2006. - № 1-2. – С. 43-45; Концептуальні підходи до членства в НАТО: досвід держав-членів Альянсу: Наук.-інформ. зб. / За заг. ред. В.П.Горбуліна. – К.: Євроатлантикінформ, 2005. – Вип. 11. – 206 с.; Крамаревський О. І плюси, і мінуси. Розширення НАТО і безпека України // Політика

і час. — 1996. — № 7. — С.35-39; Лавриненко В.Г. Членство в НАТО - мета чи спосіб її реалізації? / "Економічний часопис", 2002, № 7-8. С.29-33; Матвіюк І.В. Етапи формування правової бази співробітництва збройних сил України в НАТО: історичний аспект // Вісник Акад. прав. і соц. відносин Федерації профспілок України . — 2005. — № 5. — С.162–165; Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО і іншими структурами європейської безпеки / Перепелиця Г.М. — К.: Стилос, 2002. — 313 с.; Мельник Н. Безпековий вимір цивілізаційного вибору України: НАТО, Росія, нейтралітет? // Економічний часопис. — 2007. - № 3-4. С. 28-30; Окремі аспекти відносин Україна - НАТО: коротко про головне. — К., б/в, 2006. — 24 с.; Палій О. Україна: шлях до Європи через НАТО // Універсум.- 2003.- №7-10.- С. 24-25; Палій О. Навіщо Україні НАТО? — К.: Дніпро, 2006. — 144 с.; Перепелиця Г. М., Карновале М., Пирожков С. та ін..Україна і НАТО // Політика і час. 1995. - № 6. С. 34-42; Рябко В. Євроатлантичні орієнтири України // Євроатлантична панорама. — 2006. - № 7. — С. 14-17; Семіков О. На шляху набуття Україною членства в НАТО // Україна – НАТО. — 2005. — № 4. — С. 39–51; Семіков О. Перспективи стають ближчими // Україна – НАТО. — 2006. — № 7. — С. 9–18.; Смолянчук В. Фактор НАТО у формуванні військової могутності української держави // Людина і політика. — 2000. - № 3. С. 23-27; Сухоруров А. Економічні аспекти співробітництва України з НАТО // Екон. часопис. — XXI. — 2003. — № 4. — С. 14–16; Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави: Моногр. / Л.М. Артюшин, Г.Ф. Костенко. — Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. — 176 с.; Ткач Д. Україна – НАТО. Зроблено багато, але зробити потрібно ще більше // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. — 2002. — Вип. 9. С. 53-59; Тодоров І.Я. Євроатлантичний вибір України крізь призму скептичних поглядів // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. — Донецьк, 2002 - № 3 / 4 (11/12). — С. 237-242; Тодоров І.Я. НАТО як " новий" зовнішньополітичний інтерес України: регіональний вимір // Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин. - 2003. - Вип. 10. - С. 41-46; Тодоров І.Я. Європейське покликання України в контексті нового розширення ЄС та НАТО – до видання історичного факультету ДонНУ // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. — Донецьк, 2003 - № 3-4 (15-16). — С.275-280; Тодоров І.Я. Міжнародно-правове співробітництво України з країнами Євросоюзу та НАТО: кількісний вимір // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. — Донецьк, 2004 - № 2 (20). — С.161-166; Тодоров І.Я. Політичні і правові засади співробітництва України і НАТО // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 71-72. К., 2004. — С. 108-111; Тодоров І.Я. Регіональні аспекти євроатлантичного вектору зовнішньої політики України // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр. (історичні науки, політологія, міжнародні відносини і філософія). — Донецьк , 2001. - С . 93-95; Тодоров І.Я. НАТО та Україна в новій геополітичній ситуації // Наукові праці Донецького державного технічного університету. Випуск 57. Серія: гуманітарні науки. — Донецьк, ДонНТУ, 2002. — С. 204-209; Тодоров І.Я. Інформаційне забезпечення курсу на євроатлантичну інтеграцію України // Інформаційно-

аналітична діяльність в міжнародних відносинах. Частина I. Матеріали науково-практичної конференції. Хмельницький, 2003. – С. 92-97; Тодоров І.Я. Цільовий план Україна-НАТО на 2003 рік в контексті європейської інтеграції // Євроінтеграція України: проблеми и перспективы / Материалы Донецкой региональной международной научной конференции студентов и молодых ученых. – Донецк, 2003. – С. 32-33; Тодоров І.Я. Сучасна українська періодика як джерело вивчення євроатлантичної інтеграції України // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24-26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М. М. Романюка. - Львів, 2003. - С. 463-468; Тодоров І.Я. Євроатлантична інтеграція України в контексті глобалізації // Социальные, экономические, политические и психологические последствия глобализации в современном обществе. – Донецк, 2003. – С. 145-148; Толстов С. Україна в євроатлантичних відносинах: досвід пристосування // Політична думка.-1999.- № 3. - С. 73-86; Фурашев В. Система інформування громадськості щодо євроатлантичного курсу України: шляхи вдосконалення // Економічний часопис. – 2007. - № 1-2 – С. 14-17; Черноусенко О. Партнерство Україна – НАТО: еволюція розвитку // Політика і час. – 2003. – № 10; Шипілова Л. М. Методика обґрунтування понятійно-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки. Монографія – К.: Інститут проблем національної безпеки при РНБОУ – 2005. – 217 с.; Яснюк В. Подолання стереотипів щодо НАТО – важлива умова для забезпечення євроатлантичної перспективи України // Економічний часопис. – 2007. - № 1-2 – С. 12-13; Ukraine and NATO: The Policy and Practice of Co-operating with the Euro- Atlantic Security Community / Nienke de Deugd. – Groningen: The Centre of European Security Studies 2007 – 154 p. та ін.

59 Бадрак В. Зональне тестування натовських перспектив України // Зеркало недели. – 2002. – 1 июня; Шлях до НАТО: вимір безпеки. Лідери думок про євроатлантичну інтеграцію України / В.В. Бадрак, С.Г. Згурець, М.М.Самусь та ін. - К.: 2006. - 221 с. та ін.

60 Бодрук О.С. Шлях євроатлантичної інтеграції України у контексті Празького саміту НАТО // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 1. – С. 23-31 та ін.

61 Гончаренко О. Ступаючи на європейський шлях: проблеми та перспективи євроатлантичної інтеграції України // Політика і час. - 2002. - № 11 . - С.33-37 та ін.

62 Горбулін В.П. Военно-техническое сотрудничество Украины с НАТО (нереализованный потенциал евроатлантической интеграции // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 1 – С. 21-28; Горбулін В.П. Національна безпека: ціннісні орієнтири // Україна – НАТО. – 2005. – № 1. – С. 4–13; Горбулін В.П., Качинський А .В. Стратегічні ризики – нова парадигма стратегії національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. – С. 18–25; Горбулін В.П., Качинський А.В. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від "суспільства розвитку" до громадянського суспільства // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 13–26 та ін.

63 Демчук П.О. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції. К.: ППП, 2004. – 264 с.

64 Дергачов О. Особливе партнерство України з НАТО / Громадська політика щодо НАТО в Україні: діємо разом. – Матеріали та документи міжнародного

семінару 8 квітня 2003 р. – К., 2003. – С. 32- 48 та ін.

65 Їжак О. Біля „відчинених дверей”. Європейська оборонна інтеграція і національна безпека України // Політика і час. – 2002. – № 2. – С. 45-49.; Їжак О. У новому циклі розширення Альянсу // Політика і час. – 2002. – № 11 – С. 57-64;

66 Марчук Є.К. Співробітництво України з НАТО у 2002 році // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 1 – С. 3-9;

67 Перепелиця Г. М. Україна і НАТО: перспективи співробітництва // Національна безпека та оборона. - 2000. - № 8. – С. 21-29; Перепелиця Г. М. Вступ до НАТО як результат євроатлантичного вибору України // Економічний часопис. - К.: Інститут трансформації суспільства. - 2001. - № 6. – С. 19-22; Перепелиця Г. М. Модель НАТО і українська перспектива // Економічний часопис XXI - (Україна - шлях до НАТО) - 2002. - № 7-8. – С. 24-28; Перепелиця Г.М. НАТО і Україна в умовах трансформаційних процесів // Актуал. пробл. міжнар. відносин. Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 57 (ч. 1). – С.89–103 та ін.

68 Соколов А.А. Україна в європейському воєнно-політичному вимірі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 2004. – 21 с.; Соколов А.А. Україна та перспективи зміцнення субрегіональної безпеки після другої хвилі розширення НАТО // Стратегічна панорама. 2005. - № 1. - С. 26-32.

69 Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / Національний ін-т стратегічних досліджень; Фонд ім. Фрідріха Еберта. Представництво в Україні / За ред. Г.М. Перепелиці. — К. : Видавничий дім "Стилос", 2004. — 407 с.

70 Організаційно-правові основи стратегії національної й воєнної безпеки України: практичні аспекти державного управління / М.І.Шпура, І.В.Романов, Ф.В. Сатанюк та ін. К.:ННДЦ ОТ і ВБ України, 2006. – 238 с.

71 Біла К.Д. Особливе партнерство Україна-НАТО як проблема національної та європейської безпеки. Автореф. дис. ... канд.політ наук. – К., 2002. – 16 с.; Деменко О. Ф. Євроатлантична інтеграція України (політологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького — К., 2004. — 20 с.; Палій О.А. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції: Автореф. дис. ...канд. політ. наук: 21.01.01 / Інститут проблем міжнародної безпеки при Раді Національної безпеки і оборони України. – К., 2006. - 15 с.; Полторацький О. С. Роль НАТО у формуванні сучасної системи міжнародної безпеки: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2003. — 18 с.; Томашевич О. Програми партнерства НАТО наприкінці ХХ - початку ХХІ ст.: Автореф. дис. .... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 20 с. та ін.

72 Волошин В.А. Природа, характер та динаміка співробітництва України з інститутами ОБСЄ: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. — 21 с.; Кубієвич С. Організація з Безпеки і Співробітництва в Європі та Україна: міжнародне співробітництво у справі попередження конфліктів і забезпечення прав людини // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2004. – Вип. 14. - С. 165-172; Тамм А. Є. Відносини України з ОБСЄ: нові реалії. //Людина і політика. – 2003. - № 2. – С. 25-

29; Федуняк С. Діяльність ОБСЄ у галузі безпеки на пострадянському просторі // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2004. – Вип. 14. - С. 109-106; Хоменко М.М. Діяльність України в Організації з безпеки та співробітництва в Європі (90-ті роки ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 19 с. та ін.

73 Анісімова М.Ф. Зобов'язання України щодо прав людини у зв'язку зі вступом до Ради Європи: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2001. — 18 с.; Виконання зобов'язань України щодо Ради Європи: Як і коли?: Інформ.-аналіт. матеріали до Круглого столу парламентарів та експертів /Атлантична Рада України, Центр стратегічних дослідж., Фонд Ф. Еберта в Україні. - К., 2001. - 17 с.; Лисенко О.М. Зобов'язання України перед Радою Європи: теорія та практика виконання // Борисфен. – 2005. – №6. – С. 27 – 28; Опришко В. Україна в Раді Європи. //Віче. – 1997. - № 6 – С.138-155; Тодоров І.Я. Проблеми імплементації Європейської Хартії регіональних мов в Україні // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – Донецьк, 2003 - № 2 (14). – С. 184-188; Тодоров І.Я. Роль Совета Европы в создании единой информационной среды университетов // Университеты и общество. Сотрудничество университетов в XXI веке: Тезисы Второй международной конференции университетов. (МГУ им.М.В.Ломоносова, 27-28 ноября 2003 г.). – М.: МАКС пресс, 2003. – С. 381-382; Чиж І.С. Україна в Раді Європи. – К.: Парл. вид-во,2001. – 384 с. та ін.

74 Консорціум демократичного контролю Чорноморсько-Каспійського регіону: Матеріали Уставночих зборів, 27 листоп. 2004 р., м. Київ. - Сімферопіль.: ДОЛЯ, 2005. - 132 с.; Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки: Монографія /Нац. ін-т стратег. дослідж.; За ред. Б. О. Парахонського. - К.: НІСД, 2001. - 134 с.; Теміров Ю.Т. Трансатлантична єдність як фактор міжнародної безпеки // NATO, Peace and International Security in XXI Century. – Donetsk, 2005. - P. 48-54 та ін.

75 Піляєв І.С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі. — К. : Видавничий дім "Юридична книга", 2003. — 436 с.; Піляєв І.С. Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи: Автореф. дис ... д-ра політ. наук / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин — К., 2004. — 39 с.; Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції: Навч. посіб. / В. Мармазов, І. Піляєв. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України / Ю.С. Шемшученко (ред.). — К. : Видавничий Дім "Юридична книга", 2000. — 467 с.; Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми / В.Є. Мармазов, І.С. Піляєв. – К.: Вентурі,1999. – 400 с.

76 Лисенко О.М. Український парламентаризм в світлі „європейського вибору” (1991 – 1995 рр.) // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – Випуск 46. – Київ, 2005. – С. 153 – 161; Парламентський вимір європейської інтеграції / Під ред. С.Г. Плачкової. - К.: Нора-Прінт, 2005. - 102 с.; Парламентський контроль над збройними силами: досвід європейських країн / Національний ін-т стратегічних досліджень при Адміністрації Президента України; Женевський центр демократичного контролю над збройними силами (Швейцарія) / Г.М. Перепелиця (підгот.). — К. : Стилос, 2002. – 552 с. та ін.

77 Базиліук Я.Б. Про пріоритети України у здійсненні економічної інтеграції // Стратегічна панорама - № 1. – 2005; Державна допомога виробникам в Україні: реформування відповідно до норм СОТ та ЄС / Український центр міжнародної інтеграції / За ред. С. Касьянова. — К.: Нора-Друк, 2004. — 86 с.; http://eu-directory.ea-ua.info/index.php?act=show&doc_id=263&id=37 Економічна інтеграція України в Європейський Союз: Наук. ред. Р.Айзен. — Тернопіль.: Економічна думка, 2003. — 185 с.; Кровяк А. Интеграция Польши и Украины в европейскую экономическую систему. — Донецк, 2006. — 240 с.; Микієвич М., Мозіль З. Правове регулювання торговельних відносин між Україною та Європейським Союзом // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. — 2004. — Вип. 14-С. 135-142; Юшина С.І. Державне регулювання зовнішньої торгівлі в Україні (організаційно-правовий аспект): Автореф. дис... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2006. — 16 с. та ін.

78 Регулювання сфери фінансових послуг у праві Європейського Союзу та перспективи адаптації законодавства України / Центр порівняльного права при Міністерстві юстиції України; Центр перекладів актів європейського права при Міністерстві юстиції України; Т. Вовк, Г. Друзенко, Г. Зугравий та ін. — Х.: Консум, 2002; Саакадзе Л.В. Валютно-фінансовий механізм євроінтеграції // Співпраця ЄС та України / Аналітичний щоквартальник. — Київ, 2003. — Вип. №3. — С. 34-45 та ін.

79 Податкові аспекти права СОТ та *acquis* ЄС. Орієнтири податкової реформи в Україні / Центр європейського та порівняльного права / За ред. С. Шевчука. — Х. : Консум, 2004. — 183 с.; Демиденко Л.М. Удосконалення прямого оподаткування у напрямку інтеграції в ЄС // Фінанси України. — 2000. — N 4. — С. 124-128 та ін.

80 Інноваційний потенціал України та країн ЄС (порівняльний аналіз) / Український ін-т науково-технічної і економічної інформації; НДІ статистики Держкомстату України; В.І. Карпов, О.О. Саверченко, Л.Ф. Радзієвська та ін. — К. : УкрІНТЕІ; НДІ статистики, 2002. — 40 с. та ін.

81 Дубовик С. Міжнародне співробітництво України в енергетичній сфері // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України.-2002 .-№ 2.- С. 376-382; Кірпа Г.М. Інтеграція залізничного транспорту України у Європейську транспортну систему. — Д. : Видавництво Дніпропетровського національного ун-ту залізничного транспорту ім. академіка В.Лазаряна, 2003. — 268 с. та ін.

82 Зінчук Т. Аграрна політика України: можливості та перспективи інтеграції в ЄС // Економіка України. — 2000. — N 12. — С. 58-66; Кваша С.М., Діброва Л.В. Аграрні аспекти вступу України до СОТ // Науковий вісник Державної академії статистики, обліку та аудиту. 2004. - № 2. — С. 70-75; Тодоров І.Я. Агропромисловий комплекс України: відповідь на європейське покликання // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В.Кульчицького, А.Г.Морозова. — Черкаси: Черкаський державний університет імені Богдана Хмельницького, 2003. — Вип. 7. — С. 166-170 та ін.

83 Болонський процес в Європі. Що це таке і чи потрібний він Україні? / А. Підаєв, В. Передерій. — К., 2004. — 190 с.; Інтеграція вищої освіти України в європейську систему: Зб. наук. пр.: За результатами Міжнар. наук.-метод. конф. " Інтеграція вищої освіти України в європейську систему", Дніпропетровськ, 15 травня

2001р. / Міжнародний фонд "Відродження" / За ред. Н.Є. Бойцун. — Д.: Арт-Прес, 2001. — 108 с.; Платонов А.В. Болонський процес у контексті національної безпеки України // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. "Україна – суб'єкт європейського освітнього простору". – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2005. – С. 123–126; Сікорська І.М. Удосконалення державного управління вищою освітою в контексті європейської інтеграції: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр. / Донецький держ. ун-т управління. — Донецьк, 2006. — 21 с. та ін.

84 Бодрук О.С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародні аспекти. – К.: РНБОУ, 2001. – 299 с.; Борохвостов В. Програма співробітництва України з НАТО у військово-технічній сфері // Євроатлантикінформ. – 2005. – № 3. – С. 38–40; Перепелиця Г.М. Воєнна безпека України на межі тисячоліть. - К.: Стилос, 2002. – 298 с.; Пирожков С.І. Концептуальні підходи до формування системи національної безпеки України//Національна безпека і оборона. – 2003. - № 1. – С. 3-7; Руснак І. У процесі воєнної реформи. Стратегічні завдання поступової інтеграції України в НАТО: Практичний вимір // Політика і час. – 2003. – № 11. – С. 9–13; Телічкін О.О. Правоохоронна діяльність у сфері забезпечення міжнародного миру і безпеки: організаційно-правові засади: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2004. – 40 с. та ін.

85 Асланян Г.П. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" // Часопис "Парламент". – 2004. – № 2. – С. 36-40; Головка О. Адаптація законодавства України до стандартів права Європейського Союзу: теоретичні аспекти // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2004. – Вип. 13. - С. 137-142; Друзенко Г.В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: досвід часткового прийняття *acquis communautaire* без чіткої перспективи членства в Союзі // Юридичний журнал. – 2005. - № 4. – С. 27-32; Кравчук І.В. Механізми державного управління процесом адаптації національного права до права ЄС: порівняльний аналіз: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр. / Національна академія держ. управління при Президенті України. — К., 2006. — 20 с.; Куровська І.А. Розв'язання проблем гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу як передумова інтеграції України до європейських співтовариств: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Інститут законодавства Верховної Ради України. — К., 2007. — 18 с.; Микієвич М. Вступ України у СОТ як етап інтеграції до Європейського Союзу: правові аспекти // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2004. – Вип. 13. - С. 70-77; Петров Р.А. Правове становище українських суб'єктів господарювання в європейському співтоваристві. автореф дис... канд. юрид. наук / НАН України. — Донецьк, 1999 – 18 с.; Сюр Н.В. Правова інтеграція України до Європейського Союзу: теоретико-правове дослідження: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2006. — 20 с. та ін.

86 Батченко Л.В., Штукарін С.І. Досвід європейської багаторівневої моделі управління для України в контексті глобалізації // Збірник праць Донецької державної академії управління: "Фінансовий механізм державного управління економікою України. – Серія "Державне управління". – Том IV. – № 27. – Донецьк : ДонДАУ, 2003. – С. 114-126; Богданович В. Моделювання управлінських рішень з питань євроатлантичної інтеграції // Україна – НАТО. – 2005. – № 6. – С.39–48; Лисенко О.М

. Становлення та функціонування органів державної влади України в контексті євроінтеграційних процесів (1991-2004 рр.): Автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького — К., 2006. — 20 с.; Семикіна М. Трансформація трудового менталітету персоналу у ракурсі економічної інтеграції України до Європейського Союзу // Вісник ТАНГ.- 2001.- № 18. -Ч. 2.- С.191-197; Щерба О.В. Адаптація української дипломатичної служби до вимог сучасності в світлі досвіду країн Заходу: Автореф. дис... канд. політ. наук/ Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2001. — 17 с. та ін.

87 Адміністративна юстиція: європейський досвід та пропозиції для України / Центр політико-правових реформ; Фонд сприяння правовим і політичним реформам / За ред. В.Шишкіна. — К. : Факт, 2003. — 535 с.; Лисенко О.М. Вплив європейської політики України на розвиток системи правосуддя // Сборник научных трудов по материалам научно-практической конференции “Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути их развития”. Том 2. Юридические и политические науки, государственное управление. – Одесса: Черноморье, 2005. – С. 57 – 59; Пазюк А. Захист персональних даних: європейський досвід // Економіка. Фінанси. Право. — 2000. — N 10. — С. 22-25 та ін. http://eu-directory.ea-ua.info/index.php?act=show&doc_id=44&id=36

88 Заїка С.О. Строки у кримінальному процесі України в контексті європейських стандартів: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2006. — 19 с.; Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: Автореф. дис... д-ра юрид. наук / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2005. – 40 с.; Пепеляєв С.Г. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально- процесуального права України: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Національна академія внутрішніх справ України. — К., 2005 та ін.

89 Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці?: Матеріали міжнар. "круглого столу" експертів (м. Ужгород, 7-9 листопада 2002 р.) / Національний ін-т стратегічних досліджень (Закарпатський філіал); Фонд Фрідріха Еберта (Регіональне бюро в Україні, Білорусі, Молдові); Фонд "Європейський дім" / За ред. О.С. Власюка. — Ужгород: Видавництво В.Падяка, 2002. — 180 с.; Береза А.В. Регіональна політика як чинник суспільної стабільності: європейський досвід і Україна: Автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького — К., 2007. — 19 с.; Возняк Т.С. Геополітична роль Західної України в українському та європейському контексті // Незалежний культурологічний часопис «І». – 1998. - № 14. – С. 3-9; Кузьмін Д.В. Регіональні виміри європейської та євроатлантичної інтеграції України: погляд з одеського регіону // Дослідження світової політики.- 2004. - № 27. С.39-43; Мікула Н. А. Транскордонне співробітництво в умовах інтеграційних процесів України: Автореф. дис... д-ра екон. наук / НАН України; Інститут регіональних досліджень. — Львів, 2005 – 37 с.; Мішин А.О. Трансрешіональна стабільність як чинник зовнішньої безпеки України: Автореф. дис... канд. політ. наук / Рада національної безпеки і оборони України. Національний ін-т проблем міжнародної безпеки — К., 2006. — 24 с.; Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України / С. Максименко, Є. Кіт

, І. Студенніков та ін.- К.: Логос, 2000.- 170 с.; Роль органів місцевої влади в процесі європейської інтеграції. Польський досвід. І.Я.Тодоров, В.В.Дьомкіна, А.С.Донець та ін. – Донецьк, 2004. – 96 с.; Стародуб Т.С. Процеси формування регіональної ідентичності України як чинник її зовнішньої політики в галузі безпеки: Автореф. дис ... канд. політ. наук / Рада національної безпеки і оборони; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки — К., 2005. — 24 с.; Тодоров І.Я. Євроатлантичний вибір України в регіональному контексті (на матеріалах соціологічних досліджень Донбасу та Галичини // Нові сторінки історії Донбасу. Статті. Книга 8. – Донецьк, 2000. – С. 61-71; Тодоров І.Я. Регіональний аспект євроатлантичного вибору України в контексті національної безпеки//Історичні і політологічні дослідження. – 2001. - № 1 (5). – С. 194-200; Тодоров І.Я. Євроатлантичний вибір України: реакція населення Донбасу // Історія України / Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 18. – К. - Донецьк, 2001. – С. 94-97; Тодоров І.Я. Зовнішня політика України в оцінках мас і еліт Донецької і Львівської областей. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2001. - № 2. – С. 252-260; Тодоров І.Я. Зовнішньополітичні пріоритети населення Донеччини на початку ХХІ століття: гендерний та віковий аспекти // Нові сторінки Історії Донбасу. Статті. Книга 9. – Донецьк. – 2002. – С. 116-124; Тодоров І.Я. Зовнішня політика України на зламі тисячоліть: погляди з Донбасу та Галичини//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 68-70. К., 2003. – С. 20-24; Тодоров І.Я. Донбас в європейській та євроатлантичній інтеграції України на початку ХХІ століття // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 10. – Донецьк, 2003. – С. 178-186; Тодоров І.Я. НАТО як "новий" зовнішньополітичний інтерес України: регіональний вимір // Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин. - 2003. - Вип. 10. - С. 41-46; Тодоров І.Я. Південний економічний регіон України в європейській та євроатлантичній інтеграції// Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 26. Вип. 13. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім.П.Могили, 2003. – С.125-130; Тодоров І.Я., Добров П.В. Зовнішня політика України скрізь призму оцінок еліт Донецької та Львівської областей // Модернізація політичних інститутів та оптимізація взаємин між суб'єктами політичного процесу. Політичні партії і вибори 2002 р./ Матеріали “круглого столу за тематикою науково-практичної конференції ”Нові політичні реалії на рубежі тисячоліть”. – Донецьк, 2001. – С. 39-51; Тодоров І.Я., Тодорова Ю.І. Німецькі інвестиції в економіку Донецького регіону // Соціально-економічний розвиток регіонів України: історія і сучасність / Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Донецьк, 2001. – С. 75-78; Тодоров І.Я. Співпраця з Німеччиною та європейське покликання України // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность (к 200-летию переселения). – Донецьк, 2003. – С. 230-236; Тодоров І.Я. Київський вимір громадської думки щодо євроатлантичної інтеграції//Spring. Academy. NATO, Peace and International Security in the XXI Century. – Donetsk, 2005.- P. 55-65; Транскордонне та регіональне співробітництво між Україною та країнами ЦСЄ як важливий складник європейської стратегії України. Погляд молодих вчених”. Київ, 12-13 травня 2004 р. / За ред. І. О. Мінгазутдінова. – К.: МПП „Квартум”, 2004; Штукарін С.І. Європейські студії йдуть на Схід // За академіческие знания. – № 61-62 (8-9). – Донецьк: ДонДАУ. – 2003. – с. 3; Attitude of masses and elites in Donbass, Galichina and Poland to NATO: level of determination and

factors of influence (comparative analysis)/ V.Kipen, Yu.Temirov, I.Todorov //Spring. Academy. NATO, Peace and International Security in the XXI Century. Donetsk, 2005.- P. 93-135; Hacman S. Human Contacts and Ethnic Minority Issues Between Ukraine and its Central European Neighbours in View of EU Enlargement // 2004 European Union Accession: Implications for Ukraines Relations with its Central European Neighbours / EastWest Institute and Institute for Regional and Euro-Integration Studies EuroRegion Ukraine. K.: K.I.S, 2004. P. 139-194; The regional challenge in Central and Eastern Europe : territorial restructuring and European integration / Michael Keating & James Hughes (eds.). - Bruxelles; New York: P.I.E.-Peter Lang, 2003. - 210 p. та ін.

90 Гакман С. Межэтнические отношения в Черновицкой области и еврорегион “Верхний Прут” // Minoritgtoile naoioionale ei relajoiiile interetnice: tradioia europeanг ei experieena noilor democraoiiі pentru Moldova. – Iaei: USM, 2002, – Vol. 1, – P.120-140; Мороз О. Місцеве самоврядування в Україні: європейський вимір Євро регіону // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 4. С. 36-42; На шляху до Європи: український досвід євро регіонів. 3б ст. за ред С. Максименка. – К.: Логос, 2000. - 221 с.; Проблеми європейської інтеграції і транскордонного співробітництва: Матеріали науково-практичної конференції, Луцьк , 29-30 вересня 2005 р. / За ред. В.Й. Лажніка і С.В. Федонюка. - Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ.ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. - 542 с. та ін.

91 Довбня І. Євроінтеграційні процеси в Україні – історичні, політологічні, економічні дослідження. Особливості розвитку Слобожанського євро регіону // Регіональна аналітика. – Харків: Фонд місцевої демократії, 2004. – С. 56-67.

92 Малярчук В. Міжнародна політика: простір партійного змагання і співробітництва. - К.: Юрид. думка, 2005. - 312 с; Примуш М. В. Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи. — Донецьк : ДонНУ, 2002. — 176 с.; Тодоров І.Я. Євроатлантична спрямованість в передвиборчих платформах партій та блоків на виборах до Верховної Ради 2002 року // Донецький Вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Філософія, історія, мова та література. – Т. 4. – Донецьк, 2003. – С. 26-42; Тодоров І.Я. Європейські та євроатлантичні мотиви в передвиборчих програмах кандидатів у президенти України на виборах 2004 року // Донецький Вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 6. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2005. – С. 110-122 та ін.

93 Зайцева К.В. Менеджмент в общественных организациях. - Донецьк, 2003. - 192 с.; Новохацький В.Д. Неурядові організації як фактор розбудови громадського суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук / Дніпропетровський національний ун-т — Дніпропетровськ, 2005. — 16с.; Профспілки України: тенденції та перспективи політичної діяльності: За ред. Ю. Вишневецького. Т. 1. - К.: Фонд демократії, 2000. – 320 с.; Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 30 трав. 2001 р., м. Київ. - К.: Вид-во УАДУ, 2001. - Т. 1. 424 с.; Т. 2. 472 с.; Т. 3. 380 с.; Тодоров І.Я. Громадські об'єднання Донбасу в україно-польському співробітництві (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 11. – Донецьк , 2005. – С. 120-128; Штукарін С.І. Європейські клуби в Україні: донецький досвід // Бюлетень європейських студій. – № 2 (1). – Донецьк: ДОМО "Євроклуб". – 2005. – С. 25-34 та ін.

94 Партнерство органів влади та недержавних організацій. - Київ, 2004. – 105 с .; Тинкован О. Взаємодія органів державної влади та місцевого самоврядування і недержавних організацій в Україні. - Дніпропетровськ: – Центр економічної освіти, 2003.– 36 с.

95 Соціально орієнтовані проекти. Програма мікро-грантів Представництва Європейської комісії в Україні. Київ, 2004 - 88 с.

96 Україна на міжнародній арені. Збірник документів і матеріалів 1991-95 рр. – К., 1998; План дій Україна-НАТО. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/> - офіційний сайт Міністерства закордонних справ України; План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ; План дій Україна - Європейський Союз; Тимчасова угода про торгівлю та торговельні питання між Європейським Співтовариством, Європейським Співтовариством вугілля та сталі та Європейським Співтовариством з атомної енергії та Україною; Протокол про взаємну допомогу між адміністративними органами у митних питаннях; Угода між урядом України та Європейським Співтовариством про торгівлю деякими сталеливарними виробами; Угода у формі обміну листами між Європейським Співтовариством та Україною про відновлення дії Угоди між Європейським Економічним Співтовариством та Україною про торгівлю текстилем, яка парафована 5 травня 1993 року із останніми змінами, внесеними Угодою у формі обміну листами, яка парафована 22 грудня 1994 року; Протокол до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами та Україною; Протокол про внесення змін до Угоди про створення Центру науки і технологій в Україні; Угода між Європейським Союзом і Україною про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу із врегулювання криз; Угода між Європейським Співтовариством та Україною про торгівлю текстильною продукцією; Угода між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво; Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і Урядами країн "Великої сімки" та Комісією Європейського Співтовариства щодо закриття Чорнобильської АЕС; Обмін листами між Співтовариством та Україною стосовно заснування компаній; Протокол до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС) про приєднання Чеської Республіки, Естонської Республіки, Республіки Кіпр, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Угорської Республіки, Республіки Мальта, Республіки Польща, Республіки Словенія та Словацької Республіки до УПС та внесення змін до УПС. Офіційний сайт Верховної Ради України. – <http://www.rada.gov.ua> та ін.

97 Україна погодила умови вступу до СОТ із 20 країнами. офіційний сайт Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції. – Режим доступу: – <http://www.me.gov.ua>. 21.01.2004.

98 Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: – <http://www.rada.gov.ua>. 10.02.2004

99 Конституція України. – К.: Преса України, 1997. – 49 с.; Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України»; Закон України „Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”; Постанова Верховної Ради „Про Комплексну

програму утвердження України як транзитної держави у 2002 - 2010 роках”; Закон України „Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”; Закон України „Про ратифікацію Протоколу до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС) про приєднання 10 нових держав-членів до УПС та внесення змін до УПС”; Закон України „Про транскордонне співробітництво”. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: – <http://www.rada.gov.ua>. 10.02.2004; Постанова Верховної Ради України «Щодо відносин України і Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» // Голос України. — 1999. — 27 квітня та ін.

100 Верховна Рада України. Комітет з питань Європейської інтеграції: „Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом”: Парламентські слухання./ О.В. Кулаков, Т.О. Бурячок, С.Г. Плотян та ін. – Київ: ЦТІ „Енергетика та електрифікація”, 2003. – 254 с.; Верховна Рада України Комітет з питань Європейської інтеграції: „Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО”: Парламентські слухання. / О.О. Зарубінський, І.І. Мисик., С.О. Дворник та ін. – Київ, 2003. – 286 с.; Зовнішня політика України: Матеріали парламентських слухань / О. Струк О., М. Бері М., М. Мариній М. та ін. – Київ: ЦТІ „Е та Е”, 2004. – 198 с. та ін.

101 Закон України „Про основи національної безпеки України” // Стратегічна панорама. – 2003. – № 3 – 4. – С. 19.

102 Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 10.02.2004.

103 Комітет з питань Європейської інтеграції Верховної Ради України. Офіційний сайт. - Режим доступу: <http://www.euoint/com.ei.nsf>.

104 Послання Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки"; Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році"; Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2003 році" Тематична доповідь: Розширення Європейського Союзу - нові можливості та перспективи для України; Питання забезпечення впровадження програми Twinning в Україні; Питання організації виконання Закону України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу"; Про встановлення безвізового режиму для громадян держав - членів Європейського Союзу, Швейцарської Конфедерації та Князівства Ліхтенштейн; Про День Європи; Про державні програми з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004 - 2007 роки; Про Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України; Про забезпечення виконання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом) і вдосконалення механізму співробітництва з Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом); Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу; Про Концепцію адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу; Про Національну комісію із

зміцнення демократії та утвердження верховенства права; Про Положення про Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України; Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу; Про Стратегію економічного та соціального розвитку України "Шляхом європейської інтеграції" на 2004 - 2015 роки; Про тимчасове запровадження безвізового режиму для громадян держав - членів Європейського Союзу та Швейцарської Конфедерації. Офіційний сайт Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 25.07.2005 та інші.

105 Офіційний сайт Ради Національної Безпеки і Оборони України. - Режим доступу: <http://www.rnbou.gov.ua>.

106 Офіційний сайт Національного Центру Євроатлантичної Інтеграції - Режим доступу: <http://www.nceai.gov.ua>; Офіційний сайт національного інституту стратегічних досліджень. - Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua>; Офіційний сайт Національного інституту проблем міжнародної безпеки. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua> та ін.

107 Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу; Деякі питання координації діяльності органів виконавчої влади у сфері європейської інтеграції; Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів; Про утворення Державного департаменту з питань адаптації законодавства; Про утворення Управління з питань європейської інтеграції у структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України. – Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua> та інші.

108 Офіційні сайти центральних органів виконавчої влади: Міністерство аграрної політики України. - Режим доступу: <http://www.minagro.gov.ua>; Міністерство внутрішніх справ України. - Режим доступу: <http://www.centrmia.gov.ua>; Міністерство економіки України. - Режим доступу: <http://www.me.kmu.gov.ua>; Міністерство закордонних справ. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>; Міністерство культури і туризму України. - Режим доступу: <http://www.mincult.gov.ua>; Міністерство оборони України. - Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua>; Міністерство освіти і науки України. - Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>; Міністерство охорони навколишнього природного середовища України. - Режим доступу: <http://www.menr.gov.ua>; Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. - Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua>; Міністерство юстиції України. - Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>; Головне управління державної служби України. - Режим доступу: <http://www.guds.gov.ua>; Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку. - Режим доступу: <http://www.ssmc.gov.ua>; Державна податкова адміністрація України. - Режим доступу: <http://www.sta.gov.ua>; Державна прикордонна служба України. - Режим доступу: <http://www.pvu.gov.ua>; Державний комітет телебачення і радіомовлення України. - Режим доступу: <http://www.comin.kmu.gov.ua>; Державний комітет статистики України. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>; Державний комітет України у справах національностей та міграції. - Режим доступу: <http://www.scnm.gov.ua>; Державний комітет фінансового моніторингу України. - Режим доступу: <http://www.sdfm.gov.ua>; **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** Національний банк України. - Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua> та ін.

109 Офіційні сайти українських представництв за кордоном: Представництво України при Європейських Співтовариствах (Європейському Союзу). - Режим доступу: <http://www.ukraine-eu.mfa.gov.ua>; Місія України при НАТО. - Режим доступу: <http://www.ukraine.be/>; Посольство України в Австрійській Республіці. - Режим доступу: <http://www.ukremb.at>; Посольство України в Королівстві Бельгія. - Режим доступу: <http://www.ukraine.be>; Посольство України в Грецькій Республіці. - Режим доступу: <http://www.ukrembas.gr>; Посольство України в Королівстві Данія. - Режим доступу: <http://www.ukraine-embassy.dk>; Посольство України в Ірландії. - Режим доступу: <http://www.ukraine-ireland.com>; Посольство України в Королівстві Іспанія. - Режим доступу: <http://www.ukremb.at>; Посольство України в Італійській Республіці. - Режим доступу: <http://www.amb-ucraina.com>; Посольство України в Королівстві Нідерланди. - Режим доступу: <http://www.oekraine.com>; Посольство України в Королівстві Швеція. - Режим доступу: <http://www.ukrainamb.se>; Посольство України в Латвійській Республіці. - Режим доступу: <http://www.ukrainamb.lv>; Посольство України в Литовській Республіці. - Режим доступу: <http://www.5ci.lt/ukrembassy>; Посольство України в Португальській Республіці. - Режим доступу: <http://embaixada-da-ucrania.pt>; Посольство України в Республіці Болгарія. - Режим доступу: <http://www.ukrembassy.com>; Посольство України в Республіці Польща www.ukraine-emb.pl; Посольство України в Республіці Словенія. - Режим доступу: <http://www.ukrembhu.org>; Посольство України в Румунії. - Режим доступу: <http://www.ucraina.ro>; Посольство України в Словацькій Республіці. - Режим доступу: <http://www.ukrembassy.sk>; Посольство України в Сполучених Штатах Америки. - Режим доступу: <http://www.ukraineinfo.us>; Посольство України в Сполученому Королівстві Великої Британії та Північної Ірландії. - Режим доступу: <http://www.ukremb.org.uk>; Посольство України в Турецькій Республіці. - Режим доступу: <http://web.ttnet.net.tr/users/ukremb>; Посольство України в Угорській Республіці. - Режим доступу: <http://www.ukrembhu.org>; Посольство України в Федеративній Республіці Німеччина. - Режим доступу: <http://www.botschaft-ukraine.de>; Посольство України в Французькій Республіці. - Режим доступу: <http://www.creaweb.fr/ukraine> та ін.

110 Офіційні сайти українських органів судової влади: Верховний Суд України. - Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>; Конституційний Суд України. - Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>; Вищий господарчий суд www.arbitr.gov.ua та ін.

111 Офіційні сайти регіональних органів виконавчої влади України: Вінницька обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.vin.gov.ua>; Волинська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.voladm.gov.ua>; Дніпропетровська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.adm.dp.ua>; Донецька обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua>; Закарпатська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua>; Запорізька обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.zoda.gov.ua>; Івано-Франківська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.if.gov.ua>; Кабінет Міністрів Автономної Республіки Крим. - Режим доступу: <http://www.minek.crimea-portal.gov.ua>; Київська міська державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.kmv.gov.ua>; Львівська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.loda.gov.ua>; Одеська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.oda.odessa.gov.ua>; Сумська обласна

державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.state-gov.sumy.ua>; Тернопільська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.oda.te.gov.ua>; Харківська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.kharkivoda.gov.ua>; Херсонська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.oda.kherson.ua>; Хмельницька обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.adm.km.ua>; Чернівецька обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.bucoda.cv.ua> та інші.

112 Офіційні сайти обласних державних адміністрацій: Дніпропетровська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.adm.dp.ua>; Донецька обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua>; Львівська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.loda.gov.ua>; Одеська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.oda.odessa.gov.ua>; Сумська обласна державна адміністрація. - Режим доступу: <http://www.state-gov.sumy.ua>; Харківська обласна державна адміністрація www.kharkivoda.gov.ua.

113 Сайт Державного підприємства "Завод імені В. А. Малишева". - Режим доступу: <http://www.malyshev-metallurg.com.ua>. Сайт Державного Підприємства "Виробниче Об'єднання Південний Машинобудівний Завод імені А.М. Макарова". - Режим доступу: <http://www.yuzhmash.com>; Сайт Товариства з обмеженою відповідальністю "Ватра-Техносвітло". - Режим доступу: <http://www.tehnosvitlo.te.ua>; Сайт Кондитерської корпорації «Рошен». - Режим доступу: <http://www.roshen.ua> та ін.

114 Сайт Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. - Режим доступу: <http://www.iir.kiev.ua>; сайт Львівського національного університету імені Івана Франка. - Режим доступу: <http://franko.lviv.ua>; сайт Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського. - Режим доступу: <http://www.tnu.crimea.ua>; Вищі навчальні заклади України. Сайт Інноваційного центру з міжнародних освітніх програм "Інкос". - Режим доступу: <http://www.incos.org.ua>; сайт Науково-інформаційного Центру Міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці Донецького національного університету. - Режим доступу: <http://intsecurity.org>; сайт Консорціуму технічних університетів "ЄС-Україна". - Режим доступу: <http://www.ec.kharkiv.edu> та ін.

115 Офіційні сайти: Європейської Комісії. - Режим доступу: <http://europa.eu.int/comm/>; Секретаріату Високого представника ЄС з зовнішньої політики. - Режим доступу: http://ue.eu.int/cms3_fo/showPage; Штаб-квартири НАТО. - Режим доступу: <http://www.nato.int>; Координатора проектів ОБСЄ в Україні. - Режим доступу: <http://www.osce.org.ua>; Представництва Європейської Комісії в Україні. - Режим доступу: <http://www.delukr.ces.eu.int>; Представництва Європейського банку реконструкції та розвитку. - Режим доступу: <http://www.ebrd.org>; Центру інформації та документації НАТО. - Режим доступу: <http://www.nato.int/ukraine>; Посольств в Україні: Австрійської Республіки. - Режим доступу: <http://www.aussenministerium.at>; Естонської Республіки. - Режим доступу: <http://www.estemb.kiev.ua>; Республіки Польща. - Режим доступу: <http://www.polska.com.ua>; Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії - Режим доступу: <http://www.britemb-ukraine.net>; Сполучених Штатів Америки. - Режим доступу: <http://kiev.usembassy.gov/>; Федеративної Республіки Німеччини. - Режим доступу: <http://www.german-embassy.kiev.ua> та ін.

116 О принципах внешнеполитической деятельности СПУ // Товариш. - 1996. - № 6. - С. 4; Програма Української Національної Асамблеї // Укр. обрії. - 1994. - № 1; Офіційний сайт партії "Демократичний Союз": офіційні документи, регіональні відділення, дискусійний клуб. - Режим доступу: <http://www.ip telecom.net.ua/~1981ssss/>; Сайт політичної партії "Яблуко": прес-служба, публікації, чат, форум, контакти. - Режим доступу: <http://www.yabluko.org.ua/index.html>; Офіційний сайт політичної партії "Трудова Україна": інформація, лідери, програма, статут, структура. - Режим доступу: <http://www.trud.org.ua/>; Офіційний сайт партії Зелених України: новини, з'їзди. - Режим доступу: <http://www.greenparty.org.ua/>; Інформація про Народний Рух України. - Режим доступу: <http://www.rukh.org/>; Сайт партії Регіонів: новини, статті, програма. - Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/>; Офіційний сайт Народно-демократичної партії України. - Режим доступу: <http://www.ndp.org.ua/>; Сайт політичної партії "Реформи і Порядок". - Режим доступу: <http://www.zt.ua/prp/>; Офіційний інформаційний сайт Соціал-демократичної партії (об'єднаної): новини, фракції, керівники - Режим доступу: <http://www.sdpuo.org.ua/>; Сайт Української Республіканської Партії. - Режим доступу: <http://www.urp.org.ua/> та ін.

117 Безсмертний Роман Петрович. - Режим доступу: <http://www.rb.kiev.ua/>; Марчук Євген Кирилович. - Режим доступу: <http://marchuk.kiev.ua/>; Костенко Юрій Іванович. - Режим доступу: <http://www.kostenko.kiev.ua/>; Матвієнко Анатолій Сергійович. - Режим доступу: <http://www.matvienko.kiev.ua/>; Медведчук Віктор Володимирович. - Режим доступу: <http://www.medvedchuk.com.ua/>; Мороз Олександр Олександрович. - Режим доступу: <http://www.moroz.com.ua/>; Олійник Володимир Миколайович. - Режим доступу: <http://www.oliynyk.kyiv.net/>; Павловський Михайло Антонович. - Режим доступу: <http://www.pavlovsky.kiev.ua/>; Стецько Слава. - Режим доступу: <http://www.angelfire.com/celeb/stetsko>; Тимошенко Юлія Володимирівна. - Режим доступу: <http://www.tymoshenko.kiev.ua/>; Томенко Микола Володимирович. - Режим доступу: <http://www.tomenko.kiev.ua/>; Удовенко Геннадій Йосипович. - Режим доступу: <http://www.rukhpress-center.kiev.ua/choice99.html> та ін.

118 Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. К.: Інститут посткомуністичного суспільства, 1998. – 128 с. та ін.

119 Інтернет-часопис "Діалог. UA". - Режим доступу: <http://www.dialogs.org.ua/>; Центр соціальних економічних досліджень "Діаматік". - Режим доступу: <http://diamatik.org/>; Український незалежний центр політичних досліджень. - Режим доступу: <http://www.ucirg.kiev.ua/>; Інститут трансформації суспільства. - Режим доступу: <http://www.soskin.info/>; Інститут Європейської безпеки та конверсії. - Режим доступу: <http://ecotechnopark.com/>; Інститут євроатлантичної інтеграції. - Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua/>; Український Культурологічний Центр. www.uvika.dp.ua/; Наукове товариство ім. Шевченка. Донецьке відділення. - Режим доступу: <http://www.iatp.donetsk.ua/>; Комітет виборців України. - Режим доступу: <http://www.cvu.kiev.ua/>; Міжнародний центр перспективних досліджень - Режим доступу: <http://www.icrps.kiev.ua/>; Асоціація агенцій регіонального розвитку України. - Режим доступу: <http://www.narda.org.ua/>; Харківська правозахисна група. - Режим доступу: <http://www.khrg.org/>; Центр досліджень соціальних перспектив Донбасу. - Режим доступу: <http://www.ostro.org/>; Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. - Режим доступу: <http://www.crcfpu.org.ua/>; Центр Прав Людини "Древо життя" . - Режим доступу:

<http://sme-port.com.ua/lifetree>; Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень "ЄвроРегіо Україна". - Режим доступу: <http://www.eru.org.ua>; <http://orun.virtualave.net>/ Організація російськомовних українських націоналістів. - Режим доступу: <http://orun.virtualave.net> та ін.

120 Кравчук Л.М. Останні дні імперії.. Перші роки надії / Запис бесіди С.О. Кичигіна. - К.: Довіра, 1994. - 230 с.; Кучма Л.Д. Україна і європейський вибір. Вибрані виступи. К.: В.Д.Альтернатива, 2003. - 393 с.; Кучма Л. Д. Вибрані статті, виступи: В.М. Литвин (упоряд.), В.А. Смолій (упоряд.) — К. : Видавничий дім "Альтернативи", 2001.— 367с.; Європейський вибір: Послання Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір": Концептульні засади, стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки / О. О. Федрицький (ред.), А. С. Гальчинський (підгот.). — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2002. — 74 с.; Кучма Л.Д. Україна: європейський вибір: Вибрані виступи / Медведчук В.В. (упоряд.). — К.: Видавничий Дім "Альтернативи", 2003. — 393 с.; Виступ В. Ющенко у Європейському парламенті // Урядовий кур'єр, 2005.-N 36; Виступ Президента України на об'єднаному засіданні палат Конгресу США // Урядовий кур'єр, 2005.-N 65.

121 Кучма Л.Д. Украина – не Россия. – М.: Время, 2004. - С. 510.

122 Грищенко К. Роль української дипломатії в забезпеченні просування України по шляху інтеграції в системи європейської та євроатлантичної безпеки // Журнал Міністерства Оборони. - 2004. - № 3; Зленко А.М. Українська зовнішня політика: від політичної реальності до політичної необхідності: виступи, промови, інтерв'ю, статті. – К.: Преса України, 2003. – 250 с.; Зленко А. Наш курс - незмінний // Голос України. - 2000. - 22 груд. - С. 1, 8; Тарасюк Б. Европейская идея должна стать консолидирующей для украинского общества // Голос Украины. – 1999. – 26 марта; Тарасюк Б. Україна – ЄС: пріоритети, проблеми, перспективи / Співпраця ЄС та України. Аналітичний щоквартальник. - 2003. - Випуск 3. – С. 21; Удовенко Г.Й. Світ і ми // Політика і час. – 1997. - № 1.

123 Удовенко Г.Й. Світ і ми // Політика і час. – 1997. - № 1. – С. 3.

124 Зленко А. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. - Харків: „ФОЛІО”, 2003. – 559 с.

125 Тодоров І.Я. Анатолій Зленко. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. - Харків: „ФОЛІО”, 2003. – 559 с. // Вступ до міжнародних відносин. Наукові праці Донецького національного університету. Серія Міжнародні відносини. Вип. 3. – Донецьк, 2003. – С. 145-148.

126 Бутейко А.Д. Напрямок тільки один? // Політика і час. – 2000. - № 9-10. – С. 29-32; Литвин В. Вимір історією: Інтерв'ю. Виступи. Статті / За ред. В. Смолія. - К.: Альтернатива, 2002. - 632 с.; Маштабей В.Я. Курс на інтеграцію. // Політика і час. – 1998. № 11-12; Мороз О. Шлях до Європи // Політика і час. – 1995. – №11. – С. 10-13; Огризко В.С. Європейський вимір зовнішньої політики України // Стратегічна панорама. - 1998. - № 3-4. – С. 12-16; Павличко Д.В. Українська національна ідея. Статті, Виступи, інтерв'ю, документи. – К., 2004. – 771 с.; Шкідченко В.П. Еволюція поглядів України на НАТО // Наука і оборона. – 2002. – № 4. – С.3–9.; Шпек Р. Наше майбутнє – в об'єднаній Європі. // Президентський вісник. – 2001. № 33-34 та ін.

123 Джексон Б. Майбутнє України визначать наступні одинадцять місяців // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 7. – С. 12; Доннеллі К. Європейська безпека: нові виклаки та відповіді // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 1; Иванов И. С. Внешняя политика России и мир: Ст. и выступления. - М.: РОССПЭН, 2000. - 352 с.; Иванов И.С. Новая российская дипломатия: Десять лет внешней политики страны. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001.- 382 с.; Иванов И. Российская дипломатия в условиях открытой рыночной экономики // Междунар. жизнь.- 2000.- №8/9.- С.15-26; Проди Р. Задум об'єднаної Європи. – К.: К.І.С., 2002. – 140 с.; Схефер Я. Відносини між Україною та НАТО набирають обертів // Україна – НАТО. – 2006. – № 3. – С.22–26 та ін.

128 Україна та країни СНД, 2001 / Держкомстат України. - К., 2002. - 100 с.; Україна у цифрах у 1994 році: Короткий стат. дов. / Мін-во статистики України. - К.: Техніка, 1995. - 207 с. та ін.

129 Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2004 році. – К., 2005. – 144 с.

130 Статистичний бюлетень. Співробітництво між Україною та країнами ЄС. – К., 2005. - 201 с.

131 Зовнішня торгівля України товарами та послугами. – К., 2004. – 193 с.; Содружество независимых государств (СНГ) и страны Балтии: Справочник. - М.: РИА "Новости", 2001. - Вып. 1: Февраль 2001. - Ч-2.; Зовнішня торгівля України. За ред. Ю.М.Остапчука. – К.: Державний комітет статистики України. – 2005. – 115 с.

132 Безопасность посредством партнерства: [Основные принципы, лежащие в основе евроатлант. партнерства]. – Брюссель: НАТО, 2005. – 36 с.; За і проти. Дебати з питань євроатлантичної безпеки. – Брюссель: НАТО, 2004. - 75 с.; Дебати з питань євроатлантичної безпеки. – Брюссель: НАТО, 2006. - 87 с.; НАТО: Довідник. – Брюссель: НАТО, 2001 – 608 с.; Стамбульський саміт НАТО: [28–29 черв. 2004 р.]: Довід. читача: Пер. – Брюссель: НАТО, 2004. – 140 с.; Словаччина в НАТО. – Братислава: Міністерство закордонних справ Словацької республіки, 2007. – 32 с.; Україна – НАТО. Інтесифікований діалог. К.: Центр інформації і документації НАТО, 2006. – 16 с.; Трансформована НАТО. – Брюссель: НАТО, 2004. – 44 с.; Шлях Словаччини до НАТО. – К.: Демократичні ініціативи, 2007. – 164 с.; NATO Handbook. – Brussels: NATO, 2006. – 403 p.; та інші.

133 Матеріали соціологічних досліджень Фонду „Демократичні ініціативи” під керівництвом І.Кучеріва. - Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>; Матеріали соціологічних досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. www.ucerps.com.ua Український суспільство: соціологічний моніторинг // Універсам. – 2006. ; 11-12. – С. 15-21; Raport z badan Kijow grudzien 2004. Tdycjz specjalna z okazji wizyty Prezydenta Wiktora Juszczenzi na Uniwersytecie Warszawskim. – Warszawa?, 2005. – 32 s. та ін.

134 Attitude of masses and elites in Donbass, Galichina and Poland to NATO: level of determination and factors of influence (comparative analysis). Офіційний сайт Організації Північно-Атлантичного Договору. - Режим доступу: <http://www.nato.int>. 22.03.2004.

135 Сайт интернет видання Кореспондент.нет. - Режим доступу: <http://www.korespondent.net>; сайт радіостанції “Свобода”. - Режим доступу: <http://www.svoboda->

news.com; Професійне українське інтернет-видання про політичні, економічні і суспільні події, ексклюзивні коментарі відомих людей, аналітична інформація, досє на політиків. - Режим доступу: <http://www.for-ua.com/>; Українська інтернет-газета. - Режим доступу: <http://www.uatoday.net/> Електронні Вісті українська щоденна Інтернет газета. - Режим доступу: <http://www.elvisti.com/> "Українська правда". Політичні новини і коментарі. - Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/>; Сайт незалежної аналітичної інтернет-газети "Експерт-Центр". - Режим доступу: <http://www.expert.org.ua/> та інші.

136 Стерн А. Філософія історії та проблема цінностей // Методологія історії. - Минск, 1996. - С. 155.

137 Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал / Под общ. ред. Ю. Афанасьева. - М., 1997. - С. 8

138 Толочко П. Имеет ли Украина национальную идею ?// Киевские ведомости. – 1995. – 18 окт.

139 Ожеван М. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації//І – 2000. Число 18. – С. 7.

140 Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): Монографія. – К.: Вища школа, 1998. - С. 82.

141 Гумилев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. – М., 1993 С. 130

142 Киричук В. Ментальність. Суть, функції, генеза // Ментальність. Духовність . саморозвиток особистості. – Київ-Луцьк, 1994. – Ч.1. – С. 14.

143 Ткаченко В.М., Реєнт О.П. Україна: на межі цивілізації. – К., 1995 С. 72-73

144 Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Відень, 1926. – С. 43.

145 Хвильовий М. Думки проти течії. - Харків, ДВУ, 1926. – С. 44

146 Баган О. Закони євразійської політики (Заперечуючи Р.Дж.Тойнбі). Громадський сайт «Майдан». - Режим доступу: <http://maidan.org.ua>. 17.04.2003.

147 Бершеда Є.Р. Інтереси і пріоритети України стосовно ЄС: вибір у галузі політики і безпеки. Офіційний сайт Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді Національної Безпеки і Оборони України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 28.07.2003.

148 Brzezinski Z. The Premature Partnership. // Foreign Affairs. – March/April 1994. – P. 79.

149 Новости. Российское информационное агентство «Новости. – 2001. 16 мая.

150 New York Times. 2001. 16.06.

151 Жангожа Р.Н., Негельс Л.С. Геополітичні та геоекономічні аспекти українсько-російських відносин. Офіційний сайт Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді Національної Безпеки і Оборони України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 15.02.2003.

152 Brzezinski Z. The Premature Partnership. // Foreign Affairs. – March/April 1994. – P. 80.

153 Тимоненко В. Распад Украины – проблемный для России вариант // Киевские ведомости. – 1997. – 29 марта.

- 154 Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: «Арктогея», 1997. – С. 379.
- 155 Шерр Дж. Украина в системе европейской безопасности. Сайт Фонду Карнегі у Росії. Brasseys Defence Yearbook. - Режим доступу: <http://www.carnegie.ru>. 22.01.2005.
- 156 Там само.
- 157 Тренин Д. Московский центр Карнеги. Сайт Фонду Карнегі у Росії. - Режим доступу: <http://www.carnegie.ru>. 22.01.2005.
- 158 Горбулин исключает одновременную интеграцию Украины в структуры СНГ и НАТО. Сайт Эксперт центр. - Режим доступу: <http://www.expert.org.ua>. 28.03.2003.
- 159 Програма діяльності Кабінету Міністрів України "Відкритість, дієвість, результативність". Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 24.03.2003.
- 160 Протокол засідання Спільної координаційної ради з питань міжнародного співробітництва Міністерства закордонних справ України та Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>. 23.09.2003.
- 161 Мінекономіки пояснює позицію стосовно вступу України в ЄС. Прес-служба Мінекономіки. Офіційний сайт Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України. - Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>. 12.09.2003.
- 162 Тишкун Ю. Першим „ЄПнеться” ПЕК// Поступ. – 2003. – 1 жовтня.
- 163 Україна молода. – 2003. - 25 вересня.
- 164 Висновок Міністерства закордонних справ України щодо відповідності Договору про формування Єдиного економічного простору положенням Конституції та законодавству України. Сайт Громадської організації «Інститут політики». - Режим доступу: <http://www.tomenko.org.ua>. 11.10.2003.
- 165 Новини Верховної Ради України. Офіційний сайт Верховної Ради України. www.rada.gov.ua. 22.05.2004.
- 166 Зінчук В. «Просторовий» політ України //Високий Замок. 2003. - 24 вересня.
- 167 Матвіїв Я., Сава Д. Українсько-європейська дружба // Поступ. – 2003. - 21 листопада.
- 168 Резолюція об отношениях ЕС с соседними странами, принятая комитетом Европарламента по иностранным делам. Офіційний сайт Європейського Парламенту. - Режим доступу: <http://www.europarl.eu.int>. 17.10.2004.
- 169 Дугин А. Новая экономическая империя //Российская газета. – 2003. – 4 ноября.
- 170 Новини Верховної Ради України. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 22.05.2004.
- 171 Новини. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 31.05.2004.
- 172 Новини. Сайт журналу «Кореспондент». - Режим доступу: <http://www.korrespondent.net>. 17.05.2004.

- 173 Павличко Д. Українська національна ідея // Молодь України. – 2002. – 10 вересня.
- 174 Золотарьов В. Європейська інтеграція України — найзвичайнісінький міф. Офіційний сайт Представництва Європейських комісій в Україні. - Режим доступу: <http://www.delukr.ces.eu.int>. 31.01.2003.
- 175 Havel V. EuropeasaTask//Dialogueand Universalism. - 1996. - № 5/6. - Р. 9.
- 176 Поп А. Нові завдання Румунії // НАТО ревью. – 2003 – весна.
- 177 Україна змінить ЄС // Поступ. – 2005. 6 серпня.
- 178 Послання Президента до Верховної Ради України. 2003 рік. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 6.07.2003.
- 179 Дергачов О. Навіщо нам Європа?//Прозора політика. – 2004. - № 2. – С ?
- 180 Виступ Президента України В.Ющенко в Німецькому Бундестазі. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 1.04.2005.
- 181 “Основні напрями зовнішньої політики України”. Постанова Верховної Ради від 2 липня 1993 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua> 12.06.2001.
- 182 Там само.
- 183 Співпраця України з Європейським Союзом. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>. 10.07 2002.
- 184 Стратегія інтеграції України до ЄС. Указ Президента України від 11 червня 1998 р. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 4.02.2001.
- 185 Програма інтеграції України до Європейського Союзу. Схвалена Указом Президента України від 14.09. 2000 року № 1072. Офіційне інтернет-представництво Президента України. www.president.gov.ua. 4.02.2001.
- 186 Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України. Офіційний сайт Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України. - Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>. 12.03.2001.
- 187 Там само.
- 188 Власюк О.С. Стан та перспективи співробітництва України з ЄС Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/23.112004>.
- 189 Там само.
- 190 Міжнародне співробітництво Верховної Ради України. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 21.02.2001.
- 191 Звернення до парламентів, урядів та громадськості держав-членів Європейського Союзу. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 11.07.2002.
- 192 Європейська інтеграція України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 23.03 2004.
- 193 Закон України «Про основи національної безпеки України» Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 11.08.2003

- 194 Співпраця України з Європейським Союзом. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>. 10.09.2004.
- 195 Комітет Верховної Ради з питань європейської інтеграції. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 11.08.2003.
- 196 Програма діяльності Кабінету Міністрів. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 20.04.2003.
- 197 Заява голови Народного Руху України Б.Тарасюка. Офіційний сайт Народного руху України. - Режим доступу: <http://www.nru.org.ua>. 23.10.2004.
- 198 Послання Президента України до Верховної Ради України “Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки” (2002 р.). Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua> 12 07.2002.
- 199 Огрязко В.С. Європейський вимір зовнішньої політики України. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/> 23.11.2004.
- 200 Європейська інтеграція України. Офіційний сайт Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України. - Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>. 30.05.2004.
- 201 Там само.
- 202 Там само.
- 203 Там само.
- 204 Там само.
- 205 Там само.
- 206 Співпраця України з Європейським Союзом. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/23.112004>.
- 207 Там само.
- 208 Литвин В.М. Економічні аспекти ролі України у формуванні Європи сьогодні та Європи майбутнього. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama>. 23.112004.
- 209 A Secure Europe in a Better World.
- 31" Офіційний сайт Єврокомісії. europa - Режим доступу: <http://eu.int/solana/index.asp>. 3.02.2003 .
- 210 Wider Europe. FAQ. Офіційний сайт Єврокомісії. - Режим доступу: http://europa.eu.int/comm/external_relations/we/intro/faq.htm. 4.05.2004.
- 211 Там само.
- 212 Presidency Conclusions. Brussels European Council. 16/17 October 2003.
- 213 Wider Europe — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours» Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Brussels. Офіційний сайт Єврокомісії. - Режим доступу: http://europa.eu.int/comm/external_relations/we/doc/index.htm. 11.03.2003.
- 214 Там само.
- 215 Smith, Joan. The EU is utterly godless. Let's keep it this way.— The Independent. 23 January 2003.

216 Ялтинський саміт Україна — ЄС (жовтень 2003 р.). Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>. 10.10.2003.

217 Польща адвокат України. Інформаційно-аналітичний сайт „Проевропа”. - Режим доступу: <http://www.proeuropa.org>. 24.10.2004.

218 Співпраця України з Європейським Союзом. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>. 10.08.2003.

219 Там само.

220 Ялтинський саміт Україна — ЄС. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>. 10.11.2003.

221 Адаптація законодавства України до права Європейського Союзу. Інформаційні матеріали. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. - Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>. 24.05.2003.

222 Постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 року № 1496 "Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 22.03.2003.

223 Постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 1998 року № 1074 "Питання діяльності між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом)"; Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 1998 року № 852 "Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу"; Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 1999 року № 1353 "Про Центр перекладів актів європейського права". Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 23.03.2003.

224 Угода про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Комісіями. Міжнародні угоди. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 11.07.2002.

225 Постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 1998 року № 1074. „Питання діяльності між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом)”; Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 1998 року № 852 „Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”; Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 1999 року № 1353 „Про Центр перекладів актів європейського права”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 23.03.2003.

226 Постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 року № 1496 „Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 11.03.2002.

227 Указ Президента України від 30 серпня 2000 року № 1033 „Про Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Офіційне інтернет-представництво Президента України - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 23.03 2004.

228 Указ Президента України від 21 серпня 2001 року № 724 "Про перейменування Міністерства економіки України" Офіційний сайт Президента України - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 23.03.2004.

229 Проект Білої книги України. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. - Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>. 24.05.2004.

230 Концепція Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 21.02.2002.

231 Адаптація законодавства України до права Європейського Союзу. Інформаційні матеріали. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. - Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>. 24.05.2004.

232 Там само.

233 Указ Президента України від 21 серпня 2004 р. № 965 „Питання організації виконання Закону України „Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 30.12.2004.

234 Розділ „Розширення Європейського Союзу – нові можливості та перспективи для України” // Послання Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році”. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 23.07.2003.

235 Постанова Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2004 року № 1742 „Про утворення Державного департаменту з питань адаптації законодавства”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 22.01.2005.

236 Наказ Міністерства юстиції України від 3 листопада 2004 р. № 1157. Офіційний сайт Міністерства Юстиції України. - Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>. 23.12.2004.

237 Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1365 „Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 21.10.2004.

238 Проект Постанови Верховної Ради України від 9 вересня 2002 р. № 2161 „Про затвердження Положення про Комітет з питань Європейської інтеграції” Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 21.02.2003.

239 Постанова Верховної Ради України від 27 липня 2004 р. № 129 „Про Регламент Верховної Ради України”. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 23.09.2004.

240 Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-IV «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу», Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 21.05.2004.

241 Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1365 „Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”.

Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 20.12.2003.

242 Закон України від 18 березня 2004 року № 1629-IV «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу». Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 21.05.2004.

243 Бершеда Є.Р. Інтереси і пріоритети України стосовно ЄС: вибір у галузі політики і безпеки Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 30.04.2004.

244 Партнерство заради миру. – Брюссель, 1994.

245 Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного Договору. – Брюссель, 1997.

246 Там само.

247 Бурковський П. Україна – НАТО: між партнерством та ізоляціонізмом. Сайт громадської організації „Демократичні ініціативи”. - Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>. 7.03.2004.

248 Гончаренко О. Динаміка розвитку співробітництва НАТО і України: визначальні фактори, проблеми і перспективи. Сайт „Інтелектуальні ресурси України”. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 4.05.2003.

249 Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року. Затверджено Указом Президента України від 4 листопада 1998 р. N 1209/98 //Зовнішня політика України: Хрестоматія. Частина перша. Правові засади зовнішньої політики. Україна в багато сторонньому співробітництві. Посібник для студентів вищих навчальних закладів/За редакцією проф., д-ра іст.наук П.В.Доброва. Укладачі І.М.Грідіна, П.В.Добров, Ю.Т. Теміров, І.Я.Тодоров – Донецьк, 2002.– С. 290-314.

250 Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001 - 2004 роки. Затверджена Указом Президента України від 28 січня 2001 року N 58/2001// Офіційне Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 8. 06.2001.

251 Інтерв`ю Анатолія Зленка // День. 2001. – 7 грудня.

252 Указ Президента України «Про стратегію України щодо організації Північноатлантичного договору» від 8 липня 2002 р. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 12.07.2002.

253 План дій Україна-НАТО. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>. 12.04.2004.

254 Результати соціологічних досліджень. Офіційний сайт Ради Національної Безпеки та Оборони. - Режим доступу: <http://www.rnbou.gov.ua>. 23.07.2004.

255 Бодрук О.С. Шлях євроатлантичної інтеграції України в контексті Празького саміту НАТО. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України. 11.04.2004. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 11.04.2004.

256 „Про Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України”. Указ Президента України від 30 серпня 2002 року. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 8.09.2002.

257 Про ліквідацію Державної ради з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України. Указ Президента України від 30 серпня 2002 року. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 8.09.2002.

258 „Про заходи щодо підвищення ефективності зовнішньополітичної діяльності держави”. Указ Президента України від 29 листопада 2003 року. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 28.12.2003.

259 „Про Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України”. Указ Президента України від 12 лютого 2003 року. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 3.04.2003.

260 Положення про національних координаторів співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору. Указ Президента України від 25 січня 2001 року. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 8.05.2001.

261 Про Уповноваженого України з питань європейської і євроатлантичної інтеграції. Указ Президента України від 26 лютого 2003 року. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 12.03.2003.

262 Державна програма підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004 - 2007 роки. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 4.02.2004.

263 Державна Програма інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004 - 2007 роки// Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 4.02.2004.

264 Цільовий план Україна - НАТО на 2004 рік у рамках Плану дій Україна-НАТО. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 23.03.2004.

265 Заключение коммюнике заседания министров иностранных дел НАТО. Офіційний сайт Організації Північноатлантичного Договору. - Режим доступу: <http://www.nato.int>. 11.03.2005.

266 Марчук збирається почати вступати до НАТО у 2004 році. Інтернет-газета „Українська правда”. - Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>. 10.05.2004.

267 Новини Міністерства оборони України. Офіційний сайт Міністерства оборони України. - Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua>. 04.02.2005.

268 Анохін О. М. Про місце та роль постійних комісій (комітетів) Верховної Ради України у системі державних органів // Університет внутрішніх справ. Вісник. - Х., 1997. - Вип. 2. - С. 130.

269 Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики / [Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича]. - Чернівці: Рута, 1998. - С. 149.

270 Солов'євич І В. Проблема взаємодії законодавчої і виконавчої влади у світлі Конституції України // Правова держава. - К., 1997. - С. 29.

271 Ідеологія державотворення в Україні: Історія і сучасність: [Матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листоп. 1996 р.]. - К.: Генеза, 1997. – 430 с.

272 Новини Верховної Ради України. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 9.07.2003.

273 Україна за роки незалежності. Аналітичний огляд за 1991-1997 роки /Адміністрація Президента України. - К., 1998. – С. 99.

274 Закон України «Про основи національної безпеки України». Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 12.07.2003.

275 Звернення Верховної Ради України до парламентів, урядів та громадськості держав - членів Європейського Союзу. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 3.07.2002.

276 Звернення до парламентів, урядів та громадськості держав Європи у зв'язку з проведенням 5-ї Всеєвропейської конференції міністрів охорони навколишнього середовища "Довкілля для Європи". Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 9.07.2003.

277 Про утворення Комітету з питань Європейської інтеграції. Постанова Верховної Ради від 14 червня 2002 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 19.07.2002.

278 Діяльність Комітету Верховної Ради з європейської інтеграції. Офіційний сайт Верховної Ради України. www.rada.gov.ua. 11.11.2004.

279 Новини. Сайт інституту євроатлантичної інтеграції. - Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua>. 22.04.2004

280 Там само.

281 Там само.

282 Там само.

283 Там само.

284 Новини. Сайт Міжнародного фонду „Відродження”. - Режим доступу: <http://www.ifr.org.ua>. 9.12.2004.

285 Заява Комітету Верховної Ради з європейської інтеграції. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 21.12.2004.

286 Постанова Верховної Ради України „Про рекомендації за підсумками парламентських слухань з питань реалізації державної політики інтеграції України до Європейського Союзу” № 2999-III від 17 січня 2002 року Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 18.01.2003.

287 Верховна Рада України Комітет з питань Європейської інтеграції: „Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом”: Парламентські слухання./ О.В.Кулаков, Т.О.Бурячок, С.Г.Плотян та ін. – Київ: ЦТІ „Енергетика та електрифікація”, 2003. – С.79-83.

288 Закон України „Про ратифікацію документів редемаркації державного кордону між Україною і Угорською Республікою” та інші документи. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 21.01.2004.

289 Новини. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 15.09.2004.

290 Постанова Верховної Ради України „Про Рекомендації парламентських слухань "Зовнішня політика України як інструмент забезпечення національних інтересів держави: здобутки, реалії та перспективи” №1531-IV від 19.02.2004. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 14.08.2004.

291 Новини. Комітету Верховної Ради з європейської інтеграції. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 23.12.2004.

292 Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 30 листопада 2003 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 11.12.2003.

293 Архів новин Верховної Ради України. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 19.11.1999.

294 Постанова Верховної Ради України „щодо відносин України і Організації Північно-Атлантичного Договору (НАТО). //Зовнішня політика України. Хрестоматія . Частина перша. – Донецьк, 2002. – С. 317-322.

295 Там само.

296 Там само.

297 Там само.

298 Там само.

299 Там само.

300 Там само.

301 Там само.

302 Новини. Комітету Верховної Ради з європейської інтеграції. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 23.12.2004.

303 Там само.

304 Там само.

305 Верховна Рада України Комітет з питань Європейської інтеграції: „Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО”: Парламентські слухання. / Зарубінський О.О., Мисик І.І., Дворник С.О. та ін. – Київ, 2003. – С. 9-49

306 Там само. - С. 102-107.

307 Новини. Комітету Верховної Ради з європейської інтеграції. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 23.12.2004.

308 Там само.

309 Заявка України на вступ до НАТО. Сайт Інституту Євро-Атлантичного співробітництва. - Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua> 29.05.2003.

310 Новини. Комітету Верховної Ради з європейської інтеграції. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 23.12.2004.

311 Про Раду Національної безпеки і оборони України. . Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 22.04.2004.

312 Там само.

313 Там само.

314 Там само.

315 Смолянюк В. Фактор НАТО у формуванні військової могутності української держави // Людина і політика. – 2000. - № 3. – С. 32.

316 Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного Договору. – Брюссель, 1997.

317 Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. Офіційний сайт Міністерства оборони України. - Режим доступу: <http://www.mil.gov>. 5.05.2005.

318 Розроблено структуру головного командування українських ВМС, яка відповідає стандартам НАТО. Сайт німецької телерадіокомпанії „Дойче велле” - Режим доступу: <http://http://kleist.dwelle.de/> 25.07.2003.

319 Документація Україна-НАТО зберігатиметься в електронному вигляді. Інформаційний сайт „Експерт”. - Режим доступу: <http://www.expert.org.ua> 07.05.2003.

320 Горбулин В.П. Военно-техническое сотрудничество Украины с НАТО (нереализованный потенциал евроатлантической интеграции // Стратегічна панорама. – 2003. - № 1. – С. 2

321 Країни НАТО позитивно оцінили розвиток особливого партнерства Україна–НАТО Інформаційний сайт „Експерт”. - Режим доступу: <http://www.expert.org.ua> 21.05.2003.

322 Матвеев А. Украинская армия готовится к реформам // Газета СНГ. – 2003. – 7 ноября.

323 В НАТО удовлетворены ходом военной реформы в Украине. Інформаційний сайт „Експерт”. - Режим доступу: <http://www.expert.org.ua> 15.10.2003.

324 Стерлигов М. Украинскую армию сокращают под стандарты НАТО. Российский сайт об Украине. - Режим доступу: <http://www.ukraine.ru> 12.11.2003.

325 За два роки Україна скоротить військо удвічі, якщо будуть гроші. Сайт Британської телерадіокомпанії ВВС. Українська служба ВВС. - Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk>. 10.11.2003.

326 План дій Україна-НАТО. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>. 23.04.2003.

327 Головка В. Єрмоленко В. Українські особливості вступу в НАТО. Сайт Фонду „Демократичні ініціативи”. - Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>. 30.03.2005.

328 Цок Н. Відносини Україна – НАТО: стан і перспективи. Сайт Фонду „Демократичні ініціативи”. - Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>. 30.03.2005.

329 План дій України-НАТО на 2004 рік буде узгоджено до середини листопада. Сайт Фонду „Демократичні ініціативи”. - Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>. 7.10.2003.

330 Новини Міністерства оборони України Офіційний сайт Міністерства Оборони України. - Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua>. 28.03.2005.

331 Новини Міністерства. Офіційний сайт Міністерства оборони України. - Режим доступу: <http://www.mil.gov>. 5.05.2005.

332 Хартія про особливе партнерство України і НАТО 9 липня 1997 року // Голос України. 1997. - 11 липня.

333 Новини міністерства. Офіційний сайт Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. - Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua/inter>. 5.05.2003.

334 Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року Затверджено Указом

Президента України від 4 листопада 1998 р. № 1209/98 //Зовнішня політика України: Хрестоматія. Частина перша. Правові засади зовнішньої політики. Україна в багато сторонньому співробітництві. Посібник для студентів вищих навчальних закладів/За редакцією проф., д-ра іст.наук П.В.Доброва. Укладачі І.М.Гридіна, П.В.Добров, Ю.Т. Теміров, І.Я.Тодоров – Донецьк, 2002 – С. 305-306.

335 Новини міністерства. Офіційний сайт Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. - Режим доступу: <http://www.mns.gov.ua/inter>. 15.03.2003.

336 Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001 – 2004 роки Офіційне Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 11.01.2002.

337 Новини Міністерства. Офіційний сайт Міністерства оборони України. - Режим доступу: <http://www.mil.gov>. 5.05.2005.

338 Каспрук В. Орієнтація України багато в чому визначить майбутнє всієї Європи і тому Європа просто не має права залишатися байдужою до її долі // Надзвичайна ситуація. – 2004. - № 5(79). – С.18.

339 Стратегія інтеграції України до ЄС. Указ Президента України від 11 червня 1998 р. Офіційне інтернет-представництво Президента України. www.president.gov.ua. 4.02.2001; Указ Президента України від 14 вересня 2000 року № 1072 "Про Програму інтеграції України до Європейського Союзу". Офіційне інтернет-представництво Президента України www.president.gov.ua. 20.08 2002; Указ Президента України «Про стратегію України щодо організації Північноатлантичного договору» від 8 липня 2002 р. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 12.07.2002; План дій Україна-НАТО. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>. 12.04.2004; Про Державну програму підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської і євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки; Про Державну програму інформування громадськості з питань європейської інтеграції України на 2004-2007 роки; Про Державну програму інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004-2007 роки. Указ Президента України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 24.01.2004; Програма діяльності Кабінету Міністрів. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 20.04.2003 та інші.

340 Зимова Академія НАТО. Сайт Львівського національного університету імені Івана Франка. - Режим доступу: <http://franko.lviv.ua/winacademy>. 30.04.2004.; Новини університету. Сайт Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського - Режим доступу: <http://www.tnu.crimea.ua/tnu/conference>. 28.08.2004. Новини. Сайт Науково-інформаційного Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці Донецького національного університету. - Режим доступу: <http://intsecurity.org>. 31.05.2006.;

341 Українська асоціація європейських студій. Сайт Європейський простір: портал проєвропейського громадянського суспільства України. - Режим доступу: <http://http://eu.prostir.ua/initiatives/eurostudies.html> 0.02.2007.

342 Вищі навчальні заклади України. Сайт Інноваційного центру з міжнародних освітніх програм "Інкос" Інституту міжнародних відносин Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. - Режим доступу: <http://www.incos.org.ua>. 25.06.2004.

343 Міжнародна діяльність Інституту міжнародних відносин. Сайт Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. - Режим доступу: <http://www.iir.kiev.ua/> 09.09.2005.

344 Міжнародна співпраця. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки України. - Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/international>. 18.03.2004.

345 Пропозиції Мінагрополітики до проекту Концепції Програми діяльності Кабінету Міністрів України, 2001 рік Офіційний сайт Міністерства аграрної політики України. - Режим доступу: <http://www.minagro.kiev.ua>. 3.04.2003.

346 Новини міністерства. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики України. - Режим доступу: <http://www.minagro.kiev.ua>. 6.01.2004.

347 Есть чем подсластить и подмаслить жизнь// Донбасс. – 2001. – 20 октября.

348 Про фабрики корпорації. Сайт Кондитерської корпорації «Рошен». - Режим доступу: <http://www.roshen.ua/about/factories/litovsk.html>. 21.04.2005.

349 Основою агропромислового комплексу Дніпропетровської області є сільське господарство. Офіційний сайт управління агропромислового комплексу Дніпропетровської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.dapk.dp.ua/oblast>. 08.04.2003.

350 Новини міністерства. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики України. - Режим доступу: <http://www.minagro.kiev.ua>. 6.01.2004.

351 Палій О. Україна: шлях до Європи через НАТО. Інтернет-газета „Українська правда”. - Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>

352 Розвиток когенераційних установок у харчовій промисловості України. Офіційний сайт Представництва Європейських комісій в Україні. - Режим доступу: <http://www.delukr.co.int>. 7.09.2003.

353 Лісінчук О. Агропромислове політико-економічне угруповання в Україні: походження, конфлікти, інтереси. Сайт „Інтелектуальні ресурси України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 4.05.2003.

354 Там само.

355 Рижук: АПК майже готовий до вступу у СОТ. Інформаційний сайт „Експерт”. - Режим доступу: <http://www.expert.org.ua> 4.11.2003.

356 Програма діяльності Кабінету Міністрів України "Відкритість, дієвість, результативність". Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 6.06.2003.

357 Критерії членства в СОТ, ЄС та НАТО. Інтеграційні перспективи України. – Київ: Інститут євроатлантичного співробітництва, 2003. – С. 76.

358 Саприкін В. Паливно-енергетичний комплекс України: готовність до євроінтеграції // Дзеркало тижня.— 2002.— № 39.

359 Дмитренко А. В Європу вместе с Россией // Киевский телеграф.— 2002.— № 48.

360 Новини міністерства (архів). Офіційний сайт Міністерство палива та енергетики України. - Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua>. 22.01.2004.

- 361 Гриневич А. Трехсторонняя стратегия // Компаньон.— 2003.— № 1-2. - 6-12.
- 362 Вербинський В.В., Земляний М.Г. Російський фактор в євроінтеграційних енергетичних відносинах України. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 22.04.2004.
- 363 Енергетична безпека України: стратегія та механізми забезпечення / За ред. А. Шевцова; ДФНІСД.— Дніпропетровськ: «Пороги», 2002. – С. 34.
- 364 Княжанский В. Как соблюсти национальный интерес? // День.— 2003.— № 62.
- 365 Паскуаль К., Штюдемманн Д., Зюлковски М. Двусмысленный реверс. Нефть и евроатлантический шанс Украины // День.— 2003.— № 60
- 366 Вербинський В.В., Земляний М.Г. Вказана праця.
- 367 Демьяненко Е. Итоги — 2003: украинская нефтепереработка наращивает объемы производства // Деловая неделя.— 2004.— № 5.
- 367 Вербинський В.В., Земляний М.Г. Вказана праця.
- 368 Там само.
- 369 Там само.
- 370 Заремба І.М. Міжнародне співробітництво України в галузі енергетики у контексті енергетичної безпеки. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 22.04.2004.
- 371 Чукаєва І. Особливості досягнення Україною енергетичної безпеки // Віче. – 2001. – № 4. – С. 64-73.
- 372 Хлобистов Є.В. Екологічна безпека у складі національної безпеки держави. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 22.04.2004.
- 373 Новини міністерства. Офіційний сайт Міністерства внутрішніх справ України. - Режим доступу: <http://mvs.gov.ua>. 3.07.2005.
- 374 Там само.
- 375 Інформація про діяльність. Офіційний сайт Національного бюро Інтерполу в Україні. - Режим доступу: <http://icro.centrmia.gov.ua>. 4.07.2005.
- 376 Новини. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 23.01.2003.
- 377 Коліушко І. Адміністративна реформа в Україні як крок до НАТО. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 22.04.2004.
- 378 Міжнародні зв'язки. Офіційний сайт Офіційний сайт Верховного Суду України. - Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>. 28.04.2004.
- 379 Судова практика. Офіційний сайт Офіційний сайт Верховного Суду України. - Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>. 28.04.2004.
- 380 Міжнародні зв'язки. Офіційний сайт Офіційний сайт Верховного Суду України.- Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>. 28.04.2004.
- 381 Там само.
- 382 Там само.

383 Там само.

384 Там само.

385 Там само.

386 Там само.

387 Там само.

388 Міжнародні зв'язки. Офіційний сайт Офіційний сайт Верховного Суду України. - Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>. 20.08.2005.

389 Європейський суд з прав людини. Офіційний сайт міністерства юстиції України. - Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua> 30.03.2005.

390 Либа У. Європейський суд корисний для України // Поступ – 2005. – 6 серпня.

391 Міжнародні зв'язки. Офіційний сайт Верховного Суду України. - Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>. 20.08.2005.

392 Міжнародні зв'язки. Офіційний сайт Офіційний сайт Верховного Суду України. - Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>. 10.09.2004.

393 Міжнародні зв'язки. Офіційний сайт Офіційний сайт Верховного Суду України. - Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>. 20.08.2005.

394 Міжнародні зв'язки. Офіційний сайт Офіційний сайт Верховного Суду України. - Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>. 21.09.2005.

395 Новини. Офіційний сайт Офіційний сайт Верховного Суду України. - Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. 23.07.2001.

396 Europa of regions. Офіційний сайт Європейської Комісії. - Режим доступу: <http://europa.eu.int/comm/> 21.07.2004.

397 Угода про партнерство і співробітництво між Україною та Європейськими Комісіями. Міжнародні угоди. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 11.07.2002.

398 Постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2000 року N821. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 27.04.2003.

399 Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2002 р. № 587 „Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 27.04.2003.

400 Європейська конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади 1980 року. Офіційний сайт Ради Європи в Україні. - Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua>. 23.04.2003.

401 Європейська хартія місцевого самоврядування. Офіційний сайт Ради Європи в Україні. - Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua>. 23.04.2003.

402 Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2002 р. N 59-р „Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва у межах єврорегіону "Верхній Прут". Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 27.04.2003.

403 Хомра О.У. Проблеми розвитку західного прикордоння України в контексті розширення Європейського Союзу. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www>.

niisp.gov.ua/vydanna/panjrama. 22.10.2004.

404 Там само.

405 Пчелинцев О. С общего собрания Международной академии регионального развития и сотрудничества // Проблемы прогнозирования. – 1999. – № 1. – С. 171.

406 Шаблій О.І. Актуальні питання методології і теорії макрорегіоналізації України // Український географічний журнал. – 1999. – № 1. – С. 17.

407 Там само.

408 Зонова Т.В. От Европы государств к Европе регионов? // Полис (Политические исследования). – 1999. – № 5. – С. 155.

409 Структурная и региональная политика ЕС. Реализация соглашения о партнерстве и сотрудничестве ЕС и Украины. - Прага, 1999. – С. 27.

410 Новікова А.М. Депресивні території європейський досвід та проблеми України. / Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 22.10.2004.

411 Новини. Офіційний сайт Вінницької обласної державної адміністрації - Режим доступу: <http://www.vin.gov.ua>. 13.04.2003.

412 Новини. Офіційний сайт Волинської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.voladm.gov.ua>. 18.04.2004.

413 Зовнішньоекономічна діяльність Житомирщини. Офіційний сайт Житомирської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.zhitomir-region.gov.ua>. 19.04.2004.

414 Новини. Офіційний сайт Закарпатської обласної державної адміністрації - Режим доступу: <http://www.carpathia.gov.ua>. 28.03.2004.

415 Новини. Офіційний сайт Івано-Франківської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.if.gov.ua>. 29.03.2004.

416 Новини. Офіційний сайт Київської міської державної адміністрації - Режим доступу: <http://www.kmv.gov.ua>. 4.04.2004.

417 Новини. Офіційний сайт Кіровоградської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.kr-admin.gov.ua>. 28.03.2004.

418 Новини. Офіційний сайт Львівської обласної державної адміністрації - Режим доступу: <http://www.loda.gov.ua>. 21.03.2002.

419 Новини. Офіційний сайт Полтавської обласної державної адміністрації - Режим доступу: <http://www.adm-pl.gov.ua>. 01.03.2003.

420 Зовнішньоекономічна та інвестиційна діяльність. Офіційний сайт Рівненської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.rv.gov.ua>. 24.02.2003.

421 Новини. Офіційний сайт Сумської обласної державної адміністрації - Режим доступу: <http://www.state-gov.sumy.ua>. 16.04.2004.

422 Новини. Офіційний сайт Тернопільської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.oda.te.gov.ua>. 29.09.2003.

423 Новини. Офіційний сайт Хмельницької обласної державної адміністрації - Режим доступу: <http://www.adm.km.ua>. 23.09.2003.

424 Зовнішньоекономічна діяльність Черкаської області. Офіційний сайт Черкаської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.oda.ck.ua>.

17.03.2005.

425 Новини. Офіційний сайт Чернівецької обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.bucoda.cv.ua>. 17.07.2003.

426 Новини. Офіційний сайт Чернігівської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.bucoda.cv.ua>. 27.09.2003.

427 Регіональний портрет України / За загальною редакцією Юлії Тищенко. Укладачі: С. А. Горобчишина, Т. В. Колосова, М. В. Лациба, К. А. Михайличенко, О. І. Целуйко, О. А. Ярош. - К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2003. – С. 320-331.

428 Скалиці М. Таємнича наука – органічна географія. Інформаційно-аналітичний сайт Політична Україна. - Режим доступу: <http://www.polit.com.ua>. 31.03.2003.

429 У Києві прихильників НАТО побільшало // Рух-прес. 2003. - 13 листопада.

430 Регіональний портрет України / За загальною редакцією Юлії Тищенко. Укладачі: С. А. Горобчишина, Т. В. Колосова, М. В. Лациба, К. А. Михайличенко, О. І. Целуйко, О. А. Ярош. - К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2003. – С. 320-331.

431 Регіони України. Сайт Фракції “Регіони України” в Верховній Раді України . - Режим доступу: <http://www.regions.org.ua>. 19.03.2003.

432 Новини. Офіційний сайт Херсонської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.oda.kherson.ua>. 15.04.2003.

433 Там само.

434 Там само.

435 Новини. Офіційний сайт Миколаївської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.oda.mk.ua>. 16.03.2003.

423 Николаев – лидер муниципальной сети по экологически устойчивому развитию украинских городов. Миколаївський міський сайт. - Режим доступу: <http://www.nikoportal.net> . 22.02.2003.

437 Мейс Дж. Нафтопровід Одеса-Броди як геополітична проблема // День. – 2003. –10 квітня.

438 Новини. Офіційний сайт Одеської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.oda.odessa.gov.ua>. 19.03.2003.

439 НАТО изучит украинский дерматит. Сайт радиокompании "Маяк". - Режим доступу: <http://www.radiomayak.ru>. 16.09.2000.

440 Військові маневри // Юг. Одесская газета. – 2003. – 27 февраля.

441 Україна у Євроатлантичному просторі: досвід та перспективи. сайт Інституту Євро-Атлантичного співробітництва. - Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua>. 12.04.2004.

442 Новая «Хозяйка» морского порта... Офіційна сторінка міста Миколаїв. - Режим доступу: <http://www.mukola.net/> - 25.02.2003.

443 Новини. Офіційна сторінка міста Миколаїв. - Режим доступу: <http://www.mukola.net>. 19.07.2002.

444 Сушко О. Громадська думка в Україні стосовно НАТО. Сайт Інституту Євро-Атлантичного співробітництва. - Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua>. 22.02.2003.

445 Там само.

446 Новини. Офіційний сайт Дніпропетровської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.adm.dp.ua>. 22.01.2004.

447 Новини. Офіційний сайт Запорізької обласної державної адміністрації - Режим доступу: <http://www.zoda.gov.ua>. 18.02.2004.

448 Новини. Офіційний сайт Харківської обласної державної адміністрації - Режим доступу: <http://www.kharkivoda.gov.ua>. 24.04.2004.

449 Троцкий Л. Ключ к развитию хозяйства - в Донбассе. //Известия ВЦИК. - N 278. – 1920. - 10 декабря.

450 Новини. Офіційний сайт Луганської обласної державної адміністрації - Режим доступу: <http://www.kharkivoda.gov.ua>. 22.04.2002.

451 Новини прес-служби ОДА "Новини Луганська і Луганської області" 2002. – 21 грудня.

452 Новини // Східно-українське інформаційне агенство "Схід-Інфо" 2002. - 13 вересня.

453 Новини. Офіційний сайт Донецької обласної державної адміністрації - Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua>. 23.02.2002.

454 В Европе про Донбасс знают // Донбасс. – 2003.- 23 января.

455 Как равноправные партнеры // Донбасс. – 2003. – 29 января.

456 Наши в Европе//Депеша. – 2003. - 25 января.

457 Новини. Сайт телерадіокомпанії "Україна" www.trkukr.org.ua. 28.01.2003.

458 ВСЁ. Общественный научно-производственный журнал. Донбасс – Брюссель. – 2003. - № 1 (29). – 96 с.

459 Пилипенко Н. НАТО решило помочь Донбассу и ...себе // Донбасс. – 2001. 31 июля.

460 Новости // Донбасс. – 2002. – 9 февраля.

461 НАТО изучает Донбасс//Донбасс. № 111. – 2002. - 11 июля.

462 Новости // Донбасс. – 2002. – 11 октября.

463 Сайт Науково-інформаційного Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці Донецького національного університету. - Режим доступу: <http://www.intsecurity.dn.ua>. 6.04.2006

464 Східноукраїнське інформаційне агенство "Схід-Інфо" 13 вересня 2002 р.

465 Поточні новини. // Український регіональний вісник. - 2002. - № 41.

466 Сайт інтернет-видання „Експерт”. expert.org.ua –. 19.12.2002.

467 Виступ Міністра закордонних справ України А.Зленка в Запорізькому технічному університеті "Нова дипломатія України". Офіційний сайт Міністерства закордонних справ. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>. 3.10.2002.

468 Прес-релиз «ДИАЦ: 15 лет с любовью к Донбассу»; Донецкая область 10 лет назад. - Режим доступу: <http://www.diac.com>. Сайт Компанії „Донецький інформаційно-аналітичний центр”. 22.09.2006.

469 Тодоров І., Теміров Ю. Донецький вибір // Акцент. Національна безпека України. 2006. - № 7-8. – С.18.

470 Attitude of masses and elites in Donbass, Galichina and Poland to NATO: level of determination and factors of influence (comparative analysis) // Spring. Academy. NATO

, Peace and International Security in the XXI Century. – Donetsk, 2005.- P. 93-135.

471 Виступ Міністра закордонних справ України А.Зленка в Одеському національному університеті ім. В.Мечникова. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www/mfa.gov.ua>. 4.10.2002.

472 Поточні новини. Сайт Центру дослідження громадської думки Інституту соціології Польської академії наук. - Режим доступу: <http://www.cbos.pl>. 26.07.2002.

473 О принципах внешнеполитической деятельности СПУ // Товариш. - 1996. - № 6. - С. 4; Програма Української Національної Асамблеї // Укр. обрії. - 1994. - № 1 та інші.

474 Войтенко В.П. Вибори-2002. Нариси з політичної арифметики. К., 2002. – С . 7.

475 Фукуяма Ф. Я чи суспільство. Сайт газети „Дедойчецайтунг”. - Режим доступу: <http://www.diezeit.de>. 24.06.2002.

476 Інтерв'ю Б.Гаврилішина.// День. – 2001. – 15 березня.

477 Право вибору: політичні партії та блоки/ упор. М.Томенко, О.Проценко. – К.: Інститут посткомуністичного суспільства, 1998. – С. 84.

478 Там само. - С. 74.

479 Там само. - С. 108.

480 Там само. - С. 127.

481 Передвиборча платформа Блоку Віктора Ющенка „Наша Україна”. Сайт виборчого блоку Віктора Ющенка – Наша Україна. <http://www.razom.org.ua>. 23.02. 2002.

482 Програма партії Народний рух України. Інформація про Народний Рух України. - Режим доступу: <http://www.rukh.org.ua>. 8.11.2001.

483 Програма Української народної партії. Персональна сторінка п.Костенка. - Режим доступу: <http://www.kostenko.kiev.ua>. 3.02.2002.

484 Програма партії „Реформи і порядок”. Сайт політичної партії “Реформи і порядок”. - Режим доступу: [http://](http://www.zt.ua/prp)

485" www.zt.ua/prp. 11.02.2002.

485 Передвиборча платформа Соціал-демократичної партії України. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 5.03.2002.

486 Програма політичної партії „Яблуко”. Сайт політичної партії “Яблуко”. - Режим доступу: <http://www.yabluko.org.ua>. 5.03.2002.

487 Передвиборча платформа політичної партії „Яблуко”. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 5.03.2002.

488 Передвиборча платформа „Блоку Юлії Тимошенко”. Персональна сторінка Юлії Тимошенко. - Режим доступу: <http://www.tymoshenko.kiev.ua>. 8.03.2002.

489 Передвиборча платформа партії Українська Національна Асамблея. Сторінка партії Українська Національна Асамблея - Режим доступу: <http://geosities.com/>

CapitolHill/Lobby.\\\" CapitolHill/Lobby.\ 3.03.2002.

490 Передвиборча платформа Всеукраїнської партії "Нова сила". Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 4.03.2002.

491 Передвиборча платформа Блоку політичних партій "Новий Світ". Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 4.03.2002.

- 492 Передвиборча платформа опозиційного блоку «Проти всіх». Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 4.03.2002.
- 493 Передвиборча платформа блоку „За єдину Україну”. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 4.03.2002
- 494 Там само.
- 495 Програма Народно-демократичної партії України. Офіційний сайт Народно-демократичної партії України. - Режим доступу: <http://www.ndp.org.ua>. 3.03.2002.
- 496 Програма Партії регіонів України. Офіційний сайт Партії Регіонів України. - Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua>. 3.03.2002.
- 497 Програма партії „Трудова Україна”. Офіційний сайт політичної партії “Трудова Україна”. - Режим доступу: <http://www.trud.org.ua>. 2.03.2002.
- 498 Передвиборча програма Соціал-демократичної партії України (об`єднаної). Офіційний інформаційний сайт Соціал-демократичної партії України (об`єднаної). - Режим доступу: <http://www.sdpuo.org.ua>. 5.03.2002.
- 499 Лісінчук О., Сушко О. Українські партії і зовнішня політика: спокуси і потенції напередодні виборів //Дзеркало Тижня. – 2001. - 18-25 серпня.
- 500 Передвиборча платформа партії “Демократичний Союз” . Офіційний сайт партії “Демократичний Союз”. - Режим доступу: <http://www.demunion.kiev.ua>. 3.03.2002.
- 501 Передвиборча платформа блоку „Єдність”. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 4.03.2002.
- 502 Програма партії зелених України. Сайт партії зелених України - Режим доступу: <http://www.greenparty.org.ua>. 4.03.2002.
- 503 Програма передвиборчого блоку Команда Озимого Покоління”; Передвиборча програма партії „Нова генерація України”. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 5.03.2002.
- 504 Передвиборчі програми Всеукраїнського політичного об`єднання “Жінки за майбутнє”, Всеукраїнського об`єднання християн, Всеукраїнської партії трудящих, Партії Реабілітації Тяжкохворих України, партії “Християнський рух”, Української морської партії. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 5.03.2002.
- 505 Програма виборчого блоку “Народний рух України. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 5.03.2003.
- 506 Горбулін В. П., Белов О. Ф., Лисицин Е. М. Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки України // Стратегічна панорама. 1999. №3. С. 12-20.
- 507 Програма Комуністичної партії України. Офіційний сайт Комуністичної партії України. - Режим доступу: <http://www.kpu.kiev.ua>. 2.03.2002; Програма Комуністичної партії України (оновленої). Офіційний сайт Комуністичної партії України (оновленої). - Режим доступу: <http://vkpb.narod.ru>. 2.03.2002.
- 508 Передвиборча програма Комуністичної партії робітників і селян. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 2.03.2002.
- 509 Програма "Блоку Наталії Вітренко". Персональна сторінка Наталії Вітренко . - Режим доступу: <http://www.vitrenko.kiev.ua>. 2.03.2002.

- 510 Програма Селянської партії України. Офіційний сайт Селянської партії України. - Режим доступу: <http://www.selru.org.ua>. 2.03.2002.
- 511 Програма Соціалістичної партії України. Офіційний сайт Соціалістичної партії України. - Режим доступу: <http://www.spu.org.ua>. 1.03.2002.
- 512 Платформа партії Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість». Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 4.03.2002.
- 513 Передвиборна програма виборчого блоку „ЗУБР” (За Україну, Білорусію, Росію). Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 3.03.2002.
- 514 Програма виборчого блоку політичних партій “Руський блок”. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 3.03.2002.
- 515 Результати виборів до Верховної Ради 2002 року. Сайт Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. - Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>. 11.07.2002.
- 516 Лісінчук О., Сушко О. Українські партії і зовнішня політика: спокуси і потенції напередодні виборів //Дзеркало Тижня. – 2001. - 18-25 серпня.
- 517 Результати виборів до Верховної Ради 2002 року. Сайт Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. - Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>. 11.07.2002.
- 518 Интервью с Министром иностранных дел Украины А.М.Зленко //Факты. – 2002. – 5 декабря.
- 519 Тарасюк Б. Ми всі в Україні чекаємо відповіді. Сайт Інституту євроатлантичної інтеграції. - Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua>. 21.01.2005.
- 520 Результати виборів Президента України 31 жовтня 2004 року. Офіційний сайт Центральної виборчої комісії України. - Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua>. 20.11.2004.
- 521 Програма кандидата в Президенти України В.Ющенко. Сайт виборчого штабу В.Ющенко. - Режим доступу: <http://www.razom.org.ua>. 9.10.2004.
- 522 Там само.
- 523 Програма кандидата в Президенти України В.Януковича. Офіційний сайт Партії Регіонів України. - Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua>. 3.11.2004.
- 524 Новини. Інтернетвидання „Експерт”. - Режим доступу: <http://www.expert.org.ua>. 4.11.2004.
- 525 Новини. Офіційний сайт Партії Регіонів України. - Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua>. 13.10.2004.
- 526 Програма кандидата в Президенти України О.Мороза. Офіційний сайт Соціалістичної партії України. Офіційний сайт Соціалістичної партії України. - Режим доступу: <http://www.spu.org.ua>. 2.10.2004.
- 527 Програма кандидата в Президенти України П.Симоненка. Офіційний сайт Комуністичної партії України. - Режим доступу: <http://www.kpu.kiev.ua>. 12.10.2004.
- 528 Програма кандидата в Президенти України Н.Вітренко. Персональна сторінка Наталії Вітренко. - Режим доступу: <http://www.vitrenko.kiev.ua>. 4.10.2004.
- 529 Програма кандидата в Президенти України А.Кінаха. Сайт А.Кінаха. www.kinah.com.ua. 3.10.2004.

530 Програма кандидата в Президенти України О.Яковенка. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

531 Програма кандидата в Президенти України Л.Черновецького. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

532 Програма кандидата в Президенти України О.Омельченка. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

533 Програма кандидата в Президенти України Д.Корчинського. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

534 Програма кандидата в Президенти України А.Чорновола. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

535 Програма кандидата в Президенти України М.Габара. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

536 Програма кандидата в Президенти України Ю.Збітнєва. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

537 Програма кандидата в Президенти України С.Комісаренка. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

538 Програма кандидата в Президенти України О.Ржавського. Сайт громадсько-політичної організації „Єдина родина”. - Режим доступу: <http://www.edina-rodina.org>. 22.10.2004.

539 Програма кандидата в Президенти України М.Рогожинського. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

540 Програма кандидата в Президенти України В.Нечипорука. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

541 Програма кандидата в Президенти України О.Базилюка. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

542 Програма кандидата в Президенти України Р.Козака. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

543 Програми кандидатів в Президенти України М.Бродського, В.Волги, Б.Бойка, І.Душина, В.Кривобокова. Інформаційний сайт „Вибори Президента України – 2004”. - Режим доступу: <http://Vybory.osp-ua.info>. 21.10.2004.

544 Конончук С. Кандидати у Президенти України про пріоритети зовнішньої політики держави. Сайт громадської організації. - Режим доступу: <http://www.usipr.kiev.ua>. 4.12.2004.

- 545 Тарасюк підбиває підсумки минулого зовнішньополітичного року. Громадський сайт „Майдан”. - Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/news>. 14.01.2005.
- 546 Ukraine leader sets EU target of 2007// The Financial Times, 2005.26.01.
- 547 Атлантична рада України. Науково-інформаційний сайт „Україна Євроатлантична” - Режим доступу: <http://www.ea-ua.info>. 21.03.2005.
- 548 Новини. Офіційний сайт Національного центру євроатлантичної інтеграції. - Режим доступу: <http://www.nceai.gov.ua>. 11.03.2005.
- 549 Сайт Інституту трансформації суспільства www.soskin.info; сайт Інституту євроатлантичної інтеграції - Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua>.
- 550 Спільна заява про створення Громадської ліги „Україна-НАТО”. Сайт Громадської ліги „Україна-НАТО”. - Режим доступу: <http://www.ua-nato.org.ua>. 22.12.2004.
- 551 Про Фонд „Європа ХХІ”. Сайт Фонду „Європа ХХІ”. - Режим доступу: <http://www.europexxi.kiev.ua>. 28.02.2005.
- 552 Нові форми організації та підтримки підприємництва в регіоні. // Інформаційний бюлетень Агентства регіонального розвитку “Донбас”. – №15. – Донецьк, 2001. – С. 25-28.
- 553 Сарторіус В. Стратегічні напрями місцевого розвитку в Донецькому регіоні (з застосуванням методу активного планування стратегій МАПС) // Майбутнє старих промислових регіонів в Європі.. Приклад Донецького регіону в Україні: Темат. зб. наукових праць / За ред. О. Ляха, В. Панькова. – Агентство регіон. розвитку “Донбас” . – Донецьк, 1998. – С. 255-266.
- 554 Обрії стратегічного розвитку регіону: Інформація про реалізацію проекту RAUSI 00-0327-032 “Розбудова стратегій місцевого розвитку в Україні на основі польського досвіду” // Інформаційний бюлетень Агентства регіонального розвитку “Донбас”. – №15. – Донецьк, 2001. – С.3-4.
- 555 Форуми в Донецьку, Харкові і Сумах. Сайт Польсько-американо-української ініціативи. - Режим доступу: <http://www.rauci.org>. 4.08.2004.
- 556 Звітно-виборча конференція у Товаристві польської культури Донбасу. // Polacy Donbasu. – 2003. - № 4 (31). - 31 березня.
- 557 Вивчення польської мови у вищому навчальному закладі // Polacy Donbasu. – 2000. - № 1. - 27 жовтня.
- 558 Святкова зустріч національних меншин Донбасу // Polacy Donbasu. – 2001. - № 1 (4). - 23 січня.
- 559 Там само.
- 560 Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. Монографія. - Донецьк, 2006. – С. 230.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Міжнародно-правові акти.

1. Європейська конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади 1980 року. Офіційний сайт Ради Європи в Україні. - Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua>. 23.04.2003.
2. Європейська хартія місцевого самоврядування. Офіційний сайт Ради Європи в Україні. - Режим доступу: <http://www.coe.kiev.ua>. 23.04.2003.
3. Заключительное коммюнике заседания министров иностранных дел НАТО. Офіційний сайт Організації Північноатлантичного Договору. - Режим доступу: <http://www.nato.int>. 11.03.2005.
4. Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і Урядами країн " Великої сімки" та Комісією Європейського Співтовариства щодо закриття Чорнобильської АЕС. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
5. Партнерство заради миру. – Брюссель, 1994. – 10 с.
6. План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>.
7. План дій Україна - Європейський Союз. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>.
8. План дій Україна-НАТО. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>.
9. Протокол до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС) про приєднання Чеської Республіки, Естонської Республіки, Республіки Кіпр, Латвійської Республіки, Литовської Республіки, Угорської Республіки, Республіки Мальта, Республіки Польща, Республіки Словенія та Словацької Республіки до УПС та внесення змін до УПС. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
10. Протокол до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами та Україною. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
11. Протокол про взаємну допомогу між адміністративними органами у митних питаннях між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами та Україною. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
12. Протокол про внесення змін до Угоди про створення Центру науки і технологій в Україні. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
13. Резолюция об отношениях ЕС с соседними странами, принятая комитетом Европарламента по иностранным делам. Офіційний сайт Європейського Парламенту. - Режим доступу: <http://www.europarl.eu.int>.

14. Спільна стратегія Європейського Союзу щодо України. Офіційний сайт Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України. - Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>. 12.03.2001.
  15. Тимчасова угода про торгівлю та торгівельні питання між Європейським Співтовариством, Європейським Співтовариством вугілля та сталі та Європейським Співтовариством з атомної енергії та Україною. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
  16. Угода між урядом України та Європейським Співтовариством про торгівлю деякими сталеливарними виробами. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
  17. Угода між Європейським Союзом і Україною про визначення загальної схеми участі України в операціях Європейського Союзу із врегулювання криз. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
  18. Угода між Європейським Співтовариством та Україною про торгівлю текстильною продукцією. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
  19. Угода між Україною та Європейським Співтовариством про наукове і технологічне співробітництво. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
  20. Угода у формі обміну листами між Європейським Співтовариством та Україною про відновлення дії Угоди між Європейським Економічним Співтовариством та Україною про торгівлю текстилем, яка парафована 5 травня 1993 року із останніми змінами, внесеними Угодою у формі обміну листами, яка парафована 22 грудня 1994 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
  21. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного Договору. – Брюссель, 1997. – 12 с.
  22. Цільовий план Україна - НАТО на 2003 рік у рамках Плану дій Україна-НАТО. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 16.04.2003.
  23. Цільовий план Україна - НАТО на 2004 рік у рамках Плану дій Україна-НАТО. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 16.04.2003.
  24. Wider Europe. FAQ. Офіційний сайт Єврокомісії. - Режим доступу: http://europa.eu.int/comm/external_relations/we/intro/faq.htm.
  25. Wider Europe — Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours» Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Brussels. Офіційний сайт Єврокомісії. - Режим доступу: http://europa.eu.int/comm/external_relations/we/doc/index.htm.
2. Вітчизняні нормативні акти центральних і регіональних органів влади.
26. Акт про незалежність України // Голос України. – 1991. -27 серпня.
  27. Декларація про державний суверенітет Української РСР. – К.: Політвидав України, 1990. – 14 с.

28. Конституція України. – К.: Преса України, 1997. – 49 с.;
29. Закон України „Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
30. Закон України „Про Концепцію Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
31. Закон України „Про ратифікацію Протоколу до Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами (УПС) про приєднання 10 нових держав-членів до УПС та внесення змін до УПС”. – Режим доступу: – <http://www.rada.gov.ua>.
32. Закон України „Про транскордонне співробітництво”. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: – <http://www.rada.gov.ua>.
33. Звернення до парламентів, урядів та громадськості держав-членів Європейського Союзу. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
34. Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України». Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
35. Постанова Верховної Ради „Про Комплексну програму утвердження України як транзитної держави у 2002 - 2010 роках”. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
36. Постанова Верховної Ради України «Щодо відносин України і Організації Північноатлантичного договору (НАТО)» // Голос України. — 1999. — 27 квітня.
37. Програма діяльності Кабінету Міністрів. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
38. Програма інтеграції України до Європейського Союзу. Схвалена Указом Президента України від 14.09. 2000 року № 1072. Офіційне інтернет-представництво Президента України. www.president.gov.ua.
39. Стратегія інтеграції України до ЄС. Указ Президента України від 11 червня 1998 р. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
40. Постанова Верховної Ради України від 27 липня 2004 р. № 129 „Про Регламент Верховної Ради України”. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
41. Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року. Затверджено Указом Президента України від 4 листопада 1998 р. N 1209/98 //Зовнішня політика України: Хрестоматія. Частина перша. Правові засади зовнішньої політики. Україна в багато сторонньому співробітництві. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією проф., д-ра іст.наук П.В.Доброва. Укладачі І .М.Грідіна, П.В.Добров, Ю.Т.Теміров, І.Я.Тодоров – Донецьк, 2002.– С. 290-314.

42. Державна програма співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001 - 2004 роки. Затверджена Указом Президента України від 28 січня 2001 року N 58/2001// Офіційне Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
43. Указ Президента України «Про стратегію України щодо організації Північноатлантичного договору» від 8 липня 2002 р. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
44. Верховна Рада України. Комітет з питань Європейської інтеграції: „Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом”: Парламентські слухання./ О.В. Кулаков, Т.О. Бурячок, С.Г. Плотян та ін. – Київ: ЦТІ „Енергетика та електрифікація”, 2003. – 254 с.
45. Верховна Рада України Комітет з питань Європейської інтеграції: „Про взаємовідносини та співробітництво України з НАТО”: Парламентські слухання. / О.О. Зарубінський, І.І. Мисик., С.О. Дворник та ін. – Київ, 2003. – 286 с.
46. Зовнішня політика України: Матеріали парламентських слухань / О. Струк О., М. Бері М., М. Мариній М. та ін. – Київ: ЦТІ „Е та Е”, 2004. – 198 с.
47. Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р. Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>. 10.02.2004.
48. Комітет з питань Європейської інтеграції Верховної Ради України. Офіційний сайт. - Режим доступу: <http://www.euoint.com.ei.nsf>.
49. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1365 „Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
50. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 року № 1496 "Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 22.03.2003.
51. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 1998 року № 1074 " Питання діяльності між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом)". Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
52. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 1998 року № 852 "Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу". Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
53. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 1999 року № 1353 "Про Центр перекладів актів європейського права”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>. 23.03.2003.
54. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 липня 1998 року № 1074. „Питання діяльності між Україною та Європейськими Співтовариствами (

- Європейським Союзом)”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
55. Постанова Кабінету Міністрів України від 12 червня 1998 року № 852 „Про запровадження механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
56. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 1999 року № 1353 „Про Центр перекладів актів європейського права”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
57. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2004 року № 1742 „Про утворення Державного департаменту з питань адаптації законодавства”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
58. Постанова Кабінету Міністрів України від 16 серпня 1999 року № 1496 „Про Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
59. Указ Президента України від 30 серпня 2000 року № 1033 „Про Національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Офіційне інтернет-представництво Президента України - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
60. Указ Президента України від 21 серпня 2001 року № 724 "Про перейменування Міністерства економіки України" Офіційний сайт Президента України - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>. 16.04.2003.
61. Адаптація законодавства України до права Європейського Союзу. Інформаційні матеріали. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. - Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>.
62. Проект Білої книги України. Офіційний сайт Міністерства юстиції України. - Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>.
63. Концепція Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
64. Указ Президента України від 21 серпня 2004 р. № 965 „Питання організації виконання Закону України „Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
65. Наказ Міністерства юстиції України від 3 листопада 2004 р. № 1157. Офіційний сайт Міністерства Юстиції України. - Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua>.
66. Постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1365 „Деякі питання адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.

67. Проект Постанови Верховної Ради України від 9 вересня 2002 р. № 2161 „Про затвердження Положення про Комітет з питань Європейської інтеграції”
Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
68. Протокол засідання Спільної координаційної ради з питань міжнародного співробітництва Міністерства закордонних справ України та Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції. Офіційний сайт Міністерства закордонних справ України. - Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua>.
69. Указ Президента України від 30 серпня 2002 року „Про Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України”. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
70. Указ Президента України від 29 листопада 2003 року „Про заходи щодо підвищення ефективності зовнішньополітичної діяльності держави”. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
71. Указ Президента України від 12 лютого 2003 року „Про Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України”. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
72. Указ Президента України від 25 січня 2001 року. Положення про національних координаторів співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
73. Указ Президента України від 26 лютого 2003 року Про Уповноваженого України з питань європейської і євроатлантичної інтеграції. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
74. Державна програма підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004 - 2007 роки. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
75. Державна Програма інформування громадськості з питань євроатлантичної інтеграції України на 2004 - 2007 роки. Інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
76. Звернення Верховної Ради України до парламентів, урядів та громадськості держав - членів Європейського Союзу. Офіційний сайт Верховної Ради України . - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
77. Звернення до парламентів, урядів та громадськості держав Європи у зв'язку з проведенням 5-ї Всеєвропейської конференції міністрів охорони навколишнього середовища "Довкілля для Європи". Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
78. Про утворення Комітету з питань Європейської інтеграції. Постанова Верховної Ради від 14 червня 2002 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.

79. Заява Комітету Верховної Ради з європейської інтеграції. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
80. Послання Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки". Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
81. Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році". Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
82. Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2003 році" Тематична доповідь: Розширення Європейського Союзу - нові можливості та перспективи для України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
83. Питання організації виконання Закону України "Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу". Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
84. Про встановлення безвізового режиму для громадян держав - членів Європейського Союзу, Швейцарської Конфедерації та Князівства Ліхтенштейн. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
85. Указ Президента України «Про День Європи». Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
86. Указ Президента України. Про державні програми з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України на 2004 - 2007 роки. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
87. Про Державну раду з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
88. Про забезпечення виконання Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом) і вдосконалення механізму співробітництва з Європейськими Співтовариствами (Європейським Союзом). Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
89. Про Концепцію адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
90. Про Національну комісію із зміцнення демократії та утвердження верховенства права. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
91. Про Положення про Державну раду з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України. Офіційне інтернет-представництво Президента України. -

- Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
92. Про Стратегію економічного та соціального розвитку України "Шляхом європейської інтеграції" на 2004 - 2015 роки. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
  93. Про тимчасове запровадження безвізового режиму для громадян держав - членів Європейського Союзу та Швейцарської Конфедерації. Офіційний сайт Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
  94. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2002 р. № 587 „Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів”. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
  95. Про утворення Державного департаменту з питань адаптації законодавства. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
  96. Про утворення Управління з питань європейської інтеграції у структурі Секретаріату Кабінету Міністрів України. – Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
  97. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2002 р. N 59-р „Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва у межах єврорегіону "Верхній Прут". Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. - Режим доступу: <http://www.km.gov.ua>.
  98. Державна програма реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. Офіційний сайт Міністерства оборони України. - Режим доступу: <http://www.mil.gov>.
  99. Державна програма співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року Затверджено Указом Президента України від 4 листопада 1998 р. N 1209/98 // Зовнішня політика України: Хрестоматія. Частина перша. Правові засади зовнішньої політики. Україна в багато сторонньому співробітництві. Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією проф., д-ра іст.наук П.В.Доброва. Укладачі І.М.Грідіна, П.В.Добров, Ю.Т.Теміров, І.Я.Годоров – Донецьк, 2002 – С. 305-306.
  100. Пропозиції Мінагрополітики до проекту Концепції Програми діяльності Кабінету Міністрів України, 2001 рік Офіційний сайт Міністерства аграрної політики України. - Режим доступу: <http://www.minagro.kiev.ua>.
  101. Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 30 листопада 2003 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
  102. Постанова Верховної Ради України „Щодо відносин України і Організації Північно-Атлантичного Договору (НАТО) // Зовнішня політика України. Хрестоматія. Частина перша. – Донецьк, 2002. – С. 317-322.
  103. Офіційні сайт Верховного Суду України. - Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua>.

104. Офіційні сайт Конституційного Суду України. - Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua>.

3. Документи органів державної виконавчої влади на місцях, місцевого самоврядування, підприємств та установ.

105. Новини. Офіційний сайт Дніпропетровської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.adm.dp.ua>.

106. Новини. Офіційний сайт Донецької обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua>.

107. Новини. Офіційний сайт Львівської обласної державної адміністрації. - Режим доступу: <http://www.loda.gov.ua>.

108. Зовнішньоекономічна діяльність. Сайт Державного підприємства "Завод імені В. А. Малишева". - Режим доступу: <http://www.malyshev-metallurg.com.ua>.

109. Партнери. Сайт Кондитерської корпорації «Рошен». - Режим доступу: <http://www.roshen.ua>.

110. Новини. Сайт Таврійського національного університету імені Володимира Вернадського. - Режим доступу: <http://www.tnu.crimea.ua>.

111. Вищі навчальні заклади України. Сайт Інноваційного центру з міжнародних освітніх програм "Інкос". - Режим доступу: <http://www.incos.org.ua>

112. Новини. Сайт Науково-інформаційного Центру Міжнародної безпеки та євроатлантичної співпраці Донецького національного університету. - Режим доступу: <http://intsecurity.org>.

4. Офіційні матеріали та періодичні видання Європейських та Євроатлантичних інституцій

113. Офіційні матеріали Представництва Європейської Комісії в Україні.
Режим доступу: <http://www.delukr.ces.eu.int>.
114. Новини Центра Інформації і Документації НАТО в Києві. <http://www.nato.int>.
115. Новини Секретаріату Високого представника ЄС з зовнішньої політики. -
Режим доступу: http://ue.eu.int/cms3_fo/showPage;
116. Новини Координатора проектів ОБСЄ в Україні. - Режим доступу:
<http://www.osce.org.ua>.
117. Новини. Офіційний сайт Посольства Республіки Польща в Україні. -
Режим доступу: <http://www.polska.com.ua>.
118. Новини. Офіційний сайт Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії в Україні. - Режим доступу: <http://www.britemb-ukraine.net>;
119. Новини. Офіційний сайт Сполучених Штатів Америки в Україні. - Режим доступу: <http://kiev.usembassy.gov/>;
120. Новини. Офіційний сайт Федеративної Республіки Німеччини в Україні. -
Режим доступу: <http://www.german-embassy.kiev.ua>

5. Документи українських політичних партій

121. О принципах внешнеполитической деятельности СПУ // Товариш. - 1996. - № 6. - С. 4.
122. Програма Української Національної Асамблеї // Укр. обрії. - 1994. - № 1.
123. Передвиборча платформа Блоку Віктора Ющенка „Наша Україна”. Сайт виборчого блоку Віктора Ющенка – Наша Україна. <http://www.razom.org.ua>.
124. Програма партії Народний рух України. Інформація про Народний Рух України. - Режим доступу: <http://www.rukh.org.ua>.
125. Програма Української народної партії. Персональна сторінка п.Костенка. - Режим доступу: <http://www.kostenko.kiev.ua>.
126. Передвиборча платформа Соціал-демократичної партії України. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>.
127. Програма політичної партії „Яблуко”. Сайт політичної партії “Яблуко”. - Режим доступу: <http://www.yabluko.org.ua>.
128. Передвиборча платформа політичної партії „Яблуко”. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>.
129. Передвиборча платформа „Блоку Юлії Тимошенко”. Персональна сторінка Юлії Тимошенко. - Режим доступу: <http://www.tymoshenko.kiev.ua>.
130. Передвиборча платформа опозиційного блоку «Проти всіх». Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>.
131. Передвиборча платформа блоку „За єдину Україну”. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>.
132. Програма Народно-демократичної партії України. Офіційний сайт Народно-демократичної партії України. - Режим доступу: <http://www.ndp.org.ua>.
133. Програма Партії регіонів України. Офіційний сайт Партії Регіонів України. - Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua>.

134. Програма партії „Трудова Україна”. Офіційний сайт політичної партії “Трудова Україна”. - Режим доступу: <http://www.trud.org.ua>.
135. Передвиборча програма Соціал-демократичної партії України (об'єднаної). Офіційний інформаційний сайт Соціал-демократичної партії України (об'єднаної). - Режим доступу: <http://www.sdpuo.org.ua>. 5.03.2002.
136. Передвиборча платформа партії “Демократичний Союз”. Офіційний сайт партії “Демократичний Союз”. - Режим доступу: <http://www.demunion.kiev.ua>.
137. Передвиборча платформа блоку „Єдність”. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>.
138. Програма партії зелених України. Сайт партії зелених України - Режим доступу: <http://www.greenparty.org.ua>.
139. Програма передвиборчого блоку Команда Озимого Покоління”; Передвиборча програма партії „Нова генерація України”. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>.
140. Програма кандидата в Президенти України О.Ржавського. Сайт громадсько-політичної організації „Єдина родина”. - Режим доступу: <http://www.edina-rodina.org>.
141. Програма кандидата в Президенти України А.Кінаха. Сайт А.Кінаха. - Режим доступу: www.kinah.com.ua.
142. Офіційний сайт Партії Регіонів України. - Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua>.
143. Програма кандидата в Президенти України О.Мороза. Офіційний сайт Соціалістичної партії України. - Режим доступу: <http://www.spu.org.ua>.
144. Програма кандидата в Президенти України П.Симоненка. Офіційний сайт Комуністичної партії України. - Режим доступу: <http://www.kpu.kiev.ua>.
145. Програма кандидата в Президенти України Н.Вітренко. Персональна сторінка Наталії Вітренко. - Режим доступу: <http://www.vitrenko.kiev.ua>.
146. Програма виборчого блоку “Народний рух України. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>.
147. Програма Комуністичної партії України. Офіційний сайт Комуністичної партії України. - Режим доступу: <http://www.kpu.kiev.ua>.
148. Програма Комуністичної партії України (оновленої). Офіційний сайт Комуністичної партії України (оновленої). - Режим доступу: <http://vkpb.narod.ru>.
149. Передвиборча програма Комуністичної партії робітників і селян. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>.
150. Програма "Блоку Наталії Вітренко". Персональна сторінка Наталії Вітренко. - Режим доступу: <http://www.vitrenko.kiev.ua>.
151. Програма Селянської партії України. Офіційний сайт Селянської партії України. - Режим доступу: <http://www.selpu.org.ua>.
152. Програма Соціалістичної партії України. Офіційний сайт Соціалістичної партії України. - Режим доступу: <http://www.spu.org.ua>.
153. Передвиборча програма виборчого блоку „ЗУБР” (За Україну, Білорусію, Росію). Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>.

154. Програма виборчого блоку політичних партій “Русский блок”. Мережа аналітичних центрів України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>.
6. Документи та матеріали українських та зарубіжних недержавних громадських організацій
155. Новини і звернення. Центр соціальних економічних досліджень "Діаматік". - Поточний архів.
156. Український незалежний центр політичних досліджень. - Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua>.
157. Громадська ліга «Україна-НАТО». Новини. Сайт Громадської ліги „Україна-НАТО”. - Режим доступу: <http://www.ua-nato.org.ua>.
158. Діяльність. Український Культурологічний Центр. - Режим доступу: www.uvika.dn.ua.
159. Діяльність. Наукове товариство ім. Шевченка. Донецьке відділення. - Режим доступу: <http://www.iatp.donetsk.ua>.
160. Євроатлантична інтеграція. Новини. Інститут євроатлантичної інтеграції. - Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua>.
161. Інтернет-часопис "Діалог. UA". - Режим доступу: <http://www.dialogs.org.ua>.
162. Новини. Комітет виборців України. - Режим доступу: <http://www.cvu.kiev.ua>.
163. Новини. Міжнародний центр перспективних досліджень - Режим доступу: <http://www.icps.kiev.ua>.
164. Новини. Асоціація агенцій регіонального розвитку України. - Режим доступу: <http://www.narda.org.ua>.
165. Новини. Харківська правозахисна група. - Режим доступу: <http://www.khpg.org>.
166. Новини. Центр досліджень соціальних перспектив Донбасу. – Поточний архів.
167. Новини. Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України. - Режим доступу: <http://crsfpu.org.ua>.
168. Новини. Центр Прав Людини "Древо життя" . - Режим доступу: <http://sme-port.com.ua/lifetree>.
169. Новини. Інститут регіональних та євроінтеграційних досліджень "ЄвроРегіо Україна". - Режим доступу: <http://www.eru.org.ua>. <http://orun.virtualave.net/>
170. Сайт Польсько-американо-української ініціативи. - Режим доступу: <http://www.pauci.org>.
171. Сайт Фонду „Європа XXI”. - Режим доступу: <http://www.europexxi.kiev.ua>.
172. Сайт Міжнародного фонду „Відродження”. - Режим доступу: <http://www.ifr.org.ua>.

7. Книги, статті та виступи державних і політичних діячів.

173. Кравчук Л.М. Останні дні імперії.. Перші роки надії / Запис бесіди С.О. Кичигіна. - К.: Довіра, 1994. - 230 с.
174. Кучма Л.Д. Україна і європейський вибір. Вибрані виступи. К.: В.Д. Альтернатива, 2003. – 393 с.
175. Кучма Л. Д. Вибрані статті, виступи: В.М. Литвин (упоряд.), В.А. Смолій (упоряд.) — К. : Видавничий дім "Альтернативи", 2001.— 367с.
176. Кучма Л.Д. Україна – не Россия. – М.: Время, 2004. – 560 с.
177. Кучма Л.Д. Європейський вибір: Послання Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір": Концептульні засади, стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки / О. О. Федрицький (ред.), А. С. Гальчинський (підгот.). — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2002. — 74 с.
178. Кучма Л.Д. Україна: європейський вибір: Вибрані виступи / Медведчук В.В. (упоряд.). — К.: Видавничий Дім "Альтернативи", 2003. — 393 с.
179. Ющенко В. Виступ у Європейському парламенті // Урядовий кур'єр. 2005. - N 36.
180. Ющенко В. Виступ в Німецькому Бундестазі. Офіційне інтернет-представництво Президента України. - Режим доступу: <http://www.president.gov.ua>.
181. Ющенко В. Виступ на об'єднаному засіданні палат Конгресу США // Урядовий кур'єр. - 2005. - N 65.
182. Грищенко К. Роль української дипломатії в забезпеченні просування України по шляху інтеграції в системи європейської та євроатлантичної безпеки // Журнал Міністерства Оборони. - 2004. - № 3.
183. Зленко А.М. Українська зовнішня політика: від політичної реальності до політичної необхідності: виступи, промови, інтерв'ю, статті. – К.: Преса України, 2003. – 250 с.
184. Зленко А. Наш курс - незмінний // Голос України. - 2000. - 22 груд.
185. Тарасюк Б. Европейская идея должна стать консолидирующей для украинского общества // Голос Украины. – 1999. – 26 марта;
186. Тарасюк Б. Україна – ЄС: пріоритети, проблеми, перспективи / Співпраця ЄС та України. Аналітичний щоквартальник. - 2003. - Випуск 3.
187. Тарасюк Б. Ми всі в Україні чекаємо відповіді. Сайт Інституту євроатлантичної інтеграції. - Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua>. 21.01.2005.
188. Удовенко Г.Й. Світ і ми // Політика і час. – 1997. - № 1.
189. Зленко А. Україна в процесі динамічних геополітичних змін. - Харків: „ФОЛІО”, 2003. – 559 с.
190. Бутейко А.Д. Напрямок тільки один? // Політика і час. – 2000. - № 9-10.
191. Литвин В. Вимір історією: Інтерв'ю. Виступи. Статті / За ред. В. Смолія. - К.: Альтернатива, 2002. - 632 с.
192. Маштабей В.Я. Курс на інтеграцію. // Політика і час. – 1998. № 11-12.
193. Мороз О. Шлях до Європи // Політика і час. – 1995. – №11. – С. 10-13.
194. Шкідченко В.П. Еволюція поглядів України на НАТО // Наука і оборона. – 2002. – № 4.

195. Шпек Р. Наше майбутнє – в об'єднаній Європі. // Президентський вісник. – 2001. № 33-34.
196. Джексон Б. Майбутнє України визначать наступні одинадцять місяців // Національна безпека і оборона. – 2003. – № 7.
197. Доннеллі К. Європейська безпека: нові виклаки та відповіді // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 1.
198. Иванов И. С. Внешняя политика России и мир: Ст. и выступления. - М.: РОССПЭН, 2000. - 352 с.
199. Иванов И.С. Новая российская дипломатия: Десять лет внешней политики страны. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001.- 382 с.
200. Иванов И. Российская дипломатия в условиях открытой рыночной экономики // Междунар. жизнь.- 2000.- № 8-9.
201. Проди Р. Задум об'єднаної Європи. – К.: К.І.С., 2002. – 140 с.
202. Схефер Я. Відносини між Україною та НАТО набирають обертів // Україна – НАТО. – 2006. – № 3. – С.22–26.
203. Havel V. EuropeasaTask//Dialogueand Universalism. - 1996. - № 5-6.

8. Статистичні і довідкові видання.

204. Україна та країни СНД, 2001 / Держкомстат України. - К., 2002. - 100 с.
205. Україна у цифрах у 1994 році: Короткий стат. дов. / Мін-во статистики України. - К.: Техніка, 1995. - 207 с.
206. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2004 році. – К., 2005. – 144 с.
207. Статистичний бюлетень. Співробітництво між Україною та країнами ЄС. – К., 2005. - 201 с.
208. Зовнішня торгівля України товарами та послугами. – К., 2004. – 193 с.
209. Содружество независимых государств (СНГ) и страны Балтии: Справочник. - М.: РИА "Новости", 2001. - Вып. 1: Февраль 2001. - Ч-2.
210. Зовнішня торгівля України. За ред. Ю.М.Остапчука. – К.: Державний комітет статистики України. – 2005. – 115 с.
211. Безопасность посредством партнерства: [Основные принципы, лежащие в основе евроатлант. партнерства]. – Брюссель: НАТО, 2005. – 36 с.
212. За і проти. Дебати з питань євроатлантичної безпеки. – Брюссель: НАТО, 2004. - 75 с.
213. Дебати з питань євроатлантичної безпеки. – Брюссель: НАТО, 2006. - 87 с.
214. НАТО: Довідник. – Брюссель: НАТО, 2001 – 608 с.
215. Стамбульський саміт НАТО: [28–29 черв. 2004 р.]: Довід. читача: Пер. – Брюссель: НАТО, 2004. – 140 с.
216. Словачина в НАТО. – Братислава: Міністерство закордонних справ Словацької республіки, 2007. – 32 с.
217. Трансформована НАТО. – Брюссель: НАТО, 2004. – 44 с.
218. Україна – НАТО. Інтесифікований діалог. К.: Центр інформації і документації НАТО, 2006. – 16 с.

219. Шлях Словаччини до НАТО. – К.: Демократичні ініціативи, 2007. – 164 с.
9. Матеріали соціологічних досліджень
220. Матеріали соціологічних досліджень Фонду „Демократичні ініціативи” під керівництвом І.Кучеріва. - Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>.
221. Матеріали соціологічних досліджень Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. www.ucers.com.ua
Український суспільство: соціологічний моніторинг // Універсум. – 2006. № 11-12.
222. Сайт Центру дослідження громадської думки Інституту соціології Польської академії наук. - Режим доступу: <http://www.cbos.pl>. 26.07.2002.
223. Результати соціологічних досліджень. Офіційний сайт Ради Національної Безпеки та Оборони. - Режим доступу: <http://www.rnbou.gov.ua>.
224. Attitude of masses and elites in Donbass, Galichina and Poland to NATO: level of determination and factors of influence (comparative analysis). Офіційний сайт Організації Північно-Атлантичного Договору. - Режим доступу: <http://www.nato.int>.
225. Raport z badan Kijov grudzien 2004. Tdycyz specjalna z okazji wizyty Prezydenta Wiktora Juszczenzi na Uniwersytecie Warszawskim. – Warszawa, 2005. – 32 s.
10. Матеріали періодичної преси та інших засобів масової інформації
226. Новини. Сайт радіостанції “Свобода”. - Режим доступу: <http://www.svoboda-news.com>.
227. Професійне українське інтернет-видання про політичні, економічні і суспільні події, ексклюзивні коментарі відомих людей, аналітична інформація, досє на політиків. - Режим доступу: <http://www.for-ua.com>.
228. Українська інтернет-газета. - Режим доступу: <http://www.uatoday.net>.
229. Електронні Вісті українська щоденна Інтернет газета. - Режим доступу: <http://www.elvisti.com>.
230. “Українська правда”. Політичні новини і коментарі. - Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>.
231. Сайт незалежної аналітичної інтернет-газети "Експерт-Центр". - Режим доступу: <http://www.expert.org.ua>.
232. Сайт телерадіокомпанії “Україна” www.trkukr.org.ua.
233. Сайт радіокомпанії "Маяк". - Режим доступу: <http://www.radiomayak.ru>.
234. Високий Замок. Львівська обласна газета. 1999-2004 рр.
235. Поступ. Львівська незалежна газета. – 1999-2004 рр.
236. Дзеркало тижня (Зеркало недели). Міжнародний громадсько-політичний тижневик– 1996-2004 рр.
237. День. Щоденна всеукраїнська газета. – 1996-2004 рр.
238. Донбасс. Донецкая обласная масова газета– 1992-2004 рр.

Література.

239. Абдульдин Б. Глобализация, интеграция и пути преодоления конфликтности. - К.: Знання, 2000. - 56 с.
240. Адарчев О.В. Западноевропейский союз в системе европейской безопасности. – М.:Изд-во Акад. ГШ ВС РФ, 1998. – 99 с.
241. Адміністративна юстиція: європейський досвід та пропозиції для України / Центр політико-правових реформ; Фонд сприяння правовим і політичним реформам / За ред. В.Шишкіна. — К. : Факт, 2003. — 535 с.
242. Актуальні проблеми забезпечення національної безпеки України: Матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 6 груд. 2005 р.) / Редкол.: О.М. Джу́жа та ін . – К.: ТЕКСТ, 2005. – 206 с.
243. Актуальні проблеми реалізації Україною стратегічного курсу на європейську і євроатлантичну інтеграцію: Громадська думка та експертні оцінки: Наук.-інформ. зб. / За заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: Євроатлантикінформ, 2005. – Вип. 12. – 254 с.
244. Актуальні проблеми формування і реалізації військово-технічної політики України в контексті європейської і євроатлантичної інтеграції: Наук.-інформ. зб. / За заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: Євроатлантикінформ, 2005. – Вип. 6. – 236 с.
245. Александрова Т.Л. Выпускники Київського університету ім. Тараса Шевченка на дипломатичній роботі: традиції і сьогодення // Дип. акад. України. Наук. вісн. - К., 1998. - Вип. 1. - С. 96-98.
246. Андрущенко (Гринько) С.В. Україна в сучасному геополітичному середовищі: Монографія. – К.: Логос, 2005. – 370 с.
247. Анохін О. М. Про місце та роль постійних комісій (комітетів) Верховної Ради України у системі державних органів // Університет внутрішніх справ. Вісник. - ХАРКІВ, 1997. - Вип. 2. - С. 130.
248. Анто́нюк Н. Європейська політична інтеграція: проблеми і перспективи// Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 5 . С. 9-16.
249. Асланян Г.П. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу" // Часопис "Парламент". – 2004. – № 2. – С. 36-40.
250. Бабкіна О. Проблеми міжнародної та європейської безпеки на початку ХХІ ст. // Освіта і управління. – 2005. – Т.8. - № 1. – С.20–25.
251. Бабу́рин С. Н. Территория государства: Правовые и геополитические проблемы. — М. : Изд-во Московского ун-та, 1997. — 480 с.
252. Бабу́рин С.Н. Российский путь: Становление российской геополитики кануна ХХІ века: Статьи, выступления, интервью 1990-1995 гг.. — М., 1995. — 224 с.
253. Баган О. Закони євразійської політики (Заперечуючи Р.Дж.Тойнбі). Громадський сайт «Майдан». - Режим доступу: <http://maidan.org.ua>. 17.04.2003.
254. Бадзьо Д. Глобалізація та її наслідки для України // Політика і час. 2001. - № 7. С. 43-47.
255. Бадрак В. Зональное тестирование натовских перспектив Украины // Зеркало недели. – 2002. – 1 июня.

256. Базив Д.П. Геополитическая стратегия Украины – К.: Ин-т государства и права, 2000.- 192 с.
257. Базилюк Я.Б. Про пріоритети України у здійсненні економічної інтеграції // Стратегічна панорама - № 1. – 2005.
258. Бакланов А. Средиземноморские диалоги НАТО // Международная жизнь. - 2000. - № 2. - С. 39-44.
259. Балтажи М.Ф. Шлях до об'єднаної Європи пролягає через Центральну Європу // Стратегічна панорама. - 1999. - № 1-2. – С.49-56.
260. Батченко Л.В., Штукарін С.І. Досвід європейської багаторівневої моделі управління для України в контексті глобалізації // Збірник праць Донецької державної академії управління: “Фінансовий механізм державного управління економікою України. – Серія “Державне управління”. – Том IV. – №. 27. – Донецьк: ДонДАУ, 2003. – С. 114-126.
261. Безпека та стабільність країн постсоціалістичної Європи в контексті розширення НАТО: ілюзії та реалії: Матеріали міжнар. наук. семінару, Чернівці, / О.В. Добржанський (ред. кол.). — Чернівці: Золоті литаври, 2003. — 129 с.
262. Безпосереднє сусідство України з ЄС: закриті кордони чи нові імпульси до співпраці?: Матеріали міжнар. "круглого столу" експертів (м. Ужгород, 7-9 листопада 2002 р.) / Національний ін-т стратегічних досліджень (Закарпатський філіал); Фонд Фрідріха Еберта (Регіональне бюро в Україні, Білорусі, Молдові); Фонд "Європейський дім" / За ред. О.С. Власюка. — Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2002. — 180 с.
263. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991-1995. / Н. Михальченко, В. Андрущенко. - К.: Украинский центр духовной культуры, 1996. - 512 с.
264. Бершеда Є.Р. Інтереси і пріоритети України стосовно ЄС: вибір у галузі політики і безпеки. Офіційний сайт Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді Національної Безпеки і Оборони України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 28.07.2003.
265. Бершеда Є.Р. Інтереси і пріоритети України стосовно ЄС: вибір у галузі політики і безпеки Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 30.04.2004.
266. Бех В. Імператив концепції національної безпеки у ХХІ столітті // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С.3–13.
267. Бжезинский З. Великая шахматная доска: Господство Америки и его геостратегические императивы. - М.: Международные отношения, 2005. - 256 с.
268. Бжезинский З. Выбор: Мировое господство или глобальное лидерство. - М.: Международные отношения, 2004. - 288 с.
269. Бжезинский З. Преждевременное партнерство//Полис. 1994. № 1. - С. 58.
270. Бжезинський З. Вирішальна роль України на пострадянському просторі // Політика і час. 1997. - № 9. – С. 24-28.
271. Бжезинський З. Україна й Польща в контексті європейської інтеграції // Стратегічна панорама. - 1998. - № 3-4 – С.14-17.
272. Бідзюра І. Деякі аспекти захисту національних інтересів України // Політичний менеджмент. – 2005. – № 2. – С.145–156.

273. Білорус О.Г. Глобалізація і безпека розвитку. К.: ВІПОЛ, 2001. – 733 с.
274. Білоусов Л., Левченко О. Безпека в Європі: центрально-європейський компонент // Політична думка. - 1994. - № 2 – С. 27-33.
275. Білоусов М. Формування принципів зовнішньої політики незалежної України // Вісник міжнародних відносин. – 1993. – №1. – С.27-33.
276. Більш ніж сусіди. Розширений Європейський Союз та Україна – нові відносини. Аналітичний звіт. Варшава, 2004. – 106 с.
277. Богданович В. Моделювання управлінських рішень з питань євроатлантичної інтеграції // Україна – НАТО. – 2005. – № 6. – С.39–48.
278. Бодрук О.С. Структури воєнної безпеки: національний та міжнародні аспекти. – К.: РНБОУ, 2001. – 299 с.
279. Бодрук О.С. Шлях євроатлантичної інтеграції України в контексті Празького саміту НАТО. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. 11.04.2004. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 11.04.2004.
280. Бодрук О.С. Шлях євроатлантичної інтеграції України у контексті Празького саміту НАТО // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 1. – С. 23-31.
281. Бойко М. Особливості становлення та розвитку двосторонніх взаємин Україна-НАТО. // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2004. – Вип. 14. - С. 10-17.
282. Болонський процес в Європі. Що це таке і чи потрібний він Україні? / А. Підаєв, В. Передерій. — К., 2004. — 190 с.
283. Бондарева В., Шепетов М. Геополитические и институциональные проблемы расширения Евросоюза на Восток // Підтекст. - 1997. - № 46. – С.24-26.
284. Борко Ю.А. От европейской идеи – к единой Европе. – М.: Издательский Дом “Деловая литература”, 2003. – 464 с.
285. Борохвостов В. Програма співробітництва України з НАТО у військово-технічній сфері // Євроатлантикінформ. – 2005. – № 3. – С. 38–40.
286. Братко-Кутинський О. Феномен України. К.: Вечірній Київ», 1996. – 304 с.
287. Будзінський Т.В. Міждержавні та наднаціональні тенденції в Європейському Союзі (Процедурний аспект) // Схід (Донецьк). - 2000. - № 3. - С.59-63.
288. Будкін В., Сіденко В. Україна та ЄС: лібералізація співробітництва // Політична думка. - 1995. - № 2-3. - С.38-47.
289. Бураковський І. Євро: інституційний механізм та перші результати функціонування // ЄВРО. Економічний вимір інтеграції. Аналітичний щоквартальник. - 2003. - № 2. – С. 19-24.
290. Бурковський П. Україна – НАТО: між партнерством та ізоляціонізмом. Сайт громадської організації „Демократичні ініціативи”. - Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>. 7.03.2004.
291. Бусыгина И.М. Региональная политика ЕС: итоги 40-летней деятельности . Опыт для России // Сорок лет Римским договорам /Под ред. Лешукова И.Е.,

- Кузнецова Б.В., Кутейникова А.Е. – СПб., 1998. – С.33-38.
292. Вагапов В.Б., Дорошенко М.П., Кононенко К.А. Україна – НАТО: на порозі якісних змін у взаємовідносинах // Наука і оборона. – 2002. – №3. – С. 3–9.
293. Вакулич В.М. Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом: Автореф. дис....канд.. політ. наук / Нац. акад.. наук України. - К., 2001.- 15 с.
294. Варга Д., Надь Л. Зв'язки України з НАТО: погляд з Угорщини // Національна безпека і оборона. - 2000. - № 8. С. 29-35.
295. Василенко И.А. Политическая глобалистика: Учеб. пособие для студентов вузов.- М.: Логос, 2000.- 358 с.
296. Василенко С.Д. Європейський процес і Україна. – Одеса: ІСЦ Політехнічний університет, 1996. - 136 с.
297. Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944 – 1996): Навч. посібник. – К.: Освіта,1998. – 46с.
298. Вебстер Н.Х. Всемирная революция: Заговор против цивилизации. - К.: Серж, 2001. – 292 с.
299. Вербинський В.В., Земляний М.Г. Російський фактор в євроінтеграційних енергетичних відносинах України. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 22.04.2004.
300. Вернадський В.И. Українське питання і російська громадскість.- К.: Вітчизна. -1988. - № 6.- С. 172-177.
301. Виконання зобов'язань України щодо Ради Європи: Як і коли?: Інформ.-аналіт. матеріали до Круглого столу парламентарів та експертів /Атлантична Рада України, Центр стратегічних дослідж., Фонд Ф. Еберта в Україні. - К., 2001. - 17 с.
302. Відносини Україна – НАТО: економічні аспекти / За ред.. О. Соскіна– К.: ІТС, 2003. – 120 с.
303. Військово-технічна політика країн-членів НАТО: організаційні аспекти співробітництва України з Альянсом: Наук.-інформ. зб. / За заг. ред. В.П. Горбуліна. – К.: Євроатлантикінформ, 2005. – Вип. 10. – 229 с.
304. Власюк О.С. Стан та перспективи співробітництва України з ЄС Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/23.112004>.
305. Вовк С.М. Від Праукраїни до Русі-України. – Чернівці: Прут, 2003. – 212 с.
306. Возжеников А.В. Парадигма национальной безопасности реформирующейся России: Монография. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: ЭДАСПАК, 2000. - 360 с.
307. Возняк Т.С. Геополітична роль Західної України в українському та європейському контексті // Незалежний культурологічний часопис «І». – 1998. - № 14. – С. 3-9.

308. Войтенко В.П. Вибори-2002. Нариси з політичної арифметики. К., 2002. – С. 7.
309. Волощук П. НАТО та євробезпека // Підтекст.-1997.-№ 5 – 6. С. 29-33
310. Вплив українських гілок влади на формування зовнішньополітичного курсу держави та перспективу відносин з ЄС. / Міжнародний огляд. – К.: Інститут зовнішньої політики Дипломатичної академії при МЗС України, 2007. – 44 с.
311. Гаджиев К. С. Геополитика. - М.: Международные отношения, 1997. – 383 с.
312. Гайдуков Л.Ф. Україна в історії міжнародних відносин // Політика і час. – 1996. – №11. – С.61-68.
313. Гакман С. Межэтнические отношения в Черновицкой области и еврорегион “Верхний Прут” // *Minoritgtoile naşionale ei relaşoile interetnice: tradişia europeanş ei experienşa noilor democraşii pentru Moldova.* – Iaşi: USM, 2002, – Vol. 1, – P.120-140.
314. Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє. - К.: Основи, 1999. - 220 с.
315. Гальчинський А.С. Україна на перехресті геополітичних інтересів . – К.: Знання України, 2002. - 180 с.
316. Геополітичне майбутнє України. Міжнародна науково-практична конференція. – К., 1998. – 175 с.
317. Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики / [Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича]. - Чернівці: Рута, 1998. - С. 149.
318. Герасимчук Л. Жизнь без НАТО: / НАТО для Украины // Мир денег. – 2006. – № 6. – С.48–51.
319. Глобальні трансформації та стратегії розвитку / О.Г. Білорус, Д.Г. Лук'яненко Д.Г. – К.: ВІПОЛ, 1998. - 367 с.
320. Гобозов И. А. Философия политики. - М.: ТЕИС, 1998. - 154 с.
321. Головка В. Єрмоленко В. Українські особливості вступу в НАТО. Сайт Фонду „Демократичні ініціативи”. - Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>. 30.03. 2005.
322. Головка О. Адаптація законодавства України до стандартів права Європейського Союзу: теоретичні аспекти // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2004. – Вип. 13. - С. 137-142.
323. Гончаренко О. Динаміка розвитку співробітництва НАТО і України: визначальні фактори, проблеми і перспективи. Сайт „Інтелектуальні ресурси України”. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 4.05.2003.
324. Гончаренко О. Ступаючи на європейський шлях: проблеми та перспективи євроатлантичної інтеграції України // Політика і час. - 2002. - № 11 . - С.33-37.
325. Горбулин В.П. Военно-техническое сотрудничество Украины с НАТО (нереализованный потенциал евроатлантической интеграции // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 1 – С. 21-28.
326. Горбулін В.П. Національна безпека: ціннісні орієнтири / // Україна – НАТО. – 2005. – № 1. – С. 4–13.

327. Горбулін виключає одночасну інтеграцію України в структури СНГ і НАТО. Сайт Експерт центр. - Режим доступу: <http://www.expert.org.ua>. 28.03.2003.
328. Горбулін В.П., Белов О.Ф., Лисицин Е.М. Актуальні питання організації стратегічного планування державної політики національної безпеки України // Стратегічна панорама. 1999.- №3.- С. 12-20.
329. Горбулін В.П., Качинський А.В. Стратегічні ризики – нова парадигма стратегії національної безпеки України // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. – С. 18–25.
330. Горбулін В.П., Качинський А.В. Стратегія національної безпеки України в аксіологічному вимірі: від "суспільства розвитку" до громадянського суспільства // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 13–26.
331. Горєлов М.Є. Передвісники незалежної України: Історичні розвідки. — К.: Либідь, 1996. - 156 с.
332. Гречанинов В. Регіональні аспекти реалізації Україною зовнішньополітичного курсу на євроатлантичну інтеграцію // Економічний часопис. – 2006. - № 7-8. – С. 15-16.
333. Гриневич А. Трехстороння стратегія // Компаньон.— 2003.— № 1-2. - 6-12.
334. Грицак Я. Страсті за націоналізмом. К.: Критика, 2004. – 343 с.
335. Грицяк І.А. Право та інституції Європейського Союзу: Навч. посіб. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. - К.: К.І.С., 2006. - 300 с.
336. Грушевський М. Історія України-Русі. -Т9. -Ч.2. - К., 1931. - С. 1507.
337. Губський Б. Євроатлантична інтеграція України. - К.: ЛОГОС, 2003.- 328 с.
338. Гудима Б. Дорогою до спільного дому. Стосунки між Україною та ЄС у світлі набуття чинності Угодою про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС // Політика і час - 1998. - № 5. – С. 12-17.
339. Гумилев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. – М., 1993. - С. 130.
340. Гуцуляк О. Українська цивілізація: Геополітичний зміст // Голос нації. – 1996. - № 3 – 4. – С. 17-21.
341. Дайнен Д. Дедалі міцніший союз. Курс європейської інтеграції. Ever closer Union: An Introduction to European Integration / Пер. з англ. М. Марченко. - К.: "К.І.С.", 2006. - 696 с.
342. Дейвіс Н. Європа: Історія. - Пер. з англ. П. Тарашук, О.Коваленко. - К.: Основи, 2000. - 146 с.
343. Демиденко Л.М. Удосконалення прямого оподаткування у напрямку інтеграції в ЄС // Фінанси України. — 2000. — N 4. — С. 124-128 та ін.
344. Демократичний контроль над системою національної безпеки та збройними силами: поширення цінностей НАТО в євроатлантичному просторі / Матеріали міжнародного семінару. – Сімферополь, Доля, 2003. – 2003. – 320 с.
345. Демократичні трансформації в процесі підготовки до членства в НАТО. Досвід країн-кандидатів для України: Аналітична доповідь / Центр миру, конверсії та зовнішньої політики України / О. Сушко (ред.). — К., 2002. — 53 с.

346. Демчук П.О. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції. – К.: ППП, 2004. – 251 с.
347. Демчук П.О. Міжнародні відносини та проблеми євроатлантичної інтеграції. К.: ППП, 2004. – 264 с.
348. Дергачов О. Навіщо нам Європа?//Прозора політика. – 2004. - № 2. – С.17-24.
349. Дергачов О. Особливе партнерство України з НАТО / Громадська політика щодо НАТО в Україні: діємо разом. – Матеріали та документи міжнародного семінару 8 квітня 2003 р. – К., 2003. – С. 32- 48.
350. Державна допомога виробникам в Україні: реформування відповідно до норм СОТ та ЄС / Український центр міжнародної інтеграції / За ред. С. Касьянова. — К.: Нора-Друк, 2004. — 86 с.
351. Джердж С. Зманіпульований негатив щодо НАТО в Україні: хто за лаштунками? // Економічний часопис. – 2006. - № 7-8. С. 13-14.
352. Дзьобань О.П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу: Моногр. – Харків: НАУ ім. М.Є.Жуковського "ХАІ", 2004. – 292 с.
353. Дмитренко А. В Європу вместе с Россией // Киевский телеграф.— 2002. — № 48.
354. Довбня І. Євроінтеграційні процеси в Україні – історичні, політологічні, економічні дослідження. Особливості розвитку Слобожанського єврорегіону // Регіональна аналітика. – Харків: Фонд місцевої демократії, 2004. – С. 56-67.
355. Донцов Д. Росія чи Європа? - Б/м,- 1955. - 210 с.
356. Донцов Д. Хрестом і мечем : твори. - Б/м, 1967. – 114 с.
357. Драгоманов М. Вибране: ..мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні /Упоряд. та авт. іст. - біогр. нарису Р.С.Міщук; Прим. Р.С.Міщука, В.С. Шандри. - К.: Либідь, 1991. - 688 с.
358. Драгоманов М.П. Неправда — не просвіта // Літературно-публіцистичні тичні праці: У 2 т. — К., 1970. — Т.2. — С. 393-400.
359. Друзенко Г.В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу: досвід часткового прийняття *acquis communautaire* без чіткої перспективи членства в Союзі // Юридичний журнал. – 2005. - № 4. – С. 27-32.
360. Дубовик С. Міжнародне співробітництво України в енергетичній сфері // Вісник Української Академії державного управління при Президентові України .-2002.-№ 2. - С. 376-382.
361. Дугин А. Евразийский путь как Национальная Идея. - М.: Арктогея-Центр, 2002. - 144 с.
362. Дугин А. Новая экономическая империя //Российская газета. – 2003. – 4 ноября.
363. Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. - М.: «Арктогея», 1997. - 608 с.;
364. Европейская интеграция, большая гуманистическая Европа и культура /МГУ им.М.В.Ломоносова, Учеб.-науч. центр пробл. интеграции и систем. анализа ЕС. Под ред. Глухарева Л.И. – М.: УРСС, 1998. – 318 с.

365. Европейский Союз на пороге XXI века. – М., 2001. - 342 с. Європейський Союз: політика, економіка, право / За ред. д-ра іст. н. Н.Антонюк. – Львів, 2005. - 496 с.
366. Економіка перехідного періоду (уроки для України) / Дж. Сакс, О. Пивоварський. – К.: Основи, 1996. – 346 с.
367. http://eu-directory.ea-ua.info/index.php?act=show&doc_id=263&id=37Економічна інтеграція України в Європейський Союз: Наук. ред. Р.Айзен. — Тернопіль.: Економічна думка, 2003. — 185 с.
368. Енергетична безпека України: стратегія та механізми забезпечення / За ред. А. Шевцова; ДФНІСД.— Дніпропетровськ: «Пороги», 2002. – С. 34.
369. Євроатлантична інтеграція України: військово-політичні аспекти: Моногр. / Т. Брежнева, О. Їжак, А. Шевцов. – Д.: Пороги, 2003. – 160 с.
370. Європейська інтеграція України: Політико-правові проблеми: Монографія / За ред. В.П.Горбатенка; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. - К.: ТОВ "Юридична думка", 2005. - 332 с.
371. Єфремов С. Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К.: Наукова думка, 2002. – 760 с.
372. Єфремов С. Щоденники. 1923-1929. – К.: Газета «Рада», 1997. – 49 с.
373. Єфремов С.О. Історія українського письменства / Худож. оформл. В.М. Штогриня. — К, 1995. — 688 с.
374. Жангожа Р.Н., Негельс Л.С. Геополітичні та гео економічні аспекти українсько-російських відносин. Офіційний сайт Національного інституту проблем міжнародної безпеки при Раді Національної Безпеки і Оборони України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama>. 15.02.2003
375. Жеребецький Є. Рівноправні відносини з Росією можливі лише під парасолькою НАТО // Чорноморсько-каспійський Регіон. – 2006. - № 1. – С. 29-33.
376. Жириновский В.В. Плевок на Запад / Либерально- демократическая партия России. — М., 1995. — 64с.;
377. Жириновский В.В. ЛДПР и военная политика России. — М., 1995. — 16 с
378. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: Франківський період. К.: Наукова думка, 1992. – 126 с.
379. Заворітня Г.П. Становлення Спільної політики безпеки та оборони ЄС: трансатлантичне співробітництво чи суперництво? // Вісник Львівського національного університету. Серія міжнародні відносини. – 2003. – Вип. 10. – С. 26-33.
380. Зайцева К.В. Менеджмент в общественных организациях. - Донецьк, 2003. - 192 с.
381. Заремба І.М. Міжнародне співробітництво України в галузі енергетики у контексті енергетичної безпеки. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama>. 22.04.2004.

382. Зінчук В. «Просторовий» політ України // Високий Замок. 2003. - 24 вересня.
383. Зінчук Т. Аграрна політика України: можливості та перспективи інтеграції в ЄС // Економіка України. — 2000. — № 12. — С. 58-66.
384. Зовнішня політика – важливий фактор розбудови сучасної української держави: Навч. Посібник / В.А. Шахов, В.І. Касьян. – Рівне:РДТУ,1999.–177 с.
385. Зовнішня політика України – 2006.: стратегічні оцінки, прогнози та пріоритети / За ред.. Г.М.Перепелиці. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 272 с.
386. Зовнішня політика України в умовах глобалізації 1991 - 2003: Анотована історична хроніка міжнародних відносин. - К.: Генеза, 2004. - 614 с.
387. Зовнішня політика України в умовах нового формату влади // Універсам. – 2006. - № 11-12 – С.14.
388. Зовнішня політика України. Хрестоматія. Частина перша. Правові засади зовнішньої політики. Україна в багатосторонньому співробітництві / І.Я. Тодоров, П.В. Добров, Ю.Т. Теміров, І.М. Грідіна – Донецьк. – 2002. – 487 с.
389. Золотарьов В. Європейська інтеграція України — найзвичайнісінький міф . Офіційний сайт Представництва Європейських комісій в Україні. - Режим доступу: <http://www.delukr.ces.eu.int>. 31.01.2003.
390. Зонова Т.В. От Европы государств к Европе регионов? // Полис (Политические исследования). – 1999. – № 5. – С. 155.
391. Зюганов Г.А. Держава. - М.: Информпечать, 1994. – 192 с.
392. Зюганов Г.А. На рубеже тысячелетий: Судьба России в современном мире. — М. : Мысль, 2001. — 574 с.
393. Зюганов Г.А. Постижение России / А.К. Фролов (ред.). — М. : Мысль, 2000. — 511 с.
394. Ильин В.В., Панарин А.С. Философия политики.- М., 1994. - С. 110-163.
395. История Украины. Учебное пособие для абитуриентов. Часть первая. / П. В. Добров, И.Н. Грідіна, И.Я. Тодоров и др. – Донецк: Юго-Восток, 2004. – 192 с.
396. Ідеологія державотворення в Україні: Історія і сучасність: [Матеріали наук.-практ. конф., 22-23 листоп. 1996 р.]. - К.: Генеза, 1997. – 430 с.
397. Інноваційний потенціал України та країн ЄС (порівняльний аналіз) / Український ін-т науково-технічної і економічної інформації; НДІ статистики Держкомстату України; В.І. Карпов, О.О. Саверченко, Л.Ф. Радзієвська та ін. — К. : УкрІНТЕІ; НДІ статистики, 2002. — 40 с.
398. Інтеграція вищої освіти України в європейську систему: Зб. наук. пр.: За результатами Міжнар. наук.-метод. конф. "Інтеграція вищої освіти України в європейську систему", Дніпропетровськ, 15 травня 2001р. / Міжнародний фонд "Відродження" / За ред. Н.Є. Бойцун. — Д.: Арт-Прес, 2001. — 108 с.
399. Історія України / О.П. Реєнт, О.В. Малій. - К.: Фаренгейт, 2003. – 312 с.
400. Історія України ХХ — початку ХХІ століття: Навч. посіб. Рекомендовано МОН / П.П. Панченко, Н.П. Барановська, П.П. Падалка. та ін.; За заг. ред. В.А. Смолія. — К.Знання, 2004. — 582 с.
401. Історія України та її державності: Навч. посіб. / За наук. ред. Л.Є. Дещинського. - Л.: Вид-во Нац. ун-ту "Львівська політехніка", 2005. - 384 с.

402. Історія України: Навч. -метод. по-сіб. / В.Ф. Солдатенко, О.М. Любовець. - К.: КУТЕП, 2003. - 114 с.
403. Їжак О. Біля „відчинених дверей”. Європейська оборонна інтеграція і національна безпека України // Політика і час. – 2002. – № 2. – С. 45-49.
404. Їжак О. У новому циклі розширення Альянсу // Політика і час. – 2002. – № 11 – С. 57-64.
405. Каблова Л.В. Правовые аспекты европейской интеграции: Проблемы коммунитаризации в региональных составляющих Европейского Союза. – Н. Новгород: ИФ ИСИ ННГУ, 2000. – 102 с.
406. Камінський Є. На терезах європейської стабільності // Політика і час.- 1996.-№ 2. С. 32-38.
407. Кандель П. Расширение ЕС и НАТО и его последствия для Востока Европы // Вестник Московского ун-та. Социология и политология. - 1996. - № 4 - С. 38-46.
408. Караганов С.А. Геополитические перемены в Европе, политика Запада и альтернативы для России. – М., 1995. – 186 с.
409. Кара-Мурза С. Евроцентризм как скрытая идеология перестройки. М: СИМС, 1996. – 178 с.
410. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. М.: Алгоритм, 2000. – 385 с.
411. Каспрук В. Орієнтація України багато в чому визначить майбутнє всієї Європи і тому Європа просто не має права залишатися байдужою до її долі // Надзвичайна ситуація. – 2004. - № 5(79). – С.18.
412. Каспрук В. Раніше Україна і НАТО будували гарні собори, тепер їх необхідно заповнити людьми, які вірують // Надзвичайна ситуація. – 2005. – № 5. – С.56–60.
413. Каспрук В. Як хто ставиться до НАТО: уявлення, стереотипи, позиції // Надзвичайна ситуація. – 2004. – № 10. – С.26–41.
414. Кваша С.М., Діброва Л.В. Аграрні аспекти вступу України до СОТ // Науковий вісник Державної академії статистики, обліку та аудиту. 2004. - № 2. – С. 70-75.
415. Киви Б. Гигабайты власти. Информационные технологии между свободой и тоталитаризмом. - М.: Бестселлер, 2004. - 352 с.
416. Киричук В. Ментальність. Суть, функції, генеза // Ментальність. Духовність. саморозвиток особистості. – Київ-Луцьк, 1994. – Ч.1. – С. 14.
417. Киссинджер Г. Дипломатия. – М.: Международные отношения, 1997. - 790 с.
418. Кірпа Г.М. Інтеграція залізничного транспорту України у Європейську транспортну систему. - Д.: Видавництво Дніпропетровського національного ун-ту залізничного транспорту ім. академіка В.Лазаряна, 2003. — 268 с.
419. Ковальова О.О. Стратегія євроінтеграції як реалізація європейського вибору України. – К., 2003. – 340 с.
420. Ковбасюк Ю. Європейський банк реконструкції та розвитку: аспекти діяльності. — К.: Видавництво УАДУ, 2002. — 268 с.
421. Козакевич Є. Розширення НАТО та європейська політика України // Політична думка. – 1999. – №1-2. – С. 87-102.

422. Кокошинський О. Подолання старих і нових міфів щодо НАТО - актуальне зовнішньополітичне завдання України // Економічний часопис. – 2006. - № 1-2. – С. 43-45.
423. Коліушко І. Адміністративна реформа в Україні як крок до НАТО. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>.
424. Конончук С. Кандидати у Президенти України про пріоритети зовнішньої політики держави. Сайт громадської організації. - Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua>.
425. Консорціум демократичного контролю Чорноморсько-Каспійського регіону: Матеріали Уставночих зборів, 27 листоп. 2004 р., м. Київ. - Сімферопіль.: ДОЛЯ, 2005. - 132 с.
426. Концептуальні підходи до членства в НАТО: досвід держав-членів Альянсу: Наук.-інформ. зб. / За заг. ред. В.П.Горбуліна. – К.: Євроатлантикінформ, 2005. – Вип. 11. – 206 с.
427. Копійка В.В. “Agenda- 2000” та проблема внутрішнього реформування ЄС // Вісник Київського національного університету ім.Т.Шевченка. Міжнародні відносини. - 2003.- Вип.25. – С. 56-63.
428. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2002. – 253 с.
429. Костомаров М. Две русских народности // Основа. - 1861. -Кн.3. -С. 77-78.
430. Котова Н. Історія України: Навч. посіб. - Харків: Одісей, 2005. - 416 с.
431. Кравчук І.В. Механізми державного управління процесом адаптації національного права до права ЄС: порівняльний аналіз: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр. / Національна академія держ. управління при Президентові України. — К., 2006. — 20 с.
432. Кравчук О. Ідея національна чи номенклатурна // Універсум. - 1998. - № 6 . - С. 23.
433. Крамаревський О. І плюси, і мінуси. Розширення НАТО і безпека України // Політика і час. — 1996. — № 7. – С.35-39.
434. Кресін О.В. Конституція об'єднаної Європи / Ін-т держави і права ім. В.М . Корецького НАН України. - К.: Юрид. думка, 2005. - 116 с.
435. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): Монографія. – К.: Вища школа, 1998. - С. 82.
436. Критерії членства в СОТ, ЄС та НАТО. Інтеграційні перспективи України . – Київ: Інститут євроатлантичного співробітництва, 2003. – 76 с.
437. Кровяк А. Интеграция Польши и Украины в европейскую экономическую систему. – Донецк, 2006. – 240 с.
438. Крушинський В. Розширення Європейського Союзу і проблема участі України в інтеграційних процесах // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2003. – Вип. 10. С. 45-54.
439. Крючков Г.К. Похищение Украины: Вступление в НАТО угрожает нашей независимости. – К.: Оріяни, 2006. – 112 с.

440. Кубієвич С. Організація з Безпеки і Співробітництва в Європі та Україна: міжнародне співробітництво у справі попередження конфліктів і забезпечення прав людини // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2004. – Вип. 14. – С. 165-172.
441. Кузьмін Д.В. Регіональні виміри європейської та євроатлантичної інтеграції України: погляд з одеського регіону // Дослідження світової політики. – 2004. – № 27. С.39-43.
442. Кулініч М.А. Україна у новому геополітичному просторі: проблеми регіональної та субрегіональної безпеки. – К.: НІСД, 1994. – 29 с.
443. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. Аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. – К.: Знання, 2002. – 580 с.
444. Курочкин О.В. Українці в сім'ї європейській: звичаї, обряди, свята. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 248 с.
445. Лавриненко В.Г. Членство в НАТО - мета чи спосіб її реалізації? / "Економічний часопис", 2002, № 7-8. С.29-33.
446. ЛДПР. Политическая азбука / Либерально-демократическая партия России / В. Жириновский (ред.). — М. : Издание Либерально-демократической партии России, 2001. — 96 с.
447. Левандовський В. Україна та Росія: спроба цивілізаційного аналізу // Політологічні читання.—1992.—№4.—С. 165-170.
448. Лещенко Л.О. Національні інтереси України та її зовнішньополітична стратегія // Політика і час. – 1993. – №7. – С.12-17.
449. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992. – 272 с.
450. Липа Ю.І. Розподіл Росії. - Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. - 148 с.
451. Липинський В. Листи до Братів-Хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму, писані 1919-1926 р. – 1926. – 126 с.
452. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Відень, 1926. – С. 43.
453. Липинський В. Покликання "варягів", чи організація хліборобів? : кілька уваг з приводу статті Е.Х. Чикаленка: "Де вихід?" - 2-е видання. 1954. – 87 с.
454. Лисенко О.М. Вплив європейської політики України на розвиток системи правосуддя // Сборник научных трудов по материалам научно-практической конференции “Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути их развития”. Том 2. Юридические и политические науки, государственное управление. – Одесса: Черноморье, 2005. – С. 57 – 59.
455. Лисенко О.М. Зобов'язання України перед Радою Європи: теорія та практика виконання // Борисфен. – 2005. – №6. – С. 27 – 28.
456. Лисенко О.М. Український парламентаризм в світлі „європейського вибору” (1991 – 1995 рр.) // Нова парадигма: Журнал наукових праць. – Випуск 46. – Київ, 2005. – С. 153-161.
457. Литвин В. Вимір історією: Інтерв'ю. Виступи. Статті / За ред. В. Смоля. - К.: Альтернатива, 2002. - 632 с.
458. Литвин В. Україна: поступ історії / В.Литвин, В.Смолій, М.Шпаковатий. - К.: Альтернативи, 2003. - 320 с.

459. Литвин В.М. Економічні аспекти ролі України у формуванні Європи сьогодні та Європи майбутнього. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama>. 23.11.2004.
460. Литвин В.М. Ідея землі – базова основа української національної ідеї. – К., 2004. – 45 с.
461. Литвин В.М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. - К.: Абрис, 1994. - 495 с.
462. Литвин В.М. Тисяча років сусідства і взаємодії / НАН України; Ін-т історії. - К., 2002. - 132 с.
463. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 р.). Т. 14 / НАН України; Ін-т історії. - К.: Альтернатива, 2000. - 360 с. - (Україна крізь віки).
464. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / НАН України; Ін-т історії. - К.: Наук. думка, 2001. - 558 с.
465. Литвин В.М. Україна: хроніка поступу: (1991-2000). - К.: Альтернатива, 2000. - 516 с.
466. Литвин В.М. Україна: ХХ століття. У 2-х книгах. Кн. 1 / В. Литвин, В. Смолій, М. Шпаковатий. - К.: Альтернатива, 2002. - 1000 с.
467. Литвин В.М. Україна: ХХ століття. У 2-х книгах. Кн. 2 / В. Литвин, В. Смолій, М. Шпаковатий. - К.: Альтернатива, 2002. - 880 с.
468. Ліпкан В.А. Теоретичні основи та елементи національної безпеки України: Моногр.. – К.: Текст, 2003. – 600 с.
469. Ліпкан В.А. Тероризм і національна безпека України. – К.: Знання, 2000. – 184 с.
470. Ліпкан В.А. Теоретико-методологічні засади управління у сфері національної безпеки України: Моногр. – К.: НАВС України, 2005. – 350 с.
471. Ліпкан В.І. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення. – К.: «Текст», 2003. – 257 с.
472. Лісінчук О. Агропромислове політико-економічне угруповання в Україні: походження, конфлікти, інтереси. Сайт „Інтелектуальні ресурси України. - Режим доступу: <http://www.intellect.org.ua>. 4.05.2003.
473. Ломанн М. Україна: новий європейський сусід. Нотатки про історію та сучасність / В. Климченко (пер.). — К., 2003. — 136 с.
474. Лотоцький С. Україна в світовому геополітичному просторі. – Львів, ЛНУ, 2002. – 192 с.
475. **Макаренко Є. А. Європейська інформаційна політика / Л.В. Губерський (наук.ред.), Г.Г. Почепцов (наук.ред.). — К. : НВЦ "Наша культура і наука", 2000. — 368 с.**
476. Малярченко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: Автореф. дис... д-ра юрид. наук / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Харків, 2005. – 40 с.
477. Малярчук В. Міжнародна політика: простір партійного змагання і співробітництва. - К.: Юрид. думка, 2005. - 312 с.

478. Манжола В.А. Ядерное оружие Франции и вопросы европейской безопасности. - К.: Вища шк., 1989. - 167 с.
479. Марчук Є.К. Співробітництво України з НАТО у 2002 році // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 1 – С. 3-9.
480. Матвеев С. “Європейський вибір України: хроніка подій” // Політика і час . - 2001. - №10. – С.29-35.
481. Матвіїв Я., Сава Д. Українсько-європейська дружба // Поступ. – 2003. - 21 листопада.
482. Матвіюк І.В. Етапи формування правової бази співробітництва збройних сил України в НАТО: історичний аспект // Вісник Акад. прав. і соц. відносин Федерації профспілок України. –2005. – № 5. – С.162–165.
483. Машлыкин В. Г. Европейская информационная сеть по международным отношениям: Доклады ИЕ РАН, Н Ю. – М., 1994. - 46 с.
484. Международное сотрудничество: европейская и евроатлантическая интеграция: Учебное пособие / В.И.Дубницкий, В.Ю.Королев, В.Ю.Паршакова, О.А.Зеркаль, Е.В.Беликова, И.В.Михайлик, С.А.Тарасюк. / Под общ. Ред.. проф .. проф.. В.И.Дубницкого. – Донецк: ООО «Юго-Восток, ЛТД», 2007. – 436 с.
485. Мельник Н. Безпековий вимір цивілізаційного вибору України: НАТО, Росія, нейтралітет? // Економічний часопис. – 2007. - № 3-4. С. 28-30.
486. Микієвич М. Вступ України у СОТ як етап інтеграції до Європейського Союзу: правові аспекти // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2004. – Вип. 13. - С. 70-77.
487. Микієвич М., Мозіль З. Правове регулювання торговельних відносин між Україною та Європейським Союзом // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2004. – Вип. 14-С. 135-142.
488. Миротворча діяльність України: кооперація з НАТО і іншими структурами європейської безпеки / Перепелиця Г.М. – К.: Стилос, 2002. – 313 с.
489. Михальченко М.І. Соціально-політична ситуація в Україні після референдуму квітня 2000 р.: соціологічний аналіз системних змін // Соціологічна наука і освіта в Україні.- 2000.-Вип.1. - С. 145-150.
490. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи К.: Знання, 2004. - 488 с.
491. Михальченко М.І. Україна: ідеологічна або безідеологічна держава? // Соціологічна наука і освіта в Україні. - 2003. - Вип.2. - С.194-200.
492. Михальченко Н.И. Лимитроф Европы: случайность или судьба Украины? // Украина в современном геополитическом пространстве.-2000.-№ 5 (10). - С. 6 -10.
493. Михновський М. Profession de foi молодих українців // Правда. — 1894. — Т. 17.
494. Михновський М. Самостійна Україна та ін.. твори // Політологія: Хрестоматія. – Львів, 1995. – С.195-216.
495. Мінгазутдінов І.О. Україна в системі європейської безпеки // Актуал. пробл. міжнар. відносин. Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 57 (ч. 1). – С. 67–75.

496. Мінгазутдінов І.О. Проблема трансформації ЄС у другій половині 90-х років. // Питання нової та новітньої історії. Випуск 43. К., 1997 С. 43-49.
497. Мороз О. Місцеве самоврядування в Україні: європейський вимір Єврорегіону // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 4. С. 36-42.
498. Мороз О., Мороз Ю. Про перспективні напрями зовнішньої політики України // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2002. – Вип. 9. С. 60-67.
499. Мошес А. Политика Запада в отношении Украины // Мировая экономика и международные отношения.- 1996. - № 2. – С. 48-54.
500. На шляху до Європи: український досвід єврорегіонів./ Зб. ст. за ред С. Максименка. – К.: Логос, 2000. - 221 с.
501. Надтока Г.М. Перспективи євроінтеграції України: порівняльний аналіз розвитку країн-сусідів ЄС. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/mau/007.htm>. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України. 26.06.2007.
502. Нариси з історії дипломатії України /Під ред. В. А. Смолія. - К.: Альтернативи, 2001. - 736 с.
503. Нартов М.А. Геополитика: Учеб. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ, 2003. - 439 с.
504. Націоналізм. Антологія. — К.: Смолоскіп, 2000. – 878 с.
505. Національна безпека України: стан, кризові явища та шляхи їх подолання: Міжнар. наук.-практ. конф., Київ 7–8 груд. 2005 р. / Редкол.: С.А. Єрохін, С.І.Пирожков, В.А.Гошовська та ін. – К.: 2005. – 400 с.
506. Національна безпека України: сутність, структура та напрямки реалізації / О.Г. Данільян, О.Г. Дзьобань, М.І. Панов. – ХАРКІВ: Фоліо, 2002. – 285 с.
507. Несук М. Десять років української незалежності: справа історичних аналогій // Наукова думка. – Київ, 2003. - № 3 – С.21-24.
508. Ніццький договір та розширення ЄС / С.В. Шевчук, І.В. Кравчук. - К.: Вид-во Логос, 2001. - 196 с.
509. Нова Україна і нова Європа час зближення. – Львів: ДЛУ, 1997. – 235 с.
510. Новікова А.М. Депресивні території європейський досвід та проблеми України. / Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama>. 22.10.2004.
511. Обрії стратегічного розвитку регіону: Інформація про реалізацію проекту RAUSI 00-0327-032 “Розбудова стратегій місцевого розвитку в Україні на основі польського досвіду” // Інформаційний бюлетень Агентства регіонального розвитку “Донбас”. – №15. – Донецьк,2001. – С.3-4.
512. Огризко В.С. Європейський вимір зовнішньої політики України. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/> 23.11.2004.
513. Ожеван М. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації // І – 2000. Число 18. – С.7-18.

514. Окремі аспекти відносин Україна - НАТО: коротко про головне. – К., б/в, 2006. – 24 с.
515. Опришко В. Україна в Раді Європи. // Віче. – 1997. - № 6 – С.138-155;
516. Організаційно-правові засади забезпечення національної безпеки України: Навч. посіб. / Г.П. Ситник, Г.П. Олуйко. – Хмельницький: Вид-во ХУУП, 2005. – 236 с.
517. Організаційно-правові основи стратегії національної й воєнної безпеки України: практичні аспекти державного управління / М.І.Шпура, І.В.Романов, Ф.В.Саганюк та ін. – К.: ННДЦ ОТ і ВБ України, 2006. – 238 с.
518. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення. К.: "Знання", 2002. - 348 с.
519. Павличко Д. Українська національна ідея // Молодь України. – 2002. – 10 12 вересня.
520. Павличко Д.В. Українська національна ідея. Статті, Виступи, інтерв'ю, документи. – К.: Генеза, 2004. – 771 с.
521. Павловський М.А. Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ: Економіка, політологія, соціологія. - К.: Техніка, 2001. - 309 с.
522. Падалка С.С. Україна 60-90-х років ХХ ст.: (Державність в іст. площині тоталітаризму, незалежності). - К., 2000. - 390 с.
523. Пазюк А. Захист персональних даних: європейський досвід // Економіка. Фінанси. Право. — 2000. — N 10. — С. 22-25 http://eu-directory.ea-ua.info/index.php?act=show&doc_id=44&id=36.
524. Палій О. Ключ до історії України. – К.: Дніпро, 2005. – 136 с.
525. Палій О. Навіщо Україні НАТО. - К.: Дніпро, 2006. – 144 с.
526. Палій О. Україна: шлях до Європи через НАТО // Універсум.- 2003.- №7-10.- С. 24-25.
527. Панарин А. С. Глобальное политическое прогнозирование в эпоху стратегической нестабильности. - М.: Алгоритм, 2000. – 352 с.
528. Парламентський вимір європейської інтеграції / Під ред. С.Г. Плачкової. - К.: Нора-Прінт, 2005. - 102 с.
529. Парламентський контроль над збройними силами: досвід європейських країн / Національний ін-т стратегічних досліджень при Адміністрації Президента України; Женевський центр демократичного контролю над збройними силами (Швейцарія) / Г.М. Перепелиця (підгот.). — К. : Стилос, 2002. – 552 с.
530. Партнерство органів влади та недержавних організацій. - Київ, 2004. – 105 с.
531. Перепелиця Г.М. Вступ до НАТО як результат євроатлантичного вибору України // Економічний часопис. - К.: Інститут трансформації суспільства. - 2001. - № 6. – С. 19-22.
532. Перепелиця Г.М. Модель НАТО і українська перспектива // Економічний часопис XXI - (Україна - шлях до НАТО) - 2002. - № 7-8. – С. 24-28.
533. Перепелиця Г.М. Україна і НАТО: перспективи співробітництва // Національна безпека та оборона. - 2000. - № 8. – С. 21-29.

534. Перепелиця Г.М., Карновале М., Пирожков С. та ін..Україна і НАТО // Політика і час. 1995. - №6. С. 34-42.
535. Перепелиця Г.М. Воєнна безпека України на межі тисячоліть. - К.: Стилос, 2002. – 298 с.
536. Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі: Монографія. – К.: НІДС, 2003. – 432 с.
537. Перепелиця Г.М. НАТО і Україна в умовах трансформаційних процесів // Актуал. пробл. міжнар. відносин. Зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 57 (ч. 1). – С. 89–103.
538. Пирожков С. Актуальні проблеми реформування сфери безпеки і оборони України // Універсам. – 2005. - № 7-10. С. 12-13.
539. Пирожков С.І. Концептуальні підходи до формування системи національної безпеки України//Національна безпека і оборона. – 2003. - №1. – С. 3-7.
540. Піляєв І.С. Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи: Автореф. дис... д-ра політ. наук / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин — К., 2004. — 39 с.
541. Піляєв І.С. Рада Європи в сучасному євроінтеграційному процесі. — К. : Видавничий дім "Юридична книга", 2003. — 436 с.
542. Платонов А.В. Болонський процес у контексті національної безпеки України // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. “Україна – суб’єкт європейського освітнього простору”. – К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2005. – С. 123–126.
543. Податкові аспекти права СОТ та *acquis* ЄС. Орієнтири податкової реформи в Україні / Центр європейського та порівняльного права / За ред. С. Шевчука. — Харків : Консум, 2004. – 183 с.
544. Політична історія України ХХ століття / В.Ф. Верстюк, В.К. Солдатенков . - К.: Генеза, 2003. - 488 с.
545. Політична культура країн Європи в контексті інтеграційних процесів / В. Бурдяк, Н. Ротар / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці : Рута, 2004. — 328 с.
546. Поп А. Нові завдання Румунії // НАТО ревью. – 2003 – весна.
547. Посельський В. Європейський союз: інституційні основи європейської інтеграції. — К.: Смолоскип, 2002. — 168 с.
548. Право вибору: політичні партії та блоки/ упор. М.Томенко, О.Проценко. – К.: Інститут посткомуністичного суспільства, 1998. – С. 84.
549. Примуш М. В. Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи. — Донецьк : ДонНУ, 2002. — 176 с.
550. Проблеми європейської інтеграції і транскордонного співробітництва: Матеріали науково-практичної конференції, Луцьк, 29-30 вересня 2005 р. / За ред. В.Й. Лажніка і С.В. Федонюка. - Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ.ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. - 542 с.
551. Проблеми та перспективи інтеграції України до ЄС. Заочний круглий стіл // Національна безпека і оборона. - 2000. - № 9. С.3-34.

552. Профспілки України: тенденції та перспективи політичної діяльності: За ред. Ю. Вишневецького. Т. 1. - К.: Фонд демократії, 2000. – 320 с.
553. Пчелинцев О. С общего собрания Международной академии регионального развития и сотрудничества // Проблемы прогнозирования. – 1999. – № 1. – С. 171.
554. Рада Європи: політико-правовий механізм інтеграції: Навч. посіб. / В. Мармазов, І. Піляєв. Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України / Ю.С. Шемшученко (ред.). — К. : Видавничий Дім "Юридична книга", 2000. — 467 с.
555. Региональная интеграция и Европа. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 200 с.
556. Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України / С. Максименко, Є. Кіт, І. Студенніков та ін.- К.: Логос, 2000.- 170 с.
557. Регіональний портрет України / За загальною редакцією Юлії Тищенко. Укладачі: С. А. Горобчишина, Т. В. Колосова, М. В. Лациба, К. А. Михайличенко, О. І. Целуйко, О. А. Ярош. - К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2003. – С. 320-331.
558. Регулювання сфери фінансових послуг у праві Європейського Союзу та перспективи адаптації законодавства України / Центр порівняльного права при Міністерстві юстиції України; Центр перекладів актів європейського права при Міністерстві юстиції України; Т. Вовк, Г. Друзенко, Г. Зугравий та ін. — Харків: Консум, 2002.
559. Реєнт О. Перечитуючи написане / Ін-т історії України НАН України. - К., 2005. - 256 с.
560. Резолюция об отношениях ЕС с соседними странами, принятая комитетом Европарламента по иностранным делам. Офіційний сайт Європейського Парламенту. - Режим доступу: <http://www.europarl.eu.int>. 17.10. 2004.
561. Реформи на Україні: ідеї та заходи /За ред.: Я. Ширмера, Д.Снелбекера. - К.: Альтерпрес, 2000. - 220 с.
562. Рижук: АПК майже готовий до вступу у СОТ. Сайт агрооб'єднання. - Режим доступу: <http://www.agriukraine.com>. 4.11.2003.
563. Римаренко Ю.І. Національний розвій України. – К.: Юрінком, 1995. – 272 с.
564. Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) / НАН України; Інститут історії України; Л.Ю.Беренштейн, П.П. Панченко, О.П.Реєнт П. та ін. - К., 1999. - 255 с.
565. Розумний М. Національна ідея: Етапи розвитку // Наука і суспільство. – 1996. - № 1 – 2. – С. 23-27.
566. Роль органів місцевої влади в процесі європейської інтеграції. Польський досвід. І.Я.Тодоров, В.В.Дьомкіна, А.С.Донець та ін. – Донецьк, 2004. – 96 с.
567. Рудич Ф. Україна в геополітичному контексті // Віче. – 1998. – №11. – С. 3-19.
568. Рудницький С. Коротка географія України. – Львів, 1910. – 152 с.
569. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – 410 с.

570. Руснак І. У процесі воєнної реформи. Стратегічні завдання поступової інтеграції України в НАТО: Практичний вимір // Політика і час. – 2003. – № 11. – С. 9–13.
571. Рябко В. Євроатлантичні орієнтири України // Євроатлантична панорама. – 2006. - № 7. – С. 14-17.
572. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. - К.: Критика, 2000. - 303 с.
573. Саакадзе Л.В. Валютно-фінансовий механізм євроінтеграції // Співпраця ЄС та України / Аналітичний щоквартальник. – Київ, 2003. – Вип. №3. – С. 34-45.
574. Сагайдак О. Зовнішня політика незалежної України у 90-ті роки: спроба концептуального аналізу // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2003. – Вип. 10. - С. 24-31.
575. Саприкін В. Паливно-енергетичний комплекс України: готовність до євроінтеграції // Дзеркало тижня.— 2002.— № 39.
576. Сарторіус В. Стратегічні напрями місцевого розвитку в Донецькому регіоні (з застосуванням методу активного планування стратегій МАПС) // Майбутнє старих промислових регіонів в Європі.. Приклад Донецького регіону в Україні: Темат. зб. наукових праць / За ред. О. Ляха, В. Панькова. – Агентство регіон. розвитку “Донбас”. – Донецьк, 1998. – С. 255-266.
577. Свобода П. Вступ до європейського права. - Переклад з чеської О. Андрійчука. - К.: "К.І.С.", 2006. - 280 с.
578. Семікіна М. Трансформація трудового менталітету персоналу у ракурсі економічної інтеграції України до Європейського Союзу // Вісник ТАНГ.- 2001. - № 18. -Ч. 2.- С.191-197.
579. Семіков О. На шляху набуття Україною членства в НАТО // Україна – НАТО. – 2005. – № 4. – С. 39–51.
580. Семіков О. Перспективи стають ближчими // Україна – НАТО. – 2006. – № 7. – С. 9–18.
581. Сиволюб Ю.В., Солдатенко В.Ф. Передумови і зародження української національної ідеї // Український історичний журнал. — 1994. — № 2—3.
582. Ситник Г.П. Державне управління національною безпекою України: Моногр. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 408 с.
583. Ситник П.К. Проблеми формування національної самосвідомості в Україні: Моногр. / - К.: НІСД, 2004. - 226 с.
584. Скалицькі М. Таємнича наука – органічна географія. Інформаційно-аналітичний сайт Політична Україна. - Режим доступу: <http://www.polit.com.ua>. 31.03.2003.
585. Смолянчук В. Фактор НАТО у формуванні військової могутності української держави // Людина і політика. – 2000. - № 3. С. 23-27.
586. Снігир О.В. Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка "об'єкт суб'єктивних" відносин: Автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / Національний ін-т стратегічних досліджень; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки — К., 2004. — 16 с.

587. Соболєв А.А. Україна та перспективи зміцнення субрегіональної безпеки після другої хвилі розширення НАТО // Стратегічна панорама. 2005. - № 1. - С. 26-32.
588. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України; І.Ф. Курас, В.Ф. Солдатенко. - К., 2001. - 7 с.
589. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал / Под общ. ред. Ю. Афанасьева. - М., 1997. - 7 с.
590. Соколенко В. Цивілізований експансіонізм атлантизму // Міжнарод. життя.- 1999.- № 5.- С.21-30.
591. Солов'євич І В. Проблема взаємодії законодавчої і виконавчої влади у світлі Конституції України // Правова держава. - К., 1997. - С. 29.
592. Солоненко І. Державна політика європейської інтеграції України в контексті відносин з Європейським Союзом (основні тенденції 2002 року)// Управління сучасним містом, 2003. - № 1-3 (9). С. 13-17.
593. Соціальна політика країн ЄС: Приоритети, механізми удосконалення: Реф. бюл. / Рос. акад. гос. служби при Президенті РФ; Отв. ред. Иванов Г.И. - М.: Изд-во РАГС, 1999. - 161 с.
594. Соціально орієнтовані проекти. Програма мікро-грантів Представництва Європейської комісії в Україні. Київ, 2004 - 88 с.
595. Сприяння сталому економічному зростанню в Україні: Пер. /За ред.: Штефана фон Крамона-Таубадея, І. Акімової. - К.: Альфа-Принт, 2001. - 344 с.
596. Стерлигов М. Українську армію скорочують під стандарти НАТО. Російський сайт об Україні. - Режим доступу: <http://www.ukraine.ru> 12.11.2003.
597. Стерн А. Філософія історії та проблема цінностей // Методологія історії. - Мінськ, 1996. - С. 150-175.
598. Стратегія стабільного миру. Навстречу Євроатлантичному сообществу безопасности / Д. Гудби, П. Бувальда, Д. Тренин. - М.: Міжнарод. відносини, 2003. - 208 с.
599. Стратегія розвитку України: теорія і практика / За ред. Г.Перепелиці. - К.: НІСД, 2002. - 864 с.
600. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки: Монографія /Нац. ін-т стратег. дослідж.; За ред. Б.О. Парахонського. - К.: НІСД, 2001. - 134 с.
601. Структура геополітичних інтересів України / О.Л. Валєвський, М.М. Гончар - К.: НІСД, 1995. - 99 с.
602. Структурна і регіональна політика ЄС. Реалізація угоди про партнерство і співробітництво ЄС і України. - Прага, 1999. - С. 27.
603. Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, 30 трав. 2001 р., м. Київ. - К.: Вид-во УАДУ, 2001. - Т. 1. 424 с.; Т. 2. 472 с.; Т. 3. 380 с.
604. Сухоруров А. Економічні аспекти співробітництва України з НАТО // Екон. часопис. - XXI. - 2003. - № 4. - С. 14-16.
605. Сучасна українська геополітика / В.В. Мадісон, В.А. Шахов. - К.: Либідь, 2003. - 173 с.

606. Сушко О. Громадська думка в Україні стосовно НАТО. Сайт Інституту Євро-Атлантичного співробітництва. - Режим доступу: <http://www.ieac.org.ua>. 22.02.2003.
607. Сушко О. Розширення Європейського Союзу: вплив на відносини України з центральноєвропейськими сусідами. – К.: Євро Регіо Україна, 2004. – 94 с.
608. Табачник Д. Історія української дипломатії в особах: Навч. посіб. - К.: Либідь, 2004. – 640 с.
609. Тамм А. Є. Відносини України з ОБСЄ: нові реалії. //Людина і політика. – 2003. - № 2. – С. 25-29.
610. Творення політики в Європейському Союзі / В. Андрійчук, В. Волес. - К.: Основи, 2004. - 871 с.
611. Теміров Ю.Т. Трансатлантична єдність як фактор міжнародної безпеки // НАТО, Peace and International Security in XXI Century. – Donetsk, 2005. - P. 48-54
612. Теоретичні аспекти стратегії воєнної безпеки суспільства і держави: Моногр. / Л.М. Артюшин, Г.Ф. Костенко. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 176 с.
613. Тимоненко В. Распад Украины – проблемный для России вариант // Киевские ведомости. – 1997. – 29 марта.
614. Тинкован О. Взаємодія органів державної влади та місцевого самоврядування і недержавних організацій в Україні. - Дніпропетровськ: – Центр економічної освіти, 2003.– 36 с.
615. Тихонравов Ю.В. Геополитика. - М.: Бізнес-школа Интел-синтез, 1998. – 366 с.
616. Тишкун Ю. Першим „СЕПнеться” ПЕК// Поступ. – 2003. – 1 жовтня.
617. Ткач Д. Україна – НАТО. Зроблено багато, але зробити потрібно ще більше // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2002 . – Вип. 9. С. 53-59.
618. Ткаченко В.М., Реєнт О.П. Україна: на межі цивілізації. – К., 1995 231 с.
619. Ткачук М. Європейський регіоналізм в умовах глобальної інтеграції // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 3 . С. 58-67.
620. Тодоров И.Я. Геополитический выбор Украины в контексте последствий распада СССР. // Распад СССР: 10 лет спустя. – М., 2002. – С.232-235.
621. Тодоров И.Я. Роль Совета Европы в создании единой информационной среды университетов // Университеты и общество. Сотрудничество университетов в XXI веке: Тезисы Второй международной конференции университетов. (МГУ им.М.В.Ломоносова, 27-28 ноября 2003 г.). – М.: МАКС пресс, 2003. – С. 381-382.
622. Тодоров І., Теміров Ю. Донецький вибір // Акцент. Національна безпека України. 2006. - № 7-8. – С.18.
623. Тодоров І.Я. Агропромисловий комплекс України: відповідь на європейське покликання // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г.Морозова. – Черкаси: Черкаський державний університет

- імені Богдана Хмельницького, 2003. – Вип. 7. – С. 166-170.
624. Тодоров І.Я. Громадські об'єднання Донбасу в україно-польському співробітництві (кінець ХХ – початок ХХІ ст.) // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 11. – Донецьк, 2005. – С. 120-128.
625. Тодоров І.Я. Донбас в європейській та євроатлантичній інтеграції України на початку ХХІ століття // Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 10. – Донецьк, 2003. – С. 178-186.
626. Тодоров І.Я. Євроатлантична інтеграція України в контексті глобалізації // Социальные, экономические, политические и психологические последствия глобализации в современном обществе. – Донецьк, 2003. – С. 145-148.
627. Тодоров І.Я. Євроатлантична спрямованість в передвиборчих платформах партій та блоків на виборах до Верховної Ради 2002 року // Донецький Вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Філософія, історія, мова та література. – Т. 4. – Донецьк, 2003. – С. 26-42.
628. Тодоров І.Я. Євроатлантичний вибір України в регіональному контексті (на матеріалах соціологічних досліджень Донбасу та Галичини // Нові сторінки історії Донбасу. Статті. Книга 8. – Донецьк, 2000. – С. 61-71.
629. Тодоров І.Я. Євроатлантичний вибір України крізь призму скептичних поглядів // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – Донецьк, 2002 - № 3 / 4 (11/12). – С. 237-242.
630. Тодоров І.Я. Євроатлантичний вибір України: реакція населення Донбасу // Історія України / Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 18. – К. - Донецьк, 2001. – С. 94-97.
631. Тодоров І.Я. Європейська перспектива - українське покликання // Донецький Вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 5. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2004. – С. 53-67.
632. Тодоров І.Я. Європейське покликання України в контексті глобалізації // Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин. - 2004. - Вип. 12. - С. 20-27.
633. Тодоров І.Я. Європейське покликання України в контексті нового розширення ЄС та НАТО – до видання історичного факультету ДонНУ // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – Донецьк, 2003 - № 3-4 (15-16). – С.275-280.
634. Тодоров І.Я. Європейські та євроатлантичні мотиви в передвиборчих програмах кандидатів у президенти України на виборах 2004 року // Донецький Вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т. 6. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2005. – С. 110-122.
635. Тодоров І.Я. Європейський вибір України у вимірі глобалізації // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія: гуманітарні науки. Випуск 86. – Донецьк, ДонНТУ, 2005. – С. 176-181.
636. Тодоров І.Я. Зовнішня політика України в оцінках мас і еліт Донецької і Львівської областей. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2001. - № 2. – С. 252-260.

637. Тодоров І.Я. Зовнішня політика України на зламі тисячоліть: погляди з Донбасу та Галичини//Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 68-70. К., 2003. – С. 20-24.
638. Тодоров І.Я. Зовнішньополітичні пріоритети населення Донеччини на початку XXI століття: гендерний та віковий аспекти // Нові сторінки Історії Донбасу. Статті. Книга 9. – Донецьк. – 2002. – С. 116-124.
639. Тодоров І.Я. Інформаційне забезпечення курсу на євроатлантичну інтеграцію України // Інформаційно-аналітична діяльність в міжнародних відносинах. Частина I. Матеріали науково-практичної конференції. Хмельницький, 2003. – С. 92-97.
640. Тодоров І.Я. Історичні та геополітичні передумови європейського вибору України. // Вступ до міжнародних відносин. Наукові праці Донецького національного університету. Серія Міжнародні відносини. Вип 2. – Донецьк, 2002. – С. 41-53.
641. Тодоров І.Я. Київський вимір громадської думки щодо євроатлантичної інтеграції//Spring. Academy. NATO, Peace and International Security in the XXI Century. – Donetsk, 2005.- P. 55-65.
642. Тодоров І.Я. Міжнародно-правове співробітництво України з країнами Євросоюзу та НАТО: кількісний вимір // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – Донецьк, 2004 - № 2 (20). – С.161-166.
643. Тодоров І.Я. НАТО та Україна в новій геополітичній ситуації // Наукові праці Донецького державного технічного університету. Випуск 57. Серія: гуманітарні науки. – Донецьк, ДонНТУ, 2002. – С. 204-209.
644. Тодоров І.Я. НАТО як "новий" зовнішньополітичний інтерес України: регіональний вимір // Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин. - 2003. - Вип. 10. - С. 41-46.
645. Тодоров І.Я. Національна ідея в контексті європейського покликання України // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецький державний інститут штучного інтелекту. – 2004. - № 1. - С. 308-313.
646. Тодоров І.Я. Південний економічний регіон України в європейській та євроатлантичній інтеграції// Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 26. Вип. 13. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім.П.Могили, 2003. – С. 125-130.
647. Тодоров І.Я. Політичні і правові засади співробітництва України і НАТО // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. Випуск 71-72. К., 2004. – С. 108-111.
648. Тодоров І.Я. Проблеми імплементації Європейської Хартії регіональних мов в Україні // Історичні і політологічні дослідження. Видання Донецького національного університету, історичний факультет. – Донецьк, 2003 - № 2 (14). – С. 184-188.
649. Тодоров І.Я. Регіональний аспект євроатлантичного вибору України в контексті національної безпеки//Історичні і політологічні дослідження. – 2001. - № 1 (5). – С. 194-200.

650. Тодоров І.Я. Регіональні аспекти євроатлантичного вектору зовнішньої політики України // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 1999-2000 рр. (історичні науки, політологія, міжнародні відносини і філософія). – Донецьк , 2001. - С. 93-95.
651. Тодоров І.Я. Розширення ЄС та Україна: проблеми та можливості їхнього вирішення//Історичні і політологічні дослідження. – 2002. - № 2 (10). – С. 218-226.
652. Тодоров І.Я. Співпраця з Німеччиною та європейське покликання України // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность (к 200-летию переселения). – Донецк, 2003. – 230-236.
653. Тодоров І.Я. Сучасна українська періодика як джерело вивчення євроатлантичної інтеграції України // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 24-26 жовт. 2003 р. / НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника. НДЦ періодики; За ред. М. М. Романюка. - Львів, 2003. - С. 463-468.
654. Тодоров І.Я. Трансатлантичне покликання слов'янства // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця. – Вип. 3: Національно-державне відродження слов'янських народів Центрально-Східної Європи крізь призму 85-річчя. – Тернопіль: ТДПУ, 2003. – С. 360-363.
655. Тодоров І.Я. Україна на шляху до європейської та євроатлантичної спільноти. Монографія. - Донецьк, 2006. – 268 с.
656. Тодоров І.Я. Україна та Європейська інтеграція: проблеми і перспективи. //Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 2001. - № 1. – С. 255-261;
657. Тодоров І.Я. Українська геостратегія в контексті європейського і євроатлантичного покликання // Міжнародна науково-практична конференція „Глобалізація та Україна”. Матеріали конференції. Україна, Донецьк, 7-8 квітня 2004 року. – Донецьк, 2004. – С. 146-153;
658. Тодоров І.Я. Цільовий план Україна-НАТО на 2003 рік в контексті європейської інтеграції // Євроінтеграція України: проблеми и перспективы / Материалы Донецкой региональной международной научной конференции студентов и молодых ученых. – Донецк, 2003. – С. 32-33.
659. Тодоров І.Я., Добров П.В. Зовнішня політика України скрізь призму оцінок еліт Донецької та Львівської областей // Модернізація політичних інститутів та оптимізація взаємин між суб'єктами політичного процесу. Політичні партії і вибори 2002 р./ Матеріали “круглого столу за тематикою науково-практичної конференції ”Нові політичні реалії на рубежі тисячоліть”. – Донецьк, 2001. – С. 39-51.
660. Тодоров І.Я., Тодорова Ю.І. Німецькі інвестиції в економіку Донецького регіону // Соціально-економічний розвиток регіонів України: історія і сучасність / Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Донецьк, 2001. – С. 75-78.

661. Толочко П. Имеет ли Украина национальную идею ?// Киевские ведомости. – 1995. – 18 окт.
662. Толстов С. Україна в євроатлантичних відносинах: досвід пристосування // Політична думка.-1999.- № 3. - С. 73-86.
663. Транскордонне та регіональне співробітництво між Україною та країнами ЦСЄ як важливий складник європейської стратегії України. Погляд молодих вчених”. Київ, 12-13 травня 2004 р. / За ред. І. О. Мінгазутдінова. – К.: МПП „Квартум”, 2004.
664. Тренин Д. Московский центр Карнеги. Сайт Фонду Карнегі у Росії. - Режим доступу: <http://www.carnegie.ru>. 22.01.2005.
665. Троцкий Л. Ключ к развитию хозяйства - в Донбассе // Известия ВЦИК. - N 278. – 1920. - 10 декабря.
666. Удовик С. Л. Государственность Украины: Истоки и перспективы. - К.: Ваклер, 1999. - 208 с.
667. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / За ред .. Б. Парахонського. – К.: НІСД, 1999. – 192 с.
668. Україна в геополітичному інтер'єрі кінця ХХ сторіччя (матеріали дискусії) // Політична думка. - 1994. - № 3. С. 23-36.
669. Україна в європейських міжнародних відносинах: Наук. зб. / НАН України; Інститут історії України / С.В. Віднянський (відп.ред.). — К., 1998. — 526 с.
670. Україна в історії міжнародних відносин. З давніх часів до сьогодні / В. Кондратюк, І. Верхоляк, О. Омельченко. – Львів: Вид-во “Світ”, 1995. – 262с.
671. Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: досвід і проблеми / В.Є. Мармазов, І.С. Піляєв. – К.: Вентурі, 1999. – 400 с.
672. Україна в процесах міжнародної інтеграції / За ред. В.Р.Сіденка. - ХАРКІВ: Форт, 2003. - 280 с.
673. Україна дипломатична. Науковий щорічник. Упор.: Л. Губерський, П. Кривонос, М. Кулініч та ін. – К., 2005. – 807 с.
674. Україна доби межичасся: Блиск та убозтво куртизанів / М. Михальченко, З. Самчук / Худож. оформл. І.Бабика. - Дрогобич: Від. фірма "Відродження", 1998. - 288 с.
675. Україна за роки незалежності. Аналітичний огляд за 1991-1997 роки /Адміністрація Президента України. - К., 1998. – С. 99.
676. Україна і світ: проблеми міжнародного співробітництва і колективної безпеки. – К.: Атлантична Рада України, 1999. – 192 с.
677. Україна на зламі історичних епох. (Державотворчий процес 1985-1999 рр .) / Ю.М. Алексеев, А.Г. Слюсаренко, С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 2000. – 399 с.
678. Україна на шляху до Європи / Л. Хоффман, Ф. Мьоллерс Ф.. – К.: „Фенікс”, 2001. – 343 с.
679. Україна на шляху до НАТО: через радикальні реформи до набуття членства / Національний ін-т стратегічних досліджень; Фонд ім. Фрідріха Еберта. Представництво в Україні / За ред..Г.М. Перепелиці. — К. : Видавничий дім "Стилос", 2004. — 407 с.

680. Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. /НАН України. Ін-т історії. - К., 2001. - Вип. 4. 379 с.
681. Україна шукає свою ідентичність. Зб.статей. – К.: ВБФ поступ, 2004. – 132 с.
682. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. — К., 1996. — 793 с.
683. Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії / П.П.Панченко та ін. – К., 1997. – 348 с.
684. Україна: на межі цивілізації / В.М. Ткаченко, О.П. Реєнт – К., 1995.
685. Україна: проблеми самоорганізації / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. - К.: Промінь, 2003. Т. 1 – 384 с., Т. 2. - 464 с.
686. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Під ред. В.М. Литвина. - К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. - 704 с.
687. Україна: хроніка ХХ століття: Дов. вид. Роки 1991 - 1995 / Ін-т історії України НАН України. - К., 2005. - 451 с.
688. Україна: хроніка ХХ століття: Дов. вид. Роки 1996 - 2000 / Ін-т історії України НАН України. - К., 2005. - 434 с.
689. Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. Т. 1. А - Л / Редкол.: Л.В. Губерський та ін. - К.: Знання, 2004. - 760 с.; Т. 2. М - Я / Редкол.: Л.В. Губерський та ін. - К.: Знання, 2004. - 812 с.
690. Українська ідея: Іс-тор. Нарис / В.Ф. Солдатенко, В.П. Крижанівський, Ю.А. Левенець. - К.: Наук. думка, 1995 – 176 с.
691. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. За ред. Л.Зашкільняка. - Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – 406 с.
692. Українська національна ідея і християнство / О.П. Реєнт, О.П. Лисенко.- К.: Богдана, 1997.- 124 с.
693. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; В.Ф. Солдатенко, Т.А. Бевз, Бойко О. Д. та ін. — К. : Парламентське видавництво, 2007. — 574 с.
694. Український соціум / За ред. В.С.Крисаченка. - К.: Знання України, 2005. - 792 с.
695. Федуняк С. Діяльність ОБСЄ у галузі безпеки на пострадянському просторі // Вісник Львівського університету. Серія Міжнародні відносини. – 2004. – Вип. 14. - С. 109-106.
696. Федуняк С.Г. Європейські виміри безпеки на пострадянському просторі. Формування інтегрованої системи Заходу і Нових незалежних держав. – Чернівці: Рута, 2005. – 336 с.
697. Форуми в Донецьку, Харкові і Сумах. Сайт Польсько-американо-української ініціативи. - Режим доступу: <http://www.pauci.org>. 4.08.2004.
698. Фукуяма Ф. Великий разрыв. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 474 с.
699. Фукуяма Ф. Я чи суспільство. Сайт газети „Дедойчецайтунг”. - Режим доступу: <http://www.diezeit.de>. 24.06.2002.

700. Фурашев В. Система інформування громадськості щодо євроатлантичного курсу України: шляхи вдосконалення // Економічний часопис. – 2007. – № 1-2 – С. 14-17.
701. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
702. Хвильовий М. Думки проти течії. – Харків: ДВУ, 1926 – 125 с.
703. Хвильовий М. Камо Грядеши. – Харків: "Книгоспілка", 1925. – 93 с.
704. Хлобистов Є.В. Екологічна безпека у складі національної безпеки держави. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>. 22.04.2004.
705. Хомра О.У. Проблеми розвитку західного прикордоння України в контексті розширення Європейського Союзу. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України. - Режим доступу: <http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panjrama>.
706. Хорольський Р.Б. Правові засоби вирішення міжнародних спорів у рамках Європейського Союзу. Монограф. – Харків, 2001.– 210 с.
707. Хроники современной Украины. - К.: Основные ценности, 2001.- Т.1.: 1993-1994. 172 с.
708. Цок Н. Відносини Україна – НАТО: стан і перспективи. Сайт Фонду „Демократичні ініціативи”. - Режим доступу: <http://www.dif.org.ua>.
709. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика і безпека України. Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури: Моногр. – К.: НІПМБ, 2004. – 352 с.
710. Черноусенко О. Партнерство Україна – НАТО: еволюція розвитку // Політика і час. – 2003. – № 10.
711. Чиж І.С. Україна в Раді Європи. – К.: Парл. вид-во, 2001. – 384 с.
712. Чукаєва І. Особливості досягнення Україною енергетичної безпеки // Віче . – 2001. – № 4. – С. 64-73.
713. Шаблій О.І. Актуальні питання методології і теорії макрорегіоналізації України // Український географічний журнал. – 1999. – № 1. – С. 17.
714. Шаблінський І. Розуміння сили в контексті національної безпеки // Національна безпека. – 2005. – № 4. – С.107–115.
715. Шерр Дж. Украина в системе европейской безопасности. Сайт Фонду Карнегі у Росії. Brassey’s Defence Yearbook. - Режим доступу: <http://www.carnegie.ru>. 22.01.2005.
716. Шерр Дж. Шенгенська угода, розширення ЄС та європейська безпека // Національна безпека і оборона. - 2000. - № 9 – С. 67-74.
717. Шипілова Л. М. Методика обґрунтування понятійно-категорійного апарату теоретичних основ політики безпеки. Монографія – К.: Інститут проблем національної безпеки при РНБОУ – 2005. – 217 с.
718. Шлях до НАТО: вимір безпеки. Лідери думок про євроатлантичну інтеграцію України / В.В. Бадрак, С.Г. Згурець, М.М.Самусь та ін. - К.: 2006. - 221 с.

719. Шнайдер-Детерс В. Європейська перспектива України: повноправне членство чи добросусідство? // Політична думка. - 2000. - № 2. – С. 54-63.
720. Шнирков О. ЄС та соціально-економічне зближення в Європі // ЄВРО. Економічний вимір інтеграції. Аналітичний щоквартальник. - 2003. - № 2. – С. 7-14.
721. Шнирков О.І. Конкурентна політика Європейського Союзу: Монографія. – К.: Вид.-поліграфіч. центр “Київський університет”, 2003. – 347 с.
722. Шпак В.Т. Україна: від російського комунізму - до європейської цивілізації. – Черкаси: Брама, 2002. – 1999 с.
723. Штейнменц К. ЕС и НАТО: различные цели, скорость и пространство интеграции // Актуал. пробл. міжнар. відносин: Зб. наук. пр. – К., 2004. – Вип. 47 (ч. 11). – С.75–79.
724. Штукарін С.І. Європейські клуби в Україні: донецький досвід // Бюлетень європейських студій. – № 2 (1). – Донецьк: ДОМО "Євроклуб". – 2005. – С. 25-34.
725. Штукарін С.І. Європейські студії йдуть на Схід // За академические знания. – № 61-62 (8-9). – Донецьк: ДонДАУ. – 2003. – С. 3-5.
726. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі ХХІ століття. - К.: Дух і Літера, 2003. - 578 с.
727. Юренко О. Микита Шаповал – хто він? // Нова політика. – 2002. - № 2. – С. 54.
728. Явлинский Г.А. Экономика России: наследство и возможности. — М. : ЭПИцентр, 1995. — 144 с.
729. Ярчук О. Україна в геополітиці минулого // Визвольний шлях. - 2001. - № 6. - С. 30-39.
730. Яснюк В. Подолання стереотипів щодо НАТО – важлива умова для забезпечення євроатлантичної перспективи України // Економічний часопис. – 2007. - № 1-2 – С. 12-13.

Автореферати кандидатських та докторських дисертацій

731. Алієв М.М. Створення системи європейських і євразійських транспортних коридорів у контексті політики розширення ЄС на схід (1991-2004 рр.): Автореф. дис... канд. політ. наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича — Чернівці, 2006. — 20 с.
732. Андрущенко Т.В. Європейська політика України: проблеми формування та реалізації (політологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Інститут вищої освіти АПН України. — Х., 2003. — 18 с.
733. Анісімова М.Ф. Зобов'язання України щодо прав людини у зв'язку зі вступом до Ради Європи: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2001. — 18 с.
734. Барановська Н.П. Чорнобиль в новітній історії України: влада і суспільство. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2006. – 37 с.
735. Береза А.В. Регіональна політика як чинник суспільної стабільності: європейський досвід і Україна: Автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України

- ; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького — К., 2007. — 19 с.
736. Біла К.Д. Особливе партнерство Україна-НАТО як проблема національної та європейської безпеки. Автореф. дис. ... канд.політ наук. — К., 2002. — 16 с.
737. Булгаков В.А. Концептуальні засадивизначення геополітичних пріоритетів України. Автореф. дис...канд.політ.наук. - К., 2002. — 18 с.
738. Буренко Н.М. Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 26 с
739. Вакулич В.М. Політичні детермінанти зближення України з Європейським Союзом: Автореф. дис....канд.. політ. наук / Нац. акад.. наук України. - К., 2001.- 15 с.
740. Василенко С.Д. Геополітичні виміри України в загальноєвропейському політичному процесі: Автореф. дис... д-ра політ. наук / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. — К., 2002. — 30 с.
741. Вдовенко В.М. Політика нейтралітету і позаблоковості в сучасній архітектурі європейської безпеки. Автореф. дис... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2006. — 22 с.
742. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. — К., 2005. — 27 с.
743. Вінникова Н.А. Інституційний вимір зовнішньої політики Європейського Союзу (політологічний аспект): Автореф. дис... канд. політ. Наук / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна — Х., 2007. — 16 с.
744. Вовк С.О. Становлення та розвиток міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України і Російської Федерації (наприкінці ХХ ст. — на початку ХХІ століття). Автореф. дис. ... канд.іст. наук. — Харків, 2005. — 21 с.
745. Волошин В.А. Природа, характер та динаміка співробітництва України з інститутами ОБСЄ: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. — 21 с.
746. Врадій О.С. Інституціональний вимір формування єдиної політичної системи Європейського Союзу: Автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України ; Інститут світової економіки і міжнародних відносин — К., 2006. — 18 с.
747. Герасимчук Т.Ф. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989 – 2004 рр.). Автореф. дис. ... канд.іст. наук. — К., 2005. — 26 с.
748. Гончаров Г.В. Розвиток міждержавних відносин між Україною і Великою Британією у 1991 – 2005 рр. Автореф. дис. ... канд.іст. наук. - Харків, 2006. — 25 с.
749. Горбач Ю.С. Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991-2004 рр.). Автореф. дис. ... канд.іст. наук. — К., 2005. — 22 с.
750. Горлова В.М. Українська національна ідентичність: компаративний аналіз націоналістичних дискурсів. Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. — Харків, 2005. — 21 с.
751. Гузенко І.Ю. Проблеми науково-технічної інтеграції в Європейському Союзі в умовах глобалізації економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук. — К.: ІСЕМВ НАНУ, 2001. — 18 с.

752. Деменко О.Ф. Євроатлантична інтеграція України (політологічний аналіз): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького — К., 2004. — 20 с.
753. Довгань В.М. Правовий статус Європейського Парламенту в системі органів Європейського Союзу: Автореф. дис... канд. юрид. Наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2006. — 18 с.
754. Заїка С.О. Строки у кримінальному процесі України в контексті європейських стандартів: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2006. — 19 с.
755. Копійка В.В. Теоретичний та практичний виміри розширення Європейського Союзу: Автореф. дис... д-ра політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 49 с.
756. Костюк С.М. Стан і перспективи співпраці України з Європейським Союзом: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. — Чернівці, 2004. — 19 с.
757. Кравчук І.В. Механізми державного управління процесом адаптації національного права до права ЄС: порівняльний аналіз: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр. / Національна академія держ. управління при Президентові України. — К., 2006. — 20 с.
758. Краєвська О.А. Концептуальні засади та інституційні механізми політики Європейського Союзу у сфері туризму: Автореф. дис... канд. політ. наук / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка — Л., 2007. — 19 с.
759. Кредісов О.А. Розвиток європейської інтеграції в умовах глобалізації світової економіки: Автореф. дис... канд. екон. наук / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 1999. — 20 с.
760. Куровська І.А. Розв'язання проблем гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу як передумова інтеграції України до європейських співтовариств: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Інститут законодавства Верховної Ради України. — К., 2007. — 18 с.
761. Лисенко О.М. Становлення та функціонування органів державної влади України в контексті євроінтеграційних процесів (1991-2004 рр.): Автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького — К., 2006. — 20 с.
762. Ляшенко О.О. Інтеграція України у європейські та євроатлантичні структури (90-ті роки ХХ ст.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2002 — 16 с.
763. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: Автореф. дис... д-ра юрид. наук / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2005. — 40 с.
764. Мікула Н.А. Транскордонне співробітництво в умовах інтеграційних процесів України: Автореф. дис... д-ра екон. наук / НАН України; Інститут регіональних досліджень. — Львів, 2005 — 37 с.
765. Мішин А.О. Трансрешіональна стабільність як чинник зовнішньої безпеки України: Автореф. дис... канд. політ. наук / Рада національної безпеки і оборони України. Національний ін-т проблем міжнародної безпеки — К., 2006. — 24 с.

766. Моргун В.А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2003. – 46 с.
767. Москаленко О.М. Джерела права Європейського Союзу (міжнародно-правовий аналіз): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Інститут законодавства Верховної Ради України. — К., 2006. — 17 с.
768. Новохацький В.Д. Неурядові організації як фактор розбудови громадського суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук / Дніпропетровський національний ун-т — Дніпропетровськ, 2005. — 16с.
769. Орлик В.В. НАТО в системі взаємовідносин Росії та США (1990-ті роки – початок ХХІ ст.). Автореф. дис. ... канд.іст. наук. – К., 2005. – 19 с.
770. Офіцинський Р.А. Державотворчий процес в Україні 1991–2004 років (на матеріалах періодики Заходу). Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Ужгород, 2006 – 32 с.
771. Палій О.А. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції: Автореф. дис. ...канд. політ. наук: 21.01.01 / Інститут проблем міжнародної безпеки при Раді Національної безпеки і оборони України. – К., 2006. - 15 с.
772. Панченко Ж.О. Геополітичне позиціонування України в процесах євроінтеграції: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. — 19 с
773. Піляєв І.С. Демократизаційний вимір євроінтеграції: рольові функції та системні впливи Ради Європи: Автореф. дис... д-ра політ. наук / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин — К., 2004. — 39 с.
774. Пендюра М.М. Національна безпека України в контексті сучасних європейських геополітичних трансформацій: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2006. — 19 с.
775. Пепеляєв С.Г. Європейський правовий гуманізм як чинник реформування кримінально- процесуального права України: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Національна академія внутрішніх справ України. — К., 2005. - 20 с. Петров Р.А . Правове становище українських суб'єктів господарювання в європейському співтоваристві. автореф дис... канд. юрид. наук / НАН України. — Донецьк, 1999 – 18 с.
776. Перепелиця Є.А. Українсько-італійське міждержавне співробітництво в контексті європейської інтеграції (1991–2006 рр.). Автореф. дис. ... канд.іст. наук. – К., 2007. – 15 с.
777. Полтораков О.Ю. Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі: Автореф. дис... канд. політ. наук / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин — К., 2004. — 16 с.
778. Полторацький О.С. Роль НАТО у формуванні сучасної системи міжнародної безпеки: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2003. — 18 с
779. Пристайко О.Є. Політика Європейського Союзу стосовно України: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 21 с.

780. Ржевська В.С. Право держави на самооборону в світлі розвитку юридичних гарантій міжнародної безпеки: Автореф. дис. ... канд. юрид. Наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – К., 2003. – 22 с.
781. Семенюк О.Л. Спільна політика Європейського Союзу у сфері безпеки та оборони в умовах його розширення: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2007. — 20 с
782. Сікорська І.М. Удосконалення державного управління вищою освітою в контексті європейської інтеграції: Автореф. дис... канд. наук з держ. упр. / Донецький держ. ун-т управління. — Донецьк, 2006. — 21 с.
783. Сивак О.В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990 – 1999 рр.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2000. – 20 с.
784. Снігир О.В. Україна у геополітичних концепціях Європейського Союзу: динаміка "об'єкт суб'єктивних" відносин: Автореф. дис... канд. політ. наук: 21. 01.01 / Національний ін-т стратегічних досліджень; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки — К., 2004. — 16 с.
785. Соболев А.А. Україна в європейському воєнно-політичному вимірі: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / НАН України, Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. – К., 2004. – 21 с.
786. Солошенко В.В. Українсько-німецькі відносини у 90-х роках ХХ століття. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 17 с.
787. Стародуб Т.С. Процеси формування регіональної ідентичності України як чинник її зовнішньої політики в галузі безпеки: Автореф. дис... канд. політ. наук / Рада національної безпеки і оборони; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки — К., 2005. — 24 с.
788. Сюр Н.В. Правова інтеграція України до Європейського Союзу: теоретико-правове дослідження: Автореф. дис... канд. юрид. наук / Київський національний ун-т внутрішніх справ. — К., 2006. — 20 с.
789. Телічкін О.О. Правоохоронна діяльність у сфері забезпечення міжнародного миру і безпеки: організаційно-правові засади: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Харків, 2004. – 40 с.
790. Терницький В.М. Наднаціональні інституції Європейського Союзу в теоріях інтеграції: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. — 20 с.
791. Томашевич О. Програми партнерства НАТО наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.: Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – 20 с.
792. Удод О.А. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920-30-ті рр. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000. – 34 с.
793. Хилько М.М. Філософсько-світоглядні підвалини української геополітичної думки: Автореф. дис... канд. філос. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 16 с.
794. Хоменко М.М. Діяльність України в Організації з безпеки та співробітництва в Європі (90-ті роки ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2004. — 19 с.

795. Чекаленко Л.Д. Зовнішньополітичні механізми забезпечення національної безпеки України: Автореф. дис... д-ра політ. наук / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин — К., 2007. — 34 с.
796. Шипілова Л.М. Порівняльний аналіз ключових понять і категорій основ національної безпеки України: Автореф. дис... канд. політ. наук / Рада національної безпеки і оборони України; Інститут проблем національної безпеки — К., 2007. — 20 с.
797. Щерба О.В. Адаптація української дипломатичної служби до вимог сучасності в світлі досвіду країн Заходу: Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2001. — 17 с.
798. Яхно О.М. Україна в сучасному геополітичному просторі (політико-медійний аспект): Автореф. дис... канд. політ. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка — К., 2006. — 20 с.
799. Attitude of masses and elites in Donbass, Galichina and Poland to NATO: level of determination and factors of influence (comparative analysis). Офіційний сайт Організації Північно-Атлантичного Договору. - Режим доступу: <http://www.nato.int>. 22.03.2004.
800. Attitude of masses and elites in Donbass, Galichina and Poland to NATO: level of determination and factors of influence (comparative analysis)/ V.Kipen, Yu. Temirov, I.Todorov //Spring. Academy. NATO, Peace and International Security in the XXI Century. Donetsk, 2005.- P. 93-135.
801. Boundaries and minorities in Western Europe / edited by Bruna De Marchi, Anna Maria Boileau. -Milano, Italy : Franco Angeli, 1982. - 286 p.
802. Collective memory and European identity: the effects of integration and enlargement / edited by Klaus Eder and Willfried Spohn. - Aldershot, Hants, England ; Burlington, VT: Ashgate Pub., 2005. - 228 p.
803. Democracy in the European Union : integration through deliberation? / edited by Erik Oddvar Eriksen and John Erik Fossum. - London ; New York : Routledge, 2000. - 310 p.
804. Driven to change: the European Union's enlargement viewed from the East / edited by Antoaneta L. Dimitrova. - Manchester; New York: Manchester University Press, 2004. - 212 p.
805. Economic integration and multinational investment behavior : European and East Asian experiences / edited by Pierre-Bruno Ruffini. -Cheltenham, UK ; Northampton, MA: Edward Elgar, 2004. - 457 p.
806. Economics of European integration / edited by Tibor Palnkai. - Budapest, 2003. - 459 p.
807. European political parties between cooperation and integration / Karl Magnus Johansson, Peter Zervakis (eds.). - Baden-Baden : Nomos, 2002. - 239 p.
808. EU committees : social regulation, law and politics / edited by Christian Joerges and Ellen Vos. - Oxford; Portland, Or.: Hart Pub., 1999. - 410 p.
809. Europe today. National politics, European integration, and European security / edited by Ronald Tiersky. - Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 1999. - 492 p.;

810. European business law : legal and economic analyses on integration and harmonization / edited by Richard M. Buxbaum ... [et al.] ; associate editor, Marina Hertig. - Berlin; New York: W. de Gruyter, 1991. - 413 p.
811. European integration and local government / edited by M.J.F. Goldsmith and K.K. Klausen. - Cheltenham, UK; Brookfield, US : Edward Elgar, 1997. - 266 p.
812. European monetary union and capital markets / edited by J. Jay Choi, Jeffrey M. Wrase. - Amsterdam ; New York : JAI, 2001. - 275 p.
813. European security integration : implications for non-alignment and alliances / Mathias Jopp and Hanna Ojanen (eds.). - Helsinki, Finland : Ulkopoliittinen instituutti; Bonn, Germany: Institut für Europäische Politik; Paris: WEU Institute for Security Studies, [1999]. - 235 p.
814. European spatial planning / edited by Andreas Faludi. - Cambridge, Mass. : Lincoln Institute of Land Policy, 2002. - 235 p.
815. European states and the Euro : Europeanization, variation, and convergence / edited by Kenneth Dyson. - New York : Oxford University Press, 2002. - 418 p.
816. European Union foreign and security policy : towards a neighbourhood strategy / edited by Roland Dannreuther. - London; New York: Routledge, 2004. - 226 p.
817. Federalism doomed?: European federalism between integration and separation / edited by Andreas Heinemann-Gruder. - New York: Berghahn Books, 2002. - 272 p.
818. Fukuyama F. The End of History? // The National Interest. Vol. 16. 1989. P. 3-13.
819. Hacman S. Human Contacts and Ethnic Minority Issues Between Ukraine and its Central European Neighbours in View of EU Enlargement // 2004 European Union Accession: Implications for Ukraines Relations with its Central European Neighbours / EastWest Institute and Institute for Regional and Euro-Integration Studies EuroRegio Ukraine. K.: K.I.S, 2004. P. 139-194.
820. Huntington S. The Clash of Civilizations? // Foreign Affairs Vol. 72. 1993. P. 22-48.
821. Ideology and national identity in post-communist foreign policies / editor, Rick Fawn. 1st ed. - London; Portland, Or.: Frank Cass Publishers, 2003. - 241 p.
822. Integration, growth and cohesion in an enlarged European Union / edited by John Bradley, George Petrakos and Iulia Traistaru. - New York : Springer, 2005. - 348 p.
823. Kjellen, Rudolf. Die politische Probleme des Weltkrieges. Leipzig und Berlin. 8. Aufl. 1918.
824. Mackinder, Halford John. The Geographical Pivot of History // Geographical Journal. -1904.N.XXIII.P. 435.
825. Meyer H.C. Mitteleuropa in German Thought and Action 1915-1945. The Hague.1955.P. 287.
826. Migration and the externalities of European integration / edited by Sandra Lavenex and Emek M. Uzarer. - Lanham, Md.: Lexington Books, 2002. - 232 p.
827. Mommsen W.J. Max Weber und die deutsche Politik 1890—1920.—Tübingen.—1974.

828. NATO Handbook. – Brussels: NATO, 2006. – 403 p.
829. Regionalism, multilateralism, and economic integration: the recent experience / edited by Gary P. Sampson and Stephen Woolcock. - Tokyo; New York: United Nations University Press, 2003. - 364 p.
830. Sherman W. Garnet. Keystone in the Arch. Ukraine in the Emerging Security Environment of Central and Eastern Europe. – Режим доступу: <http://www.carnegie.ru>.
831. Sherr J. Transforming the Security Sector in Ukraine: What are the Constraints ? What is Possible? James Sherr, April 2004. Conflict Studies Research Centre, Defence Academy of the United Kingdom.
832. Sherr J. Ukraine's Defence Reform: An Update, July 2002, Conflict Studies Research Centre, Defence Academy of the United Kingdom.
833. The challenges of pluriculturalism in Europe / Susanne Baier-Allen, Ljubomir Cucic (eds.). - Baden-Baden: Nomos, 2000. - 212 p.
834. The euro : European integration theory and economic and monetary union / edited by Amy Verdun. - Lanham, Md. : Rowman & Littlefield Publishers, 2002. - 282 p.
835. The origins and development of European integration : a reader and commentary / edited by Peter M.R. Stirk and David Weigall. - London; New York: Pinter, 1999. - 336 p.
836. The Politics of Europeanization / edited by Kevin Featherstone and Claudio M. Radaelli. - Oxford; New York: Oxford University Press, 2003. - 351 p.
837. The regional challenge in Central and Eastern Europe : territorial restructuring and European integration / Michael Keating & James Hughes (eds.). - Bruxelles; New York: P.I.E.-Peter Lang, 2003. - 210 p.
838. Ukraine: Strategic Priorities: Analytical Estimations 2004 / Under the editorship of A.S.Galchynsky; National Institute for Strategic Studies. - Kyiv: NISS, 2004. - 344 p.
839. Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World System (Studies on Modern Capitalism). Cambridge UP. 1991.

ДОДАТКИ

Додаток А. Результати дослідження громадської думки

(дослідження було проведене за грантом NATIP співробітниками кафедр міжнародних відносин і зовнішньої політики та політології історичного факультету Донецького національного університету (доцентами В.П.Кіпенєм, Ю.Т.Теміровим, І. Я.Тодоровим) в 2000-2001 рр. Партнерами в реалізації проекту були Донецький інформаційно-аналітичний центр, Львівська лабораторія соціальних досліджень та Центр східних студій Варшави. Були проведені опитування представників регіональних еліт та пересічених мешканців Донецької і Львівської областей (міське і сільське населення)

Ставлення до НАТО і відносини Україна – НАТО

1. Як би Ви оцінили ступінь Вашого інтересу до політики? Скажімо, Ви дуже цікавитесь політикою, цікавитесь в значній мірі, не дуже цікавитесь чи зовсім не цікавитесь.

	Донецьк	Львів
1. дуже цікавлюся	11.5	17,4
2. цікавлюся в значній мірі	31.5	37
3. не дуже цікавлюся	38	33,4
4. зовсім не цікавлюся	18.2	10,5
5. важко відповісти/немає відповіді	0.6	1.3

2.

Яка, на Вашу думку, роль зовнішньої міжнародної обстановки в забезпеченні успішного розвитку країни на даному етапі?

	Донецьк	Львов
вона надзвичайно важлива, це ключовий фактор виходу України з кризи;	16.7	18,7
вона дійсно важлива, але гарні міжнародні умови самі по собі не з'являться, їх потрібно створювати, за них потрібно боротися;	24.2	27,8
дані умови не дуже важливі, тому головне - спиратися на власні сили і проводити ефективну внутрішню політику;	19.5	18,3
зовнішні умови – скоріше перешкода успішному розвитку України, розраховувати на допомогу інших держав не слід, ніхто не зацікавлений у сильній Україні;	11.3	7,6
зовнішній і внутрішній фактори однаково важливі і взаємодоповнюють один одного, наших проблем не вирішити без сприятливої зовнішньої обстановки, але і вона без ефективної внутрішньої політики мало що дасть.	25.6	25,8

3. Що, на Вашу думку, для України найбільш важливо в зовнішній політиці?
Можна вибрати кілька відповідей.

	Донецьк	Львов
нейтралітет і неучасть у військових союзах;	20.9	21,8
розвиток переважно економічного співробітництва з Росією;	59.1	11,6
розвиток військово-політичного співробітництва з Росією;	17.3	3,3
розвиток переважно економічного співробітництва із Західною Європою з перспективою вступу в Європейський Союз;	16.7	57,5
розвиток військово-політичних відносин із Заходом з перспективою вступу в НАТО;	2.4	20,5
поглиблення відносин насамперед із країнами, що входили до СРСР;	31.1	4
	20.9	1,6

орієнтація на відтворення оновленого союзу, схожого на СРСР;		
налагодження найтісніших відносин зі східно-європейськими сусідами;	8.4	16,7
не потрапити в залежність ні від Заходу (Америки), ні від Сходу (Росії), йти власним шляхом, обравши за орієнтир економічні інтереси країни.	14.2	34,1

4. Співробітництво з якими з названих нижче держав і міжнародних організацій Ви вважаєте найбільш важливим для України?

	Донецьк	Львів
Європейський Союз (Західна Європа)	22.9	64,1
Польща	6.0	10,7
НАТО	1.8	6
Росія	78.7	6,7
США	3.8	5,8
Хтось ще	3.0	4,7

Оцініть, який характер - позитивний чи негативний – мають для України нижче перераховані події

		Донецьк			Львів		
		Позитивний	Негативний	ВВ	позитивний	негативний	ВВ
5	Участь у миротворчих операціях	54.4	27.1	18.4	69,5	14,2	14,7
6	Укладання Договору про дружбу і співробітництво з Росією (1997)	90.7	0.9	8.4	40,5	37,6	19,8
7	Укладання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО	22.4	38.2	39.3	60,4	10,7	26,5
8	Добровільна відмова від ядерної зброї	59.5	24.9	15.5	45,4	36,1	16,5
9	Закриття Чорнобильської АЕС	54.2	21.5	24.2	65	14	18,9

10. Зовнішня політика України сьогодні, на Ваш погляд, є...

		Донецьк	Львів
1	В основному прозахідною	43.5	27,4

2	В основному проросійською	15.5	35
3	Невизначеною (<i>не зачитувати</i>)	38.0	36,5

11. Як Ви оцінюєте зовнішню політику України у даний момент?

	Донецьк	Львів
цілком позитивно	2.6	2,7
скоріше позитивно	13.3	11,1
нейтрально	27.3	20,3
скоріше негативно	19.5	23,8
негативно	18.4	26,3
ВВ	18.6	14,9

12. Як відомо, ефективна зовнішня політика передбачає врахування інтересів конкретних регіонів країни. Як Ви вважаєте, чи враховує Київ, при визначенні і реалізації зовнішньої політики, інтереси нашого регіону?

	Донецьк	Львів
повністю враховує	0.9	0,5
переважно враховує	8.0	9,1
щось враховує, щось не враховує	34.4	35
Переважно не враховує	33.3	28,1
повністю не враховує	21.3	17,2
ВВ	2.0	9,1

13. У чому, на Ваш погляд, полягають специфічні інтереси нашого регіону?

Можна відзначити кілька варіантів.

		Донецьк	Львів
1	особливий інтерес до політичного зближення з Росією	46.9	3,3
2	особливий інтерес до культурного зближення з Росією	53.1	3,8
3	особливий інтерес до економічного співробітництва з Росією	86.2	14,3
4	особливий інтерес до політичного зближення із Заходом	3.8	35,9
5	особливий інтерес до культурного зближення із Заходом	8.2	31,6
6	особливий інтерес до економічного співробітництва із Заходом	22.9	57,9
7	особливий інтерес до економічного співробітництва з Польщею	8.0	45
8	особливий інтерес до культурного співробітництва з Польщею	3.1	19,2
9	Інше	2.0	1,3

14. Чи існують сьогодні для України зовнішні загрози?

	Донецьк	Львів
Так, серйозні	7.3	20,5
швидше за все, так	20.7	32,3
швидше за все, немає	31.5	16,9
немає ніяких загроз	34.7	17,6
ВВ	5.8	11,4

15. Якщо якоюсь мірою існують, то від кого вони виходять? Відзначте всі варіанти, які вважаєте вірними..

		Донецьк	Львів
1	Польща	0.7	2,9
2	Росія	1.5	46,1
3	США	10.7	4,9
4	Європейський Союз	0.6	1,3
5	Туреччина	0.9	1,3
6	НАТО	8.4	4,5

7	МВФ	12.0	5,4
8	Хтось ще	0.6	3,8

Як Ви вважаєте, у найближчому майбутньому (приблизно 5-10 років) чи буде Росія прагнути до відновлення свого впливу в Східній Європі чи вже ні?

	Донецьк	Львів
рішуче так	25.3	37.4
швидше за все, так	39.3	38.7
швидше за все, ні	15.8	10.1
рішуче ні	2.4	2.0
ВВ	17.1	10.5

Існує точка зору, що останнім часом зовнішня політика України переорієнтовується з прозахідної на проросійську. Чи згодні Ви з цією точкою зору?

	Донецьк	Львів
Так, цілком згодний	8.9	32.5
Скоріше згодний, ніж не згодний	27.1	28.3
Скоріше не згодний	26.7	15.6
Цілком не згодний	6.7	5.5
ВВ	30.7	18.0

15. У зв'язку з так званим «касетним скандалом» та діями опозиції, західна політика у відношенні до України стала більш твердою, вимагаючи від президента сісти за стіл переговорів з опозицією, забезпечити свободу слова та об'єктивність розслідування «справи Гонгадзе». Якою мірою Ви підтримуєте чи не підтримуєте таку позицію Заходу?

	Донецьк	Львів
цілком підтримую	26.9	35.0
скоріше підтримую	26.4	30.8
скоріше не підтримую	12.2	9.9
цілком не підтримую	12.6	7.4
мені все рівно	6.2	7.6
ВВ/НВ	15.5	9.2

16. У чиїх інтересах, на Ваш погляд, сьогодні провадиться зовнішня політика України?

		Донецьк	Львів
1	Народу України	7.5	5.8
2	Так званих олігархів, «нових багатіїв»	50.9	44.6
3	Інших держав	2.9	2.9
4	Президента та його оточення	28.7	28.9

5	Заходу	10.2	4.2
6	Росії	0.7	5.3
7	ВВ	10.7	8.0

Тепер поговоримо про НАТО і відносини Україна – НАТО.

20. Чи змінилося Ваше ставлення до НАТО після розпаду Радянського Союзу?

	Донецьк	Львів
істотно змінилося	8.2	16.2
трохи змінилося	16.7	31.4
скоріше не змінилося	33.3	7.6
зовсім не змінилося	16.0	11.8
важко сказати	25.8	32.3

21. В який саме бік змінилося Ваше ставлення до НАТО?

	Донецьк	Львів
істотно покращилося	1.5	26.8
трохи покращилося	5.8	38.2
у чомусь покращилося, у чомусь погіршилося	5.8	26.4
трохи погіршилося	4.7	4.0
істотно погіршилося	6.9	4.4

22. Яка думка про НАТО у Вас сьогодні? Відзначте всі варіанти, які вважаєте вірними

		Донецьк	Львів
1	агресивний військовий блок	37.1	12.6
2	миротворча організація	6.7	26.6
3	політичний блок з військовим компонентом	39.5	41.0
4	потенційний партнер	3.5	24.1
5	потенційний супротивник	6.0	7.0
6	інше	0.4	17.1
7	ВВ	15.5	2.9

Чи згодні Ви з наступними ствердженнями?

	цілком згодні	скоріше згодні	І згодний, і не згодний	скоріше не згодні	цілком не згодний	Регіон
23. країни-члени НАТО істотно зменшили свої витрати на оборону і скоротили війська після розпаду Варшавського договору і СРСР	8.4	13.8	27.1	27.8	12.0	Донецьк
	24,6	28,6	27,9	13,4	5,5	Львів
24. реформування і трансформація НАТО в напрямку до миротворчої організації залишається лише вдаваною, реальна її сутність не змінилася	29.1	32.4	21.5	8.2	1.5	Донецьк
	14,7	23	31,8	23	7,6	Львів
25. НАТО дійсно прагне зміцнити взаємну безпеку і довіру всіх країн євроатлантичного регіону	5.8	16.2	32.4	28.9	11.3	Донецьк
	30,8	36,8	19,8	8	4,8	Львів
26. розширення НАТО на Схід підриває колишню стабільність у Європі	18.2	22.9	32.4	15.1	3.3	Донецьк
	11,5	13	24,6	29,1	21,8	Львів
27. розширення НАТО - це розширення зони миру, стабільності і добробуту	3.8	12.4	26.9	35.1	14.9	Донецьк
	28,6	35,3	20,6	8,8	6,8	Львів
28. НАТО була і залишається агресивною військовою машиною західного, насамперед американського, капіталізму для утвердження його панування	44.4	25.1	12.2	10.0	3.3	Донецьк
	12,2	14,5	22.2	36.9	14.2	Львів
29. НАТО є найбільш ефективною структурою колективної безпеки в Європі	5.1	10.9	31.1	33.3	12.9	Донецьк
	6,1	38,9	21.1	9,5	4,5	Львів
30. НАТО активно використовує послаблення України, Росії, інших країн колишнього СРСР для нав'язування їм своєї	38.0	26.4	17.5	8.4	3.1	Донецьк
	21,9	21,4	26,1	23,6	7	Львів

волі						
31. вступ Польщі, Угорщини, Чехії в НАТО підсилює стабільність і безпеку всієї Європи, у тому числі й України	5.5	15.1	35.8	25.5	10.9	Донецьк
	29.4	34,7	20	12,2	3,7	Львів
32. особливо довіряти НАТО все ж таки не слід, інтереси НАТО й інтереси України різні	45.3	33.5	10.4	4.2	0.9	Донецьк
	24,5	25.5	27.5	17,8	4.7	Львів
33. НАТО прагне залучити до себе Україну, щоб протиставити її Росії	31.1	27.3	19.8	10.2	4.4	Донецьк
	25.4	19.2	27.6	20,2	7.7	Львів
34. неможливо розбудувувати нову європейську безпеку без Росії і проти Росії	46.9	32.5	10.4	2.0	2.4	Донецьк
	15	22.9	31.2	18,2	12.7	Львів
35. Росія і НАТО повинні співробітничати в ім'я миру і стабільності в Європі й світі	33.1	31.1	19.5	7.1	3.1	Донецьк
	35.7	30,2	17,5	9.2	7,5	Львів
36. Україна повинна приєднатися до союзу Росії і Білорусі, щоб разом протидіяти агресивним планам НАТО	38.9	22.4	14.6	11.1	6.6	Донецьк
	2	3,2	7.9	22,2	64,7	Львів
37. Україна повинна прагнути до вступу в НАТО	6.0 34.	7.1 22,	16.9 26,7	30.9 7,	32.68,	Донецьк
	7	5		7	4	Львів

38. Хто, на Вашу думку, повинен забезпечувати безпеку та мир у Європі?

		Донецьк	Львів
1	Рада Безпеки ООН	44.0	33.9
2	НАТО	2.4	16.0
3	Організація Безпеки і Співробітництва в Європі (ОБСЄ)	18.9	19.9
4	Росія і НАТО разом	12.9	8.6
5	ВВ	23.5	21.4

Чи відомо Вам про...		Донецьк		Львів	
		Так	Ні	Так	Ні
39	участь України в Програмі «Партнерство заради миру»	47.3	52.6	75.5	24.5

40	укладання Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО	30.4	69.5	50.8	49.2
41	державну Програму співробітництва України і НАТО до 2004 р.	17.5	82.4	27.2	72.8
42	діяльність Центру інформації та документації НАТО в м. Києві	8.0	92.0	15.1	84.9

43. Як саме вплинули акції НАТО проти Югославії на Ваше ставлення до неї?

		Донецьк	Львів
1	зміцнилася негативна думка про НАТО	33.1	10.2
2	змінилася з негативної до різко негативної	14.0	3.8
3	змінилася з нейтральної до негативної	11.5	17.8
4	змінилася з нейтральної до позитивної	2.0	3.4
5	змінилася з позитивної до негативної	3.8	6.8
6	зміцнилася позитивна думка про НАТО	1.8	7.2
7	ніяк не вплинули	19.8	26.2
8	ВВ/НВ	14.0	24.6

44. Чи вплинули дії Росії в Чечні на Ваше ставлення до можливого військово-політичного союзу з Росією?

		Донецьк	Львів
1	так, зміцнилася думка про необхідність союзу	10.4	1.1
2	так, зміцнилася думка про неприпустимість союзу	6.2	63.3
3	так, похитнулася думка щодо необхідності союзу	21.3	7.6
4	ні, не змінилася думка про необхідність союзу	43.1	6.0
5	інше	0.4	2.2
6	ВВ/НВ	17.5	19.7

45. Скажіть, будь ласка, які телевізійні канали Ви дивитесь найчастіше? Вказати не більше трьох назв каналів.

	Донецьк	Львов
Интер	80.22	60.2
1+1	38.4	74.7
УТ-1	17.3	31.3
УТ-2	12.4	7.2
		3.4
Орт	11.8	1.3
Лтб		13.8
Новий канал	2.6	0.2
Музичне ТБ		0.2
Про у		
Ртр	8.0	
НТВ	8.6	
Полсат		
Ай си тв	1.1	
Мист		

46. Які газети Ви читаєте найчастіше? Вказати не більше трьох видань.

	Донецьк	Львов
Сельские вести		4.3
Зеркало недели		5.3
Суботня пошта		2.4
газет практично не читаю		13.4
День		1.6
Поступ		10.8
Високий замок		42.3
Експрес		40.8
Молода Галичина		1.9

Факти и коментарии		
Московский комсомолец		
Теленеделя	1.1	
Факты	8.6	
Порадница		

Дані про респондентів

47. Стать

	Донецьк	Львів
Чоловіки	44.2	47.2
Жінки	55.8	52.8

48. Вік

	Донецьк	Львів
18-24 роки	8.0	14.2
25-34	15.5	18.6
35-44	17.8	21.5
45-54	21.1	15.0
55-64	22.2	13.7
65 років і більше	15.3	17.0

49. Становище на ринку праці

		Донецьк	Львів
1	Працівник найманої праці	46.4	38.0
2	Підприємець, має власну справу	2.2	4.9
3	Пенсіонерка	32.2	28.4
4	Домогосподарка	4.0	5.6
5	Студент, учень	1.8	8.0
6	Безробітний	9.5	10.5
7	Знаходиться у декретній відпустці чи у відпустці по нагляду за дітьми	1.5	2.7
8	Інше	2.2	1.8

50. Ким Ви себе вважаєте за національністю?

	Донецьк	Львів
українець(ка)	53.5	93.1
росіянин(ка)	40.4	4.6
інша національність	6.0	1.9

51. Що для Вас є Батьківщиною?

	Донецьк	Львів
колишній Радянський Союз	38.9	1.6
Україна	34.6	88.6
область, у якій Ви живете	26.4	9.8

52. Яку освіту Ви отримали?

	Донецьк	Львів
неповну середню	16.0	26.5
середню	26.4	31.2
середню спеціальну	36.9	21.7
неповну вищу	12.0	4.9
вищу	8.6	15.7

53. Як би Ви оцінили своє матеріальне становище?

		Донецьк	Львів
1	дуже погане	28.2	9.9
2	погане	43.1	32.3
3	середнє	27.5	52.7
4	вище за середнє	0.6	4.5
5	гарне	0.4	0.4

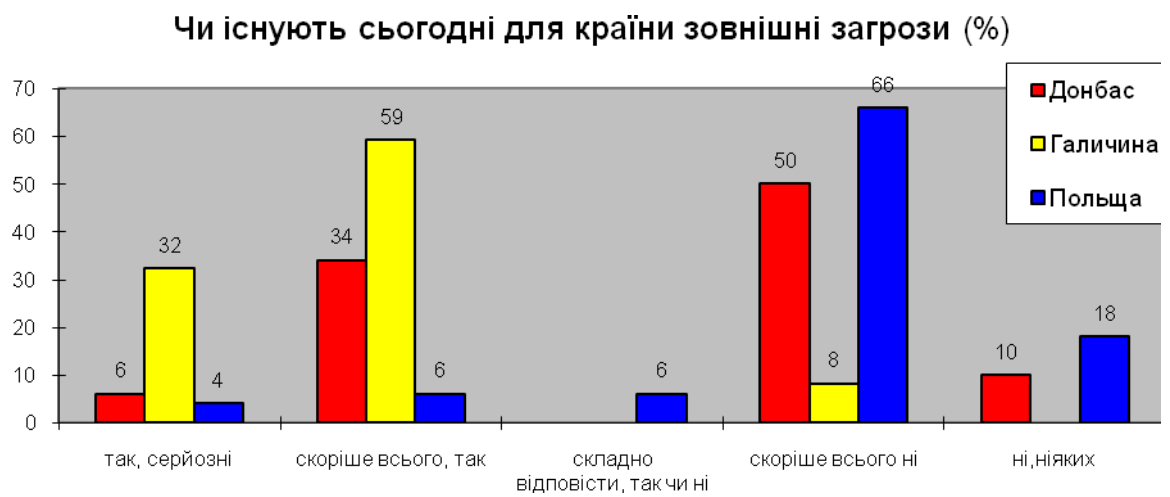
54. Як би Ви визначили свої політичні погляди по цій шкалі?

Ліві												
Праві												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
						Донецьк	Львів					
Ліві (1 2 3)						33.3	2.7					
Центристи (4 5 6 7)						33.5	43.4					
Праві (8 9 10)						9.0	38.4					
ВВ/НВ						24.0	15.5					

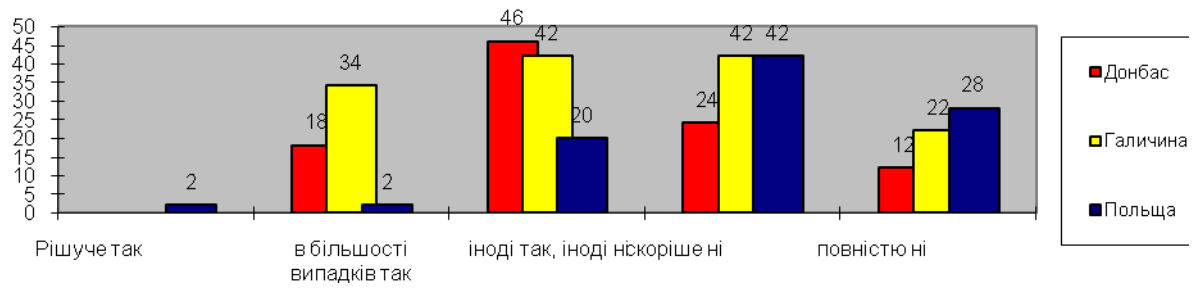

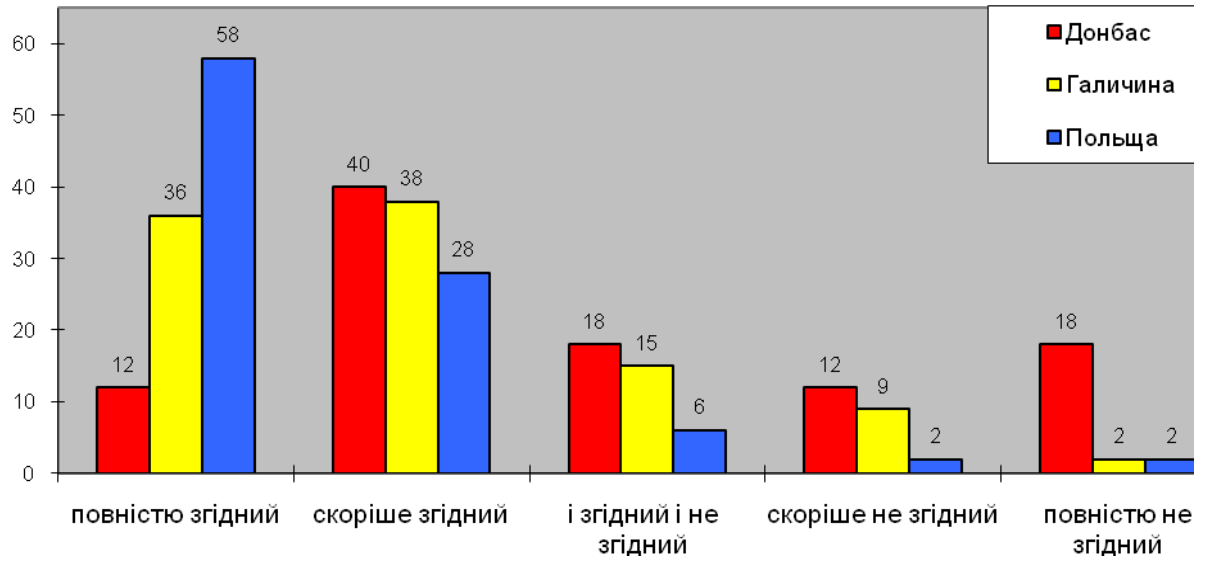
1.

Наскільки враховують в столиці (Києві чи Варшаві) при визначенні і проведенні зовнішньої політики інтереси Вашого регіону(%)

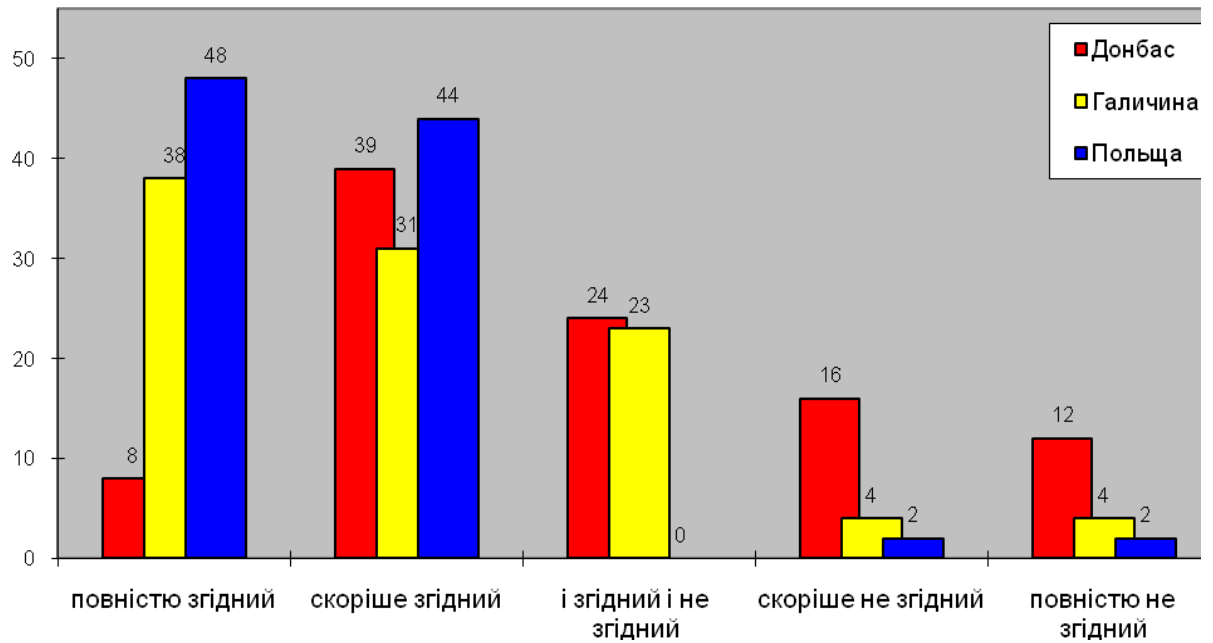

Ставлення еліт до твердження "НАТО являє собою найбільш ефективну структуру колективної безпеки в Європі" (%)

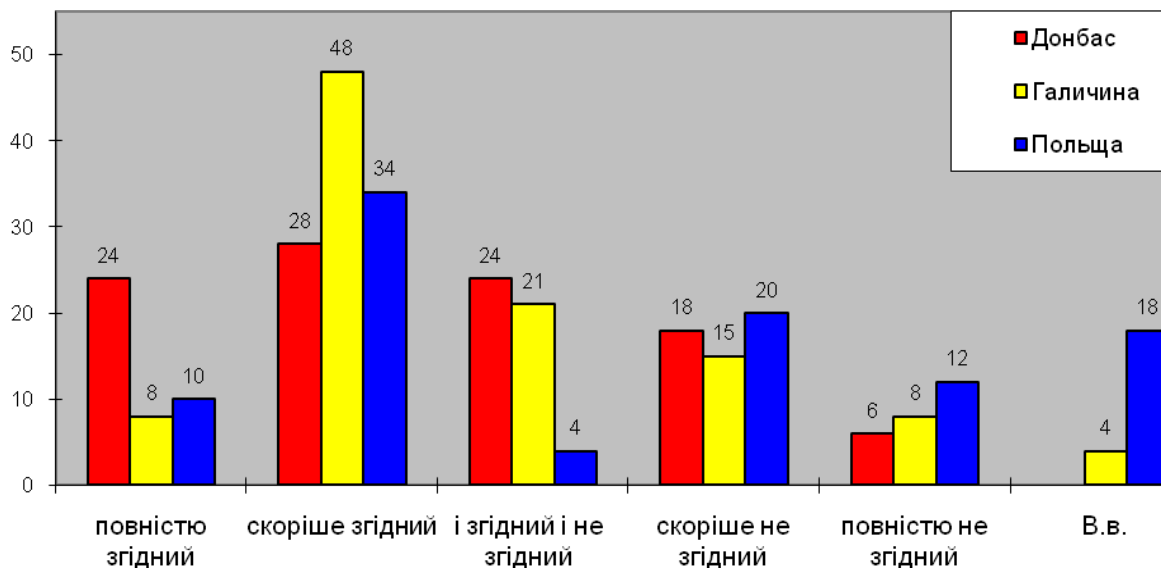

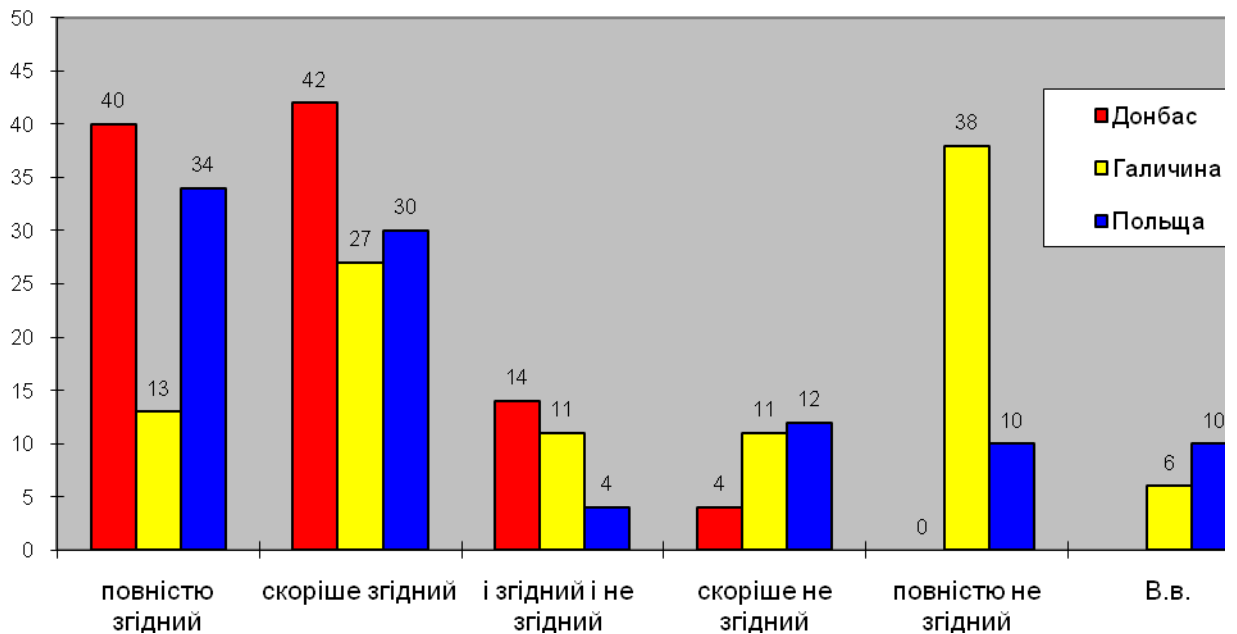
Ставлення еліт до твердження "Вступ Польщі, Угорщини, Чехії в НАТО посилює стабільність та безпеку всієї Європи, у тому числі України" (%)

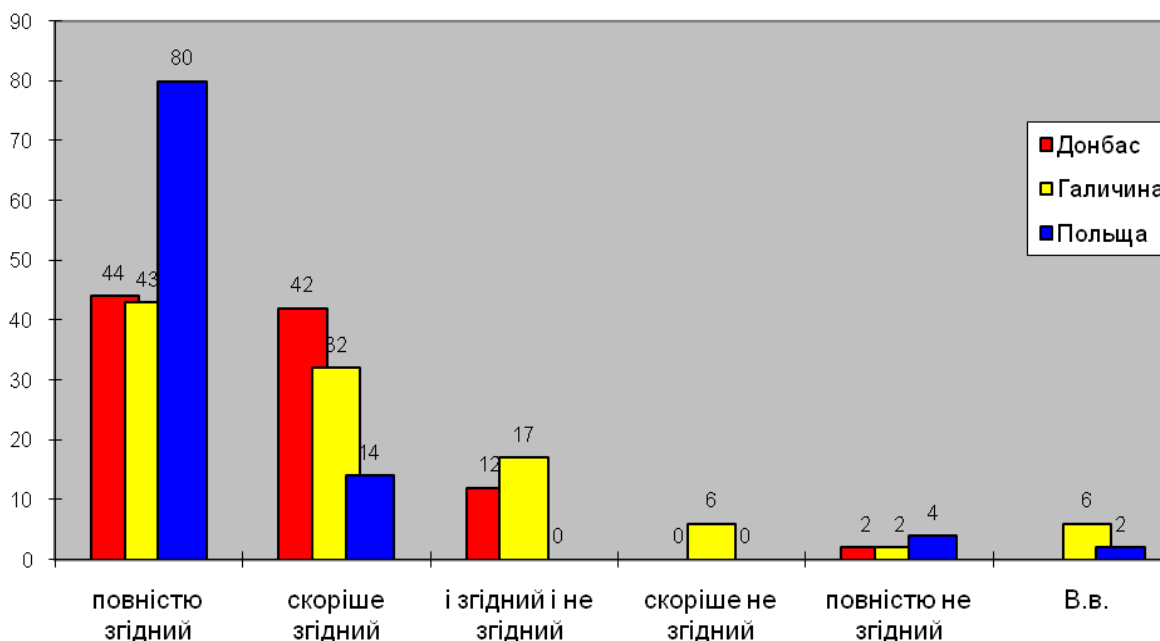
Ставлення еліт до твердження "НАТО намагається притягти до себе Україну, щоб протиставити її Росії" (%)

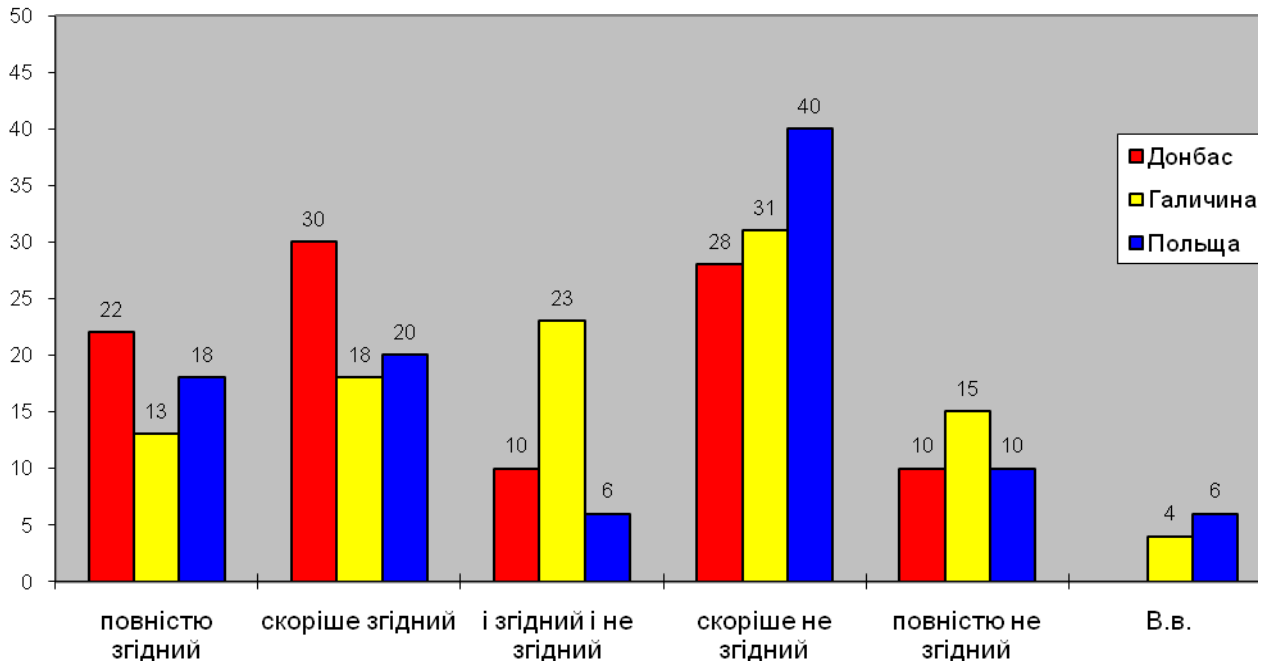
Ставлення еліт до твердження "Неможливо будувати нову архітектуру безпеки без Росії та проти Росії" (%)

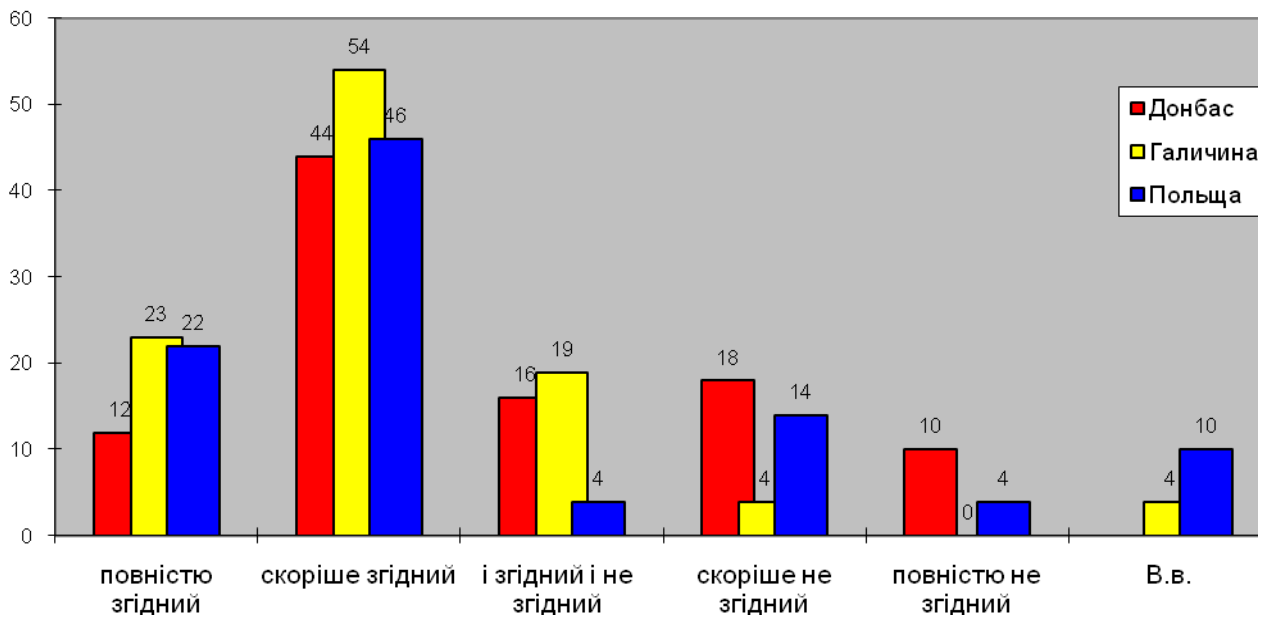
Ставлення до твердження "Росія та НАТО повинні співробітничати заради миру і стабільності у Європі та світі" (%)

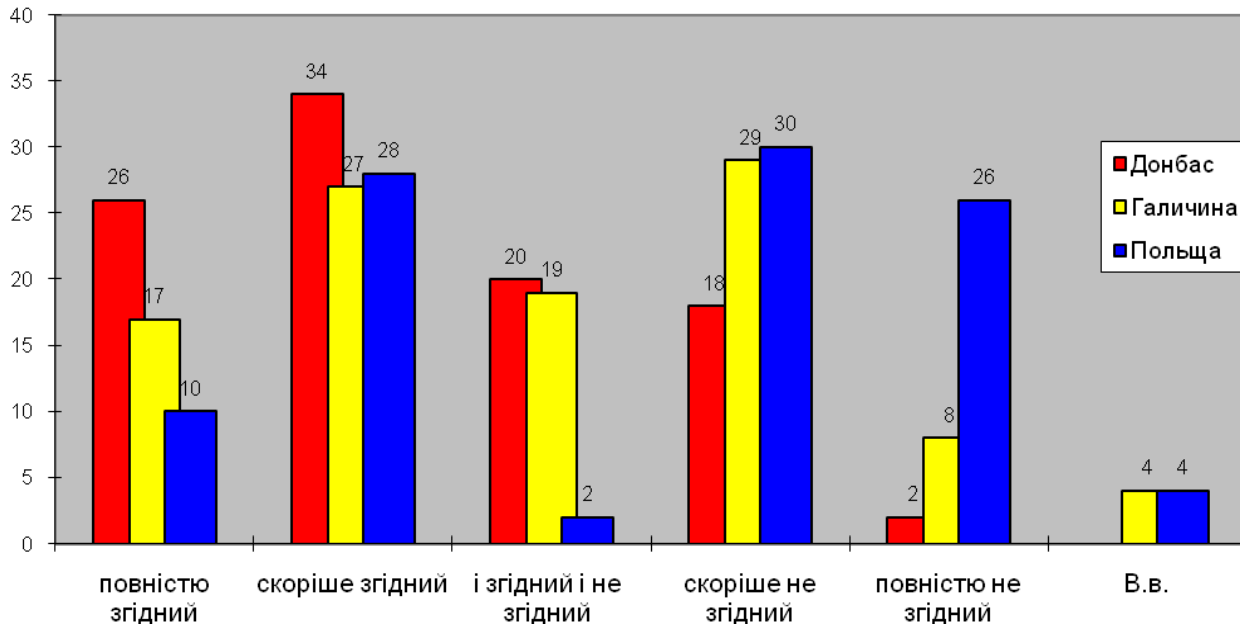
Ставлення до твердження "Нинішнє протистояння НАТО та Росії може вернути Європу і світ до часів "холодної війни" (%)

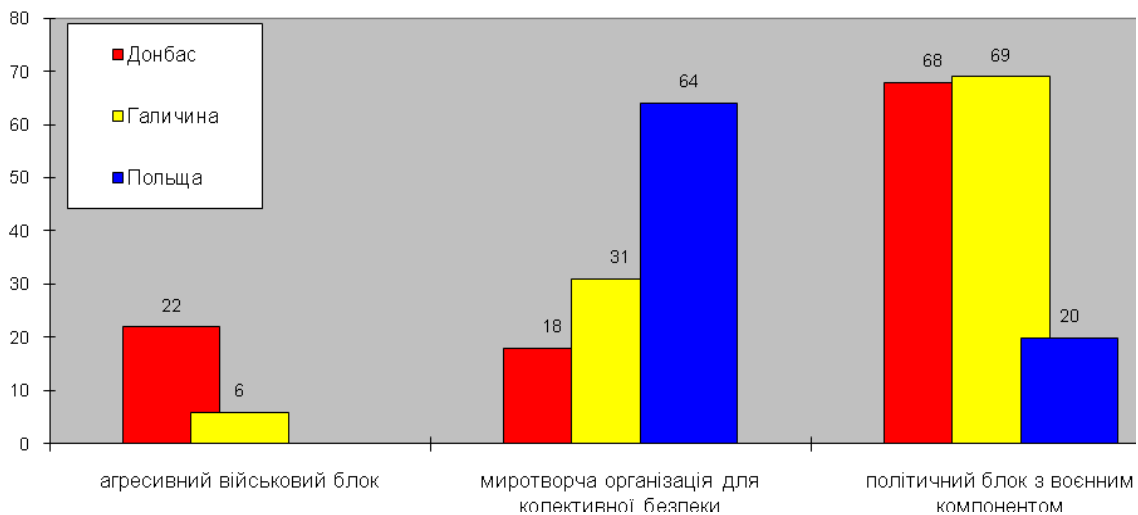
Ставлення до твердження "Нова стратегія НАТО перетворить її з воєного блоку в політичну організацію задля підтримки безпеки з військовим компонентом" (%)

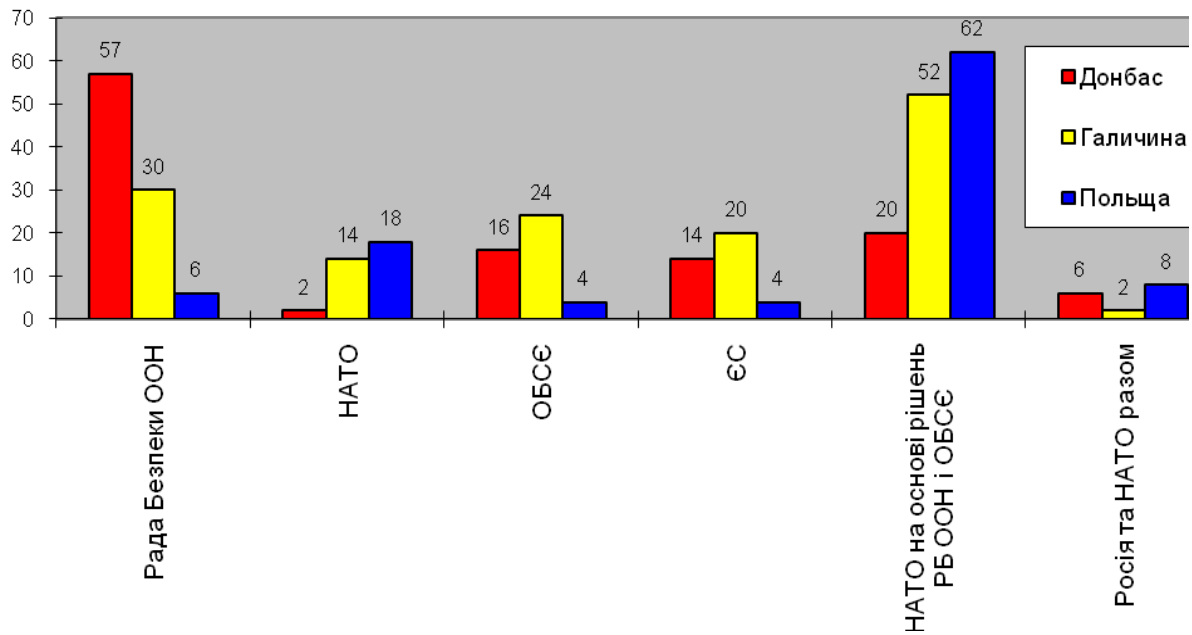
Ставлення до твердження "НАТО забезпечує домінування американських інтересів в Європі, протидіє формуванню окремих європейських структур безпеки" (%)

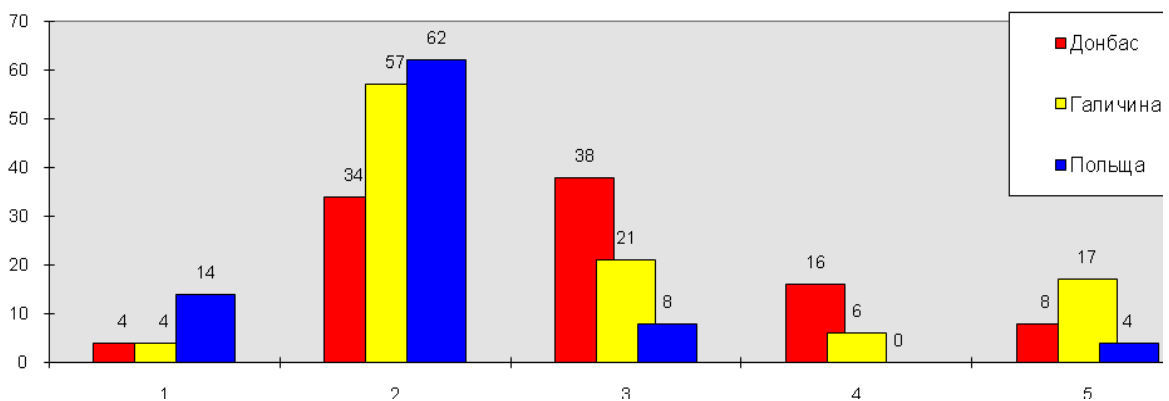
Асоціації, які викликає НАТО сьогодні (%)

Хто повинен забезпечувати мир у Європі (%)

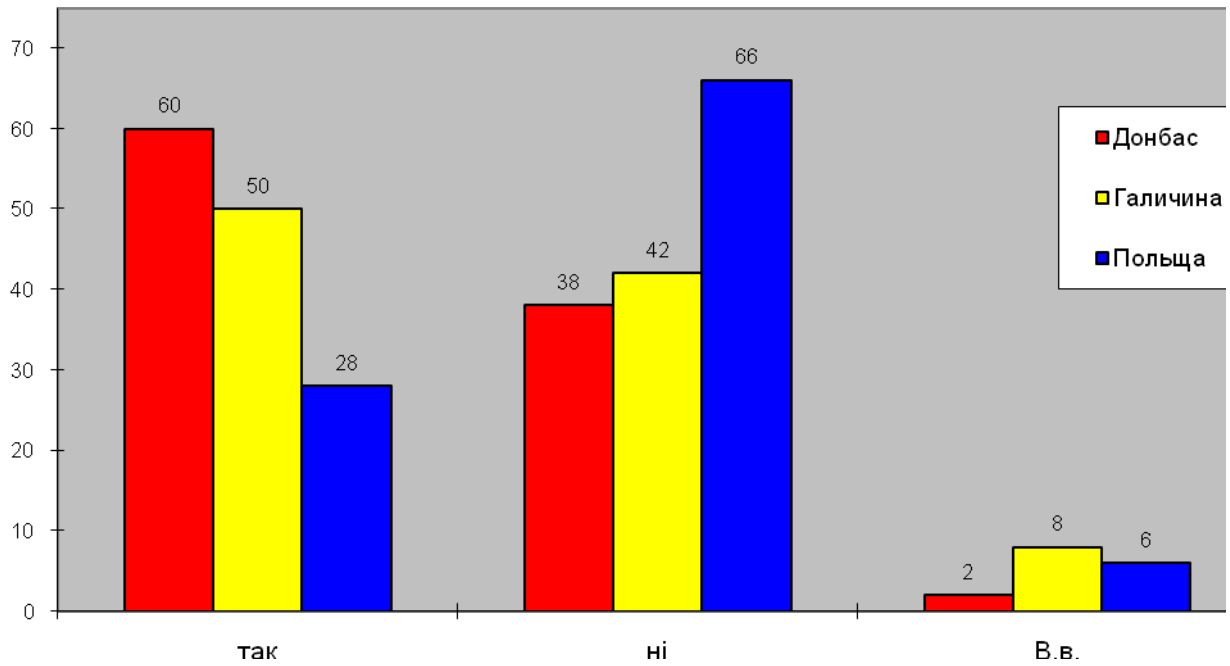
Оцінка воєних дій НАТО проти Югославії у зв'язку з Косовською кризою (%)

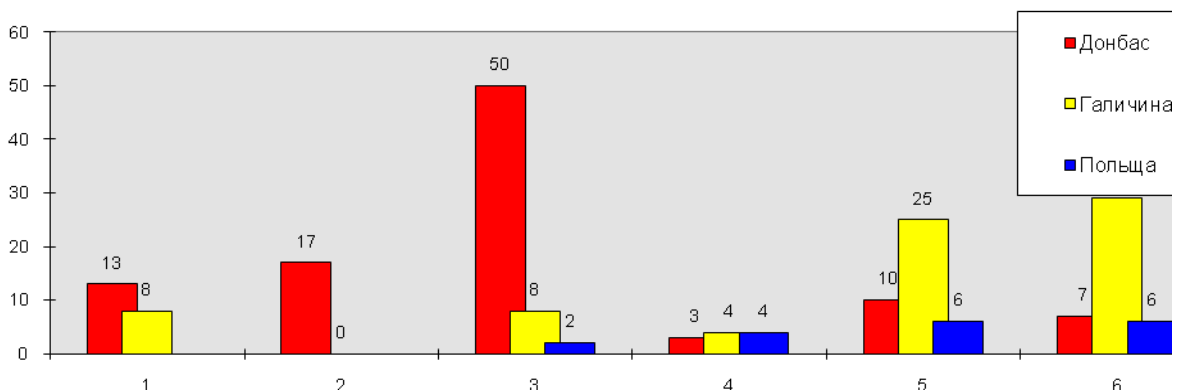
як виправдані та цілком правильні

1. як жорстоку необхідність
2. як порушення міжнародного права
3. як варварську агресію проти сербського народу
4. В.в.

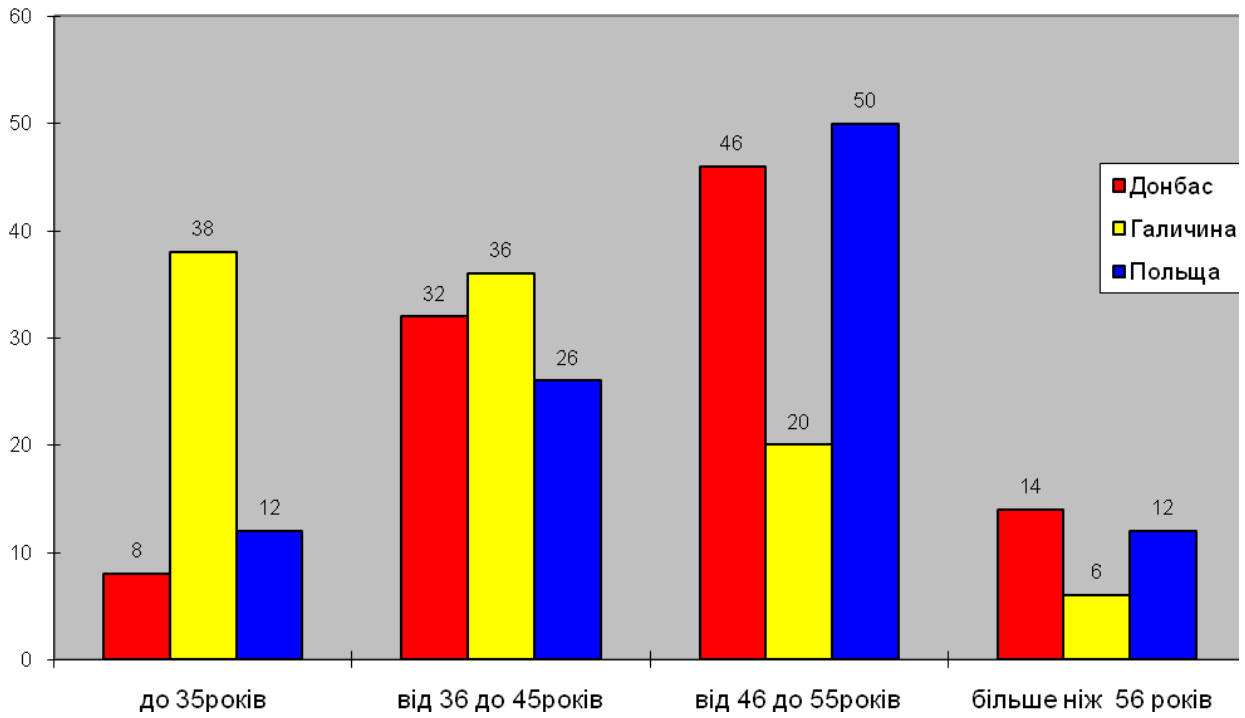
Чи вплинула акція НАТО в Югославії на сучасне ставлення до Альянсу (%)

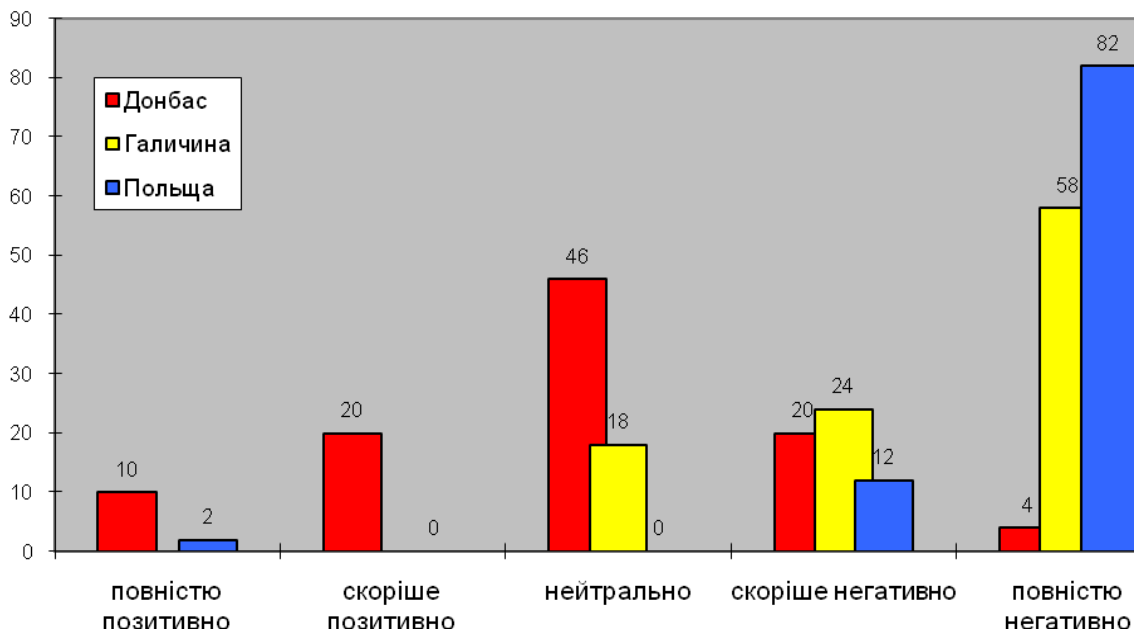
Як саме вплинули акції НАТО проти Югославії на відношення до Альянсу (%)

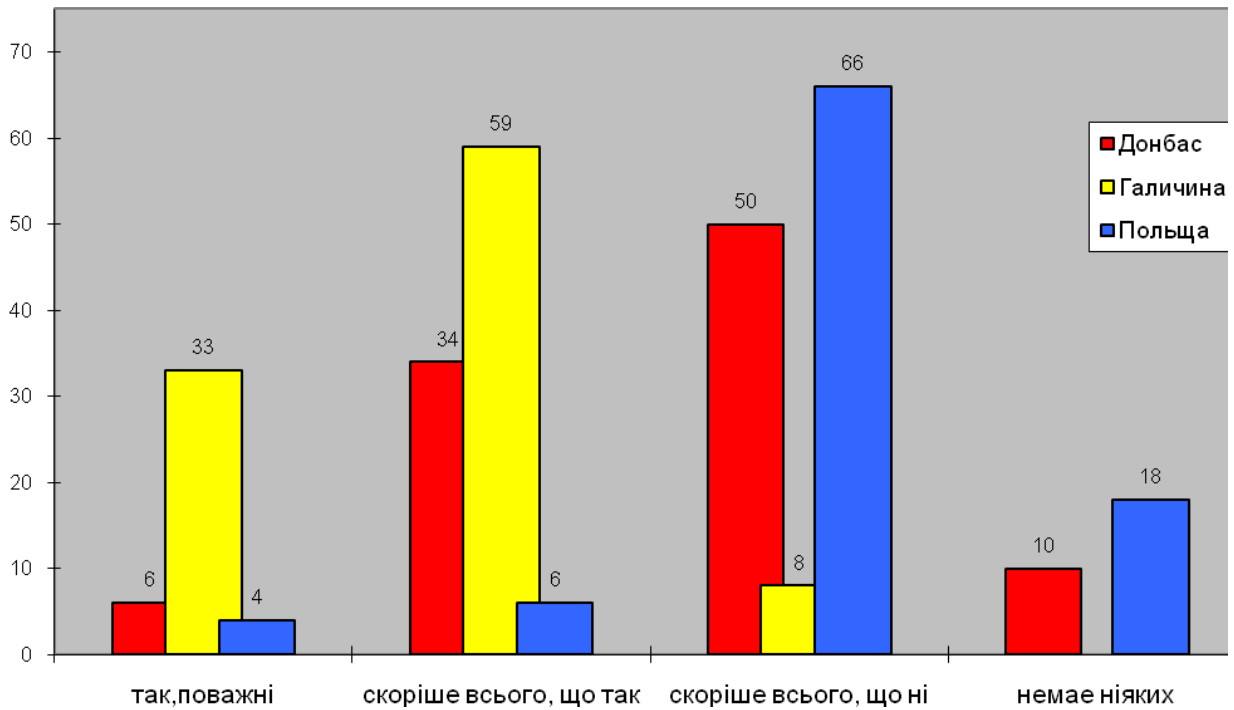
Вік

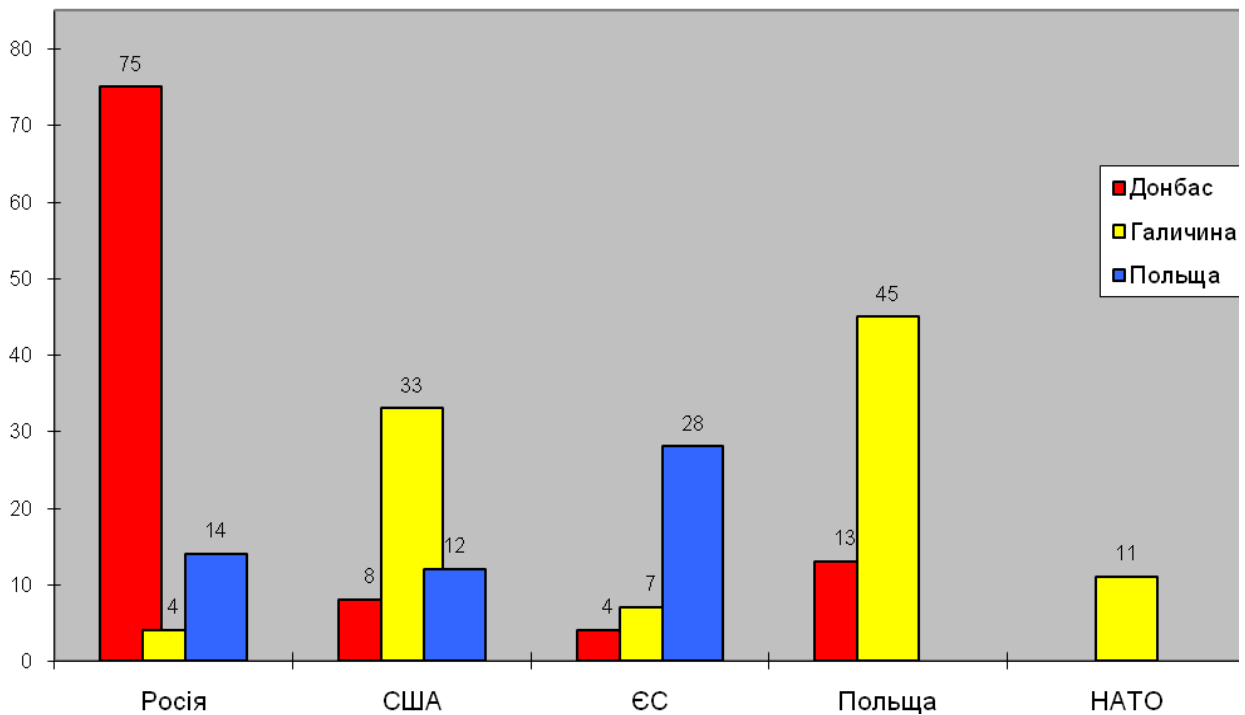
Оцінка договору між Росією та Білорусією, виходячи з можливих наслідків для України та Польщі (%)

Чи існують сьогодні зовнішні загрози для країни (%)

Кого із стратегічних партнерів поставили би на перше місце (%)

**Додаток Б. Кількість договорів з європейськими країнами членами ЄС, НАТО
та кандидатами на вступ до цих організацій 1992-2004 рр.**

№	Країна	Дата визнання України	Дата встановлення дипломатичних відносин	Загальна кількість договорів	Кількість договорів укладених після 1991 року	Наявність „великого договору” про дружбу тощо
1	Австрія	15.01.1992	24.01.1992	25	12	
2	Бельгія	31.12.1991	10.03.1992	25	10	
3	Велика Британія	31.12.1991	10.01.1992	58	18	
4	Греція	31.12.1991	15.01.1992	21	13	12.11.1996
5	Данія	31.12.1991	12.02.1992	18	5	
6	Ісландія	19.01.1992	30.03.1992	5	1	
7	Ірландія	31.01.1991	1.04.1992	9	2	
8	Іспанія	31.12.1991	30.01.1992	17	10	9.10.1996
9	Італія	28.12.1991	29.01.1992	37	20	23.05.1996
10	Люксембург	31.12.1991	1.07.1992	16	3	
11	Нідерланди	31.12.1991	1.04.1992	28	9	
12	Німеччина	26.12.1991	17.01.1992	74	29	
13	Норвегія	24.01.1992	5.02.1992	33	7	
14	Португалія	7.01.1992	27.01.1992	16	8	
15	Фінляндія	30.12.1991	26.02.1992	25	7	
16	Франція	27.12.1991	24.01.1992	74	25	
17	Швеція	19.12.1991	13.01.1992	32	12	
18	Польща	2.12.1991	4.01.1992	51	34	18.05.1992
19	Угорщина	3.12.1991	3.12.1991	49	24	
20	Чехія	8.12.1991	30.01.1992	37	13	26.05.1995
21	Естонія	6.12.1991	3.01.1992	28	27	27.05.1992
22	Кіпр	27.12.1991	19.02.1992	6	2	
23	Латвія	4.12.1991	12.02.1992	29	28	22.11.1995
24	Литва	4.12.1991	21.11.1992	33	31	
25	Мальта	5.03.1992	5.03.1992	2	0	
26	Словаччина	8.12.1991	30.01.1993	39	30	30.06.1993
27	Словенія	11.12.1991	10.03.1992	5	5	
28	Болгарія	5.12.1991	12.13.1991	67	35	5.10.1992
29	Румунія	8.01.1992	1.02.1992	41	22	2.06.1997